

॥ श्रीः ॥

श्रीमदल्लभाचार्यप्रणीतं

श्रीमदणुभाष्यम् ।



पाठकोपाह्वश्रीधरशर्मविरचितया
बालबोधिण्याख्यटीकया समेतम् ।



तच्च

मुम्बापुरस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा प्रकाशितम् ।



शके १८४३

ख्रिस्ताब्दे १९२१

प्रथमप्रकाशनादिनिः



मूल्यं सपादं रूप्यकत्रयम्

अस्य सर्वधिकाराः स्वयत्तीहृताः

अयं ग्रन्थः 'अनन विनायक' षट्चर्चन । इत्यनेन पुण्यवत्तने आर्यभूषणाख्य-
चन्द्रालये मुद्रितः । 'गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल प्रेस' इत्यनेन च
राजशासननिसारेण प्राकाश्यं नीतः ।

अनुक्रमणिका.



विषयः	पृष्ठाङ्काः।
१ प्रस्तावना (Preface)	७
२ संक्षिप्तसंज्ञाः (Abbreviations)	१०
३ भाष्यगतविषयानुक्रमणिका	१३
४ श्रीमदणुभाष्यम्	१
५ श्रीमदणुभाष्यस्थकारिकाः	३६३
६ अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।	३६९
७ ब्राह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्	३७५
८ श्रीमदणुभाष्योद्धृतानां प्रमाणवाक्यानां सूचीपत्रम्	३८५



PREFACE.

This volume, which is the first part of my edition of the *Anubhāshya* contains only the text, along with the various readings found in the books and manuscripts mentioned below. I have also given, in the beginning, a very brief summary of the contents of every *Sūtra*, so that the reader can have at a glance a general view of the whole.

The names of the *Adhikaraṇas* are taken from the *Vadāntādhikaraṇa-mālā* in all cases except those for which that work mentions no names. To these latter I have given suitable new names, pointing out all such cases in foot notes. At the close of the text, again, I have given all the *Kārikās* of the two *Āchāryas*, with references to the pages where they occur, for the convenience of the reader. As some *Kārikās* consist of one and some of three, instead of two, lines as usual, the references are given for each line of a *Kārikā*. A list of the *Adhikaraṇas* and another, of the *Sūtras* is also appended, the latter being arranged in alphabetical order.

These are followed by an Index in alphabetical order of all those quotations cited by the author of which the origin could be traced, along with references to the original works where they occur. Another index gives the quotations of which the source could not be ascertained. A few of these quotations, although stated by *Prakāśa* and other commentaries to belong to certain works, could not be found there in the available editions of these works. In their case I have only mentioned against them the names of the works and other details as given by the commentators.

Finally, I have given an index of the works and authors referred to in the course of the *Bhāshya*.

In preparing this edition, the following manuscripts and books have been consulted for the verification of the text of the *Anubhāshya*:

- a. A manuscript in the Manuscript Library of the Deccan College No. 302 of 1879-80 This Ms. is in a torn condition, one page of it is lost, and sentences and words are often missing.
- b. The Edition in the Chaukhamba series 1907.
- c. The Edition in the Bibliotheca Indica series together with the various readings given therein, 1897.
- m. A manuscript in the library of the temple of Shri Balkrishna in Poona. This was kindly given to me by Mr. M. G. Shastri M. A. of the Deccan College.
- d. A manuscript in the Deccan College Library No. 1 of 1869-70. Nine pages are wanting; written in 1855 of the Vikrama Era.
- e. A manuscript of only the first *Adhyāya* from the same library No. 303 of 1879-80.
- f. A manuscript of only the second *Adhyāya* from the same library, No. 303 of 1879-80.
- g. *Bhāshya-Pratīpa* with the various readings, Edited by Mr. M. G. Shastri M. A.
- (सं. सं.) The text of the Commentary called *Vivaraṇa*.
- (सं.) The various readings suggested in the same.

In accepting the various readings special care was taken in selecting them. All the incorrect readings have been discarded and all the correct readings, though some of them are of the same import, are accepted.

My hearty thanks are due to those gentlemen who were kind enough to allow me the use of the various books and manuscripts.

The second part of this work, which will be shortly published, will contain the *Bālābodhinī*, a commentary on the text prepared by me. It will also contain a critical introduction, with an exhaustive discussion of various important points regarding the *S'uddhādvaita* system of Vallabhācharya and other connected matters, so that I shall not refer to them in this preface. I shall also reserve till then my acknowledgment of thanks for the help I have received in the preparations of this work from many of my friends.

In conclusion, I beg that my learned readers will treat with indulgence any defects and mistakes that may have here crept in, in spite of the pains I have taken and the vigilance I have exercised in the performance of my task. I can only assure them that I shall take care to remove all such defects as may be pointed out to me in the next edition. In the meanwhile, I shall conclude with the prayer that this my humble service may prove acceptable to Bhagvan Shrikrishna Chandra.

Poona, {
October 1921.

S. T. Pathak.

संक्षिप्तसंज्ञानां विवरणम् ।

अधर्वव.	अधर्वग्रहसूक्तम् ।	वा. स्मृ.	वाताशरस्मृतिः ।
अ. वे.	अधर्ववेदः ।	२.	प्रश्नोपनिषद् ।
आ. ह.	आदित्यहृदयम् ।	बौ. स्मृ.	बौधायनस्मृतिः ।
आ. ध. सू.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम् ।	बृ. जा. शा.	बृहज्जाबालशास्त्रा ।
आ. सू.	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।	बृ.	बृहदारण्यकोपनिषद् ।
ई.	ईशावास्योपनिषत् ।	बृ. वा. शा.	बृहदारण्यकवाजसनेयी शास्त्रा ।
क. सं.	ककृसंहिता ।	बृ. ना.	बृहन्नाारायणीयोपनिषत् ।
ऐ.	ऐतरेयोपनिषद् ।	ब. वि.	ब्रह्मविन्दूपनिषद् ।
ऐ. मा.	ऐतरेयब्राह्मणम् ।	ब.	ब्रह्मोपनिषद् ।
क.	कठोपनिषत् ।	ब. सू.	ब्रह्मसूत्रम् ।
कालामि.	कालामिरुद्रोपनिषत् ।	भ. गी.	भगवद्गीता ।
के.	केनोपनिषत् ।	भा.	भागवतम् ।
के.	केषल्योपनिषत् ।	भी.	भीष्मपर्व ।
कौ.	कौपीतक्युपनिषत् ।	म. ना.	महानारायणोपनिषत् ।
गो. उ. ता.	गोपबलीतारतापनीयोपनिषद् ।	म. स्मृ.	मनुस्मृतिः ।
गो. पु. ता.	गोपातपूर्वतापनीयोपनिषद् ।	म. भा.	महाभारतम् ।
गो. सू.	गोत्रसूत्रम् ।	म. पु.	मन्वपुराणम् ।
छां.	छान्दोग्योपनिषत् ।	मा. पु. दे. मा. मा.	मार्कण्डेयपुराणम् । देवीनाम्नाम्न्यम् ।
जा.	जाबालोपनिषद् ।	मुं.	मुण्डकोपनिषत् ।
जे. सू.	जैमिनीयसूत्रम् ।	मे.	मेघवेत्तुपनिषत् ।
ते. आ.	तैत्तिरीयारण्यकम् ।	वा. स्मृ.	वाङ्मन्त्रकथस्मृतिः ।
ते.	तैत्तिरीयोपनिषत् ।	यो. सू.	योगसूत्रम् ।
ते. मा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।	श. ता.	शामोतरतापनीयोपनिषद् ।
ते. सं.	तैत्तिरीयसंहिता ।	वा. पु.	वाराहपुराणम् ।
तां. मा.	ताण्ड्यब्राह्मणम् ।	व. स्मृ.	वसिष्ठस्मृतिः ।
ते. ना.	नारायणोपनिषद् ।	श. मं.	शतपथब्राह्मणम् ।
नि.	निरुक्तम् ।	शां.	शान्तिपर्व ।
नृ. पु. ता.	नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत् ।	शु. य. सं.	शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।
नृ. ता.	नृसिंहोत्तरतारनीयोपनिषत् ।	श्वे.	श्वेताम्बररोपनिषत् ।
प. पु.	पद्मपुराणम् ।	सप्तमन्त्रवा.	सप्तमन्त्रब्राह्मणम् ।
पा. धा. पा. दि.	पाणिनीयपाठपाठः । दि. व. दि. म.	स. सा.	सर्वसातोपनिषत् ।
पा. शि.	पाणिनीयशिक्षा ।	सां. का.	सांख्यकारिका ।
पा. सु.	पाणिनीयसूत्रम् ।		

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीतं
श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्री.

प्रतिसूत्रं श्रीमदणुभाष्यतात्पर्यम् ।

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः १।१ ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

१ जिज्ञासाधिकरणम् ।

१ षडङ्गैरेव वेदार्थेनिश्चयस्य संभवादत्यन्तनिश्चयस्य तपःप्र- १
भृतिमिरेव संभवात्तदर्थं किं वेदान्तविचारेणेत्याशङ्क्य
ऋषिभिर्नानाशास्त्राणां कृतत्वाच्चच्छ्रवणेन बुद्धिदोषान्मन्दानां
संदेहसंभवे तान्निर्धारणार्थं विचारशास्त्रं कर्तव्यम् । तत्र यद्यपि
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य
इत्यादिभ्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मेव सर्ववेदार्थस्तथापीदं वाक्यं वेदान्ते
श्रुतं तं त्वीषनिषदं पुरुषं पृच्छामीति पुरुषरूपता च तत्रैव
श्रुता वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इति वाक्येन वेदान्ताना-
मर्थनिश्चायकत्वं च तत्रैव श्रुतमत इदानीं तपःप्रभृतीनाम-
संभवाद्देवान्तविचारेणैव वेदार्थरूपब्रह्मस्वरूपानिश्चय इत्यभि-
संधाय ब्रह्मसंबन्धिविचारः प्रस्तुतः ॥

२ जन्माद्यधिकरणम् ।

२ ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणं चेत्याकाङ्क्षायां जगदुत्पत्ति- ८
स्थितिकारणं ब्रह्मेति सूत्रशेन लक्षितम् । ततोऽशान्तरेण वेद-
रूपशास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मेत्युक्तं तेन कर्तृरूपं निमित्ततया
सिध्यति ॥

३ समन्वयाधिकरणम् ।

३ ब्रह्म जगतः कर्तृ निमित्तं चेति चेत्किं जगतः समवायी- १३
त्याशङ्क्यामिनारोपितानामन्तुकारूपेण सभनुगमाद्ब्रह्मेव
जगतः समवायीति निर्णीतम् ॥

सुत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

४ ईक्षत्यधिकरणम् ।

- ४ यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वेन १८
 सर्वप्रमाणागोचरतया तज्ज्ञानासंभवादिचारो व्यर्थ इत्याराङ्क्य
 ब्रह्म सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य
 तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षणस्य बहुभवनस्य च
 श्रावणात् । अतः सृष्टेः पूर्वमव्यवहार्यत्वेपि तदनन्तरं तत्कर्तृ-
 त्वेन तदुपादानत्वं च व्यवहार्यत्वं श्रुत्योच्यते । इति तथा
 तज्ज्ञानस्य च संभवात्तदिचारो न व्यर्थ इति बोधितम् । ईक्षण-
 कर्तृत्वेन चेतने तस्मिन् पूर्वोक्तलक्षणसमन्वयाच्चिद्रूपे
 लक्षणाभ्यामिरपि परिहृता । तेनैव प्रकृतिपरमाणादाव-
 तिष्यामिरपि निवारितासंभवश्च निवारितः ।
- ५ तत्त्वेष्वक्षणकर्तुरात्मशब्दाच्चत्वात्प्राकृतगुणवत्त्वं निवारितम् । १९
- ६ तदुपासकस्य मोक्षरूपफलकथनादपि प्राकृतगुणवत्त्वं निवा- २०
 रितम् ।
- ७ जगद्विज्ञेयत्वस्याकथनादपि प्राकृतगुणवत्त्वं निवारितम् । २०
- ८ जीवसुषुप्तिर्विहसंबन्धेनोच्यते । सा च मोक्षमिच्छापि जाग्रदा- २१
 दिवत्कर्मसंबन्धरहितेति प्रलयतुल्या । सा च स्वसंबन्धेनैव
 जायत इति भगवतस्तत्कर्तृत्वम् ।
- ९ मोक्षदरायां जीवस्य भगवत्तुल्यत्वं श्रुत्योक्तं तत्र मैत्रेयी- २१
 ब्राह्मणे आदिमध्यावसानेपूपादानत्वं शुद्धब्रह्मण एवेति
 बोधितम् ।
- १० सर्वप्रलये ब्रह्मैवावशिष्यत इति श्रुत्या बोध्यते । अतः २२
 प्रलयो ब्रह्मकर्तृक एवेति बोधितम् ॥

५ आनन्दमयाधिकरणम् ।

- ११ अभ्यासादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं स्थापितम् । तत्र प्रथमवर्णक २३
 आनन्दमयस्यार्थतोभ्यासः शब्दतश्च । द्वितीयवर्णके तु

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति वाक्याभ्यास उक्तः ।

एवमभ्यासेन मयद्वत्वाद्वाङ्मेदे साधित आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ।

१२ मयदो विकारार्थत्वादानन्दमयस्य न ब्रह्मत्वमिति सूत्रांशो- ३४
नाशङ्क्य मयदः प्राचुर्यार्थकत्वान्न मयद्वत्त्ययेनावद्यत्वं वक्तुं
शक्यत इत्यंशान्तरेण समाहितम् ।

१३ आनन्दजनकत्वेन तत्कारणत्वान्मयदो विकारार्थत्वं निदा- ३५
रितम् ।

१४ सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रे योर्थ उक्तः स एव संपूर्णं प्रपाठके ३५
प्रपञ्च्य गीयतेत आनन्दमयो ब्रह्मैवेति निर्णीतम् ।

१५ जीवस्यानन्दमयत्वं निराक्रियते । तत्र निरङ्कुशजगत्कर्तृ- ३६
त्वादिरूपस्य माहात्म्यस्यानुपपद्यमानत्वात् ।

१६ आनन्दीभवतीत्यादिना जीवस्यानन्दनीयत्वमुच्यते नत्वान- ३७
न्दत्वमतो भेदव्यपदेशादपि जीवस्य नानन्दमयत्वम् ।

१७ सोकामयतेति चेतनधर्मस्य कामस्य जडार्यां प्रकृतावनुपपद्य- ३७
मानत्वात्सापि नानन्दमयीत्युच्यते ।

१८ श्रुतिरस्य जीवस्यानन्दमये ब्रह्मणि योगमुपसंक्रमरूपं फल- ३७
त्वेन कथयति तेन जीवापेक्षयोत्कृष्ट एवानन्दमयो नतु
जीवादपकृष्टस्तस्मादानन्दमयो ब्रह्मैवेति निर्धारितम् ॥

६ अन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ।

१९ आदित्यान्तरक्ष्यन्तश्च विद्यमानो हिरण्मयः पुरुष उदिता- ४०
दिब्रह्मधर्मोपदेशाद्ब्रह्मैवेत्युक्तम् ।

२० यमादित्यो न वेदेति श्रुत्यादित्याद्देवनिर्देशेनापि तस्य ब्रह्मत्वं ४१
स्थापितम् ॥

७ तद्विज्ञानाधिकरणम् ।

२१ अत्र ब्रह्मप्रकरण आकाशाशब्देन ब्रह्मैवोच्यते निरङ्कुशजग- ४२
त्कारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गात् ॥

८ अतिदेशाधिकरणम् ।

२२ पूर्वोक्तहेतोः प्राणशब्देन ब्रह्मैवोच्यते ॥ ४३

९ ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।

२३ एतावानस्य माहिमेति मन्त्रे भूतात्मकानां चरणानां ब्रह्म- ४३
धर्मत्वाज्ज्योतिःशब्देन ब्रह्मैवोच्यते इति निर्णीतम् ।

२४ एतत्संदर्भारम्भे गायत्रीच्छन्द एवोच्यते इति न चरणानां ४४
ब्रह्मधर्मत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण समाहितम् ।
भगवति चेतोर्षणार्थं संदर्भादां गायत्री प्रस्तुता । तयोपासने
ब्रह्मदर्शनं भवतीति तस्माद्ब्रह्मण एव पादा न गायत्र्याः ।

२५ गायत्रीच्छन्दो हि शब्दरूपं भूतपृथिवीशरीरहृदया- ४५
न्यर्थरूपाणि तेषां शब्दरूपच्छन्दःपादत्वं न संगच्छतेतो
ब्रह्मण एव पादाः ।

२६ यद्यप्येवं पादानां ब्रह्मधर्मत्वमायाति तथाप्येतावानिति मन्त्रे ४५
दिवीति सप्तम्या पादानां ध्रुलोकाधारत्वकथनेन विदाक्षितस्य
ज्योतिर्यस्तदाधारत्वमुक्तम् । अथ यदतः परो दिव इति
पञ्चम्यानाधारत्वमुच्यते इत्युपदेशभेदाज्ज्योतिर्न ब्रह्मेत्या-
शङ्क्य वृक्षे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति विभक्ति-
भेदेऽपि यथैकार्थप्रत्यभिज्ञा न विरुध्यते तथात्रापीति न
दोष इति समाहितम् । तस्मादत्र ज्योतिःशब्दवाच्यं
ब्रह्मैवेति निर्णीतम् ॥

१० अनुगमाधिकरणम् ।

२७ इन्द्रप्रतर्दनसंवादे प्राणोहमास्मि प्रज्ञात्मेत्यादिनोच्यमानः ४६
प्राणो ब्रह्मैव नासन्यो नापि जीवः । तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकार
एव वाक्योक्तपदार्थसंगतेः ।

२८ वक्त्रेन्द्रेण प्रतर्दनं प्रति स्वात्मैव प्राणत्वेनोपदिश्यते इति ४७
न तस्य ब्रह्मबोधकत्वमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य ततोऽशान्तरेण

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

समाधानायाश्चिन् प्रकरणे ब्रह्मसंबन्ध एव भूयानुपलभ्यते
तस्मादत्र प्रतिपाद्यः प्राणः परमात्मा ।

२९ यदि ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यं तदा मामेव विजानीहीति स्वात्मो- ४८
पदेशस्य का गतिरित्याशङ्क्यायामुपदेशः शास्त्रदृष्ट्या न तु
लोकदृष्ट्या । शास्त्रे च ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञातुर्ब्रह्माभेदेन
सर्वभाव उच्यते यथा श्रुत्यन्तरे वामदेवस्य सर्वात्मभाव
उच्यते तद्धैतत्पश्यन्पिर्बामदेव इत्यादिना । तद्वदत्रापि
ज्ञानेन ब्रह्मभावात्स्वस्योपास्यत्वेनोपदेशः ।

३० नन्यस्मिन्प्रकरणे जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च भूयांस उप- ४९
दिश्यन्त इति नास्य ब्रह्मप्रकरणत्वमिति सूत्रारोनाशङ्क्या-
शान्तरेण समाधानमाह । यदि जीवप्राणब्रह्मणां धर्मदर्शना-
त्त्रयाणां मुख्यत्वं स्वीक्रियेत तथा सत्पुपासनाश्रयप्रसंगाद्वा-
क्यभेद आपयेत स तु कुट इति न युक्तः । तथा सति
योत्र जीवधर्माणां प्राणधर्माणां चोपदेशः सोत्र जीवस्य
ब्रह्माश्रितत्वात्प्राणस्य तु तद्योगात् । तस्मात् ते सर्वे ब्रह्म-
धर्मा एवेति प्राणो ब्रह्मैवेति प्रतिपादितम् ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः १।२॥

१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणम् ।

१ छान्दोग्यस्यशाण्डिल्यविद्यायां मनोमयः प्राणशरीर इत्य- ५१
नेन विज्ञानमयस्य जीवस्य मनोमयत्वादिधर्मवैशिष्ट्यात्तैरे-
व च धर्मैः कर्तृत्वनिर्वाहान्नब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमपि नोपपद्यत
इत्याशङ्क्यायां जीवस्य ब्रह्मत्वेनोपासनं निवार्य सर्ववेदान्त-
प्रसिद्धब्रह्मण एवोपदेशाद्ब्रह्मैवान्नोच्यते ।

२ पूर्वोक्तविद्यायां फलत्वेन विवक्षिता ये गुणास्तेषां प्राप्तिर्भ- ५४
गवत्स्वरूपलाभाच्चत्तारूप्यलाभाद्गोपपदेवातोपि तथा ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३ तिरोहितानन्दत्वेन निराकारत्वादपि नात्र जीव उच्यते ५४
किंतु ब्रह्मैव ।
४ ब्रह्मात्र ध्येयत्वेन प्राप्यत्वेन च व्यपदिश्यते जीवस्तु प्राप्तृ- ५४
त्वेन ध्यातृत्वेन च व्यपदिश्यत इत्युक्तं तेनात्रान्तर्यामिभूतं
ब्रह्मैवोच्यते ॥

२ शब्दविशेषाधिकरणम् ।

- ५ वाजसनेयिशाखास्थं यथा ग्रीहिर्वा यवो वेत्यादिविषयवाक्य ५५
मुपन्यस्य तत्रान्तरात्मन्युक्तो हिरण्मयः पुरुषो न जीवः किंतु
ब्रह्मैव शब्दोक्तहिरण्मयत्वरूपाविरोधात् ।
६ ईश्वरः सर्वभूतानामिति गीतास्मृतेरपि हृद्देशे वर्तमानस्य ५५
ब्रह्मत्वम् ।
७ व्यापकस्येश्वरस्याल्पे हृदयस्थाने स्थितेरयुक्तत्वाच्छ्रुतो ग्रीष्मा- ५६
दितुल्यताश्रावणाच्च तस्य ब्रह्मत्वं न युक्तमिति सूत्रांशो-
नाराङ्कचान्तरांतरेण समाहितम् । हृदये निविध्यासने कृते
ब्रह्म ज्ञातुं शक्यते तत्रैव साक्षात्कारात् । तस्मात् हृदयस्य
स्थानत्वमुच्यते । अन्ये त्वत्र दृष्टान्तमप्यादुर्यथा सर्वलोक-
पतिरप्ययोध्याधिपतिरिति तस्मान्न व्यापकत्वहानिः ।
यत्पुनर्ग्रीष्मादितुल्यकथनं तच्च चतुर्विधभूतान्तरवर्तित्व-
ज्ञापनार्थमतो व्योमवत्सर्वत्र स्थितिर्बोध्यते तस्मान्न दोषः ।
८ तस्य हृदये वर्तमानत्वे जीववत्सुखदुःखभोगोपि संभवती-
त्याशङ्क्य तस्य स भोगो न संभवति सर्वरूपत्वानन्दरूप-
त्वादिविशेषाणां विद्यमानत्वात् । तस्माद्ब्रह्मेवात्रोच्यते ।

३ अक्षा चराचराधिकरणम् ।

- ९ यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेति कठवाक्ये ब्रह्मक्षत्रात्तत्त्वं न जीवस्य ५७
किंतु ब्रह्मण एव । चराचरग्रहणात् । परो मृत्युरचरं
ब्रह्मक्षत्ररूपं कस्याप्यग्राह्यम् ।

सूनाङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १० जीवाशक्यभोगस्य चराचरस्य ग्रहग्रहूपालिङ्गादस्य वाक्यस्य ५८
ब्रह्मप्रकरणपठितत्वाच्चात्रोक्तं ब्रह्मैवेति सिध्यति ॥

४ गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ।

- ११ अतं पिबन्ताविति कठवाक्ये जीवद्वयं नोच्यते किंतु जीव- ५८
ब्रह्मणी उच्येते । अत्र जीवब्रह्मणोरेव प्रतिपाद्यत्वदर्शनात् ।
इतः पूर्वं येयं प्रेते विचिकित्सेति अन्यत्र धर्मादिति च
वाक्यद्वयेन तयोरेव पृष्टत्वात् ।

- १२ पूर्वप्रकरणोक्तविशेषणबलादप्यत्र जीवब्रह्मणी एवोच्येते ॥ ६०

५ अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

- १३ य एषोक्षिणीतिवाक्येक्षिपुरुषस्य ब्रह्मत्वम् । तत्रार्पणदर्शन- ६०
स्योपपद्यमानत्वात् न प्रतिबिम्बस्य ब्रह्मत्वेनोपासना विधी-
यते ।

- १४ सर्वलोकस्य भामवामनयनरूपस्थानादिव्यपदेशात्पूर्वोक्तमेव ६१
साधितम् ।

- १५ अमृतादिषट्कथनादपि पूर्वोक्तमेव साधितम् । ६१

- १६ तदुपासकस्य ब्रह्मविद्वत्तिकथनादपि पूर्वोक्तमेव साधितम् । ६२

- १७ अत्र पुनर्जीवो निर्धारितः ॥ ६२

६ अन्तर्याम्याधिकरणम् ।

- १८ पृथिव्यादीनां तदभिमानिनां च ये धर्मास्तेषां भगवत्प्रयुक्त- ६३
त्वबोधनादन्तर्यामी भगवानेव न जीवः ।

- १९ ब्रह्मवादे जीवब्रह्मज्जडानामेव प्रसिद्धत्वादन्तर्यामी कश्चन ६४
सांख्यमतप्रसिद्धः स्यादित्याशङ्क्य सांख्यमतप्रसिद्धोन्तर्या-
म्यत्र न तद्वर्माणामनमिलापात् ।

- २० अन्तर्यामी जीवो न संभवति यो विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि ६४
तिष्ठन्निति वाक्याभ्यां जीवाद्देदस्य अवस्थात् ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

७ अदृश्यत्वाधिकरणम् ।

- २१ अदृश्यत्वादिगुणकोक्षरत्वेनोक्तः परमात्मैव विश्वजनकरूप- ६५
ब्रह्मधर्मस्य तत्रोक्तेः ।
- २२ अक्षरपुरुषौ सांख्यविद्यासिद्धप्रकृतिपुरुषावेवेत्याशङ्क्य तौ ६६
नात्र संभवतः । अक्षरस्य सर्वज्ञत्वादिना पुरुषत्वेन च
विशेषणात् । पुरुषस्य दिव्यत्वादिना प्राणादिजनकत्वेन च
विशेषणात् । नहीदं सांख्ये सिध्यति ।
- २३ अग्निर्मूर्धेत्यादिना यदुक्तं तद्विश्वकायस्य ब्रह्मण एव संगच्छते ६७
नतु सांख्यसिद्धस्य ॥

८ वैश्वानराधिकरणम् ।

- २४ वैश्वानरशब्दवाच्यो हिरण्यगर्भादिः परमात्मा वेति संशये ६७
हिरण्यगर्भादिवोधकसाधारणशब्दाद्यो विशेषः प्रादेशमात्रस्यै-
वाभितो विगतमानत्वरूपस्तेन वैश्वानरशब्दवाच्यः परमात्मा ।
- २५ केचित्स्वदेहान्तरित्यादिस्मृत्युक्तस्यानुमापकत्वमतः प्रादेश- ६८
मात्रे शुर्मूर्धत्वादिविशिष्टः परमात्मैव ।
- २६ ननु प्रादेशमात्रस्मृत्या वैश्वानरपदस्य भगवत्परत्वं निर्णेतुं न ६९
शक्यमहं वैश्वानरो भूत्वेति जाडरात्रिपरत्वस्यापि स्मरणात् ।
समानप्रकरण एष वा अग्निर्वैश्वानर इत्याग्निसमभिव्याहारेण
श्रवणाद् भगवद्विभूतित्वाच्च । अत्राप्यग्रे हृदयं गार्हपत्य
इत्यादिना त्रेताग्निकल्पनश्रावणात् पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्व-
श्रावणाच्च न भगवत्परत्वं शक्यवचनमित्याराङ्क्य समाधी-
यते । तथाहि नात्र भगवत्परत्वं निषेद्धं शक्यं भगवतो
भोक्तृत्वं वक्तुं श्रुतावगमिदृशुपदेशाज्जाडरे शुर्मूर्धत्वादिधर्माणाम-
संभवाच्च । न च तदुपासनार्थमिति शङ्क्यं वाजसनेयिभिः
पुरुषत्वस्य श्रावणात् । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मैव ।
- २७ पूर्वोक्तहेतुभ्य एव जाडरोमिर्देवतारूपोऽग्निश्च न संभवति । ७०

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २८ जैमिनिमतेन परिमाणविरोधपरिहारमाह । व्यापकस्य प्रादे- ७०
 शमात्रत्वं कल्पनां विना साक्षादपि संभवति यथाकाशस्य ।
 २९ निराकारमेव ब्रह्म मायाजवनिकाच्छत्रं विष्णवादिदेवताधि- ७१
 शितेन पुरुषाकारेणाभिव्यक्तः पुरुषविधोन्तर्यामी भवति ननु
 स्वाभाविकस्तस्याकार इत्याश्रमरथ्यस्य मतम् ।
 ३० अनुस्मृतिवशात्पुरुषाकारो यथोद्ध्येति स्मृतेः साधकानुग्रहा- ७१
 र्थमिति भावरिमतम् ।
 ३१ पूर्वोक्तं नियतपरिमाणवादबोधकं जैमिनिमतं तदेकदेशिनो ७१
 न तस्येति बोधनार्थं पुनर्जैमिनिमतमाह श्रुतो प्रादेशमात्रमिह
 वै देवा इत्याश्रयाभिसंवादयिष्यामीति कथनात्संपत्तिनिमित्तं
 प्रादेशमात्रत्वं न तु वास्तवमिति तदारायः ।
 ३२ एनं वैश्वानरमित्यादिना जाबाला आमनन्ति तस्मात् प्रादेश- ७२
 मात्र एव व्यापकोतो वस्तुत्वभावादेव विरुद्धधर्माश्रय इति
 वैश्वानरो भगवानेवेति स्वसिद्धान्तः ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः १।३॥

१ शुभ्वाद्यायतनाधिकरणम् ।

- १ यस्मिन्धीरिति मुण्डकवाक्ये सांख्यमतसिद्धे प्रधानमुच्यते ७३
 ब्रह्म वेति संशये ब्रह्मैवोच्यत इति साध्यते । तत्र स्वशब्दो
 हेतुत्वेन स च श्रौतस्थस्यात्मानमित्यात्मशब्दस्य वाचकः ।
 तथा च शुभ्वादीनां भारत्वं तदा स्याद्यदि तेषां सूत्रे
 मणिमणवत्प्रोक्तत्वं स्यान्न तु तथा । तेषां कार्यतयै-
 तदात्मकत्वेनैतत्स्वरूपान्तःपातित्वात् । न च सेतुत्वेन
 साधनत्वबोधनात्फलरूपत्वाभावे सति न ब्रह्मत्वमिति शङ्क्यम् ।
 अमृतस्य सेतुरित्यत्र पृच्छा भेदबोधकत्वेन फलरूपत्वान-
 पायात् । तस्मादधुश्वाद्यायतनं ब्रह्मैव ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २ ननु भवतु ब्रह्मत्वं तथापि तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपक्रान्त- ७४
त्वादन्यवाग्विमोक्तः कथं संगच्छेत इत्याशङ्क्य ब्रह्मणि मुक्तो-
पसृज्यत्वं वक्तुं शररूपस्य जीवस्य पूर्वमन्त्रे ब्रह्मणि योजन-
स्योक्तत्वात्तस्य निरर्थ्यस्तत्त्वरूपं मुक्तत्वमन्यवाग्विमोक्तेन
बोध्यत इति तदपि संगच्छते ।
- ३ एतत्प्रकरणे जडधर्मबाहुल्यस्य जडदृष्टान्तस्य चोक्तत्वाच्च ७४
प्रधानमेवाङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य तद्वोधकानां निःसंदिग्धानां
धर्माणामवर्शनाद्ब्रह्मबोधकानामात्मसर्वज्ञानन्दरूपादिशब्दानां
निःसंदिग्धानां दर्शनात् प्रधानमङ्गीकर्तुं शक्यं किंतु परमा-
त्मैव ।
- ४ तर्हि जडजीवविशिष्टः सांख्यवादोत्रास्त्वित्याशङ्क्य तद्वा- ७५
चकनिःसंदिग्धशब्दामावाप्त जीवो नापि प्रधानं किंतु सर्व-
ज्ञत्वादीनां ब्रह्मधर्माणां निःसंदिग्धानां दर्शनाद्ब्रह्मैव ।
- ५ तमेवैकं जानथेति ब्रह्मणि ज्ञानकर्मत्वस्य जीवे ज्ञानकर्तृ- ७५
त्वस्य बोधनेन भेदन्यपदेशात् जीवपरत्वम् ।
- ६ अस्य वाक्यस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वादपि न जीवपरत्वम् । ७५
- ७ द्वा सुपुर्णेति श्रुतौ परमात्मनः शरीरे स्थितिमात्रं प्रकाश- ७५
कत्वं च श्राव्यते । जीवस्य तु कर्मफलभोगोपीति स्थित्यद-
नाभ्यां ब्रह्मजीवौ पृथगेव निर्णयिते तस्मादपीदं ब्रह्मवाक्य-
मेव ननु प्रधानजीवसंदेहात्सांख्यपरम् ॥

२ भूमाधिकरणम् ।

- ८ यो वै भूमा तत्सुखमिति वाक्ये बाहुल्यं सुपुमिश्च नोच्यते ७६
किंतु ब्रह्मैव । सुपुमेः सकारादाधिक्यस्य स एवाधस्तादित्या-
दिना बोधनान्मुख्यवृत्त्यात्मशब्दपरिग्रहसंभवाद्ब्रह्मणः सर्व-
शब्दवाचकत्वेन भाववाचकशब्दानामपि ब्रह्मपरत्वसंभवाच्च
भूमा भगवानेव ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

१ नान्यत्पश्यतीत्यादिनोक्तं अन्यादर्शनादयो धर्मा आ- ७७
विर्भूते परस्मिन्भवति तद्दर्शनेन तदैक्यात्तदविभागाद्वा तदे-
कतानतायां संभवतीति भूमा ब्रह्मैवेति साधितम् । तेन निर-
वध्यानन्दरूप एवान्तर्याम्युपास्य इति पृथगपि भक्तिमार्गी-
यैरुपास्य इति बुद्धिस्थं प्रसंगाद्विचारितम् ॥

३ अक्षराधिकरणम् ।

१०।११ एतद्वै गार्मि इति बृहदारण्यकवाक्य आश्रया पृथिव्य- ७७
म्बरान्तधारकत्वेनाक्षरस्य ब्रह्मत्वं साधितम् ।

१२ तस्य प्रशासनस्य जीवधर्मत्वव्यावृत्त्याक्षरज्ञानफलबोधनेन च ७८
ब्रह्मत्वम् ॥

४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।

१३ एतद्वै सत्यकामेति वाक्ये ध्येयः परमात्मैव नतु विराड् ७९
ब्रह्मा वा । परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति वाक्यशेषे
ईक्षतिकर्मत्वेन जीवयनादक्षरात्परस्यैवोक्तत्वात् । अभिध्यान-
विषयस्यैक्षतिकर्मत्वप्रतिपादनेनोपासनानां फलं साक्षात्कार
इत्यप्यनेन साधितम् ॥

५ दहराधिकरणम् ।

१४ पूर्वोक्तच्छान्दोग्यवाक्ये वक्ष्यमाणहेतुभ्यः परमात्मैव । ७९

१५ यथा सुवर्णनिधिं निहितमित्यादिनोक्तं प्रजाशब्दवाच्यानां जी- ८१
वानां यद्ब्रह्मलोके गमनं सा गतिरेष आत्मापहतपाप्मेत्यत्राप-
हतपाप्मत्वादिविशिष्ट आत्मशब्दः पूर्वोक्तो ब्रह्मलोकाशब्दश्च
ताभ्यां हेतुभ्यां दहरः परमात्मैव । न च जीवपरमात्मनो-
स्ततो भेदाभावात्स्वप्नदशायामज्ञानकल्पितानामेव ब्रह्मलोक-
गमनमालम्ब्य जीवसाधारण इति न ताभ्यां परमात्म-
सिद्धिरिति शङ्क्यम् । अत्र हि प्रजानां ब्रह्मलोके गच्छन्ती-
नामनृतेन प्रत्युदा इति विशेषणं दृश्यते । तदर्थस्त्वनृतेन

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

पिहितत्वमनृताभिधाना इति श्रुत्यन्तरेण तथा दर्शनात् ।
तच्च सुपुणो मुखमहमस्वाप्तां न किञ्चिद्वेदिषमित्यनुभव-
स्तासां प्रजानामज्ञत्वं साधयति न त्वज्ञानकल्पितत्वम् ।
अज्ञानकल्पितत्वे सति ब्रह्मलोकगतिर्न संगच्छते । तथापहत-
पाप्मत्वादिविशेषणादात्मशब्दश्च न संगच्छतेतो गतिशब्द-
योर्ब्रह्मपरत्वाद्दहरः परमात्मैव । किं च तच्च इहात्मानमनु-
विष्य व्रजन्तीत्यात्मज्ञानं लोकस्यहेतुत्वेनोच्यते । यथात्मा
ब्रह्माभिन्नः स्यात्तदापहतपाप्मादिगुणकत्वात्स्वस्य स्वाज्ञानं
न स्यात् । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं बोधयद्गते-
र्ब्रह्माविषयत्वे लिङ्गम् । एवमपहतपाप्मत्वादिविशेषणान्यात्म-
शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमिति पागेवोक्तगतो दहरः परमा-
त्मैव ।

- १६ य आत्मा स सेतुर्विधुतिरिति श्रुतेः सर्वलोकविधारकत्वात्स्वयं ८२
साधनीभूय संसारप्रापकत्वादेकस्यैवाकारायावापृथिव्यादेरन्त-
र्बहिःस्थापनेन तस्य सर्वलोकधारणस्य माहिरूपत्वात्तस्य
माहिम्नो विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपतया श्रीयशोदादिभिरन्तर्ब-
हिरूपलब्धश्च दहरः परमात्मैव ।
- १७ प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्मगवत्येव न जीवि संभवत्यतोपि ८३
मगवानेव दहरः ।
- १८ आदिमध्यावसानेषु संप्रसादादिशब्दैर्जीवस्य परामर्शाजीवि ८४
एव दहर इत्याशङ्क्य जीवि जगदाधारत्वादेरसंभवात्स न
दहरः ।
- १९ अनन्तरोक्तेन्द्रप्रजापतिप्रकरणे जीवस्यैवामृतामयत्वादिरूपे- ८४
णोक्तमग्रापि स एव परामृश्यतामित्याङ्क्य तत्र प्रजापति-
रूपदेरासमये आविर्भूतब्रह्मरूपो जातो यथा नृसिंहोपासको
नृसिंहापिठो भवति । अतस्तथाभूतत्वात्सर्वत्रात्मानं पश्यन्

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

उपदिष्टवान् । अतो न तत्र जीवः प्रकरणार्थः । अतस्तदनु-
रोधेनात्र जीवस्य ब्रह्माभिज्ञत्वं न वक्तुं शक्यं तस्माद् दहरः
परमात्मेव ।

२० पूर्वप्रकरणे सत्यनामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानासंभवाद्यदर्थं शब्दो- ८४
क्तस्य नियम्यस्य जीवस्य स्वरूपज्ञानाय जीवपरामर्शो नतु
प्रकरणित्वेन ।

२१ भवत्वेवं तथाप्यल्पे हृदयपुण्डरीक आकाशरूपस्य व्यापसो ८५
ब्रह्मणः स्थितिर्न संभवत्यतो जीव एवोच्यतामित्याशङ्कायां
नित्याप्यत्वादेवं व्योमवञ्चेत्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणः
स्थितिर्वक्तुं शक्येत्युक्तम् । तादृशत्वस्यात्राप्यनुसंधेयत्वात्तेन
तत्समाधानसिद्धिरिति दहरः परमात्मेव ॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् ।

२२ न तत्र सूर्यो भातीति वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य लोकप्रका- ८५
शकानां सूर्यादीनां दहरान्तःस्थत्वकथनादुक्तवाक्यं तद्विरुद्ध-
मित्याशङ्क्य तेषां स्वतो न प्रकाशकत्वं किंतु भगवदनुका-
रित्वाज्जगत्प्रकाशेनैव प्रकाशकत्वं सर्वत्र सर्वदेति निर्णीतम् ।

२३ उक्तार्थे स्मृतेरपि संमतिः ॥ ८६

७ शब्दादिव प्रमिताधिकरणम् ।

२४ अद्भुष्टमात्रस्य भूतबन्धेशानत्वं शब्दादेव प्रतीयते । ८६

२५ तस्य तत्र स्थितिर्मनुष्याणामधिकारार्थेति निर्णीतम् ॥ ८७

८ तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ।

२६ मनुष्येषु त्रैवर्णिकानामुपनयनादिसंस्कारवतां कर्माधिकाराद् ८७
ब्रह्मविद्यायामप्यधिकार इति पूर्वतन्त्रादेव सिध्यति । ततो
मनुष्याद्धीनजातीयानां तु योग्यताभावादेव नाधिकारः ।
अतः परं मनुष्यादुन्मृष्टानां ब्रह्मविद्यायामधिकारः संभवादुक्तः ।
यद्यपि देवादीनामुपनयनादिकं न प्रतिद्वंद्वं तथापि यज्ञो-

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

विहितत्वमनृताभिधाना इति श्रुत्यन्तरेण तथा वर्शनात् ।
 तच्च सुषुप्ते सुखमहमस्वाप्तां न किञ्चिद्वेदिपमित्यनुभव-
 स्तासां प्रजानामज्ञत्वं साधयति न त्वज्ञानकल्पितत्वम् ।
 अज्ञानकल्पितत्वे सति ब्रह्मलोकवर्तिर्न संगच्छते । तथापहत-
 पाप्मत्वादिविशेषणादात्मराक्ष्ण न संगच्छतेतो गतिशब्द-
 योर्ब्रह्मपरत्वादहरः परमात्मैव । किं च तद्य इहात्मानमनु-
 विद्य ब्रजन्तीत्यात्मज्ञानं लोकक्षयहेतुत्वेनोच्यते । यथात्मा
 ब्रह्माभिन्नः स्यात्तदापहतपाप्मादिगुणकत्वात्स्वस्य स्वाज्ञानं
 न स्यात् । अत इदमज्ञानं जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं बोधयद्गते-
 ब्रह्मविषयत्वे लिङ्गम् । एवमपहतपाप्मत्वादिविशेषणान्यात्म-
 शब्दस्य ब्रह्मपरत्वे लिङ्गमिति प्रागेवोक्तमतो दहरः परमा-
 त्यैव ।

- १६ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति श्रुतेः सर्वलोकविधारकत्वात्स्वयं ८२
 साधमीभूय संसारमापकत्वादेकस्थैवाकाराद्यावापुषिभ्यादेरन्त-
 र्बहिःस्थापनेन तस्य सर्वलोकधारणस्य माहिरूपत्वाच्चस्य
 महिम्नो विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपतया श्रीयशोदादिभिरन्तर्ब-
 हिरुपलब्धश्च दहरः परमात्मैव ।
- १७ प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्राप्तिर्दिर्मगवत्येव न जीवि संभवत्यतोपि ८३
 भगवानेव दहरः ।
- १८ आदिमध्यावसानेषु संमसादादिशब्दैर्जीवस्य परात्मर्शाजीव ८३
 एव दहर इत्याराह्णञ्च जीवि जगदाधारत्वादेरसंभवात्स न
 दहरः ।
- १९ अनन्तरोकेन्द्रप्रजापतिप्रकरणे जीवस्यैवाभूताभयत्वादिस्ते- ८४
 णोक्ततयात्रापि स एव परामुरयतामित्याहुञ्च तच्च प्रजापति-
 रुपदेरात्मन्ये आविर्भूतब्रह्मरूपो जातो यथा नृसिंहोपासको
 नृसिंहप्रविष्टो भवति । अतस्तथाभूतत्वात्तत्त्वज्ञानं पश्यन्

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

उपदिष्टवान् । अतो न तत्र जीवः प्रकरणार्थः । अतस्तदनु-
रोधेनात्र जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वं न वक्तुं शक्यं तस्माद् दहरः
परमात्मैव ।

२० पूर्वप्रकरणे सत्यनामकस्य ब्रह्मणो ज्ञानासंभवात्तदर्थं शब्दो- ८४
क्तस्य नियम्यस्य जीवस्य स्वरूपज्ञानाय जीवपरामर्शो नतु
प्रकरणीत्वेन ।

२१ भवत्वेवं तथाप्यल्पे हृदयपुण्डरीक आकाशरूपस्य ज्यायसो ८५
ब्रह्मणः स्थितिर्न संभवत्यतो जीव एवोच्यतामित्याशङ्कायां
निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मणः
स्थितिर्वक्तुं शक्येत्युक्तम् । तादृशत्वस्याप्यनुरोधेयत्वात्तेन
तत्समाधानसिद्धिरिति दहरः परमात्मैव ॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् ।

२२ न तत्र सूर्यो भातीति वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्य लोकप्रका- ८५
शकानां सूर्यादीनां दहरान्तःस्थत्वकथनादुक्तवाक्यं तद्विरुद्ध-
मित्याशङ्क्य तेषां स्वतो न प्रकाशकत्वं किंतु भगवदनुका-
रित्याद्भगवत्प्रकारेणैव प्रकाशकत्वं सर्वत्र सर्वदेति निर्णीतम् ।

२३ उक्तार्थे स्मृतेरपि संमतिः ॥ ८६

७ शब्दादेव प्रमिताधिकरणम् ।

२४ अद्भुतमात्रस्य भूतभव्येशानत्वं शब्दादेव प्रतीयते । ८६

२५ तस्य तत्र स्थितिर्मनुष्याणामधिकारार्थेति निर्णीतम् ॥ ८७

८ तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ।

२६ मनुष्येषु त्रैवर्णिकानामुपनयनादिसंस्कारवतां कर्माधिकाराद् ८७
ब्रह्मविद्यायामप्यधिकार इति पूर्वतन्त्रादेव सिध्यति । ततो
मनुष्याद्धीनजातीयानां तु योग्यताभावादेव नाधिकारः ।
अतः परं मनुष्यादुत्कृष्टानां ब्रह्मविद्यायामधिकारः संभवादुक्तः ।
यद्यपि देवादीनामुपनयनादिकं न प्रसिद्धं तथापि यज्ञो-

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

पर्वीतमन्त्रे प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तादिति श्रवणात्तन्त्यायेना-
न्यत्रापि जन्मानुग्रहविशेषतः प्रभृतिभिर्मतङ्गविश्वामित्रा-
दीनामिवाधिकारः संभवति ।

१७ पूर्वसूत्रोक्तस्य देवादीनामधिकारस्य विषतिपञ्चतया तद्वलेन ८८
तेषु ब्राह्मण्यादेर्वक्तुमशक्यत्वात्तेषां स्वर्गस्थत्वेन पृथिव्यादिरू-
पदेशस्य ब्रीह्यादिरूपद्रव्यस्य तत्र सूर्यगत्यभावेन वर्यादिरूप-
कालस्य च तदतिरिक्तदेवामावेनोद्देश्यदेवतान्तरस्यापि वक्तु-
मशक्यतया तदभावेपि कर्मकरणे श्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य
प्रजापतिन्यायाद्वर्णसत्तायाः साधितप्रापत्वात् इन्द्रब्रह्मचर्य-
श्रावणादाश्रमसत्तायाः देवा वै सञ्चमासतेत्यादौ भूमावागत्य
ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणश्रावणाच्च बहुधोपयोगो देवानां वेदे
दृश्यते भगवदवयवरूपा ये देवास्ते तेषामुद्देश्या अपि
भवन्ति । उभौ वै देवानां शमिताराविति श्रुती ऋत्विजोपि
श्राव्यन्ते । तस्मान्न श्रुतिविरोधः ।

१८ ननु जन्यानां देवानां वृत्तान्तं वदन्वेदः स्वयं कथं नित्यो ८९
भवेदतो वेदानित्यत्वबोधकत्वादयं देवाधिकारपक्षो न संगत
इत्याशङ्क्य शब्दोक्ताः पदार्थाः सर्व एवाभिदेविका भगवद-
वयवरूपाः शब्देकसमधिगम्या एवंविधास्ते नित्यास्तैः सह
पदानां संबन्धोपि नित्य इति न वेदस्थानित्यत्वम् । न च
वैदिकपदार्थानामतिरिक्तत्वाद्वाङ्मोहोऽपि प्रत्यक्षविरोधः शङ्क्यः ।
इदानीमपि यजमानत्विक्प्रभृतीनां वेदादेव सपरिकरकर्मवग-
तेर्बुद्धव्यवहारादिना दर्शनेन वैदिकपदार्थान्तरेष्वपि तेनैवाव-
गतिसंभवात् । अतो यैर्मगवान् दृष्टस्तेषां तु तत्रैव सर्वपदार्थ-
दर्शनान्तेष्वेव संकेतग्रहस्ततोर्वाचीनानामिदानीतनपर्यन्तानां
तुभमानात्तेषु संकेतग्रहो भगवतः सर्वानुकारित्वात् । किंच
यथा जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यत्र स्वस्मिन् जामदग्न्य इति

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

प्रत्यक्षज्ञानाभावेऽपि परोक्षानुभवो भवति तथा वैदिकप्रपञ्च-
स्यापि परोक्षानुभवो भवत्येव ।

२९ अस्मादेव हेतोर्वेदस्य नित्यत्वम् । ९०

३० लोकदृष्ट्या प्रपञ्चस्य देवादीनां चानित्यत्वाङ्गीकारे तत्प्रवाह
एव शब्दसंबन्धः । लोकेऽपि शरीरगङ्गाप्रभृतिषु प्रवाह एव
शब्दसंबन्धदर्शनात् । अतो देवादीनां तत्कर्मणां चानित्य-
त्वेऽपि तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात्तद्वोधके वेदेऽपि नानित्यत्वं
शङ्कितुं शक्यते । ९०

३१ कर्मण्युपासने च प्रतिपादितेऽपि देवानामधिकारो मधुवि- ९१
द्यायां न संगच्छते तत्र मधुत्वेनोपवर्ण्यमानस्यादित्यस्य
विद्याविषयत्वात्कमन्यमादित्यमुपासीत । एवं संवर्गविद्यादिष्वा-
दित्यादीनां विषयतया देवानामधिकारो बोध्यः ।

३२ अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डमित्यादिभ्रुतिष्वप्रथादीनां ९२
देवानां ज्योतिर्गणे विद्यमानत्वकथनाच्चेष्टां च तत्र महामोग-
कथनात्प्राप्तफलत्वेनोपासनायामधिकारोऽसंगत इति शङ्का ।

३३ वेदे यथा प्राजापत्यादीनां कर्माधिकारो निरूप्यते तथा ९२
तथो यो देवानाम् इत्यादिना ज्ञानेऽपि श्रूयते । अतः कर्मणि
ज्ञाने चाधिकारोऽवश्यमभ्युपेयः ॥

९ शुगस्येत्यधिकरणम् ।

३४ छान्दोग्यसंवर्गविद्यायां जानश्रुतिं हा शुद्रेत्येव संबोध्य संवर्ग- ९३
विद्योपदिष्टा । तस्माज्जातिशुद्धस्याधिकार इत्याशङ्क्य च नात्र
शुद्धशब्दो जातिवाची किंतु शुचा आद्रवतीति शुद्ध इति
यौगिकः । अतो योगेन जानश्रुतेर्गत्सारित्वं बोधयति तेन पूर्व
स्वीकारः । पश्चाच्चापमरणेन मत्सरत्यागे विद्योपदेश इति
नात्र जातिशुद्धस्याप्यधिकारः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३५ जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमुत्तरत्र प्रकरणान्तरे काक्षतेनिपदादव- ९६
गम्यते । यद्यपि तत्प्रकरणान्तरं तथापि छन्दोगानां द्विरात्रे
कापेयसंबन्धेन काक्षसेनेः क्षत्रियत्वमवगतम् । अतो लिङ्ग-
बलादस्य क्षत्रियत्वावगतेर्जानश्रुतेर्जातिर्निर्धीर्यते ।
- ३६ श्रौतसाधनेषु सर्वत्रोपनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रे नाधिकारः । ९४
- ३७ जाबाले शूद्रत्वाभावनिर्धारणपूर्वकमेव श्रौतमेन शिष्यत्वस्य ९४
प्रवर्तनाज्जातिशूद्रस्य नाधिकारः ।
- ३८ वेदे शूद्रस्य श्रवणाध्ययनार्थज्ञानानां निषेधश्रावणात्समृति- ९५
प्यपि वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य पातककथनाच्च नाधिकारः ॥

१० कम्पनाधिकरणम् ।

- ३९ यदिदं किंचेतिवाक्ये प्राणेन्द्रौ निवार्य सर्वजगत्कम्पनाद्धेतो ९५
ब्रह्मैवोच्यते ॥

११ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्

- ४० परं ज्योतिरूपसंपद्यत इति वाक्ये महाभूतरूपं ज्योतिर्निवार्य ९६
संपत्तिरूपादर्शनाद् ब्रह्मैव निरूप्यते ॥

१२ अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ।

- ४१ आकाशो वै नाभेति वाक्ये भूताकाशस्य यत्प्रयोजनं वायु- ९७
जननं तस्माद्विन्नस्य प्रयोजनस्य नामरूपनिर्वाहकत्वरूपस्य
कथनाद् ब्रह्मादिश्रुतीनां च कथनाद् ब्रह्मैवाकाशः ॥

१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यधिकरणम् ।

- ४२ ज्योतिर्ब्रह्मणशारीरब्राह्मणयोः किं जीववाक्यत्वमुत ब्रह्मवा- ९७
क्यत्वामिति संदेहे उपक्रमस्यासंजातविरोचित्वेन प्रात्रत्यात्तत्र
च यतम आत्मेति प्रभे योयं विज्ञानमय इति शारीरलिङ्गाद-
न्यैश्च हेतुभिः परमात्माभिन्नोसंसारो मुक्तो जीवः प्रतिपाद्यत
इति पूर्वपक्षे तत उपक्रमोपसंहारयोः परमात्मन एव प्रकृ-
तत्वसिद्ध्या तत्स्यैव प्रकरेणित्वं नतु ब्रह्मभावापन्नस्य जीव-
स्येति सिद्धान्तः ।

- ४३ सर्वस्य वशीत्यादिशब्देभ्यः स्पष्टमेव ब्रह्मप्रकरणम् ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः १।४ ॥

१ आनुमानिकाधिकरणम् ।

- १ इन्द्रियेभ्यः परा इति काठकवाक्ये सांख्यमतसिद्धाः पदार्थाः १००
 उच्यन्ते इत्याशङ्क्य समाधीयते नात्र तन्मतसिद्धाः पदार्थाः
 उच्यन्ते किंतु पूर्वमात्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना शरीररूपकं
 यदुक्तं तत्रत्या ये रथादिभावेन पदार्था निविष्टास्त एवान्ना-
 स्मिन्वाक्ये गृह्यन्ते । एतद्धि जीवप्रकरणम् । अत्र च तस्य
 मुक्त्युपायो निरूप्यते । शरीरं रथ इत्यादिरूपोत्र ब्रह्मवाद्
 एव सिध्यति न सांख्यमतं यतोऽप्य एष सर्वेषु भूतेष्विति
 मन्त्रेणात्मदर्शनपरिकरतयैव बुद्ध्यादीनामुक्तिः ।
- २ अव्यक्तराश्वेन सूक्ष्ममुच्यते तद्वद्ब्रह्मैव । धर्मधर्मिणोश्चाविना- १०१
 भावेन रिपतत्वाद्भेद इति तदभिन्ना भयवत्कृपैवान्नोच्यते ।
- ३ कृपाया ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि ब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मभिन्नत्वं ब्रह्मभिन्न- १०२
 त्वाद्ब्रह्मनियम्यत्वम् । अतो यथैकरूप्येण ग्रहणमभेदे
 युक्तिस्तथा नियम्यनियामकभावोऽपि भेदे युक्तिरित्युभयथाप्यु-
 पपन्नम् । न चाभेदेनैकत्वे नियम्यनियामकभावानुपपत्तिरिति
 शङ्क्यम् । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्रैकस्यैव ब्रह्मणः सच्चिद्रू-
 पेण विषयत्वमानन्दरूपेण फलत्वमिति बहुपक्षैः । तथाच
 कृपाविष्टः साधनमानन्दरूपः फलम् । अथवाव्यक्तं सच्चिद्रू-
 पमक्षरमानन्दरूपः पुरुष इति तद्योरभेदेऽपि परापरभावो
 युक्तः ।
- ४ अस्मिन्वाक्येऽव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । कापिलमते तथावचना- १०३
 भावान्न तन्मतसिद्धिः ।
- ५ प्रकरणस्य नियामकत्वादशब्दवाक्यमपि भगवत्परमेव । १०३
- ६ अत्र हि त्रयः प्रश्ना अभिजीवब्रह्मविषयकास्तेषामुत्तराणि १०३
 त्रीणि । यदि सांख्यमतमिन्द्रियेभ्यः परा इत्यादि स्यात्तदा
 चतुर्थे प्रश्नोत्तरे स्यातां ते तु न स्तोता नात्र तन्मतसिद्धिः ।
 त [अणुभाष्य]

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

७ यथा महच्छब्दो महान्तं विभुमित्यादौ ब्रह्मपरस्तथाव्यक्तशब्दो- १०४
प्यक्षरपरस्तस्यादिन्द्रियादिवाक्ये न सांख्यमतसिद्धिः ॥

२ चमसवादित्यधिकरणम् ।

८ अजमेकामितिवाक्येजादिशब्दैः प्रकृतिः परामृश्यते । अग्रे १०४
च कपिलस्य नाम पठ्यते । यद्यपि किंकारणेत्युपक्रमाद्ब्रह्म-
विद्यात्वेनोपनिषत्प्रतीयते तथापि पूर्वकाण्डे यथा प्रणवादि-
मन्त्राणां नानास्थले विनियोगाच्च प्रकरणानुरोधस्तर्प्यतेऽपि म-
न्त्रेषु कपिलमतमत्यभिज्ञानान्नोपक्रमाधनुरोध इति सांख्यमत-
मपि वैदिकमित्याशङ्क्य समाधीयते । यथार्वाग्विलम्बमस इति-
बृहदारण्यकमन्त्रस्यकर्मविशेषेर्वाग्विले चमसे यशोरूपं सोमं सप्त
होतारो भक्षयेयुरिति कल्पयितुं न शक्यते तथा प्रकृते लोहित-
शुक्लादिशब्दैः रजःसत्त्वादि कल्पयित्वा तद्वशेन सर्वं मतं
कल्पयितुं न शक्यते । विशेषाभावाद् कपिलवाक्येऽपि कपि-
लशब्देन ब्रह्मैवोच्यते न त्वनित्यर्पिः ।

९ अत्राजाशब्देन ज्योतिरुच्यते प्रथमकार्यरूपत्वाच्चतुर्मुखाजत्व- १०५
न्यायेन । यथा ह्यजात्यदोग्नी तथेयं नश्वरसुखदात्री ।
चतुष्कलब्रह्मपादरूपत्वाज्ज्योतीरूपा । अन्नोपक्रमे ब्रह्मणः
प्रकृतत्वान्नदेवाग्निरिति कथनाच्च । सा च चेतनाधिष्ठिताग्रे
द्वा सुषर्णेति कथनात् अजद्वयं च जीवब्रह्मरूपं ताभ्याम-
धिष्ठिता । एतच्छान्दोग्यशाखायामधीयते ।

१० अत्र हि किञ्चित्कार्यार्थं परोक्षवादेनाजाशब्दस्तस्यां कल्पन- १०६
योपादिश्यते । यथाजा बर्करसहिता सवत्सा स्वामिहिता
तथेयं भगवल्लीलोपयोगायेति भगवतः परोक्षमियत्वाच्चेति ।
तथा च मध्वादिविद्यावदत्र कल्पना तस्माच्चाजामन्त्रेण
सांख्यमतसिद्धिः ॥

३ न संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।

११ यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति वाक्ये समासविशेषेण पञ्च- १०६
विंशतिसंख्यासंग्रहादत्र सांख्यसिद्धानि पञ्चविंशतितत्त्वानि

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

तेन सांख्यमतसिद्धिरित्याराद्धञ्च समाधीयते । अत्र समास-
विशेषेण पञ्चसमूहरूपार्थसिद्धिः । सांख्यमते तु नेदृशी
संख्या ।

- १२ बुद्धेः संशयाया पञ्च वृत्तीर्जनयन्तीति पञ्चजनाः प्राणादयः । १०७
प्राणस्य प्राणमिति वाक्यशेषस्य मन्त्रार्थनियामकत्वात् ।
तस्माद्ब्रह्मवाद एवात्र न सांख्यवादः ।
१३ फाण्वपाठे तदेवा ज्योतिषामित्यन्नस्थानं ज्योतिषाद्वयम् । १०८
ततश्चार्थवादस्य निर्णायकत्वम् ॥

४ यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ।

- १४ आकारादिवाक्येषु यद्यपि क्रमादिविप्रतिपत्तिरतथापि १०८
ब्रह्मणः कारणत्वविप्रतिपत्तिर्नास्ति । सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु
समानस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वेनाभिप्रेतत्वात् । क्रमप्रकारादि-
भेदस्तु माहात्म्यस्यैव सूचकः । तस्मान्न भूतिविप्रतिपेधात्सृ-
ष्टिपरिमहः ॥

५ समाकर्षाधिकरणम् ।

- १५ असत्तादिरान्देषु न निरान्मकत्वाद्यर्था उच्यन्ते किंतु ततः १०९
समाकर्ष्य सर्वैः शन्दैर्बलवोच्यते । सर्वेषां शब्दानां प्रणव-
विभूतित्वेन प्रणवार्थ एव पर्यवसानात् प्रणवस्य च ब्रह्मवा-
चकत्वात् । तस्मान्न भूतिविप्रतिपेधः ॥

६ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।

- १६ यो वै बालाक इत्यजानरात्रुया सिद्धान्तकथनोपक्रम एत- ११०
च्छब्देनादित्यमण्डलादिजडोद्देशान्पुनरुपशब्देन च जीवोद्दे-
शाजीवजडात्मकं जगदत्कर्तृकं तस्य वेदिनन्यत्वकथनेन
भृत्यन्तरसिद्धब्रह्मण एव कर्तृत्वं न महत्त्वमिमानिजीवस्य ।
१७ जीवमुख्यप्राणदर्शनाच्च ब्रह्मणः कर्तृत्वमित्याराद्धञ्च जीवस्य १११
ब्रह्माश्रितत्वान्मुख्यप्राणस्य च ब्रह्मयोगाच्च तथात्वेन कथनं
न स्येन रूपेण तस्माद्ब्रह्मैव कर्तृ ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १८ प्रकृतितो जीवस्य कर्तृत्वमप्यस्मिन् वाक्येनभिमतम् । जीव- ११२
लयोद्गमयोर्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्प्रभव्याख्यानाभ्यां तथावसा-
यात् । बाजसनेयिनामेतत्समानप्रकरणेपि तथावसायाच्चे-
त्युक्तम् । एवमत्र जीवब्रह्मवादनिराकरणेन जीवविशिष्टप्रकृ-
तिरेव कारणमिति निराकृतम् ॥

७ वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

- १९ भेदेयीब्राह्मणद्वये जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशये ११३
वेदस्यमहावाक्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयदर्शनात्सुखरूपमगवदन्व-
येन जीवस्यैव प्रियत्वात्सर्वोपनिषदनुरोधेनास्यापि वाक्यस्य
ब्रह्मण्येवान्वयादत्रापि ब्रह्मैवोच्यते ।
- २० ब्रह्मणा स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं विस्फुलिङ्गवत्प्रकटीकृतः ११४
स्वारागो जीवस्तेन जीविनोपक्रमस्तस्यैव प्रियत्वेन संसृचनादुप-
क्रमस्य च बलिष्ठत्वाज्जीवात्मैव प्रकरणीति स एव ज्ञेयत्वे-
नापदिरयत इति शङ्कायां मात्र जीवात्मनो ज्ञेयत्वेनोपदेशः
किंतु परमात्मन एव । जीविनोपक्रमस्तु—आत्मनि वा विज्ञात
इति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गरूपः । ब्रह्मैव जीवः । अतः संसार-
दशायामपि जीवो ब्रह्मैवेति ज्ञापनार्थं तदुपक्रमो न तु प्रकृति-
संसृष्टस्य जीवस्य कारणत्वार्थमिति काराकृत्स्नमतमुक्तं तस्मा-
द्ब्रह्मैवात्र कारणत्वेनोच्यते ।
- २१ यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः श्रवणादिकमुक्तं तन्मुक्तौ जीवो ११५
भगवानेव भविष्यतीति ज्ञापकम् । स्रिया विश्वासार्थं जीवो-
पक्रमः कर्तव्य एवेत्योद्गुलोमिराचार्यो मन्यते ।
- २२ काराकृत्स्नस्तु मन्यते जीवोपक्रमो भगवत एवावस्थाविशेषो ११५
जीव इत्यस्य पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्भेदेयीब्राह्मणेनापि
जीवद्वारा प्रकृतिकारणवादासिद्धिः ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

८ प्रकृतिश्चेत्याधिकरणम् ।

- २३ प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव । छान्दोग्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ११६
यत्प्रतिज्ञातं मृदादिदृष्टान्ताश्च तदनुपरोधात् । तथा च यदि
मूलकारणे ब्रह्मणि समवायिकारणत्वरूपं प्रकृतित्वं न स्वीक्रि-
येत तदा प्रतिज्ञादिसामञ्जस्यं न स्यात् ।
- २४ सुष्टौ भगवत्कृतमभिध्यानं स्वस्य बहुरूपरत्वेनोच्चनीचभावेन ११७
च यद्विचरणं तद्धेतुत्वेनोक्तं तेन स्वयमेव तद्रूप इति
सिध्यति । किञ्च सर्वं स्वत्वदिमित्युपासनाप्युपदिश्यतेतोपि
प्रकृतिशब्दवाच्यं ब्रह्मैव ।
- २५ सर्वाणि ह वा इमानीति श्रुत्या ब्रह्मणः प्रपञ्चोत्पत्तिलयाधारत्वं ११७
साक्षादेवोच्यते तच्च समवायित्वस्यैव लिङ्गम् । ततोपि ब्रह्मैव
प्रकृतिशब्दवाच्यम् ।
- २६ ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण ११७
एव ।
- २७ सदेव सोम्येदमित्यादिषु सृष्टिवोधकश्रुतिष्ववधारणदर्शनाद् ११८
ब्रह्मैव समवायिनिमित्तेति द्वयं कारणम् । अन्यथा-
वधारणविरोधापत्तेः । किं च कर्तारमीशमित्यादिषु योनित्व-
मपि ब्रह्मण एवोच्यते पुरुषत्वं च । तस्मादक्षरपुरुष-
भावेनोभयरूपो भगवानेव । अतः कथंचिदपि न प्रकृति-
प्रवेशः ।
- २८ यत्र ब्रह्मणः सर्वविधं कारणत्वं नोच्यते ते सर्वे स्मार्तवाद्वा ११९
अवेदिका अनुपयुक्ताश्च ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः २।१ ॥

१ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणम् ।

- १ सांख्यस्मृतेर्भोषयोगित्वात्तत्प्रामाण्यमङ्गीकृत्य तदनुरोधेनैव १२०
श्रुतिविप्रतिषेधः परिहार्यः । अन्यथा तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य
तत्प्रामाण्याङ्गीकारे अहं सर्वस्येति गीतास्मृतिविरोधः ।
तद्वत्प्रामाण्याङ्गीकारे च ब्रह्मकारणत्वबोधकश्रुतिविरोधः ।
अतो गीतास्मृतिप्रामाण्यमावश्यकं तेन श्रुतिविप्रतिषेधनि-
राकरणे कपिलस्मृतेर्न प्रामाण्यम् ॥

२ इतरेषामित्यधिकरणम् ।

- २ प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनामनुपलम्भात्तदुक्तयुक्तीनाम- १२१
प्रयोजकत्वम् ॥

३ एतेन योग इत्यधिकरणम् ।

- ३ पूर्वोक्तश्रुतिविरोधाद्योगस्मृतिरपि सांख्यवत्प्रधानकारणत्वांशे १२१
न प्रमाणम् ॥

४ विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

- ४ जगतो जडत्वेन तत्कारणं चेतनं ब्रह्म न भवति विलक्षण- १२१
त्वात् ।

- ५ अत्र मृदभिमानिदेवैव वस्तुत्वादिरूपेण व्यपादिरयते । १२१
अन्यथा चेतनाचेतनविभागो नोच्येत । देवताप्रेवेशे वागा-
दिषु नोच्यते । तस्माच्चेतनाचेतनात्मकं जगन्न ब्रह्मोपादा-
नकम् ।

- ६ कार्यकारणयोर्वैलक्षण्येपि गोमयवृश्चिकादी यथा कार्य- १२२
कारणभावस्तथा जगद्ब्रह्मणोरपि स्यात् । सदंशस्य कार्य-
कारणयोस्तुल्यत्वेन सालक्षण्याच्च ॥

५ असदिति चेत्यधिकरणम् ।

- ७ ननु सवसतोः कारणत्वं बोधयन्त्योः श्रुत्योः कथं विरोध- १२२
परिहार इत्याशङ्क्य असदिति यत्कथनं तच्छान्दोग्ये कथ-

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

मसतः सज्जायेतेति कथनादसतः कारणत्वनिषेधार्थम् ।
यत्पुनस्तैत्तिरीये सदेवेतिकथनं तत्सृक्ष्यमाणपेक्षया पूर्वसृष्ट-
स्यासाधुत्वार्थम् । असाधुन्यपि असदिति प्रयोगात् । अतो
न श्रुत्योर्विरोधः ।

- ८ कार्यस्य ब्रह्मणि लये कार्यगता अशुद्धत्वादयो ब्रह्मणि प्रस- १२१
ज्येरन्नतो न संगतो ब्रह्मकारणवादः ।
९ रुचकादीनां मृदि लये कार्यधर्मप्रसक्त्यदर्शान्नासंगतिः । १२२
१० तवापि सत्कार्यवादित्वात्साविशेषस्य कार्यस्य ये धर्माः परि- १२२
च्छिन्नत्वादयस्ते प्रधाने भविष्यन्त्यतो न वयं पर्यनुयो-
क्तव्याः ।
११ सावयवतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वात्प्रतिवादिना तदनङ्गीकारेण दोषा- १२३
दाविमोक्षः ॥

६ एतेनेत्यधिकरणम् ।

- १२ सांख्यनिराकरणेनान्येपि वादा निराकृताः ॥ १२३

७ भोक्तापक्षैरित्यधिकरणम् ।

- १३ प्रलयोत्तरमुत्पत्तिदशायां भोग्यभोक्तेरविभाग इत्याशङ्क्य १२३
समाधीयते । यथा लोके कटकमुपमृद्य रुचके क्रियमाणे
कटकत्वं न भवति तथोत्पत्तिदशायां भोग्यस्य भोग्यत्वेनै-
वोत्पत्तिः । भोक्तृभोक्तृत्वेनैवेति न विभागाभाव इति ॥

८ तदनन्यत्वाधिकरणम् ।

- १४ वाचारम्भणवाक्ये कार्यस्य कारणामिन्नत्वं प्रतिपादितं नतु १२४
मिथ्यात्वम् ।
१५ कार्यस्य घटादेर्विद्यमानत्व एवोपलम्भो नत्वविद्यमानत्वे । १२४
१६ सदेव सोम्येदमिति श्रुतेस्तदेतदक्षयमिति स्मृतेश्च प्रपञ्चस्य १२५
सदैव सत्यत्वम् ॥

९ असद्व्यपदेशाधिकरणम् ।

- १७ असद्वेति श्रुत्योत्पत्तेः प्राकार्यस्यासत्त्वं न बोध्यते । अव्या- १२५
कृतत्वधर्मेण तथा व्यपदेशात् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

१८ सत्कार्यवादयुक्तिभिरात्मानमिति शब्दान्तराच्च नासत्कार्यवाद १२५
आस्थेयः ।

१९ अत्र पटदृष्टान्त उक्तः । १२५

२० यथा प्राणादीनां नियमने जीवनमात्रम् । अनियमे त्वाकुञ्च- १२५
नादि तथा जगदपि कारणे प्रविष्टं सन्धात्रं तिष्ठति ब्रहिः
प्रकटे कार्यं करोत्यतो नासत्कार्यवादः ॥

१० इतरन्यपदेशाधिकरणम् ।

२१ चेतनस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात्सृष्टौ तस्य प्रवेशो दुःखित्वा- १२६
दिकं भवति तच्च ब्रह्मणो हिताकरणत्वादिवोषप्रसक्त्या न
संगच्छते ।

२२ ब्रह्म जीवादाधिकं नतु जीवमात्रम् । तेन तदोपेपि न १२६
दुष्यति ।

२३ पार्थिवत्वाविशेषेपि यथा हीरकपापाणयोः स्वभावभेदस्तथा १२६
जीवानामपि ॥

११ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

२४ यथा क्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य समये दधि भवति । एवमेव १२६
ब्रह्मापि समये स्वयमेव सर्वं भवति ।

२५ देवर्षिपितृवद्ब्रह्मापीच्छया सर्वं करोति । १२७

२६ ब्रह्मण उपादानत्वे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोष आशङ्कितः । १२७

२७ ब्रह्मणः स्वस्वार्थं कारणत्वं च श्रुत्येकसमधिगम्यम् । सा च १२७
स्वतःप्रमाणम् ।

२८ ब्रह्मणो विचित्रशक्तित्वाद् देशकालावनपेक्षा युक्ता । १२७

२९ प्रधानकारणवादेष्येते दोषास्तुल्याः ॥ १२७

१२ सर्वोपेताधिकरणम् ।

३० भगवतः सर्वशक्तियुक्तत्वं श्रुत्या साधितम् । १२८

३१ ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कथं कर्तृत्वम् । अस्य परिहारः श्रुते- १२८
स्त्वित्यनेनोक्तः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३२ ब्रह्मणः प्रयोजनाभावात्कथं कर्तृत्वमित्याशङ्का । १२८
 ३३ लोकवल्लीला भगवत इति समाधानम् । १२८
 ३४ ब्रह्मणः सृष्टिकरणे जीवानां सुखदुःखसंभवाद्धैषम्यनैर्घृण्ये १२८
 स्यातामित्याशङ्क्य जीवकर्मसापेक्षत्वान्न ब्रह्मणि दोषः । कर्म-
 सापेक्षत्वेपि नेश्वरत्वहानिः ।
 ३५ प्रपञ्चमलयदशायां जीवानां कर्मसत्ता ब्रह्माविभागादित्याशङ्क्य १२९
 बीजाङ्कुरवत्प्रवाहानादित्वान्न दोष इति समाहितम् ।
 ३६ उपपत्त्या श्रुतिस्मृत्योरुपलम्भाच्च जीवस्यानादित्वं सम- १२९
 र्थितम् ।
 ३७ ब्रह्मणः सर्वसमर्थत्वात्सर्वं संगच्छते ॥ १२९

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः २ । २॥

१ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

- १ अचेतनस्य प्रधानस्य बुद्धिपूर्वकक्रियारूपा रचना नोपपद्यते । १२९
 तस्याचेतनत्वेन क्रियाकारणभूताया बुद्धेस्तत्र वक्तुमशक्य-
 त्वात् ।
 २ यथा लोकरचना केवलादेवाचेतनादुपपद्यते तथा शुक्ररोगित- १३०
 जन्या शरीररचनापि ।
 ३ दुग्धे दोहनाभिभ्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोर्निमित्तत्वेन दर्शनात् १३०
 नदीजले च मेषानां चेतनानां निमित्तत्वेन दर्शनान्नाचेत-
 नस्य प्रधानस्य कारणत्वम् ।
 ४ प्रधानस्यान्यापेक्षामावात्सर्वदा कार्यकरणमेव । न व्यतिरे- १३०
 केण तूष्णीमवस्थानमुचितम् ।
 ५ तृणपल्लवादयो न दुग्धभावेन परिणमन्ते । शृङ्गादावभावात् । १३०
 ततश्च न प्रधानं कारणम् ।
 ६ प्रधानकारणवादाङ्गीकारेपि प्रेक्ष्यकारित्वामावाञ्च पुरुषार्थः १३०
 सिध्यति ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

१७ सर्ववैदिकानादृतत्वादसंगतः परमाणुकारणवादः ॥ १३३

४ समुदाय उभयहेतुकेपीत्याधिकरणम् । . . .

१८ उभयहेतुकेपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः । क्षणिकत्वात् १३३
सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः ।१९ ये हि प्रत्यया उक्तास्ते सदृशीं संततिमुत्पाद्य नश्यन्ति तथा १३३
सति विज्ञानसंततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसं-
स्पर्शाननुसंधानात्कथं वेदनादिस्कन्धात्मसंसारविद्धिः कथं
च तदभावसिद्धिः । स्थिरस्य कस्याप्यभावात् ।२० उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिसमय एव स्थितिपलया- १३३
दिसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ।२१ वस्तुनः क्षणान्तरावस्थे सति क्षणिकत्वप्रतिज्ञा नश्यति । १३४
अस्ति चित्तचित्तोत्पत्तिरूपा द्वितीया प्रतिज्ञा नश्यति ।
द्वितीयप्रतिज्ञानङ्गीकारे प्रतिबन्धाभावात्सर्वं सर्वत एकदैवो-
त्पद्येत ।२२ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्येतिनिरोधद्वयमपि न प्राप्नोति संततेर- १३४
विच्छेदात् ।२३ अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकविनाशो शास्त्रवैकल्यम् । १३४
अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्थाभावाच्च सहेतुकोपि विनाशः ।
अत उभयथापि वैपः ।२४ तेषां मत आवरणाभाव एवाकाशः सोपि निरुपाख्यः । १३४
तादृशेपि भूतान्तरवद्वस्तुव्यवहारस्याविशिष्टत्वात् ।

२५ प्रत्यभिज्ञानाधादसंगतः क्षणिकवादः । १३५

२६ नानुपमर्थं प्रादुर्भावं वेनाशिका मन्यन्ते । ततश्चालीकात्कार्यं १३५
स्यात्तदसंगतम् । लोके तथादर्शनात् ।

२७ अभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारे साधनरहितानामपि फलसिद्धिः ॥ १३५

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

५ नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम्

- २८ कदाचित्कचिदुपलम्भाद्वाहोर्थास्तीत्यङ्गीकर्तव्यत्वाद्वाह्यार्था- १३५
भावोन युक्तः ।
२९ बाह्यार्थस्य बहुकालस्थायित्वेन स्वप्नाविद्वत्तान्तो न संगच्छते । १३६
३० बाह्यार्थं विना वासंनया अनुपपत्तेर्वासनया ज्ञानवेचिन्यस्या- १३६
ङ्गीकारो न संगच्छते ।
३१ आलस्यविज्ञानस्य क्षणिकत्वाद्वासनाया आधारोपि नास्ति । १३६
३२ सर्वधानुपपद्यमानत्वान्माध्यमिकमतमसंगतम् ॥ १३६

६ नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ।

- ३३ समभङ्गीनयः परस्परविरुद्धत्वादसंगतः । १३६
३४ परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीका- १३७
रादसर्वत्वं भवति ।
३५ पर्पायेण तत्तत्परिमाणाङ्गीकारेवयोपचयापचयाभ्यामात्म- १३७
नोपि विकारापत्तिः । संकोचविकासेपि विकारस्य दुष्परि-
हरत्वात् ।
३६ पूर्वदोषपरिहाराय बोधयनित्यत्वं भवेदणुत्वं महत्त्वं वा । १३७
उभयथापि शरीरपरिणामो न भवतीति न त्वार्थसिद्धिः ॥

७ पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् ।

- ३७ यदीश्वरो निमित्तमात्रं तदा केषांचित्सुखं दुःखं वेति तस्य १३७
वैषम्यनेर्पृण्ये तेनासंगतं तार्किकमतम् ।
३८ जीवब्रह्मणोर्बिभृत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः १३८
३९ ईश्वरः किंचिदधिष्ठित एव जगत्करोतीति कल्पनीयम् । विक- १३८
ल्पासहत्वादधिष्ठानं नोपपद्यते तेनासंगतं तन्मतम् ।
४० करणवदङ्गीकारेसंबन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्चायुक्तं १३८
भोगादिपक्षेः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ४१ लोकन्यायेन जीवप्रवृत्त्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्चानित्यतायां १३८
मोक्षभास्वरैक्यम् । तत्परिहाराय विभुत्वनित्यत्वेद्गीक्रिय-
माणे संबन्धाभावादसर्वज्ञता स्यात् ॥

८ उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ।

- ४२ उत्पत्त्या व्यूहत्वासंभवात् व्यूहत्वे चोत्पत्त्यसंभवाच्चीवोत्पत्तौ १३८
मोक्षस्याप्यसंभवाद्देशेनानेन मागवतमतमसंगतम् ।
- ४३ न हि कुलात्तादण्ड उत्पद्यतेतः कर्तुः संकर्षणसंज्ञकाश्चीवा- १३९
न्मन उत्पद्यत इत्यसंगतम् ।
- ४४ सर्वेषां संकर्षणार्थानां परमेश्वरत्वं चेदद्गीक्रियते तदनेकेश्वर- १३९
त्वापत्तिः ।
- ४५ बहुपक्षमया वेदनिन्दया च विपत्तिरग्नेन मागवतमने १३९
तेतीया विरुद्धाः ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ६ स्यादाकाराश्रुतिर्गौणी यदि च्छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुध्येत । १४१
 कथम् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्यते । अनुद्गमात् ।
 शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिः ।
 ७ निरवयवत्वादीनां बाधकानामुक्तत्वात्सा कथं संभवतीत्या- १४१
 शङ्कायामाकारो नोत्पद्यते निरवयवत्वादित्येवं साधन उत्पद्य-
 तेलौकिकव्यवहारविषयत्वादित्येवं सत्प्रतिपक्षत्वेन युक्तीना-
 मपयोजकत्वमुक्तम् । तस्माच्छ्रुत्याकाशोत्पत्तिरङ्गीकार्या ॥

२ एतेन मातरिश्वेत्यधिकरणम् ।

- ८ एवमेव वायुत्पत्तिरङ्गीकार्या ॥ १४२

३ असंभवाधिकरणम् ।

- ९ ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिरस्तित्याशङ्क्य मूलभूतस्य सतो नित्यत्व- १४२
 व्यापकत्वयोर्निरङ्कुशत्वादुत्पत्तिर्न संभवति ॥

४ तेजो न इत्यधिकरणम् ।

- १० वायुतस्तेजस उत्पत्तिः ॥ १४३

५ आप इत्यधिकरणम् ।

- ११ तेजसोऽपामुत्पत्तिः ॥ १४३

६ पृथिव्यधिकारेत्यधिकरणम् ।

- १२ छान्दोग्येऽद्भ्यः सकारादजोत्पत्तिरुच्यते तैत्तिरीये पृथिवीति १४३
 विरोधो न शङ्क्यः । अन्नशब्देन पृथिव्या एव ग्रहणात् ॥

७ तदभिधानादेवेत्यधिकरणम् ।

- १३ आकाशभावापन्नपरमेश्वराद्यायोरुत्पत्तिरेव वाग्वादिभ्योपि १४४
 तेजआदीनां सा । सर्वकर्तृत्वस्य ब्रह्मालिङ्गात् ॥

८ विपर्यये नेत्यधिकरणम् ।

- १४ उत्पत्तिविपर्ययेण प्रलयक्रमः । उपपद्यते हि प्रवेशविपर्ययेण १४४
 निर्गमनम् ॥

संज्ञाः

पृष्ठाङ्काः ।

९ अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम् ।

- ११ विज्ञानशब्देन जीवो मनश्चैतयोरपि क्रमेणोत्पत्तिर्वक्तव्येति चेन्न । १४४
नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य
जीवत्वान्मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकप्रवेशा-
मावाप्त तयोरुत्पत्तिः ।
- १६ जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदो न । यतस्तस्य स्यादव- १४५
जङ्गमशरीरे समागमरूपोत्पत्तिर्न स्वरूपोत्पत्तिरूपा । ननु
शरीरोत्पत्तौ जीवोप्युत्पद्यत इति चेन्न । यतः शरीरस्य
जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो लाक्षणिकः । शरीरसंब-
न्धेनैव जीव उत्पद्यत इति व्यपदेशः ॥

१० नात्मा श्रुतेरित्यधिकरणम् ।

- १७ देवदत्तो जात इत्यादौ देहेत्येतेरेव अवगन्तव्यो नोत्पद्यते । १४५
न जायत इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वं च ॥

११ क्षीत एवेत्यधिकरणम् ।

- १८ जीवो ज्ञानस्वरूपो ज्ञानधर्मा च । तद्वोधकश्रुतिभ्यः ॥ १४६

१२ उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम् ।

- १९ उत्क्रान्तिगत्यागतीनां आवगन्तव्योः । १४६
- २० स्वात्मना जीवरूपेण इन्द्रियैश्च गत्यागत्योः संबन्धी १४७
जीवोतो भ्रम्यमपरिमाणमयुक्तमतोऽप्येव ॥ भवति ।
- २१ व्यापकत्वश्रुतेर्जीवो नाप्नुरिति चेन्न यतो व्यापकत्वश्रुतिर्वैल- १४७
प्रकरणस्था ।
- २२ स्वयं विद्वत्येति श्रुतौ स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । १४७
वालाग्रशतभागस्थेत्युन्मानम् । चकारात्स्वप्रबोधयोः संभा-
वागतिवर्तनम् ।
- २३ अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न १४८
भवति । चन्द्रनवत् ।

सूत्राङ्कः-

पृष्ठाङ्काः ।

- २४ ननु चन्दनस्यावस्थानं नियतं तेन विषमो दृष्टान्त इति चेन्न । १४८
अभ्युपगम्यते हि जीवस्यापि स्थानविशेषो हृदयम् ।
२५ यथा मणेः कान्तिः सर्वशरीरव्यापिनी तथा जीवश्चेतन्यगु- १४८
णेन सर्वव्याप्नोति ।
२६ चैतन्यगुणस्य स्वाभ्याधिकदेशवृत्तित्वं चम्पकादिगन्धवत् । १४८
२७ हृदयायतनत्वमात्मनोभिधाय तस्यैवालोमभ्य इति चैतन्यगु- १४९
णेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ।
२८ प्रज्ञया शरीरमिति श्रुत्या करणत्वेन पृथगुपदेशार्थतन्पं १४९
गुणः ॥

१३ तद्गुणसारस्वादित्यधिकरणम् ।

- २९ प्रज्ञादिदृष्टादिब्रह्मगुणप्रधानव्याप्तीति तत्त्वमर्सात्पनेन परब्रह्मत्व- १४९
व्यपदेशः । अन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथने प्राप्तेनात्मनेति
दृष्टान्तः ।
३० यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांशप्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः । १५०
तेन नायुक्तव्यपदेशरूपो दोषः । तथैव तदर्शनात् ।
३१ यथा पुंस्त्वं बान्ये विद्यमानं भव प्रकाशते तथानन्दांशस्यापि १५०
सत एव व्यक्तियोगः ।
३२ मन्विदानीं सच्चिदंशावेव प्रकटौ मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकटौ १५१
भवतीत्यवस्थाविभागे को हेतुरित्यत आह—यदीदानीमप्या-
नन्दः प्रकटः स्यात्तदा सच्चिदंशवदस्याप्युपसृत्तिः स्यात्सं-
सारश्च न स्यात् । यदि कदापि न स्यात्तदा मोक्षावस्था
विरुध्येत । यदि जीवो निरानन्द एव ब्रह्मैवानन्दमयमिति
नियमस्तदा ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः ॥

१४ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणम् ।

- ३३ वेदादिषु जीवमेवाधिवृत्त्याभ्युदयनिःश्रेयसफलकानां यज्ञो- १५१
पासनाभ्यासाणां कर्मणां विज्ञानदर्शनाज्जीव एव कर्ता ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ३४ गान्धर्वादिलोकेषु विहारस्योपदेशान्जीव कर्ता । १५१
 ३५ श्रुतो विज्ञानादानकथनेन जीवस्य स्वातन्त्र्यबोधनात्तस्यैव कर्तृत्वम् । १५१
 ३६ विज्ञानं यज्ञमिति श्रुतो साक्षादेव कर्मकर्तृव्यपदेशान्जीवस्य कर्तृत्वं नाङ्गीक्रियते चेच्च श्रुती प्रथमानिर्देशो विरुध्येत प्रथमानिर्देशाद्विपरीतस्तृतीयानिर्देश आपदेत । १५२
 ३७ यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभत एवमिन्द्रियैरेष्टमनिष्टं प्राप्नोति तेन जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणाविदोषप्रसक्तिर्न । १५२
 ३८ अहिताग्रणेन जीवस्य कर्तृत्वाभावोनुमीयत इति चेन्न शक्तिः तिरोभावात् । १५२
 ३९ जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिध्यतः । समाख्यभावाच्च- कल्पभावः । १५३
 ४० लोके कर्तृभोगृत्वभेददर्शनात्कर्तृत्वभोगृत्वयोर्भेदो मदी- प्यतीति चेन्न । यतो यथा तक्षक रथस्य निर्माता तदधिरोही न तथैवात्र भविष्यति ॥ १५३

१५ पराचु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ।

- ४१ कर्तृत्वं ब्रह्मणोऽमेव तत्संबन्धादेव जीवे भासते । १५३
 ४२ भगवान् फलदाने जीवकृतप्रयत्नापेक्षी । एवंच जीवस्य यादृशप्रयत्नाभिनिवेशः पश्यति तादृशं कर्म कारयति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्विषयस्य प्रसज्येत ॥ १५४

१६ अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

- ४३ जीवो ब्रह्मणोऽमेव श्रुतो नानात्वेन ब्रह्मण्येव न व्यपदेशात् । १५४
 ४४ मन्त्रवर्णे जीवस्य पादत्वादंशत्वम् । १५५
 ४५ स्मृतौच कण्ठत एवांशत्वमुक्तम् । १५५
 ४६ यथा प्रकाशादिरूपाग्न्यादीनामन्यस्य तापकत्वेऽपि स्वस्य तापादिकं न तथा द्वैतबुद्ध्यांशस्य जीवस्य दुःखित्वेऽपि परस्य दुःखित्वं न । १५५

क [अणुभाष्य]

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ४७ अंशिनो दुःखासंबन्धमंशस्य दुःखसंबन्धं च स्मृतिषून्यते । १५६
 ४८ ननु जीवस्य भगवदंशत्वेन विधिनिषेधावनुपपन्नाविति चेन्न । १५६
 शरीरसंबन्धात्तस्य विधिनिषेधोपपत्तेः । यथा शवामिश्रण्डाल-
 भाण्डं स्थितमुदकं तद्दृष्टादिकं च परिह्रियते । अग्निहोत्राग्निर्ग-
 द्वाजलं च परिगृह्यते ।
 ४९ देहान्तरे पूर्वदेहसंतत्त्वमावाप्तं पूर्वदेहिककर्मावापचिरेकस्मि- १५६
 न्देहे तु संततिसामान्यात्कर्माधिकारः सुषटः ।
 ५० ब्रह्मण आभास एव जीवः । आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । १५६
 ५१ जीवनानात्ववादे व्यापकानां सर्वेषां जीवानामनेकदेहसंबन्धा- १५७
 देतदेहस्येदमदृष्टमेतदेहस्येदमिति नियमाभावः । अतः स
 वादोसंगतः ।
 ५२ मनःप्रभृतयो नियामका इत्यपि न । ईश्वरेच्छामनःप्रभृ- १५७
 त्तिव्यमित्संप्र्यादिषु नियामकत्वेनाङ्गीकृतेषु पूर्वोक्तस्यैवानिय-
 मदोषस्य प्रसक्तेः ।
 ५३ जीवस्य व्यापकत्वेपि प्रदेशभेदान् पूर्वोक्तानियमदोष इति १५७
 चेन्न । तथाङ्गीकारे कर्मकरणेन यस्मिन्प्रदेशोदृष्टमु-
 त्पन्नं तस्य प्रदेशस्य देशान्तरेभावात् तत्रोत्पन्नानां वस्तूनां
 भोगो न स्यात् ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः २ । ४ ॥

१ तथा प्राण इत्यधिकरणम् ।

- १ यथा जीव उत्क्रान्त्यादिधर्मवांस्तथेन्द्रियाण्यपि । १५८
 २ उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गोणी न । यत एकेव श्रुतिर्जीवे मुख्या १५८
 प्राणे गोणीति कथं संभवेत् ।
 ३ सुष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते । १५८
 ४ मनसो वाक्पूर्वरूपत्वाद्वाचश्च वेदरूपाया नित्यत्वाद्यत्पूर्व- १५८
 रूपमनसः कथमुत्पत्तिः स्यात् ।

सूत्राङ्काः ।

पृष्ठाङ्काः ।

५ समानां गतिभिर्जीवगतिर्विशेष्यते । अतो जीवसमानयोगक्षे- १५९
मत्वादिन्द्रियाणां जीवतुल्यता ॥

२ हस्तादय इत्यधिकरणम् ।

६ हस्तौ चादातव्यं चेति श्रुतौ हस्तादयश्चस्वार इन्द्रियत्वेन १५९
गणिताः । एवं च हस्तादीनां चक्षुरादितुल्यत्वे स्थिते न
सर्वेन्द्रियाणि किंत्वेकादश ॥

३ अणवश्चेत्यधिकरणम् ।

७ सर्वाणीन्द्रियाण्यणुपरिमाणानि ॥ १६०

४ श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम् ।

८ मुख्यः प्राणो नित्यगतिमानणुपरिमाणश्च । आनीद्वयातमिति १६०
श्रुत्या सूत्रेः पूर्वं तस्य सत्ता प्रदर्शिता ।

९ एतस्माज्जायत इति श्रुतौ प्राणवाम्बोः पृथगुपदेशान्मुख्यप्राणो १६०
वायुः क्रिया वा न भवति ॥

५ चक्षुरादिवस्त्वित्यधिकरणम् ।

१० चक्षुरादीन्द्रियवत्प्राणोप्यस्वतश्च । श्रुतौ चक्षुरादिभिः सह १६०
शासनात् ।

११ प्राणस्य करणत्वाभावाद्यापारापेक्षादोषो न । करणमेव १६१
व्यापारवदिति नियमः । अन्य उपकारकस्तु केवलं कार्य-
मेवापेक्षते न व्यापारम् । श्रुतिरेव प्राणस्य शरीरस्थितिरूपं
कार्यं दर्शयति । १६१

१२ अहमेवेतत्पञ्चधेतिश्रुत्या प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वश्रवणादयं प्राणो
मनोवद् व्यपदिश्यते । यथा मनसः स्वरूपत एकादश
वृत्तय एवं प्राणस्यापि पञ्चभिर्वृत्तिभिः कार्यकरणं व्यप-
दिश्यते ।

१३ आसन्यप्राणोप्यणुः ॥

१६१

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

६ ज्योतिराद्यधिष्ठानमित्यधिकरणम् ।

१४ अग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुतेर्वागादीन्द्रियाणामग्रचादिकमाधिष्ठानमस्ति ॥ १६२

७ प्राणवतेत्यधिकरणम् ।

१५ सौम्यमग्निः परेषेतिश्रुत्या वागादीन्द्रियं प्राणयुक्ताग्रचादिना- १६२
धिष्ठितं स्वीकर्तव्यम् ।

१६ अग्रचादेः प्राणसंबन्धस्य नित्यत्वासंवेदेवाधिष्ठानत्वम् ॥ १६३

८ तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

१७ तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराण्येव । एतस्माज्जायत इति श्रुतौ १६३
इन्द्रियाणां प्राणात्पृथग्व्यपदेशात् । मुख्यप्राणस्य तु न
तत्त्वान्तरत्वम् ।

१८ श्रुतौ भेदेन कथनान्नेन्द्रियप्राणानामेकत्वम् । १६४

१९ स्वामिसेवकवदनेकधा वैलक्षण्यात्प्राणस्येन्द्रियाणां चैकत्वं न ॥ १६४

९ संज्ञामूर्तवत्क्षितिस्त्वित्यधिकरणम् ।

२० उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात्त्रिवृत्कर्तुः परमेश्वरादेव नामरूपयो- १६४
र्निर्माणम् ॥

१० मांसादिभौममित्यधिकरणम् ।

२१ अन्नमशितमिति श्रुत्या पुरीषमांसादिकं तेजोवन्नप्रकृतिकं १६५
ज्ञेयम् । एवं चेतरोर्मनःप्राणयोरपि यथाशब्दं भौतिकत्वं
स्यात् इति शङ्का ।

२२ मनआयनादिभिः कार्यक्षमं क्रियते । तेन वैरोध्याद्वीजोयं १६५
वादः । अतो मनःप्रमृतीनां न भौतिकत्वम् । किंतु तानि
तत्त्वान्तराणीति समाधानम् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ३ । १ ॥

१ नदन्तरप्रतिपत्तावित्यधिकरणम् ।

१ श्रुतिरप्यश्रोत्राभ्यां ब्रह्मज्ञानोपधिकजन्मार्थं जीवः संस्कृत- १६७
भूतसहितो गच्छति ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २ प्रश्नपतिवचनयोरपां ग्रहणं तेजोवन्नानां त्रिवृत्कृतानामुप- १६९
लक्ष्यम् । भूयस्त्वाद्यामेव ग्रहणम् ।
- ३ तमुत्क्रामन्तमिति श्रुत्या प्राणस्य गतेरुक्तत्वादापोमयाः प्राणा १६९
इत्यपां पोषकत्वश्रवणात्प्राणः स्वाप्यायकं गृहीत्वा गच्छती-
त्यपां ग्रहणं युक्तम् ।
- ४ ननु यत्रास्य पुरुषस्येति श्रुत्या वाक्प्राणादीनामभिवाद्युभाव- १७०
श्रवणात्प्राणस्य जीवेन सह गमनमनुपपन्नमिति चेन्न ।
अमथादिश्रुतेरमुक्तविषयत्वेन गौणत्वात् ।
- ५ ननु देवाः श्रद्धां जुह्वतीति प्रथमाहुतिबोधकश्रुतावपाम- १७१
श्रवणात्कथं ताभिः परिष्वको गच्छतीति वेश श्रद्धाराधेना-
पामेवोक्तेः । उपपत्तेः श्रद्धाराधेनोन्वचनः ।
- ६ विशेषाश्रवणात्सर्वेषां जीवानां पञ्चाहुतिप्रकारेण जन्मेति १७१
येन । अत इटादिकारिण एव भूमादिमार्गेण गच्छन्तः
प्रथमं सोमभावं प्राप्नुवन्तीति प्रतीतिरिटादिकारिणामेव पञ्चा-
हुतिक्रमेण जन्म ।
- ७ देवानामात्मविश्वाभावात्कृतं मक्षणं गौणम् । श्रुतिरेवान्नस्य १७२
गौणत्वं दर्शयति । तथाहि न स वेदेत्यत्रत्यपराशब्द-
वद्मक्षणं लक्षणया भोग्यभावपरम् ॥

२ कृतात्ययाधिकरणम् ।

- ८ लौकिकदृष्टान्तेन स्मृत्या च सोमभावस्य नाशे सत्यवान्तर- १७३
फलसाधकलेशसहित एव यथागतमनेवं च वृष्टिमावं प्राप्नोति ।
- ९ रमणीयचरणात्सम्याजन्मसिद्धावनुरायसद्भावः किमर्थमिति १७४
येन । तद्य इहेति श्रुती उक्तस्य योनिराब्दस्य पूर्वजन्मसूच-
कत्वात् । अतो ज्ञानार्थमनुशयोपेक्ष्यत इति कार्ण्याजिनि-
मतम् ।
- १० भूमादिमार्गेणापेक्षितत्वाच्चरणश्रुतिर्नान्वयार्था । ततश्च न सानु- १७५
शयामावबोधिका ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

११ सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति वाद- १७५
रितम् ॥

३ अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ।

१२ इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानामपि सोमभावानन्तरं जन्म श्रूयते । १७५
इति शाङ्खा ।

१३ विहितेतरकर्तृणां पापिनां यमसंनिधाने सुखं दुःखं वानुभूय १७६
विशेषानुभवार्थमारोहस्तदनुभवानन्तरमारोहश्च भवति विल-
क्षणगतिदर्शनात् ।

१४ व्यासादयोपि यमगतिं दर्शयन्ति । १७७

१५ पापोपभोगार्थं यमालयगमनमवरयमङ्गीकार्यं यतस्तत्र सप्त १७७
रौरवादयो नरकाः ।

१६ चित्रगुमादीनामपि यमायत्तत्वातृतीयगतिरूपविरोधाभावः ॥ १७८

४ विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ।

१७ विद्यया देवयानमिति वाक्ये विद्याकर्मणोरेव प्रकृतत्वेन यम- १७७
मार्गस्यानुक्तिः ।

१८ जायस्व त्रियस्वेति तृतीयमार्गे यमगतेर्नान्तर्भावः । तत्र यम- १७८
लोकवत्सुखदुःखाद्यनुपलब्धेः ।

१९ लोकेपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनादीनि स्मर्यन्ते । १७८

२० यमपुरुषाणामजामिलप्रभृतिभिर्दर्शनायममतिरस्ति ॥ १७८

५ शब्दावरोधाधिकरणम् ।

२१ तृतीयाहुतौ शब्दसाम्याद्दृष्टिशब्देन बीजनिरपेक्षस्य कारण- १७९
शक्तिकीरीटस्य जलस्य ग्रहणम् ।

२२ वाग्वादिरूपापात्तरपि वाग्वादिवादभावेन न तु मुख्यं वाग्वा- १७९
दिमवनम् । अन्यस्यान्यभावबोधकस्य वायुर्भूत्वेत्यस्य गौणा-
र्थेनोपपत्तेः । अतो न कार्यरूपवृष्टिभावः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

१३ वृष्टेरन्नरूपतामवने बहुकालो नापेक्ष्यते । गन्नमावापन्नस्यैव १८०
बहुकालापेक्षेति विशेषश्रवणात् ॥

६ अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ।

१४ उमे बीजे यदा वृष्टिर्जायते तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन १८०
सहानबीजे प्रविशन्ति । एवं च तत्समयेन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो
व्रीह्यादिस्तस्मिन् वाष्पादिवन्न तद्भावापत्तिः किंत्वति-
थिवत्कार्यमात्रं स्थितिः । श्रुती जगति स्थितस्य व्रीह्यादि-
भावस्यैव कथनात् ।

१५ नन्वधिष्ठानेद्धीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्ध- १८१
मन्नं स्यात् इति चेन्न देवहोमात्मकसंस्कारेणान्नस्य शुद्ध-
त्वात् ॥

७ रेतःसिगधिकरणम् ।

१६ पुरुषशब्देन रेतःसैकसमर्थपुरुषस्यैव ग्रहणं यतः शरीरार्थमेव १८२
वैवैर्होमः कृतस्तेन बाल्याद्यवस्थाप्रतिबन्धो न ॥

८ योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ।

१७ योनेर्निर्मतमेव शरीरं गर्भशब्देनोच्यते नतूदरस्थम् ॥ १८३

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ३ । २ ॥

१ संध्याधिकरणम् ।

१ स्वप्नस्थाने सृष्टिरस्ति यतः श्रुतिरेवंमाह । १८२

२ एके शाखिनो भगवन्तं निर्मातारं वदन्ति । शतायुष इत्यादि- १८३
श्रुत्या कामविषयाः पुत्रपौत्रादयश्चोक्ताः । चकारद्वयेन सर्वे
भार्यकारणधर्माः स्वप्नसृष्टावुक्ता इति सूचितम् । एतद्वयेन
पूर्वपक्षः ।

३ उत्तरपक्षः । स्वप्ने सृष्टिर्मिथ्या यथावस्थितदेशकालादिसापे- १८३
क्षसर्वरूपत्वेनाभावात् ।

४ यदा कर्मस्त्विति श्रुत्या स्वप्नः शुभाशुभफलसूचकः । स्वप्ना- १८४
ध्यायविदोपि तथैवाचक्षते ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

५ भगवदिच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ततोस्य बन्ध- १८५
विपर्ययो ।

६ देहयोगादेवास्य सर्वभगवद्धर्मतिरोभावो विपर्ययो वा ॥ १८५
२ तदभावो नाद्वैतित्यधिकरणम् ।

७ नाद्वैत्वात्मनि च स्वप्नस्याभावः । प्रपञ्चामावश्रुतेः ॥ १८६
३ अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ।

८ नाद्वैत्य एवात्मनः सकारात्मबोधः । १८७

९ प्रबोधे स एव जीवः प्रबुध्यते । तत्र हेतुचतुष्टयम् । १ सुपु- १८७
तिप्राक्तनमर्थं कर्म समाप्यते । २ पूर्वकृतस्यानुस्मरणं भवति ।
३ पुण्यो वै पुण्येनेति श्रुतिः । ४ श्वोभूते ब्रह्माणमिति
विधयश्च ।

१० मुग्धमवैर्धसंपन्निरिव न सर्वा । तस्य यागादावनधिकारात् । १८८
अपूर्वलौकिकव्यवहारस्यासाधनत्वाज्जीवनोपयोगिकर्मण एव
करणात् । स एव वा नवेति संशयस्यावशिष्टत्वात् ॥

४ उभयलिङ्गनधिकरणम् ।

११ स्थानभेदादवच्छेदकभेदाच्चाचिन्त्यसामर्थ्याद्वा परब्रह्मण १८९
उभयलिङ्गत्वं न संभवति । यतः सर्वत्रैव ब्रह्मवाक्येष्वेतादृश-
मेव ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते ।

१२ प्रपञ्चसहितं तद्रहितं ब्रह्म भिन्नमिति भेदाद्वैकारेण न विरोध १९०
इति चेन्न । अयमेव सोयमिति प्रत्येकमभेदवचनात् ।

१३ अभेदमेव भेदनिषेधैर्न के शास्त्रिनो वदन्ति ॥ १९०

५ अरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ।

१४ जगतः कार्यत्वेन तत्र कारणभूतब्रह्मसालक्ष्यमप्युच्यता- १९१
मिति चेन्न यतः स्वरूप वक्येषु ब्रह्मणः प्राधान्येन वक्तव्य-
त्वात् तन्निरूपणमेवोचितं नतु जगन्निरूपणम् ।

सूत्राङ्कः

शृङ्गाङ्कः

१५ यथा सूर्यप्रकाशः स्वतः स्थापयितुं संपादायितुं च न शक्यते १९१
तेनाव्यवहार्यः । मेधाद्यभावे च स एव घटादिदर्शने उपयुज्यते
तेन व्यवहार्यः । तद्वद्वह्नाणि भगवत्कृपया संनिधाने सति
व्यवहार्यमन्यथा न । एवंकल्पने ब्रह्मप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य
नाविषय्यम् ।

१६ यथा सैन्यवधन इति श्रुतिः प्रज्ञानघनमात्रं ब्रह्मस्वरूपमाह । १९२

१७ अथात आदेशो नेति श्रुतिरेव ब्रह्माणि जडजीवधर्माणाम्- १९३
भावं दर्शयति । तत्र प्रपञ्चधर्मकयनमौपचारिकमेव । एतच्चौ-
पचारिकत्वं स्मृतेरपि संमतम् ।

१८ इममेव निर्णयमाश्रित्य यथा सूर्यकादयो दृष्टान्तास्तथा समः १९३
प्लुदिनेत्युपमा श्रेया ॥

६ अम्बुबदग्रहणादित्यधिकरणम् ।

१९ जडजीवतन्वाद्ब्रह्माणि सर्वकामत्वाद्य औपचारिका इति न १९४
संभवति जलं यथा प्रातिबिम्बं गृह्णाति तथा सर्वकामत्वादि-
धर्मैर्धर्मिणो भगवतोद्ग्रहणात् ।

२० पूर्वोक्तस्य परिहारः । यथैकमेवाकाशं करकादिष्वन्तर्भावाद्- १९५
द्विहासभाक्कथोभयसामञ्जर्यादेवं तत्तदनुपवेशाद्ब्रह्मणोपि
सर्वकामत्वाद्यो धर्माः संभवन्ति ।

२१ भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । १९५

२२ श्रुतिः प्राकृतधर्मवन्त्वमेव प्रतिषेधति नतु सर्वकामत्वाद्यलौकि- १९५
धर्मान् । यतो यजेमान्धर्मान्प्रतिषेधति तत्रैव पुनर्वदति ॥

७ तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ।

२३ पूर्वपक्षः । ब्रह्म अव्यक्तमेव यतः श्रुतिस्तथैव वदति । १९६

२४ उत्तरपक्षः । सम्यक् सेवया तंभे भगवतो द्रष्टुं शक्यम् । १९६

श्रुत्या स्मृत्या च ब्रह्म साकारगुणपूर्णं तेन नाव्यक्तम् ॥

क. { अनुभाष्य ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

८ प्रकाशादिवचेत्यधिकरणम् ।

२५ पूर्वपक्षः सूत्रद्वयेन । यथा सूर्यचन्द्रमण्यादिप्रकाशानां भिन्न- १९७
त्वेऽप्येकविधत्वमेवाङ्गीक्रियते न विरोधत्वं तद्वद् ब्रह्मणोऽप्यवै-
रोन्यमङ्गीकार्यम् । ननु साक्षात्कारानुरोधाद्वह्मणि तावन्तो
धर्मा अङ्गीक्रियन्तामिति चेन्न यतो भगवतः प्रकाशस्तपः-
प्रणिधानादिकर्मणि भवति । तत्र तु भक्तेच्छानुरोधात्मकटीभव-
तीति स प्रकाशो न वस्तुनिर्णायकः ।

२६ अभ्यासादनन्तेन रूपेणाविर्भावः । नह्येकं वस्तु स्वतोनेकविधं १९८
भवति । तथा सति विग्रह एव भवेन्न स्वरूपम् । अतः श्रुतेः
प्रत्यक्षस्य वा निर्णायकत्वात्सर्वागोचरमेव ब्रह्म ।

२७ उत्तरपक्षः । शब्दैकगम्यस्य ब्रह्मणो निर्णयः शब्देनैव । यथैक १९८
एव सर्पः सरलः कुण्डलाकृतिश्च भवति तथा ब्रह्माप्यचि-
न्त्यशक्त्या निर्गुणमनन्तरूपं च भक्तेच्छया भवति । प्रमाण-
सिद्धविरुद्धधर्माश्रये भगवति न कापि श्रुतिर्लाक्षणिकी ॥

९ प्रकाशाश्रयवदेत्यधिकरणम् ।

२८ यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयस्तेजःप्रकाशाद्भिन्नाः प्रकाशधर्म- १९९
कत्वाद्भिन्नाश्च तेजस्त्वात् । तथा ब्रह्मणोनन्तगुणः पूर्णत्वं
तेषामपि सच्चिदानन्दरूपत्वेनाभिन्नत्वाद्वह्मणो निर्गुणत्वामि-
त्युभयमुपपन्नम् ।

२९ अथवा अरूपवदेव हीत्यादिपञ्चसूत्रा यः सिद्धान्तः कथित- १९९
स्तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।

३० एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीयमिति द्वितीयं प्रतिषेधति ॥ २००

१० परमतः सेतून्यानेत्यधिकरणम् ।

३१ पूर्वपक्षः । सेतुव्यपदेशात्परिमाणकथनादाधाराधेयसंबन्धनि- २००
रूपजादक्षिस्थितपुरुषयोः परस्परं यर्गातिदेराकथनाद्ब्रह्म-
णोऽप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

३२ उत्तरपक्षः । गुणसाम्यप्रदर्शनार्थं सेत्वादिनिर्देशस्य सत्त्वेन २०२
नातः परमन्यदास्ति ।

३३ भूतादीनां पादत्वेन कथनं यथोपासनार्थं तद्वद्रक्षणोपि २०२
साम्येन कथनमुपासनार्थम् ।

३४ यथा सूर्यचन्द्रादितेजसामैक्येऽपि स्थानभेदात्तामानधर्मत्वं २०२
नास्ति तथा प्रकृतेऽपि स्थानभेदाच्चर्मभेदः स्यादतो धर्मातिदेशः ।

३५ ब्रह्मभिन्नस्यानुपपन्नत्वाद्ब्रह्मैव परमफलरूपमित्युपपद्यते । २०३

३६ न तत्समश्चेति श्रुत्या प्रतिषेधादन्यकल्पना निर्मूला । २०३

३७ ब्रह्मभिन्नस्य परस्वस्वण्डनेन श्रुतिस्मृतिभ्यां च तस्य ब्रह्मणः २०३
सर्वव्यापित्वं सिद्धम् ॥

११ फलमत इत्यधिकरणम् । -

३८ ईश्वरादेवैहिकं पारलौकिकं च फलमुपपद्यते । २०४

३९ श्रुती स्मृतौ च तस्यैव फलदातृत्वं कथ्यते । २०४

४० ईश्वरे वैषम्यनेर्धृण्यादिवोपाजैमिनियाणादिकर्मैव फलदातृ २०५
इति मन्यते ।

४१ जैमिनिमतनिरासः । बादरायणस्वाचार्य इतः पूर्वोक्तनी- २०६
श्वरमेव फलदत्वेन मनुते श्रुती हेतुत्वेन व्यपदेशात् ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ३ । ३ ॥

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

१ सर्ववेदान्तवाक्यैरनेकरूपैरपि यस्य ज्ञानं भवति तद्व्रह्मैव । २०६
विधिवाक्याद्यविशेषात् । यथा शास्त्राभेदेन ज्योतिष्टोमे धर्म-
भेदेऽपि ज्योतिष्टोमविधेरकत्वमेव ।

२ ननु धर्मभेदाद्भेद इति चेन्न यतो यथैकस्यामप्यतिरात्रव्यक्तौ २०८
पोष्टशिग्रहणाग्रहणधर्मभेदाद्भेदो न ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

३ नन्वेवं सति शास्त्रान्तरीयधर्माणामुपसंहारः स्यात्तथावान्तर- २०९
धर्मा अवतारान्तरेष्वुपसंहर्तव्याः स्युरिति चेन्न वेदसंवाधि-
कर्मणस्तत्तच्छास्त्रोक्तप्रकारेण करणेधिकारात् । यथा सवा-
ख्यहोमा आथर्वणिकैरेव कार्या इति नियम्यन्ते । एव-
मेवोपासनायामपि रामकृष्णादिरूपेषु तत्तद्रूपोपासकस्य तत्त-
द्धर्मा एव भावनीया नावतारान्तरधर्माः ।

४ वेदोक्तत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्विधीयति । तथा उपासना- २१४
प्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च दर्शयति ।

५ नमस्ते रघुवर्यावेत्यादिषु यः श्रीकृष्णधर्माणामुपसंहार उक्तः २१४
स शुद्धब्रह्मोपासकैः कर्तव्यः । भगवद्रूपस्यार्थस्यार्थद्वयेपि
समानत्वात् । यथा विधिरोपाणामभिहोत्रत्वादित्यक्षणे धर्मे
समानेपि स्वशास्त्रोक्तप्रकारस्यैव करणं नान्यशास्त्रोक्तधर्मोप-
संहार एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य तत्तदसाधारणधर्म-
त्वेनैवोपासनं नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापि ।

६ ननु धर्माणामुपसंहारे श्रुतिप्रतिपादितमेकरसं ब्रह्मान्यथा २१५
भवेत्ततश्च तदनेकरसं प्रसज्येतेति चेन्न श्रुतिप्रतिपादितत्वा-
विशेषात् । यथा श्रुत्या ब्रह्मण एकरसत्वेन निर्णयः कृत-
स्तथा विरुद्धधर्मवत्त्वेनापि ।

७ प्रकारान्तरेण समाधानम् । यथा परोवरीयस्त्ववतस्य दीक्षा- २१५
प्रकरणे पठितत्वात् दीक्षासहितस्यैव परोवरीयस्त्वं न तद-
हितस्य प्रकरणमेदात् । तथा ज्ञानप्रकरणे ज्ञानिनं प्रति
एकरसत्वेन निरूपणं यन्निप्रकरणे तु भक्तानुभवानुतोधादि-
भिन्नप्रकारेण निरूपणम् ।

८ यथोद्गीथोपासनेतिसंज्ञैक्येपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषु धर्म- २१६
भेदस्तथात्र संज्ञैक्येपि धर्मभेदः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १ सर्वतःपाणिषादान्तमिति स्मृत्या साकारमेव व्यापकमिति २१७
चकारात्सर्वरस इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्त्यानां यादृग्रूपेण
लीलारसानुभवस्तादृशं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटी-
करोतीति बाल्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपन्नम् ।
- १० लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदान्ब्रह्मण- २१७
श्वैकस्यात्पूर्वलीलातोऽन्यत्र उत्तरलीलायामपि पूर्वलीला-
संबन्धिन एव पदार्थाः ।
- ११ पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्माः । २१८
- १२ शुद्धाभेदज्ञानिषु प्रियशिरस्त्वादिधर्मा नोपसंहार्याः । प्रिय- २१८
मोबाधुपचयापचययोर्भेद एव संभवात् ।
- १३ ब्रह्मरूपस्यार्थस्य साम्यात् पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन भासमाना २१९
धर्मा अप्युपसंहार्याः ।
- १४ यावद्भिर्गुणैर्ध्यानसिद्धिस्तानन्त एवोपसंहर्तव्या नान्ये प्रयो- २१९
जनाभावात् ।
- १५ आत्मशब्दाद्धेतोः परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव २२०
भावना कार्या नतु शिरःपक्षादीनाम् ॥

२ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।

- १६ जीववदात्मग्रहणं तस्यैव एवेति यत्तदुच्यते । २२०
- १७ नन्वन्नमयादिषु तत्तच्छरीराभिमानी जीवः पृथक्कथ्यते । २२१
आनन्दमये या तथोक्तिः सा ब्रह्मत्वेन सर्वशरीरेषु व्यापकत्वा-
दिति चेन्न यत आनन्दमय एवोक्तसर्वशरीराभिमानी भवति ।
एष हेमेति श्रुत्यैवकारेणेतरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्म-
त्वनिर्धारणात् ।

३ कार्याख्यानाधिकरणम् ।

- १८ पूर्वस्थानमयपुरुषस्यापकथनादत्र स वा एष इति अतिवि- २२१
र्द्धत्वेन प्रतिषिद्धादयिपितमन्नरूपमेवोच्यते नतु पूर्वम् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १९ चक्षुरादीनां बेलक्षणेन मानेप्येकरूप एव भगवान् । तेषां २२३
ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदात् ।
२० भगवदाविष्टजीविषि सकलब्रह्मधर्मोपसंहारः कर्तव्यः । अयो- २२४
गोलके बन्हेरिव तास्मिन् भगवदावेशात् ।
२१ यस्तु भगवदाविष्टं भक्तं ज्ञात्वैतद्भजनेनेवाहं कृतार्थः स्यामिति २२४
मनुते तेन तत्र भगवदाविष्टभक्ते भगवद्धर्मोपसंहारो न
कार्यः । विशेषाभावात् ।
२२ भगवदाविष्टभक्ते तु भगवान् सर्वधर्मान् प्रत्यक्षतो दर्शयति । २२५
अतो नोपसंहारापेक्षा ।
२३ विशेषाभावादेव भगवदाविष्टभक्ते तद्भक्तैः सकलवीर्यसंभृतिद्यु- २२५
व्याप्त्यादयोपि धर्मा नोपसंहार्याः ॥

४ पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ।

- २४ अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वादिकं नोपसंहार्यम् । यतो यथा २२६
पुरुषविद्यायां पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमया-
दीनाम् ॥

५ वेधाद्यधिकरणम् ।

- २५ वाक्प्राणादिषु यः पाप्मवेधो दुष्टसंबन्धश्चोकः स भगवद्रूपस्य २२७
संबन्धाभावात् ।
२६ जीवस्य भगवत्सफाशाद्रेदे सति तिरोहिता आनन्दादयस्त- २२९
द्धर्मास्तत्संबन्धेनाविर्भवन्ति । ननु जीवस्यानन्दादिभिः कति-
पर्यरेव धर्मः साम्यं न तु सर्वैरिति कुत इति चेन्न । उपाय-
नशन्दरोपत्वात् । उपायनं प्राप्तिः सा स्वधर्माणामेव युक्ता
नान्येषाम् । एवं चोपायनशब्देन कथनाविरेव धर्मः साम्यम् ।
नन्वेकमानन्दादिभिः साम्ये ब्रह्माभेद इति चेन्न । कुशा-
च्छन्दस्तुत्युपमानवद्भेदात् । तथाहि—औदुम्बरसमित्सं-
न्धिच्छन्दःस्तुत्युपमाने अभि त्वा शूर नो नुम इत्यृचि अत्र

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

एवोपसंहृत्य भकरेण गानं क्रियते । एतावता भकाराणा-
मृगात्मकत्वं न संभवति ॥

६ संपरायाधिकरणम् ।

२७ पूर्वं ज्ञानेनैव पापस्य नाशान्नास्ति मार्गो तज्ज्ञास्ति । ननु सर्वे २३१
पाप्मानं तरन्तीति पापनाशो भक्त्येति चेन्न तस्याः भुते-
ज्ञानमार्गीयविषयत्वात् । ज्ञानानन्तरं पापवन्तो भक्तिमार्गी-
येभ्योऽन्ये ।

२८ भक्तिमार्गीयाणां भवि पूर्वं पापानाशो यः स भगवदिच्छा- २३२
विशेषतोऽतो न विरोधः ॥

७ गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणम् ।

२९ मर्यादापुटिमेवेन ज्ञानस्य फलजनकत्वम् । अन्यथा ज्ञाने- २३३
नैव कैवल्यं यमेवैष वृणुत इति वाक्ययोर्विरोधः स्यात् ॥

८ उपपन्नाधिकरणम् ।

३० मुमुक्षोरपेक्षया रहस्यभजनकर्तृव भ्रेष्ठः । भगवत्क्षणपुरुषा- २३४
र्थस्य स्वाधीनत्वोपलम्भात् । यथा लोके स्वाधीनपतिर्या-
त्नी भर्तारं फलत्वेन मनुते न गृहादिकम् ॥

९ अनियमाधिकरणम् ।

३१ फलश्रवणे भगवद्भारणरसनमजनादयः समुदिता एवा- २३५
पेक्षयन्त इत्यनियमः । धारणादीनां फलं प्रति प्रत्येकम-
विरोधात् । श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् ॥

१० आधिकारिकाधिकरणम् ।

३२ कार्यविशेषसिद्ध्यर्थं भगवताधिकारिपुरुषे स्थापिता धर्मा- २३६
स्तत्कार्यसमाधिपर्यन्तं तिष्ठन्ति । ततः परं ते भगवताकृष्यन्ते ॥

११ अक्षरधियामित्यधिकरणम् ।

३३ अक्षरविषयकोपासनानां मोक्षसाधनेषु गणनां सामान्यतद्भा- २३७
वाभ्यां भवति । तथाहि सामान्यं भगवत्संबन्ध्यक्षरसंबन्धः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

तद्भावो भगवद्भावः । अत्र भगवद्भावरूपा भक्तिर्मुख्या ।
अक्षरसम्बन्धः परंपरया मुक्तिसाधकः । एवं चाक्षरोपासनया
केपांविदक्षरे लये केपांविद्भक्तिभावो भवति । उपासनैक्ये
फलभेदः कथमतो दृष्टान्तमाह औपसदवदिति । यथौपस-
दाख्ये कर्माणि यजमानेच्छा नियामिका तथात्र भगवदि-
च्छेत्यर्थः । गीतासु-अक्षरज्ञानेनाक्षरस्यैव प्राप्तित्तु भगवत
इत्युक्तम् ।

३४ तैत्तिरीयोपनिषदि गणितत्वादक्षरानन्दस्य निकृष्टत्वं पुरुषा- २४३
नन्दस्य त्वगणितत्वादुत्कृष्टत्वम् ॥

१२ अन्तरा भूतप्रापवदित्यधिकरणम् ।

३५ भक्तिमार्गे भगवताङ्गीकृतस्य पुरुषस्य स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानं २४३
भजनविघ्नकारि भवेदतो भगवांस्तत्र संभावयति । यथा
तच्छरीरस्यालौकिकत्वाच्च भूतग्रामो न संभवति ।

३६ ननु तादृशज्ञानस्याभावे भक्तेः पूर्यद्वादिष्वभेदज्ञानोपदेशानुप- २४४
पत्तिरिति चेन्न । गायत्र्युपवेशवत्तस्य सार्थक्यात् ।

३७ अभ्रुमलापादिवद्भक्तानामहं कृष्णः कृष्णोहमिति विशेषण- २४५
बुद्धिव्यत्ययो व्यभिचारिभावः । यतो भगवद्भट्टत्वेनाश्वत्था-
दीनिवनेन प्रकारेणात्मानं कदाचिदिव विशिष्यन्ति न
सर्वदा ॥

१३ सैव हीत्यधिकरणम् ।

३८ यस्माद्भक्तिरेव सत्त्यादिसाधनरूपातः सत्त्यादिसाधनानि २४६
भक्तस्य स्वत एव भवन्ति ।

३९ विहितभक्तेरन्यत्र कामादीपाधिकभगवद्भावे कामाद्येव मुक्ति- २४६
साधनम् । ज्ञानमार्गे हेयत्वेन कथितेभ्यो मुहादिभ्य एव
भक्तिमार्गे मुक्तिर्भवति ॥

समाह्वः

पृष्ठाह्वः ।

१४ आदरादलोप इत्यधिकरणम् ।

४० वर्णाभमधर्माणां भगवद्धर्माणां च युगपत्पत्न्यो भगवद्धर्म- २४७
 व्यादरश्रवणान् एतानुतेषा ननु वर्णाभमधर्मभित्तोऽः
 संपादनीयः ।

४१ भगवद्धर्मवर्णाभमधर्माणां युगपत्करणे भगवद्धर्माणां बलवन्ने- २४८
 नालोपपन्नाद्भगवद्धर्माः कर्माद्यं न किंतु मुखाः ॥

१५ तद्विधिरणाधिकरणम् ।

४२ कर्म कर्तव्यं न वेति भगवदिच्छाया अज्ञातत्वेनाधुनातनेः २४८
 कर्म निष्कामतया कर्तव्यमेव । भगवदिच्छां ये जानन्त्यम्ब-
 रीपयुषिठिरादयस्तेषां जीवतकर्मकलादिजमीश्वरकृतकर्म-
 कलं लोकासंग्रहादिकं ननु स्वयंरूपम् । निष्कामकर्मकारिणां
 तु कर्मजप्रतिबन्धाभावः कलम् ॥

१६ मदानवदित्यधिकरणम् ।

४३ भगवतोद्धनं प्रति यः सत्तात्मभाष्येनापदेराः कृतः स वरदान- २४९
 वदेव । नापमात्मेति भुतेः ॥

१७ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

४४ सर्वान्ममावश्य सर्वाधिकल्यात्तदेव कालकर्मादिभ्यो बलीयः । २५१
 तस्य ज्ञानेनावि प्रतिबन्धो नेति—अन्तरा भूतप्रापवदिति
 सूत्रेणोक्तम् ।

४५ सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षः । छान्दोग्ये वरणमूयस्त्वं नोच्यते किंतु २५२
 श्वेतकेतूपाख्यानज्ञानस्यैव प्रकारमेवो निरूप्यते । आत्म-
 प्रकरणत्वादुभयोः प्रपाठकयोः । अत्र दृष्टान्तः । क्रियामान-
 रावदिति । यथा नाह्य पूजा क्रियेत्युच्यते । आन्तरी
 मानसमित्युच्यते ।

संज्ञाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

- ४६ नामैवेतदित्युगादिविद्या अनुद्य नामब्रह्मातिदेशादपि ज्ञान- २५३
प्रकारविशेष एवायम् ।
- ४७ सिद्धान्तः । अत्र सर्वात्मभाव एव निरूप्यते । भूमा त्वेव- २५३
त्यानन्दात्मकपुरुषोत्तमस्यैव जिज्ञास्यत्वेन निर्धारणात् ।
- ४८ सर्वात्मभाववतां ब्रजभक्तानां पूर्वमितरविस्मृतिर्मगवत्सामर्थ्या- २५५
वग्रे सर्वसामर्थ्यं च ।
- ४९ तरति शोकमित्युपक्रमवाक्यानुरोधात् सर्वात्मभावलिङ्गभू- २५६
यस्त्वस्य न बाधः । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात् ।
- ५० भूमाधिकरणसर्वात्मभावादिभ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव स्वे २५६
महिम्नि इत्यादिना प्रतिपाद्यो न ब्रह्मणः स्वाधारत्वम् । ननु
सर्वात्ममत्वेनापि मुक्तिरेव साध्येति चेन्न यतो यथा सर्वात्म-
भाववद्भक्तप्रज्ञातोऽन्या विलक्षणा मुमुक्षुप्रज्ञा भगवद्विषादिणी
बुद्धिः सा प्रज्ञान्तरं तद्यथा कर्मज्ञानादिफलेभ्यः पृथक्त्वेन
भोक्तृसाधकं तथा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञाया भगवल्लीलासाधक-
त्वमतो न सर्वात्मभावस्य भोक्तेन्तर्भावः । दृष्टञ्च ब्रजभक्ते स्वरू-
पानुभव एव फलम् । तत्र वशे कुर्वन्तीति भगवतोक्तम् ।
- ५१ ननु सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादिना भक्तस्यान्यकामनापि २५८
दृश्यत इति चेन्न । तत्समानधर्मसंबन्धादपि श्रुती तत्प्र-
योगस्य बहुशं उपलम्भात् । यथा न परयो मृत्युमिति-
सर्वात्मभाववतो मृत्युनिषेधः क्रियते तथा भगवत्स्वरूपातिरि-
क्तलोकान्तरसंबन्धोऽपि तस्य न संभवति ।
- ५२ आत्मन एवेदमिति वाक्यस्य सर्वमाप्नोतीति परवाक्येनैकरूप- २५९
त्वमस्तीति न लोकान्तरसंबन्धो वक्तुं शक्यः । नन्वात्मन
एवेवं सर्वमित्युक्त्वा पुनः सर्वमाप्नोतीति किमर्थमिति चेन्न हेतु-
बाहुल्ये सति दादृक्षात् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः

५३ अत एवैके शास्त्रिनो भगवतो मन्त्रशरीरं आविर्भावत्वेन सह २५९
कामोपभोगरूपिकां सोक्षुते सर्वानिति श्रुतिं पठन्ति ॥

१८ न्यतिरेकाधिकरणम् ।

५४ ज्ञानिनां हृदये परमव्योमाविर्भावो न भवति । वरणाभावेन २६०
भगवद्भावस्याभावात् । यथा ज्ञानं साधनेन साध्यं तथा वरणं
साधनेन साधयितुमशक्यम् ।

५५ यथा यजमानेन होत्राद्यर्थं धृता अस्विजः सर्वशास्त्रीयकर्म- २६१
नुष्ठानसमर्था अपि वरणानुसारं तत्तच्छास्त्रीयमेव कर्म कुर्वन्ति
तथात्र भगवता वरणाभावाज्ज्ञानिनां हृदि परमव्योमावि-
र्भावो न ।

५६ शास्त्रविष्यनुसारं यथैक एव मन्त्रो बहुषु कर्मसु नियुज्यते २६२
कश्चिद् द्वयोः कश्चित्चेकमेव तथा भगवद्विच्छया जीवोपि
कश्चित्कर्मनिष्ठाप्राप्त्यनन्तरं वरणेन भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति
कश्चित्तु ज्ञाननिष्ठमेव प्राप्य भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति कश्चिन्
प्रथमत एव मन्त्रो त्रियत इति न विरोधः ॥

१९ भूम्न इत्यधिकरणम् ।

५७ सर्वात्मभावस्य सर्वोत्कृष्टत्वं ज्ञेयम् । किंच यथा दर्शपौर्ण- २६३
मासादिषु दोहनादिकर्मणां लौकिककर्मतुल्यत्वेपि लौकि-
कत्वं न । तद्वत्सर्वात्मभावस्यापि न लौकिकत्वम् । आत्मनः
प्राणा इत्यादिश्रुतिः सर्वात्मभाववतो भक्तस्य सर्वं भगवत
एवेति दर्शयति ॥

२० नाना शब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ।

५८ सर्ववितारेषु पृथगेवोपासना विधेया । तत्तत्स्वरूपसंनन्धिनां २६५
मन्त्राणामाकाराणां चरित्राणां च भेदात् ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

२१ विकल्प इत्यधिकरणम् ।

५९ पृथक्कर्तव्योपासनानां विकल्पो ननु समुच्चयः । मोक्षफल- २६५
सिद्धौ सर्वासां साम्यात् ॥

२२ काम्यास्त्वित्यधिकरणम् ।

६० काम्योपासनास्तु तु कामनानुसारं समुच्चयः । यत्र त्वेकार्यवो- २६५
पासनया स्वेष्टानेकफलसिद्धिस्तत्र हेत्वभावात्समुच्चयो न ॥

२३ अङ्गेनैवित्यधिकरणम् ।

६१ यत्र यदङ्गविशिष्टमुपासनं विहितं तत्र तत्तथैव कार्यम् । २६६
नत्वन्यत्राप्तातानामन्यत्रोपसंहारः ।

६२ तदङ्गानां तत्रैवोपदेशादन्यत्रोपसंहारे प्रमाणाभावः ॥ २६६

२४ समाहाराधिकरणम् ।

६३ ज्ञानमार्गे सर्वावतारपर्यायां ब्रह्मणि समाहारात्सर्वधर्मविशिष्ट- २६६
ब्रह्मोपासनं कार्यम् ।

६४ ऐश्वर्यादिगुणास्तु सर्वावतारेषु समानाः श्रूयन्तेत एकास्मिन्न- २६७
वतारे सर्वावतारधर्मोपसंहारो युक्तः ॥

२५ न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ।

६५ एकावतारे सर्वावतारयुक्तोपासनैच्छिकी न नित्या । रूपाणां २६७
नियतत्वेन तत्सहभावाश्रयणात् ।

६६ भक्तिमार्गीयस्य स्वधर्मविशिष्टैकावतारोपासनं युक्तम् ॥ २६७

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ३ । ४ ॥

१ पुरुषार्थोत्त इत्यधिकरणम् ।

१ अतः परं नान्यदणीयसमित्यतःपदघटितश्रुतिवाक्यात्पुरुषार्थं २६८
भगवानेवेति नादरायणमतम् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २ यथा द्रव्यगुणकर्मस्वर्थवादः । तथात्मनिरूपणं वेदान्तगतं २६९
यज्ञाद्गुरुसंबन्ध्यर्थवादगतमिति जैमिनिमतम् ।
- ३ वसिष्ठादिब्रह्मज्ञानिनामसिंहोत्राद्याचारदर्शनाज्ज्ञानेन कर्मणो २६९
बाधो न ।
- ४ जनको ह वेदेह इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविदा जनकेन यज्ञकरणा- २७०
ज्ज्ञानेन न कर्मणो बाधः ।
- ५ तं विद्याकर्मणी इति श्रुतौ ज्ञानकर्मणोः साहित्येन फलारम्भ- २७०
कत्वदर्शनाच्च ज्ञानेन कर्मणो बाधः ।
- ६ ब्रह्मणो ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानवतो ब्रह्मत्वेन वरणकथनाज्ञानं २७०
कर्माधिकारसंपादकमेव ।
- ७ यावज्जीवमसिंहोत्रनियमात्कर्माकरणे प्रायश्चित्तविधानाच्च २७०
कर्म श्रुत्यमिमत्तम् ।
- ८ स वा अयमिति श्रुत्या भगवतः सर्वाधिक्येन कथनात् २७१
जैमिनिमतं न योग्यम् । एवं बादरायणेन कर्मादिभ्य आधि-
क्येनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य तत्संबन्धिसर्वात्मभाषस्य
चानुभवस्य गृहीतत्वात् ।
- ९ यथा जनकादीनां कर्मकरणं तथा शुकादीनां कर्मत्यागो २७२
दृश्यते । एवं चाचारस्य तुल्यत्वाच्च ज्ञानं कर्माङ्गम् ।
- १० सर्वैर्ब्रह्मविद्भिः कर्म क्रियते इति तु श्रुतौ न निरूप्यते । तेन २७३
त्यागपक्षः श्रेयान् ।
- ११ अधिकारवशाज्जनकेन कर्म न त्यज्यते शुकेन तु त्यज्यते । २७३
अयं च त्यागात्यागो भगवदनुग्रहकृत एव । यथाधिकारता-
रतम्येन तैत्तिरीयश्रुतौ शतगुणिता आनन्दा उक्ताः ।
- १२ वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो नतु ब्रह्मविदोषि । २७३
- १३ न कर्मणेति श्रुतौ मोक्षप्राप्तौ कर्मत्यागानियमदर्शनाच्च कर्म- २७४
नियमो बाधकः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १४ ब्रह्मिष्ठस्य स्तुत्यर्थं तस्यार्त्विज्येनुमतिः क्रियते न तु तस्याधि- २७५
कारित्वमभिप्रेतम् ।
- १५ परानुग्रहार्थमिच्छया यत्कर्मकरणं ततः प्राप्तयोर्गुणदोषयो- २७५
निवारणार्थमेव नित्य इति वाक्यमेके शास्त्रिनः पठन्ति । न
त्वेतावता कर्म कर्तव्यमेवेति नियमः ।
- १६ तत्कं केनेत्यादौ ब्रह्मज्ञाने कर्मतदधिकारादीनामुपमर्दः पठितः । २७६
- १७ यदहरेवेति श्रुत्या संन्यासविधानात्संन्यासिषु कर्माभावोद्गी- २७६
कार्यः । एवं च कर्माहुत्वं ज्ञानस्य न । ज्ञानस्वरूपस्य श्रुत्ये-
कसमधिगम्यत्वात्संन्यासाश्रमकर्मरोपत्वमपि ज्ञानस्य न ।
- १८ पूर्वपक्षः । किं प्रजयेति श्रुत्या मोक्ष एव परमफलत्वेन २७७
परामृश्यते । तं परामर्शं जैमिनिज्ञानस्याविधेयत्वाच्चदविधि-
रपि च बाधेते । अतो जैमिनिसंमत्या विधिवलाच्च कर्मवानु-
ष्ठेयम् ।
- १९ उत्तरपक्षः । बादरायणोनुष्ठेयं कर्मापवदति । कर्मविधित्यागयोः २७८
श्रुत्युक्तत्वसाम्यात् ।
- २० यथा योगशास्त्रे समाधिसिद्ध्यर्थं मानसमूर्तेर्धारणं साधनत्वेन २८०
विधीयत एवं भक्तिसाधनत्वेनैव कर्मानुष्ठेयमिति विधीयते ।
तेन न पूर्वकाण्डस्य वैयर्थ्यम् ।
- २१ ज्ञानिनोपि कर्मवृत्तिस्वीकारादेव नित्य इति श्रुतिज्ञानस्य २८१
स्तुतिमाश्रममिति चेन्न ज्ञानिनः कर्मफलासंबन्धस्यापूर्वत्वात् ।
एवं च प्राप्यमावादिधेयत्वमेव ।
- २२ ननु ब्रह्मविद्यानिरूपकाणामुपाख्यानानां कर्माह्वरोसनरोप- २८३
त्वात्कर्मसाधन्यमिति चेन्न ज्ञानस्य कर्मापेक्षया विशिष्टत्व-
कथनात् ।
- २३ यथा केवलश्रुतीनां विद्यापतिपादकत्वं तथाचार्यवानिति २८४
श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानार्थमुपाख्यानरीत्या गुरुशिष्यकथोपबन्धा-
दारूपानश्रुतीनामपि विद्यापतिपादकत्वम् ।

सूत्राङ्काः

शृङ्गाङ्काः ।

१४ यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयं यज्ञात्मको जातोतो जराभ्याग्नि- २८५
होत्रेष्वीन्धनाद्यनपेक्षोक्ता ॥

२ सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ।

- २५ पुरुषोत्तमज्ञाने कर्मज्ञानमकस्यास्यसर्वसाधनानामपेक्षा । यज्ञा- २८५
दिविधायकभुतेः । अत्र व्यवस्थापको दृष्टान्तः । अश्ववदिति ।
यथा वृद्धदेशस्थेष्टफलप्रातिबन्धकदेशातिक्रमेभ्यस्य साधकत्वं
नतु तद्देशस्यफलप्राप्तावपि । तथा कर्मणां ज्ञानप्रातिबन्धकान्तः-
करणदोषनिरास उपयोगो नतु ज्ञानफलसिद्धादपत्त्यर्थः ।
२६ भक्तिमार्गेऽपि शमवमाद्युपेतः स्वाद्यवर्षि तथापि ज्ञानाद्भूतयव २८७
शमादिविधानाज्ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुदेयत्वात्तथाविधिः ।
भक्तिमार्गे तु स्वत एव संभवाच्च तेषां विधिः ।
२७ आहारदौर्लभ्येन प्राणात्पये प्राप्ते सर्वाज्ञानुमतिः भ्रूयते । २८७
वाकायणप्रकरणे तथा दर्शनात् ।
२८ आपदि सर्वाज्ञमक्षणेन चित्तदोषासंभवाज्ज्ञानबाधो न । २८८
२९ जीवितात्ययमापन्न इत्यादिनापदि द्रष्टव्यमक्षणेऽपि पापं २८८
नास्तीति स्मर्यते ।
३० ज्ञानित्वे सकलपापदाहाद्यधेष्टाचरणेऽपि न दोषः । परं साध- २८८
नदशायाम् दोषः । श्रुत्युक्तः ॥

३ विहितत्वात्कर्मैस्त्यधिकरणम् ।

- ३१ विहितत्वाद्यथा शिष्टाज्ञमक्षणं तथाश्रमकर्माप्यनुदेयम् । २८९
३२ आश्रमकर्माणि ज्ञानान्तरङ्गुरामदमादिसहकारीभ्यतः कर्त- २८९
व्यानि ।
३३ यदा वर्णाश्रमकर्माणि श्रवणादीनि च युगपत्प्राप्नुयुस्तदा २८९
मयेन श्रवणादीन्वेव विधेयानि । श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् ।
३४ यतः श्रुतिः कर्मानुष्ठानजदोषैर्मत्स्यान्निर्भवं दर्शयति । २९०

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

९ एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ।

- ५१ एवंभूतस्य भक्तस्य मुक्तिफलं यद्भक्तिरसानुभवः स नियमेन ३००
भवत्येवेति न । तस्य भगवदिच्छार्थीनत्वात् । न स पुनरिति
श्रुत्या मुक्तिरेव नियमः क्रियते नतु तत्फलस्य ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ४ । १ ॥

१ आहृत्यधिकरणम् ।

- १ श्रवणमननादीनामावृत्तिः कर्तव्या । छान्दोग्ये नवकृत्व उप- ३०२
वेशात् ।
२ यथा यथात्मा परिमृग्यत इत्यादिस्मृतिरपि श्रवणादीनामा- ३०३
वृत्तिं बोधयति ॥

२ आत्माधिकरणम् ।

- ३ आत्मेत्युपासनाद्भगवन्तं प्राप्नुवन्ति । उत्तमाधिकारिणमुप- ३०४
स्थितं तद्विषयमुपदिशन्ति च ।
४ प्रतीकोपासनेन मोक्षो न भवति । यतोऽन्यस्यान्यरूपेणोपा- ३०५
सनं प्रतीकं तत्र भेदोदयात् ।
५ सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मदृष्टिकरणं तु न प्रतीकोपासना । ३०६
ज्ञानाधिक्यात्तस्या ब्रह्मदृष्टेः स्वत एवोदयात् ॥

३ आदित्याद्यधिकरणम् ।

- ६ भगवतः शक्तिभूतेष्वादित्यादिषु या ब्रह्मत्वोपासना उक्तास्ताः ३०७
साकारव्यापकस्य ब्रह्मण एकमप्यद्भुमुपासितं तादृशफलद-
मिति बोधनार्थम् । उपपद्यते चेत्तत् । आनन्दस्वरूपकर-
पादोदरादेर्ब्रह्मणोद्भवापि तादृशमेवेति न प्रतीकोपासनम् ।
७ उत्कटलोहात्मकसाधनसंपन्नत्वात्तादृशभक्तस्याग्रे भगवांस्तदु- ३०८
र्धनः सन्नासीनो भवति ।

सूत्राङ्काः

पुत्राङ्काः ।

८ उत्कृष्टभावेन निरन्तरस्मृत्यात्मकध्यानादपि भगवांस्तद्व्य ३०८
आसीनो भवति ।

९ भक्त्येष्ट्यामपेक्षयाचलत्वं चलत्वमपि वा भगवतो भवति । ३०९

१० केचिद्भगवा अन्यफलनिरपेक्षतया भगवन्तं स्मरन्ति कीर्त- ३०९
यन्ति शृण्वन्ति च ॥

४ यत्रैकाग्रताधिकरणम् ।

११ यत्र भक्त्येष्ट्याग्रता न त्वन्तर्बहिर्विज्ञानं तद्भक्तमध्येन्तर्बहिः ३०९
पर्यतोर्भक्तयोः किमपि तारतम्यं नास्ति विशेषाभावात् ॥

५ आश्रयाणाधिकरणम् ।

१२ परमपुरुषार्थरूपफलमाभिपर्यन्तं बाह्यान्तरत्वानुसंधानरहिता- ३०९
वस्था नित्या । ततः परं सायुज्याभित्यपि न । तथापि पूर्व-
वद्भगवता सह समालापादिकं तस्य दृष्टमेव फलम् । नादृष्टं
सायुज्यादिकम् ॥

६ तदधिगमाधिकरणम् ।

१३ ब्रह्मज्ञानस्याधिगमे सति उत्तरपापस्यासंबन्धः पूर्वपापस्य ३१०
विनाशश्च भवति । यथेपीकातूलमिति श्रुत्या यथैधांसीति
स्मृत्या च तथा प्रतिपादनात् ।

१४ एवमेव पुण्यस्यापि श्रुतिः । भगवद्भावाच्च्युतिरूपे पापेभ्येवमेव ३११
पुण्यपापयोरश्लेषविनाशौ स्तः ।

१५ प्रारब्धेतरसंचितक्रियमाणमुकृतदुष्कृते एव नश्यतः । तत्प्रार- ३१२
ब्धकर्मणामदहनं कार्यरूपभगवादिच्छातो ज्ञेयम् ।

१६ ननु प्रारब्धकार्यमोक्ष एव ज्ञानान्तरमनुलेख्यो नान्यत् । ३१३
जनकादिभिरभिहोत्रमनुष्ठितं दृश्यते तत्फलजनकं स्यादिति
चेन्न । तेषां जनकादीनामभिहोत्रादिकार्यकरणस्य प्रारब्धक-
र्मोपयोग्येवोपयोगात् । यथाकारीति श्रुतिदर्शनात् ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

७ अतोऽन्याधिकरणम् ।

- १७ एकेषां पुष्टिमत्तानां प्रारब्धाप्रारब्धयोः सुकृतदुष्कृतयोरुपभोगं ३१३
विनैव नाशः । तत्र प्रमाणं तु ज्ञानानाशप्रारब्धकर्मक्षिपक-
श्रुतेर्भिन्ना तस्य दायमित्याद्या श्रुतिः ।
- १८ ननु ज्ञानेनाप्यनारभ्यं प्रारब्धं कथं पुष्टिमार्गे भगवत्कृपातो ३१४
नश्यतीति चेत्तन्नाह—भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूता जीवनिष्ठा
विद्या । एवं च यदेवेत्यादिभ्रुत्या भगवच्छक्त्यंशभूतविद्यासं-
बन्धाद्यादि कर्मापि वीर्यवत्तरं भवति तर्हि साक्षात्तत्त्वमया
प्रारब्धनाशः कथं दुष्करः ।
- १९ लिङ्गस्थूलशरीरे त्यक्त्वा भगवद्गीतोपयोग्यालौकिकदेहसंप- ३१५
त्त्यनन्तरं भोगसंपर्शि लभते सोऽभुत इति श्रुतेः ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ४ । २ ॥

१ बाह्मनोधिकरणम् ।

- १ पुष्टिमत्तानां भगवदानन्दप्राप्ती भगवति लये प्रथमं बाह्म- ३१६
नसि संपद्यते । एवं भावात् पूर्वं मनस्येव भगवतो दर्शनात् ।
दर्शनाभावे वेण्वादिशब्दश्रवणेनापि सर्वेन्द्रियैः स्वरूपानुभ-
भवेच्छा जन्म्यत इति शब्दाच्चेत्युक्तम् ।
- २ पूर्वोक्तहेतुभ्यामेव सर्वेन्द्रियाणि बाह्ययानन्तरं मनसि ३१८
लीयन्ते ।
- ३ सर्वेन्द्रिययुक्तं मनः प्राणे लीयते । प्राणबन्धनं हीत्युत्तरश्रुति- ३१८
वाक्यात् ।
- ४ भगवता पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृत इत्यादिहेतुभ्यः समनोयुक्तः प्राणो- ३१९
ध्यक्षे भगवति संपद्यते ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

२ भूताधिकरणम् ।

- ५ मर्यादाभक्तानामिन्द्रियाणि भूतेषु लीयन्ते । यत्रास्येति श्रुतेः । ३१९
 ६ मर्यादाभक्तस्य ज्ञानिनश्चोभयोरपि मर्यादायामङ्गीकारो यतो ३२१
 याज्ञवल्क्यार्तभागौ तथा दर्शयतः ॥

३ समानाधिकरणम् ।

- ७ मर्यादामार्गे जीवसंसरणमारभ्य मोक्षपर्यन्तं साधनेनैव ३२२
 मुक्तिरिति व्यवस्था समाना । मध्ये भेदो न भवति । पुष्टि-
 मार्गे तु साधनमकृत्वैवाप्तं नियतम् ।
 ८ पुष्टिफलदशायां मर्यादामार्गीयमोक्षस्य संसारत्वेन कथनात् ३२२
 संसारतुल्यत्वैयातो याज्ञवल्क्यार्तभागाभ्यां मोक्षस्य कर्मत्वेन
 कथनम् ।
 ९ पुष्टिमार्गीयतत्त्वं सूक्ष्मम् । यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुत्या ३२३
 तथोपलब्धेः ।
 १० ननु पुष्टिमार्गीयाः स्वमार्गीतत्वं मित्रादिभ्यः कुतो नोपविशन्ति ३२३
 तत्राह—ऐश्वर्यभावे तुपदेशः संभवति । पुष्टिमार्गीयाणां तु द्वे
 एवावस्थे । विरहदशा भगवत्संगमदशा चेति । तत्र विरह-
 दशायामैश्वर्यादीनां विनाशादुपदेशो न संभवति । भगव-
 त्संगदशायां त्वैश्वर्यादीनां सत्त्वेऽपि भगवदानन्दानुभवानि-
 मप्रचित्तत्वेनोपदेशस्यासंभवः ।
 ११ ननु रसात्मकभगवत्स्वरूपानुभवे तेषां विरहदुःखं कथमिति ३२४
 चेत्तत्राह—अस्यैवानन्दात्मकभगवत एव धर्मो विरहाख्यः ।
 नन्वानन्दात्मकस्य दुःखरूपो धर्मः कथमिति चेन्न । भगव-
 दन्तः प्राप्तिवाह्यप्राप्तिभ्यामानन्दानुभवविरहतापयोरुपपत्तेः ।
 १२ ननु श्रुतो दुःखं निषिध्यत इति चेन्न तत्र श्रुतौ रोषेण सह ३२४
 पाठाच्छारीरदुःखस्यैव तत्र निषेधात् । एवं च शृङ्गार-
 व्यभिचारिभाव्यात्मकं तु दुःखं न निषिध्यते ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- १३ एकेषां शाखिनां मन्त्रे प्रमुस्वरूपप्राप्त्यनन्तरं दुःखनिवृत्ति- ३२४
रूपार्थः स्पष्टः पठ्यते ।
- १४ श्रीभागवते भगवद्भावस्य जीवनमरणहेतुत्वं - वौलम्ब्यं च ३२५
स्मर्यते ।
- १५ श्रुतेस्तानि पूर्णानन्दाविवस्तूनि वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे गोकुले ३२६
श्रीगोवर्धने च सन्ति ॥

४ अविभागाधिकरणम् ।

- १६ नित्यलीलाप्रविष्टमक्तस्य सर्वदा विभागाभाव एव । तद्विष्णो- ३२७
रिति श्रुतिवचनात् ॥

५ तदोकोधिकरणम् ।

- १७ इन्द्रियलयानन्तरं तस्यात्मनः स्थानस्य हृदयस्याग्रं प्रकाशते ३२७
ततरतेन प्रकाशितमार्गेणोत्क्रामति । अयं सर्वजीवसाधारणो
मार्गः । विद्वांस्तु ब्रह्मविद्यासामर्थ्यात्तद्वद्भूतप्रव्रजनगतिभग-
वत्स्मरणसंबन्धाद् हृदयस्थितेन भगवतानुगृहीतः सचेकशत-
तम्या नाड्या निष्क्रामति ॥

६ रश्म्यधिकरणम् ।

- १८ विद्वानेव रश्मिद्वारा गच्छति ॥ ३२८

७ निश्चयधिकरणम् ।

- १९ निशि विदुष उत्क्रमणं नेति चेन्न । अनुग्रहहेतुभूतस्य ३२९
गत्यनुस्मृतिसंबन्धस्य यावदेहपर्यन्तं स्थायित्वेनानुग्रहस्य
सर्वदा सत्त्वात्कालस्याप्रयोजकत्वात् । एतमेवेति श्रुतिस्तथा
दर्शयति ।
- २० अतो दक्षिणायनज उत्क्रमणविरोधोपि विदुषो नास्ति । ३२९
- २१ अग्निर्ग्योतिरिति कालनियमो योगिनं प्रति स्मर्यते न ज्ञानिनं ३२९
प्रति । यतश्चेते योगसांग्रह्ये स्मार्ते । श्रौतज्ञानमार्गस्य तु
ज्ञानेतरकालादिसापेक्षत्वं न ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ४ । ३ ॥

१ अर्चिराधधिकरणम् ।

- १ अर्चिरादिमार्गेण प्रायो ज्ञानमार्गीय एव गच्छति न तु मर्षा- ३३०
दामार्गीयोषि । तद्य इत्थं विदुरिति ज्ञानमार्गीयस्यैव तत्रो-
त्कर्षक्यनात् ।
- २ छान्दोग्ये मासेभ्यः संवत्सरमित्यत्र संवत्सरादुत्तरं वायु- ३३३
लोको निवेश्यः । अविरोषविरोषाभ्याम् । तथाहि-अर्चिरारभ्य
संवत्सरान्तानां भूसंबन्धित्वेनाविरोषासन्मध्ये वायुर्न निवेश्यः
वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति श्रुतेः । सूर्यो विबोधिपतिरिति
श्रुतेश्च । एतयोः परीर्वापर्यं विरोषहेतुरस्तीति सूर्यलोकात्पूर्वं
वायुलोको निवेश्यः ।
- ३ चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र विद्युल्लोकात्परतो वरुणलोको निवे- ३३५
श्यः । तद्धितो जलसंबन्धित्वेन वरुणस्य जलपतित्वेन च
जलीयसंबन्धस्य सत्त्वात् ।
- ४ वरुणलोकात्परमिन्द्रलोकः प्रजापतिलोकश्च निवेशनीयः संब- ३३५
न्धादेव हेतोः ॥

२ आतिवाहिकाधिकरणम् ।

- ५ एतस्मिन्नेव मार्गे प्रजापतिलोकोचरमातिवादिकपुरुषा उपसं- ३३५
हार्याः । महसंबन्धित्वलिङ्गात् ।
- ६ स्वकृतमार्गस्य शाकल्याय महावनेव कांश्चिज्ज्ञानिनो मर्षा- ३३७
दामार्गीयत्वांश्च व्यायोहयति । अतः कामनासिध्या फल-
भोगः ।
- ७ ब्रह्मलोकसंबन्धिना वैद्युतपुरुषेणैव ब्रह्मलोकपाषिः । तान् वैद्यु- ३३७
तादिति श्रुतेः ॥

३ कार्याधिकरणम् ।

- ८ स धृतानित्यत्र कार्यं नह्योच्यते । यतोस्य तत्रैव गमनमुपप- ३३८
द्यते न ब्रह्मणि । तस्य व्यापकत्वात् ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- ९ ब्रह्मलोकानिति श्रुती बहुवचनान्तत्वेन कार्यं ब्रह्मेन ग्राह्यं न ३३८
परं ब्रह्म तस्यैकत्वात् ।
- १० ब्रह्मलोकप्राप्तौ लोकान्तरं विनैव ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यतः सामी- ३३८
प्याद्ब्रह्मपदेन कथनम् ।
- ११ कल्पावसानेध्यक्षेण ब्रह्मणा सह कार्यब्रह्मलोकस्य नाशस्ततः ३३९
परब्रह्मप्राप्तिरतोपुनरावृत्तिश्रुतेर्न विरोधः । वेदान्तविज्ञानेति
श्रुतौ तथोक्तेः ।
- १२ ब्रह्मणा सह ते सर्वे इति स्मृतेरपि स एवार्थः प्रतीयते । ३३९
- १३ स एतानित्यत्र ब्रह्मपदेन परब्रह्मण एव ब्रह्मणमिति जैमिनिः । ३३९
ब्रह्मपदस्य परब्रह्मण्येव मुख्यवृत्तेः ।
- १४ स एतमिति श्रुतौ प्रजापतिलोकात्पृथक्तया ब्रह्मलोककथनस्य ३३९
दर्शनात् ।
- १५ सोऽश्रुते इति श्रुतौ भगवता सह सर्वकामभोगप्राप्तिरुच्यते । ३४१
सा कार्यब्रह्मग्रहणे न संभवेदतः परमेव ब्रह्म ग्राह्यम् ॥

४ अमतीकाधिकरणम् ।

- १६ ये प्रतीकमनाभित्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपासते तानेवामानवः ३४२
पुरुषो ब्रह्म नयति । इति बादरायणमतम् । उभयथा दोषात् ।
तथाहि वस्तुतो ब्रह्मरूपेर्ब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थं तत्र ब्रह्म-
त्वज्ञानं चेत्युभयथा दोषान्तेषां ब्रह्मप्राप्तावनधिकारत्वात्तान्
ब्रह्म न प्रापयति । भगवद्भजनमकिमान् भक्तस्तु स्वयमेव
भक्तिर्बलात्परं ब्रह्म गच्छति ॥

५ विशेषाधिकरणम् ।

- १७ ज्ञानमार्गायमक्तिमार्गयोपासकेषु ब्रह्मविदाप्रोतीति श्रुतिर्विशेषं ३४४
दर्शयति । यस्य वरणविशिष्टब्रह्मज्ञानं तस्य परब्रह्मप्राप्तिः ।
यस्य केवलब्रह्मज्ञानं तस्य त्वक्षरप्राप्तिः ॥

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- मजनानन्ददानसंकल्पादेव तदानन्दमनुभवति । यमेवैष ३४९
इति श्रुतेः ।
- ९ पूर्वोक्तसंकल्पाद्धेतोः साधनात्मना फलात्मना च येषां हृदि ३४९
भगवानेव स्फुरति नान्यस्तेषामाधिपत्यं स्वयमेव करोति
भगवान् । अन्यत्र तु विभूतिरूपैराधिपत्यं न स्वतः ।
- १० बावरिराचार्यो मुक्त्यवस्थायां देहाद्यभावं मनुते । यतो ३५०
यत्रेति श्रुतिर्द्वैतनिषेधमाह । एवं च देहाभावाच्चस्य काम-
भोगकथनमसंगतमिति बादरेर्मतम् ।
- ११ जैमिन्याचार्यो मुक्तस्य पुंसो देहादिसत्तामाह । विविध- ३५०
श्रुतिभिर्व्यवस्थितविकल्पस्य कथनात् ।
- १२ भगवद्रसमोगार्थं शरीररूपेणाविर्भावेन भोगायतनत्वाच्छरी- ३५१
रत्वम् । ज्ञानिनां तु भौतिकत्वमात्रेण निराकारत्वेन
स्वास्मिन् लयसंपादकत्वादशरीरत्वमपीति बादरायणाचार्यो
मन्यते । तस्य ह वा एतस्येत्यारभ्यात्मन एवेदमित्यन्तश्रुतेः ।
अत्र वैदिको दृष्टान्तः । द्वादशाहवदिति । तथाहि—द्वाद-
शाहस्य स द्वादशरात्रेण यजेतेति विधानाद्यागत्य य एवं
विद्वांस इति विधानात्सत्रत्वं तथेहाप्यर्थः ॥

३ तत्त्वभावाधिकरणम् ।

- १३ यथा स्वप्ने निद्रामोहितः पुरुषोविद्यमानानेव पदार्थान् ३५२
परयति तथा श्रीकृष्णाद्यवतारेष्वविद्यमाना एवावस्था बाल्या-
दयो दृश्यन्ते भगवता विमोहितैरसुरादिभिः ।
- १४ यथा जाग्रदशागतं ज्ञानं सत्यविषयकं तथा तत्त्वेनाप्राकृत- ३५३
लंलादर्शनं सत्यविषयकम् ॥

४ प्रदीपाधिकरणम् ।

- १५ सोऽश्रुत इत्यादिनोक्तो भोगो भक्तसामर्थ्येन न किंतु प्रदी- ३५४

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

५५ अद्भुतगवदावेशेन । तथाहि यथा प्रदीपः सेहवर्त्यन्तरसं-
 च्छस्तां स्वसमानां करोति एवं मगवानपि फलदानार्थं मत्केन
 संवद्धस्तं स्वसमानं करोति । तथैव भर्ता सान्निताश्रुति-
 र्दर्शयति ।

- १६ सुषुप्तिविषया न तदश्रोतीति श्रुतिः । ब्रह्मसंपत्तिरूपपुष्टिमार्ग- ३५५
 मोक्षविषया सोभत इति श्रुतिरित्येवं श्रुतिद्वयेन भिन्नविषय-
 फलत्वमुक्तम् । अतो निर्गुणसगुणकल्पनानुपयुक्ता ॥

५ जगद्व्यापारविकरणम् ।

- १७ भगवता सह योगकरणं लौकिकव्यापाररहितं भवति । ३५६
 अलौकिकस्यैव प्रकरणालौकिकव्यापारस्य च प्रकृतिकाला-
 यतीतत्वेन संनिधानाभावात् ।
- १८ ननु छान्दोग्ये सर्वं ह् ५१ यतीति सर्वविषयज्ञानस्य प्रत्यक्ष- ३५७
 तया कथनात्कथं लौकिकव्यापारराहित्यमिति चेत्त्राह-
 देशफालभेदेनानेकविधलीलाधिकृतमत्केन तत्तल्लीलार्थं यानि
 नानारूपाणि गृह्यन्ते तान्याधिकारिकाणि तत्समूहघटित-
 पदार्थानामेव सर्वं हेति श्रुतिवाक्ये ग्रहणं न लौकिकवस्तुनः ।
- १९ ननु स्वस्त्वद्देहमायास्य इति भगवदुक्तिस्तादाशया मत्प्रती- ३५७
 क्षेत्पुमे अपि न संभवतो लीलाया नित्यत्वादिति चेत्त्राह-
 भगवल्लीलारूपा प्रकृतिस्तद्विरुद्धं विचारस्तदन्तर्गतमर्थाद्विरुद्धं
 न भवति पूर्वोक्तं वचः । एवं च यं प्रत्युच्यते त्वद्देहमा-
 यास्य इति तस्य तदा भगवतः सर्वदा मद्देहव्याप्तिरिति-
 ज्ञानं नोदेति । तथैव सर्वमाप्नोतीति श्रुतिर्लीलार्था तस्य
 स्थितिमाह । अलौकिकेयं प्रमाणमेवानुसर्तव्यं ननु लौकिक-
 युक्तिरिति भावः ।

सूत्राङ्काः

पृष्ठाङ्काः ।

- २० श्रुतिस्मृती भगवत्संबन्धिर्लीलापदार्थस्य युक्त्यगम्यत्वं दर्श- ३५८
यतः ।
- २१ सोश्रुत इति श्रुतौ भोगे भगवतः साम्यं कथ्यते । एतच्च पुरु- ३५९
षोत्तम एव संभवति । यतः स एव मक्तात्मनिवेदनमर्ह्यकु-
र्वन् तं स्वस्त्वानन्दमनुभावयति । एतादृशलीलाविशीटपुरु-
षोत्तम एव परमं फलमिति सिद्धम् ।
- २२ संपूर्णसूत्रावृत्त्या ज्ञानिनां मक्तानां च पुनरावृत्तिर्नेति कथ्यते । ३६०
न स पुनरावर्तत इति श्रुत्या ज्ञानिनामनावृत्तिः । मक्तानां
तु यमेवैष इति वरणानित्यत्वादनावृत्तिरपि नित्या । किं च
कालप्रभावादपि मक्तानां न पुनरावृत्तिः । न यत्रेत्या-
दिवाक्यात् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अणुभाष्यम् ।

श्रीमते ब्रह्मभाचार्याय नमः ।

१ जिज्ञासाधिकरणम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥११११॥

इदमत्र विचार्यते । वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति । किं तावत् प्राप्तम् । आरम्भणीय इति । कुतः ।

५ साङ्गोध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसंदिग्धं तदर्थंश्च लोकवद्व्याकृतेः स्फुटाः ॥ १ ॥

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । तस्य च ब्रह्मरूपत्वात् तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वेदादेव साङ्गादर्थ-
प्रतीतिः । न चार्थज्ञानमविहितम् अविचारिताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याय-

१० न्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।

मीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञौलपकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः ॥ १ ॥

(५१. शि. ३२) इति ।

बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चक्षुरादिवन्न संदिग्धार्थप्रतिपादकः । तदर्थश्च
१५ व्याकरणादिना निश्चीयते । यथा लौकिकवाक्ये तथा वेदेषु । न च
तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् । अप्रामाणिकत्वपसङ्गात् । तस्माद्वेदार्थज्ञानार्थं
विचारो आरम्भणीयः ।

वेदादेव तस्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः किंतु ब्रह्मज्ञानाय ।
तस्य चात्मरूपत्वात् तस्य चाविद्यावच्छिन्नत्वाद् देहात्मभावदृष्टमतीतिस्तद-

५-A reads शब्दश्च बोधकः for शब्दाश्च बोधकाः ।

१ [अणुभाष्य]

तिरिक्तस्य ब्रह्मणोभावात् वेदमात्रादसंभावनाविपरीतभावनानिवर्तकं
ज्ञानमुत्पद्यते प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतिः श्रुतेरुपचरितार्थत्वं स्तुतित्वं वा
कल्पयिष्यतीति ॥ मेवम् ।

अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।

तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥ २ ॥

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं शक्यः ।
ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । अणुमात्रान्यथा-
कल्पनेपि दोषः स्यात् ।

योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं वायं चोरेणात्मापहारिणा ॥

नेपा तर्केण प्रतिरापनेया (कठ. १-२-९) इति श्रुतञ्च ।

न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तन्निर्धारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणि-
कत्वेनैकतरनिर्धारस्याशक्यत्वात् [अचिन्त्यानन्तराक्तिमति सर्वभवनसमर्थं
ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाभाव औपाधि-
कबोधे च तपस एवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानुविक्त्या-
क्षय एव । न चोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवे-
द्विशेषाभावात् । न तत्प्रामाण्यकोत्ते विधी वोपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्य-

स्यात् । स्वातन्त्र्ये च पुराणैर्विरिष मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपाद-
कत्वं स्यात् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (बु. ३-९-२६) इति तु
तेषां निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्मात्तारम्भ-

णीय एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोप्याक्षिप्त एव । न द्वैतान्तराकर्तुः
सोऽयमतिमार इति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

सिद्धान्तस्तु ।

संदेहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसंभेदादङ्ग-शास्त्रक्यनिश्चयः ॥ ३ ॥

तस्मात् सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥ ४ ॥

[परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव अवगोपि मन्दमध्यमयोः संदेहो

भवेत् समानधर्मदर्शनात् पदादिपाठवत् । तत्र यथा लक्षणात्तानुपयोगः ॥

१० एवमेव मीमांसाया अपि । तदुक्तम् —

— असंदिग्धेपि वेदार्थे स्थूणास्वननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राप्ते दुर्युद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ ५ ॥

इति । तथा च निर्णये येन केननिवृत्तकथं हरिः स्वयं व्यासो विचारं

विकीर्णस्तत्कर्तव्यतां बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । व्यासोक्त्यादपि

१५ कर्तव्यता ।

स्वर्तव्यपदाध्याहारि स्वातन्त्र्यं न भवति । अन्यथा—अथ योगानुशा-

सनम् (यो. सू. १-१) इतिवत् स्वतन्त्रता स्यात् । तथा च ज्ञानानु-

५ पयोगः । तथाहि—तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (ब्र. ३-९-२६) इति

केवलोपनिषदेयं ब्रह्म न शास्त्रान्तरवेद्यं तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात्

२० तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

अथवा अध्याहारकरणापेक्षयाथशब्द एवाधिकारे व्याख्येयः ।

वेदाध्ययनानन्तर्यं तु सिद्धमेव । न ह्यनभीत एव विचारमर्हति । तत्रैतत् स्यात् ।

स्वतन्त्रतेति । तत्र प्रतिविधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति ।

7-न reads तदादिमः for तथादिमः ।

22-न reads वेदाध्ययनानन्तर्यं for वेदाध्ययनानन्तर्यं । न and M,

read ह्यनभीतवेद for ह्यनभीत ।

किमत्र युक्तम् । व्याख्यानमिति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासी तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । अथातो दर्शपूर्णमासी व्याख्यास्यामः (आ. श्रौ. सू. १-१) इति ।

- ५ अनन्तरं अधवैतर्हामानि सिध्यन्ति प्रयोजनानि । अधिकाकाङ्क्षा न भवे-
 ५ दध्याहारश्च । पुरुषार्थश्च सिध्येत् । उच्छेदश्च न भवेदिति ।^१ कथम् ।
 अथशब्दोर्ध्वचतुष्टये वर्तते । मङ्गले । अधिकारे । आनन्तर्ये । अर्थान्तरो-
 पक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावा-
 ज्ञात्र तत्कल्पनम् । अथावशिष्यत आनन्तर्यं चाधिकारे वेति । आनन्तर्यं
 त्वध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिकाकाङ्क्षा भवति । तथा सति तदभावात्
 ११ विचारः सिध्येत् । तथाहि न तावद्धर्मविचारानन्तर्यं विपर्ययसम्भवात् । न
 च पाठतो नियमः । तत्रापि तथा । न चाचाराद्यवस्था । तत्राप्यनियमसं-
 भवात् ।^२ प्रत्यवायाश्रवणात् । संभवेऽपि न वक्तव्यत्वमध्ययनवत् । तथा च
 ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् ।^३ न च वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः । तेषामेवा-
 भावात् । न च यदैव संभवस्तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसंभवापत्तेः ।
 १५ तथाहि ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तज्ज्ञानस्यैव साधनत्वेवागते तच्छेषत्वे
 च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदं च
 वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः ।)

- निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एव । न च साक्षात्कारस्तत्कलम् ।
 ६ तस्य शब्दरोषत्वेन तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ
 २० प्रत्यक्षसामग्र्या नलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात् । स्वदेहमपि पश्यन् दशमो-
 हमिति मन्यते । न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्य-
 प्रसङ्गात् ।^४

[न चाधिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां
 प्रमाणाभावात् । अत्यन्तासत्येऽप्यर्थे शब्दस्य ज्ञानजननात् । प्रमाणसं-

६-B reads वाधिज्ञाने for चाधिकारे । A reads वेति for वेति ।

७-B om. सति ।

११-B reads कलम् for तत्कलम् ।

करापत्तिश्च ।^{१६} मनसा तज्जननेपि तथा । तस्मात्प्रथमं शाब्दमेव ज्ञानमिति
मन्तव्यमनुभवसिद्धत्वात् ।^{१७} इदानीं तनानामपि शमादिरहितानां निर्विचिकि-
त्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः । संन्यासानुपपत्तिश्च । किंच अध्याहारश्च कर्तव्यः
स च कर्तव्यादिपदानाम् । यदि तत्स्वार्थं व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे-

१८ त्वशक्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिर्वैयर्थ्यं च । असंगति-

श्चास्य सूत्रस्य भवेत् । किंच । अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नानन्तर्यपक्षे ।

१९ उक्तन्यायात् । किंच । तादृशस्याधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य

समाधिनिरतस्य प्रयत्ननासंभवात् शास्त्रोच्छेदः । शस्त्रविरोधश्च । साधना-

नामग्रे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

२० न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासाप-

दस्य विचारार्थत्वात् । अत एव जिज्ञासितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानि ।

जिज्ञासापदेन चैतज्ज्ञापयति । ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादित्यम् ।

तदिच्छापूरणाय विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव

पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचारोधिक्रियत इत्यतः शब्दार्थः ।

२१ अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव । न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः

शक्यते कल्पयितुम् । न हि मन्दमतेर्वेदो नायातीति त्रैवर्णिके मतिमत्त्वम-

धिकारिविशेषणं कल्प्यते । अन्धपङ्क्यादीनामिव कर्माणि । गृहाद्यासक्तस्य

मनसाद्यसंभवात् साक्षात्कारो न भविष्यति ॥^{२२} न च धर्मन्यायेन गतार्थ-

२३ त्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेः । न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा

२४ परमाणवो वेति संदेहे किंचिदधिकरणमस्ति ।^{२५}

^{१६} स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासा (ज. सू. १-१-१) इति

धर्मविचारं प्रतिज्ञाय नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा प्रामाण्यपुरःसरं सर्वं

संदेहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् । आत्मेत्येवोपासीत

(बृ. १-४-७) आत्मानं श्लोकमुपासीत (बृ. १-४-१५) तद्ग्लेतेत्युपासीत

२५ (तै. ३-१०-४) आत्मावारे द्रष्टव्यः (बृ. २-४-५) इत्यादिनोदनावाक्या-

तत्रायस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः कायिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्या-
श्रमिणाम् । तस्मादेकेनैव चरितार्थत्वात् किं द्वितीयेनेति शङ्के ।

उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य
च क्रियारूपत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः ।

[५] उत्पत्तिप्रकारे फलभेदानामभावात् प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः ।

तस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते चतुर्थे । उपासनादर्शनादि-
पदानां मनोव्यापारत्वमेव । विचारस्यापि यथा ज्ञानोपयोगित्वं
तथा वक्ष्यते । किञ्च । औपनिषदज्ञानस्यापि कर्मोपयोगित्वं-यदेव विद्यया
करोति श्रद्धोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १-१-१०)

१० इति । अत एव ब्रह्मविदोमेव जनकादीनां कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् ।
अन्यथाभासत्वमेव । न च ब्रह्मरूपात्मविज्ञानं देहाद्यध्यासाभावेन कर्तु-
त्वाभावात् कर्मानधिकार इति वाच्यम् । निरप्यस्तीरेव देहादिभिः कर्म-
करणसंभवात् । अत एव जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः । तथा च स्मृतिः ।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तं मन्येत तत्त्ववित् ।

१५ पश्यन् शृण्वन् स्मृशन् जिघ्रस्नश्च गच्छन् स्वप्नश्च भ्रमन् ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्चपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥

ब्रह्मण्यादृष्टाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

२०

(भ. गी. १६-८-१०) इति

अतो ब्रह्मविदोमेव कृतं कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकाणामपि
ब्रह्म जिज्ञास्यमेव । अतस्मान्न गतार्थत्वानुपयोगो ।

अतः फलप्रेप्सुरधिकारी । फलं च विचारस्य शाब्दज्ञानम् । तस्य

मननादिद्वारानुभवः । तस्य चानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिः । तथा

च विरक्तौ नार्थजिहासुः परंप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्माच्च भवति ।

२५

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि ।

अमस्तस्य फलं मन्येऽद्येनुमिव रक्षतः ॥७>

(भा. ११-११-१८)

इति भगवद्वचनात् केवलस्य निन्दाश्रवणादिति चेत् । न । फलकामनाया
५ अनुपयोगात् । अन्येनैव तत्समर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रे-
प्सुरधिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिविधिशेष इति मन्तव्यम् । ७

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थ-
त्वम् । न चावक्तव्यत्वं निषिंचिकित्सज्ञानानुदयप्रसंगादिति चेत् । ब्रह्मण
इति न कर्मणि षष्ठी किंतु शेषषष्ठी । तथा च ब्रह्मसंबन्धि तज्ज्ञानोपयोगि
१० सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । न च गौणतापक्षिरजिज्ञास्यत्वं च स्यादिति
वाच्यम् । ब्रह्ममात्रे संदेहाभावात् । संदिग्धपर्येव जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु
शब्दत एव । न त्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वाच्च विचार्यते ।
तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ॥ ११११२ ॥

२ जन्माद्यधिकरणम् ।

१५ किंच तत्र क्लृप्तक्षणे किंप्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ ११११२ ॥

इति । ननु कथमत्र संदेहः । यावता—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (ते. २-१)
इत्याह श्रुतिरेव । विरुद्धं चेत् । स्वरूपलक्षणाकथने कार्यलक्षणस्य
वस्तुमराक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च । नहि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं
२० सर्वसंमतम् । न चागमोदितमिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वस्तुं
शक्यते । किंच । व्यर्थश्रैवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुज्ञानं
भवति । तच्च स्वरूपलक्षणमेव भवमीनि किमनेन । तस्मादयुक्तमुत्तरायाम इति ॥
उच्यते ।

संदेहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।

क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सांदिध्येते परस्थिते ॥ ६ ॥

- नहि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः किं सन्देहं वारयितुम् ।
 तत्र-सत्यं ज्ञानमनन्तम् (तै. २-१) नित्यशुद्धमुक्तस्वभावम् (नृ. ता. ९)
 इति श्रुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । यतो वा इमानि भूतानि
 जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति (तै. ३-१) इति
 ५ कर्तृत्वं च । तत्र सन्देहः किं ब्रह्म कर्तृ । आहोस्मिदकर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् ।
 अर्ककर्तृ किं च । असंविदाप्नोति परम् (तै. २-१) इति प्रधानवाक्यम् । फल-
 संबन्धाद् । अत्रापि विवृतम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम्
 परमे व्योमन् । सो भूते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २-१)
 इति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानं फलं च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेष । नान्यथा ।
 १० कर्तृत्वं च परविशरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द
 इति । एकं सर्वान्तरमित्याफारुक्षायां परिचयार्थं भूतगौतिकसुष्ठुमुक्त्वा
 गीणानन्तर्यं परिहृतम् । गीणोपासनाफलं च प्रधानरोप्यत्वयोक्तम् । तत्रान्य-
 गतकर्तृत्वारोपानुपादोपि सम्भवति । ततश्च-भृगुर्वै वारुणिः (तै. ३-१)
 इत्युपाख्यानेपि परिचायकत्वाद् गीणकर्तृत्वमेवानुसृते फलाश्रयणादिति
 १५ पूर्वः पक्षः । २

सिद्धान्तरतु ।

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ च बृहत् ।

वेदेन बोधितं तद्वि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥ ७ ॥

नहि श्रुतिविरोधोस्ति कल्पोपि न विरुध्यते ।

सर्वमात्रसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद् बृहत् ॥ ८ ॥

१०

वेदेनैव तावत्कर्तृत्वं बोध्यं । वेदश्च परमाधोक्षरमात्रमप्यन्यथा न
 वदति । अन्यथा सर्वदेव तदविश्वासप्रसंगात् । न च कर्तृत्वे विरो-

६-क om. अर्ककर्तृ before कश्चम् ।

७-क D and E read फलार्थं for फलार्थम् ।

९-A reads ब्रह्मज्ञानात् for धर्मज्ञानात् ।

१०-क reads किमित्युक्ते for किमित्युक्ते ।

२१-A, B and C read तावत्कर्तृत्वं for तावत्कर्तृत्वं ।

२२-B reads सर्वदेवाविश्वास for सर्वदेव तदविश्वास ।

अथवा किमनया कुमुदया । जन्माद्यस्य आकाशस्य यत इति ।
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशाः सम्भूतः (तै. २।१) इत्येव विचार्यते ।
फलसम्बन्धित्वात् तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारान्तरेषु । यतो वा
इमानि (तै. ३-१) इत्यत्र विस्फुलिङ्गवत्सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणेति
विशेषः । एतेन सर्व एव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविद्योरे
ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वात् तद्वक्ष्येत्यायाति न स्वभ्याहारः । १

शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । शास्त्रीति
शास्त्रं वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां संग्रहाधर्मः ।
यथास्यैव कारणत्वं नान्यस्य तथोपरिष्टाद्वक्ष्यामः । गतान्तरवन्वन्मादीनां न
विकारित्वं किंत्वाविर्भावतिरोभाववैव । तथोत्तरत्र वक्ष्यते तदनन्यत्वाधिक-
रणे (म. सू. २-१-१५) । नामलिताया अपि न पृथङ् निरूपणं
प्रथममपरातात् ।

५ केचित् पृथग्रूपनामप्रपञ्चकर्तृत्वं योगविभागेन प्रतिज्ञाय समन्ययादि-
सूत्रेष्वेव हेतुत्वर्णयन्ति । अन्वयसिद्ध्यर्थं च । अतस्ति न्याप्रोतीत्यतः । शास्त्रे
१५ योनित्वं प्राप्तं तदिति । नैतत्सूत्रकारसंमतमिति प्रतिभाति ।

तस्मात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्धं निरङ्कुशजगत्कर्तृत्वेन ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञादियुक्तप्रजा-
पतिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्य-
मानत्वात् । न चावान्तरकारणत्वम् । परस्याश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु
द्वयपतिपादनादिरोधः । संवेदश्च । मीमांसायाः संदेहनिवारकत्वेऽप्ये-
कांशस्याप्रामाण्यं स्यात् । उभयसामर्थ्येन शास्त्रवैकल्यं वा । वेदप्रामाण्या-
देव तत्सिद्धेः । बाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम । २

किंच । वेदान्ताः किं वेदरोषा वेदा वा । नावः । अनुपयोगात् ।

अनारम्भापीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वकाण्डविचारेणैव प्रतीत्यर्थत्वं विद्या-
२५ प्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञापतिपादनात् । मन्त्रजालनत्वाभावाच्च । तस्मादे-
दोपरा वेदान्ता इति तेषां किं स्यादिति चेत् । प्रमेयम् । अस्ति तावदे-
द्वत्त्वमध्ययनादिभ्यः । स्मरणाच्च । प्रमाणं च सर्वोपि वेदः स्वार्थः । स

च न यज्ञश्चेद् ब्रह्म भवतु । न चैतावता वेदत्वमतिप्रसङ्गात् । शक्यते
 हामिहोत्रादीनामन्यतरदन्तर्भाव्य तथा वक्तुम् । तस्माद् ब्रह्मापि प्रति-
 पादयन्तो वेदान्ता वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्प-
 श्यामः । ऋग्येव मन्त्रः । ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणम् । तच्छेपाः सृष्ट्यादि-
 ५ प्रतिपादकाः । यद्यपि न विधीयते तथापि सादृशमेव ज्ञानं फलार्थेति
 युक्तमुत्पश्यामः । भूषर्वलक्षणं तु भूषणाय । काण्डद्वयस्यान्योन्योपका-
 रित्वाय साधारणग्रहणम् । यदेव विद्यया करोति (छां. १-१-१०)
 इत्यादिना पूर्वरोपत्वं सर्वस्य । समेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-
 पन्ति (मृ. ४-४-२२) इत्यादिना सर्वस्योत्तररोपत्वम् । कर्मब्रह्मणोः
 १० क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात् कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न विरोधः । तस्मा-
 च्छास्त्रयानित्वं सिद्धम् ॥)

निष्ठाज्ञाधि

५ प्राप्तिः केचिदत्र जन्मादिसृजं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति । अन्ये
 पुनः श्रुत्यनुवादकमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्यनुमानं च ब्रह्मणि प्रमाण-
 मिति । तच्च—तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (मृ. ३।१।२६) इति केवलोपनि-
 १५ षद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थयन्तृत्वात्प्रमाणस्य । मनननिदिध्यासनयोः
 श्रवणाद्वृत्त्वम् । सन्देहवारकत्वाच्छास्त्रस्यापि तद्वृत्त्वमिति ॥ १।१।२ ॥

Even प्रीतिस्तक is a sign of ३२५

३ समन्वयाधिकरणम् ।

[तत्रैतत्स्यात् । तत्र किं समवायि निमित्तं कर्तुं वा । किमतो
 यदेवम् । एवेमेतत्स्यात् । यदेकमेव स्यात्तदा क्रियाज्ञानराक्षयोर्निरति-
 २० शक्यत्वं भज्येत । मृदादिसाधारण्यं च स्यात् । मतान्तरवत् । कथमेवं
 संदेहः । यावता—यतो वा इमानि (तै. ३-१) इत्यादिभ्यो निःसन्देह-
 श्रवणात् । एवं हि सः । पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसिरिति ।
 आत्मन इत्यापि पञ्चमीनिमित्तत्वेन संदेहः । पञ्चम्या निमित्तत्वकथनात् ।
 उपादानत्वं कर्तृत्वे च संदेहः । तद्वाचकाश्रवणात् । कल्पनायां प्रमाणा-
 २५ भावात् । समवायित्वे पुनः सुतरां संदेहः । एवं प्राप्त आह ।

तच्च समन्वयात् ॥ १११३ ॥

१५७२.

- (तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धान्तान्तरनिराकरणत्वेनाग्रे वक्ष्यते । तद्वत्तैव समवायिकारणम् । कुतः । समन्वयात् सम्यगनुवृत्तत्वात् । अस्तिभातिप्रियत्वेन सविदानन्दरूपेणान्वयात् । नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् । प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात् । अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वच्छिक्तमेव । जडजीवान्तर्यामिन्वेवैकैकांशप्राकट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । अद्रूपे घटरूपक्रियास्त्विव तारतम्येनाविर्भावनवत् जडेपि भावनात्वादिप्रतीतिस्तारतम्येनाविर्भावोद्गीकर्तव्यः । भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । न च साधारण्येन सर्वजगत्प्रति परमाण्वार्दीनामन्वयः संभवति । एकस्मिन्ननुस्यूते संभवत्यनेककल्पनाया अन्याप्यत्वात् । लोके कर्तृविशेषबहुपादानविशेषग्रहणेपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः । अलीकप्रतीतिस्तत्त्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयामावाञ्ज कार्यत्वव्यभिचारी । तस्माद्ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत्सर्वं श्रुतिरेवाह । स आत्मानं स्वयमकुरुत (ते. २-७) इति ।
- १५ निमित्तत्वं तु स्पष्टमेव सर्ववादिर्गतम् ।)

- १६ केनियुक्तं शास्त्रयोर्नित्यपूर्वपक्षनिराकरणाय—तच्च समन्वयात् (ब्र. सू. १-३) इति योजयन्ति । तत्पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसंगतत्वाहुपेक्ष्यम् । तथाहि । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासामेव प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकाररोपत्वात् । न च सर्वस्मिन्वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्वरुणेव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । सिद्धेहमात्रवारकत्वाब्जिज्ञासयोः । नत्वलीकिकार्थसाधकत्वम् । तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् ।

किञ्च ।

- २५ साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् ।
न प्रवर्तयितुं शक्या तथा चेन्नरको न हि ॥ ९ ॥

प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ।

यत्र एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥ १० ॥

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।

मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्रवणाच्छ्रुता ।

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च संमतः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत् ।
प्रजापतिर्यज्ञानसृजतामिहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चामा-
वास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमः
(तै. सं. १) इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः
पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सति वेदानामप्रामाण्यमेव स्यात् । मिथ्योपाख्यानप्रति-
पादफलोक्तवत् । तस्मात् पूर्वमीमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य
वदन्तो मूर्खा एव । उत्तरवादिनापि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं
वेदस्य ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयो-
पनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १।१।१०) इत्युपनिषद्ज्ञानस्य
श्रुतिसिद्धैव कारणता । न च बाधितत्वात्त्यज्यत इति वाच्यम् । ब्रह्मात्म-
ज्ञानवत् एव वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । न चैवं किमनेनेति वाच्यम् ।
इत्थंभूतत्वाद्यज्ञस्य । किंच कर्मफलवद्ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात्—य एवं
वेदं प्रतिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति । मज्जया पराभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या (तै. ३।६) इति । अत्यन्ताविद्यावतो
यज्ञानधिकारात्तन्निषेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । न च देहाध्यासस्य कारण-
त्वम् । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः (भ. गी. ४।२४) इत्यादिस्मृतेः । तस्मा-
दन्योन्योपयोगित्वे न कोपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरु-
षार्थसिद्धयर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

किंच । वेदान्तवाक्यानामस्मिन् शास्त्रे समन्वय एव प्रतिपाद्यते

संदेहनिराकरणद्वारा । तत्कथं सिद्धवद्धेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् । न च प्रतिज्ञागर्मितहेतुत्वम् । अनुयोगात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । न च येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्यैर्विचारितस्तथाग्रं सूत्रेषु निर्णयोस्ति । शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः । तस्मात्समवायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् ।^{material}

- ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः किं समवायिकारणत्वेन । विज्ञा-
तत्वं च स्यात् । अन्यत्वरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भ-
णीयमेवेतत्सूत्रमिति चेत् । मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं भवतः सूत्र-
कारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ज्ञेयात् । भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः
१० स्यात् । इदं सर्वं यद्व्यमात्मा । (बृ. २।१।५-४-५-७) आत्मैवेदं
सर्वं (छां. ७।२।५।२) । स सर्वं भवति । ब्रह्म तं परादात् (बृ. २।१।६)
इत्यादि । स आत्मानं स्वयमकुरुत (तै. २।७) । एकमेवाद्विती-
४ त्वम् (छां. ६।२।१) । वाचारम्भण विकारः (छां. ६।१।४) इत्यादि ।
११ एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे बाधितानि भव्युः । नन्वेवं निःसंदिग्धत्वा-
त्कथं सूत्रमवृत्तिः । उच्यते । अस्थूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्च-
तद्धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादकानि । ततोऽन्योन्यविरोधेन कस्य मुख्यार्थनाथो
वक्तव्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्चरूपप्रतिपादका-
नामेव काश्चित्कल्पयेत् । तन्मा भवति जन्मादिसूत्रवत्समन्वयसूत्रमपि
सूत्रितवान् । तथा च अस्थूलादिगुणयुक्त एव । अविक्रियमाण एव ।
१२ आत्मानं करोतीति वेदान्तार्थः संगतो भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं
तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

[किञ्च । अन्यपदार्थसृष्टौ वेपथ्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्माधीनत्वे
त्वनीशता । ततः कर्तृत्वमपि गम्येत । ततः सर्वमाहात्म्यनारा एव स्यात् ।

1-8 reads सिद्धत्वेन हेतुनिर्दिष्टः for सिद्धवद्धेतुत्वेन निर्देशः ।

11-A reads धोन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद after परादात् ।

नन्वेवमेवास्तु अपवादार्थत्वात् रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेऽपि न दोषः ।
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः (म. गी. ११-४०) इति स्मृतेऽत्रेति
चेत् । मैवम् । तथा सति पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तृरा-
सुरेषु भगवता गणितत्वात् ।

५ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥

(म. गी. १६-८) इति]

शास्त्रानर्थक्यं च । सर्वं समाप्नोषीत्यप्यसंगतं स्यात् । वस्तुपरिच्छे-
दात् । न हि वेदो निःप्रपञ्चरूपकथनमुक्त्वा स्वोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधति ।

१० तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्यातृभिर्वेदान्तास्तिलापः कृता इति मन्या-
महे । सर्ववाक्यार्थत्रायात् । यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहता भवति तथो-
परिष्ठाद्व्याख्यामः ।

ननु पुरुषार्थार्थानि शास्त्राणि । इदं च शास्त्रं मोक्षरूपपुरुषार्थ-
साधकम् । मोक्षश्चाविद्यानिवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव

१५ नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगित्वेन व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवादव्यति-
रेकेण व्याख्यानमयुक्तम् । अतो यथाकथञ्चिद्व्याख्यानेऽपि पुरुषार्थसिद्धेर्न
कोऽपि दोष इति चेत् । न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैक-
समधिगम्यं न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य

तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिरुपेक्ष्याः । पुरुषार्थः पुनर्यथा
२० वेदान्तेष्ववगतः । ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति (मुण्ड. ३-२-१) । ब्रह्मविदाप्नोति
परम् । (तै. २-१) न स पुनरावर्तते । (छां. ८-१५-१) ततो मा
तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । (म. गी. १८-५५) अनावृत्तिः
शब्दादनावृत्तिः शब्दात् (ब्र. सू. ४-४-२२) इत्येवमादिभिः श्रुति-
स्मृतिन्यायेर्ब्रह्मभावेरेव पुरुषार्थत्वम् । ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्ममात्रम् ।

२५ अज्ञानवद्वा ।

एकस्यैव परमात्मस्य जीवस्यैव महामते ।

बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः ॥ १२ ॥

इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावत्त्वप्रतिपादनात् । तस्मान्मन्त्राद्योष-
 बृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवद्ब्रह्म । तस्य श्रवणमनननिदिध्यासनै-
 रन्तरंगैः शमदमादिभिश्च बहिरङ्गैरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाविर्भूतस्य स्वप्रका-
 शस्य सायुज्यं परमपुरुषार्थः । तस्मात्सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्था
 ५ इति न्यायैर्वक्तव्यत्वाद्वल्लक्षणः समवायित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यम् ॥ ११॥ १३॥

॥ इति त्रिसूत्री ॥

४ ईक्षत्यधिकरणम् ।

एवं ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किलक्षणकं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां जन्मा-
 दिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणफजगत्कर्तुं समवायि चेत्मुक्तम् । एवं त्रिसूत्र्या
 १० जिज्ञासालक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।

तत्र ब्रह्मणि चतुर्था विचारः स्वरूपसाधनफलप्रतिपादकानि वेदा-
 न्तवाक्यानि विविधानि मतान्तरनिराकारणं च । तत्र स्वरूपे विचारिते
 मतान्तरनिरासव्यतिरेकेण साधनफलयोरनुपयोगात् अतः प्रथमं स्वरूप-
 निर्णयः । तदनु मतान्तरनिरासः । तदनु साधनानि फलं चेति । तत्र
 १५ प्रथमेध्याये स्वरूपवाक्यानि विचार्यन्ते । तानि द्विविधानि । संदिग्धानि
 निःसंदिग्धानि च । तत्र निःसंदिग्धानां निर्णयो न वक्तव्यः । संदिग्धानि
 पुनश्चतुर्विधानि । कार्यप्रतिपादकानि । अन्तर्यामिप्रतिपादकानि । उपास्य-
 रूपप्रतिपादकानि । प्रकीर्णकानि चेति । तत्र प्रथमपादं कार्यवाक्यानां
 निर्णय उच्यते । सन्निधानन्दरूपेणाकाशवायुतेजोवाचकवाक्यानि षड्-
 २० विधान्यपि निर्णयन्ते । अन्यत्रान्यवाचकान्यपि वेदान्तेषु भगवद्वाचका-
 नीति । तत्र लक्षणविचार एव सद्रूपाणां वाचकता निर्णीता । चिद्रूपस्य
 ज्ञानप्रधानस्य निर्णयार्थमीक्षत्यधिकरणमारभ्यते साप्ताभिः सूत्रैः । सम-
 द्वारत्वाज्ञानस्य ।

तत्रैवं संदेहः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रमाणाविषयत्वात्-
 २५ यतो वाचो निवर्तन्ते (त. २-४) इति श्रुतेश्च विचारः कर्तुं न

शक्यते । स्वप्रकारात्त्वविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च । आहोस्विद्विरोधपरिहारेण शक्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । न शक्यत इति । कुतः ।

ज्ञापनार्थं प्रमाणानि संनिकर्षादिमार्गतः ।

सर्वथाविषयेवाच्येव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥ १३ ॥

५ ऐहिकामुष्मिकव्यवहारयोग्ये पुरुषप्रवृत्तिः । प्रवृत्त्यर्थं हि प्रमाणानि । ब्रह्म पुनः सर्वव्यवहारातीतमिति । नन्वेतदपि वेदादेवावगम्यत इति चेत् । तर्हि नाधितार्थप्रतिपादकत्वान्न वेदान्ता विचारयितव्या इति प्राप्ते । उच्यते ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ १११४ ॥

१० न विद्यते शब्दो यत्रेत्यशब्दम् । सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म न भवति । कुतः । ईक्षतेः । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छा. ६-२-१) इत्युपक्रम्य—तदैक्षत । बहु स्या प्रजायेय (छां. ६-२-३) इति । तत्तेजोसृजत । (छां. ६-२-३) तथान्यत्र । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन भिषत् । स ऐक्षत १५ लोकान्नु सृजे (ऐ. १-१-१) इति । स उमान् लोकान्सृजत (ऐ. १-१-२) इति । स ईक्षां चक्रे । स प्राणमसृजत (प्र. ६-३) इत्येवमादिषु सृष्टिकाव्येषु ब्रह्मण ईक्षा प्रतीयते । enough

translation

किमतो यथेवम् । एवमेतत्स्यात् । सर्वव्यवहारप्रमाणातीतोर्पाक्षां चक्रे लोकसृष्टिद्वारा व्यवहार्यो भविष्यामीति । अतो यथा यथा १० कृतवांस्तथा तथा स्वयमेवोक्तवान् । पूर्वरूपं फलरूपं च सृष्टं स्वांश-पुरुषार्थत्वाय । ततश्च प्रमाणबलेनाविषयः । स्वेच्छया विषयश्चेत्युक्तम् ।

ननु सर्वप्रमाणविषयत्वे दूषिते केवलवेदविषयत्वं कथं सिद्धान्तीक्रियते । उच्यते । चक्षुरादीनां प्रामाण्यमन्यमुखानिरीक्षकत्वेन । न

1-A reads स्वप्रकाश for स्वप्रकाशत्व ।

3-A and B read हि after व्यवहारयोग्ये ।

6-7 om. सर्व before व्यवहार ।

10-A and B read सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं for सर्ववेदान्ताद्यप्रतिपाद्यं ।

- स्वतः । भ्रमानुत्पत्तिप्रसंगात् । सत्त्वसहितानामेव चक्षुरादीनां प्रामाण्यात् ।
 अतो निरपेक्षा एव भगवान्निःश्वासरूपवेदा एव प्रमाणम् । संकेतग्रहस्तु
 वैदिक एव वेदविद्भिः कृतः । आकृतिगानार्थं लोकापेक्षा । अनधिगता-
 र्थगन्तु च प्रमाणम् । लोकानधिगत इत्यर्थः । यज्ञब्रह्मणोरलौकिकत्वं
 ५ सिद्धमेव । लौकिको व्यवहारः संनिपातरूपत्वात्पुरुषार्थसाधक एव ।
 तर्हि शब्दमात्रस्य कथं ग्रहणम् । वेदव्याख्यातृवामिषयत्वादिति ब्रूमः ।
 एतेन—मनसैवानुद्वेष्टव्यम्—इत्यपि समर्थितम् । तस्मात् सृष्ट्यादि-
 प्रतिपादका अपि वेदान्ताः साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादका इति सिद्धम् ॥ १।१।४ ॥
- स्यादेतत् । कर्तृत्वमकर्तृत्वं च वेदे प्रतीयते ब्रह्मणः । यतो वा
 १० इमानि भूतानि जायन्ते (तै. ३-१) स आत्मानं स्वयमकुरुत (तै.
 २-७) निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् (श्वे. ६-१९)
 असंगो ह्ययं पुरुषः (बु. ४-३-१५) इत्येवमादिवाक्येषु । तत्र
 द्वेधा निर्णयः संभवति । सर्वभवनसमर्थत्वादिरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन ।
 अन्यतरबाधाद्वा । अलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वात्कर्तृत्वादे-
 १५ लौकिसिद्धत्वात्कर्तृत्वबाध एव युक्तः । ईक्षत्यादिकं तु प्रकृतिगुणसम्बन्धादपि
 ब्रह्मणो युज्यते । तस्मादलौकिकसर्वभवनसमर्थत्वादिकल्पनापेक्षया लौकिक
 एवान्यतरबाधो युक्तः । ततश्च सत्यस्वरूपादन्यदर्थतादिति स्वयमेवाशङ्क्य
 परिहरति सूत्रकारः ।

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ १।१।५ ॥

- १० ईक्षत्यादिगुणयुक्तः परमात्मा गौणः प्रकृतिगुणसत्त्वसम्बन्धवान्
 इति चेत् । न तथा वक्तुं शक्येत । कुतः । आत्मशब्दात् । आत्मा वा
 इदमेक एवाग्र आसीत् (ऐ. १-१) इत्युपक्रम्य—स ऐक्षत (ऐ. १।१)
 इत्युक्तम् । आत्मशब्दः पुनः सर्वेषु वेदान्तेषु निर्गुणपरब्रह्मवाचकत्वेनैव

17-A reads अन्यदेतत् for अन्यदेतत् ।

20-A and C om. सूत्र after ईक्षत्यादि ।

20-E om. सत्य after गुण ।

21-B reads तथाप्ये for तथा ।

सिद्धः । तस्यैव जगत्कर्तृत्वं श्रुतिराह । ननु चोक्तमन्यतरबाधा युक्त
इति । न युक्तः । स्वातन्त्र्याभावेन सगुणस्य कर्तृत्वायोगात् वेदाश्च
१० प्रमाणभूताः । ततः सर्वमवनसामर्थ्यमेव श्रुतिचललभ्यमङ्गी कर्तव्यम् ।
किं च अस्तिमातिप्रियत्वादिधर्मवत् ब्रह्मगतकर्तृत्वं लोके प्रतीयते ।
५ कार्यत्वात् । तस्मादात्मशब्दप्रयोगाद् गुणातीतमेव कर्तृ ॥ १।१।५ ॥

नन्वात्मशब्दोपि लोकवद्गोणोस्तु । लोकं हि केनचित्पृष्टो
विष्णुमित्र आह । यज्ञदत्तो ममात्मेति । अत्र गौणत्वमुपचार इत्येवं
प्राप्तेभिधीयते ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ १।१।६ ॥

१० एवं हि श्रूयते । असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सवजायत । तदा-
त्मानं स्वयमकुरुत (तै. २-७) इत्युपक्रम्य—यदा ह्येवंप एतस्मिन्नदृश्ये-
नात्म्येनिरुक्तेनिलयनेभ्यं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोमयं गतो भवति ।
(तै. २-७) इति । प्रापञ्चिकधर्मरहितं ब्रह्मण्यतस्मिन्पूर्वाक्तजगत्कर्तारि
परिनिष्ठितो मुक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र यदि जगत्कर्ता गौणः स्यात् तन्नि-
१५ ष्टस्य संसार एव स्यात् । न मोक्षः ॥ १।१।६ ॥

किंच ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ १।१।७ ॥

इतोपि निर्गुण एव जगत्कर्ता । वेदान्तेषु सर्वत्र साधनोपदेशेषु
पुत्रादिवज्जगत्कर्ता हेयत्वेन नोपदिश्यते । यदि सगुणः स्यात्प्राकृतगुण-
१० परिहारार्थं मुमुक्षुभिर्जगत्कर्ता नोपास्यः स्यात् । पुत्रादिवत् । अत ईक्ष-
त्यादयो न सगुणधर्माः । सूत्रत्रयस्येक्षतिहेतुसाधकत्वाच्चकारः । एवं
सूत्रचतुष्टयेनेक्षतिहेतुना जगत्कर्तृत्वोपपन्न्या सृष्टिवाक्यानां ब्रह्मपरत्व-
मुपपादितम् ॥ १।१।७ ॥

अतः परं स्वतन्त्रहेतूनाह । स्वाप्ययात् । (ब्र. सू. १-१-८)
२५ गतिसामान्यात् । (ब्र. सू. १-१-९) श्रुतत्वाच्च । (ब्र. सू. १-१-१०)

इति सूत्रत्रयेण । ननु किमर्थं हेत्यन्तराणि । साधकत्वं एवेत्याणि तत्सिद्धेः ।
 असाधकत्वे शान्ताप्यसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । रूपभेदार्थं हेत्यन्तराणि
 नानागिष्वाभोजननृमिवत् । तद्यथा । आत्मशब्दात् (ब. सू. १-
 १-१) तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (ब. सू. १-१-६) हेयत्वा-
 १५ वचनाच्च (ब. सू. १-१-७) इति निर्गुणस्य स्वरूपपरतया कार्य-
 परतया च कार्यस्य पुनर्विधिनिषेधभेदाद् द्विरूपतेति । एवमुत्तरत्रापि
 प्रपञ्चयिष्येत् ॥ तत्र सृष्टिवाक्यानामीक्षतिहेतुना भगवत्परत्वमुक्तम् । इदानीं
 प्रलयवाक्यानामाह ।

स्वाप्ययात् ॥ १।१।८ ॥

- १० ब्रह्मणो न सर्वेभ्यवहागतीतत्वम् । कृतः । स्वाप्ययात् । स्वस्मिन्-
 प्ययात् । तत्र चित्तकरणत्वाजीवस्याच्यते । एवं हि श्रूयते । यत्रैतत्पुरुषः
 स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्ना भवति तस्मादेवं स्वपितीत्याच-
 शन्तं । स्वं क्षीयतां भवति (छां-६-८-१) इति । स्वपितीति न
 क्रियापदं किन्तु जीवस्य नाम । तदेव स्वपितीति नामत्वं यदा सता
 १५ सम्पद्यते । सति स्वशब्दाच्चरति लयं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहरहर्जीवि
 ब्रह्म सपथ ततो ब्रह्मविधिज्ञानं प्राप्य पुनर्नव इव समायाति वासान-
 रोपात् । स्वशब्देन चाभेदः । अर्थतः सच्छब्दासामानाधिकारण्याजि-
 गुणत्वम् । ननु प्रलये वक्तव्ये कथं सुषुप्तिः । मोक्षातिरिक्तदशायां तथा
 कर्मसंबन्धामकादिति ब्रूमः ॥ १।१।८ ॥

११ मुक्तिवाक्यानामाह ।

गतिसामान्यात् ॥ १।१।९ ॥

- गतौ सामान्यात् । गतिर्मांसः । समानस्य भावः सामान्यम् । मोक्षे
 सर्वस्यापि भगवता कृत्यत्वात् । एवं हि श्रूयते । यथा सर्वसामान्यासमुद्र
 एकायनम् (बृ. २-४-१३—४-५-१२) इत्युपक्रम्य-वागेकायनम् ।
 १५ (बृ. २-४-१३—४-५-१२) इति दृष्टान्तार्थं निरूप्य-स यथा सन्ध-

वखिल्य उदके प्रास्तः (बृ. २-४-१२—४-५-१३) इत्यादिना लयदृष्टान्तं निरूप्य—न प्रेत्य संज्ञास्ति (बृ. २-४-१२—४-५-१३) इति प्रतिपाद्य तन्निरूपणार्थं—यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम् । (बृ. २-४-१३—४-५-१५) इत्यादिना सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वं दर्शितम् । आदिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपादानात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मसमन्वय उचित इति ॥ १।१।९ ॥

किञ्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ १।१।१० ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते (बृ. ५-१-१) इति श्रुत्यैवासंदिग्धं सर्वकार्यत्वं प्रतिपादितम् । सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति (कठ. १-२-१५) इति च ! चकारोर्विकरणसंपूर्णत्वद्योतनाय ।

एवं चिद्रूपस्य कारणता निरूपणेन वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निरूपितम् ॥ ४ ॥ १।१।१० ॥

१५

५ आनन्दमयाधिकरणम् ।

अतः परमानन्दरूपस्य कारणत्वोपपादनेन तद्वाक्यानां ब्रह्मपरत्वमुपपाद्यत आनन्दमयाद्यष्टभिः सूत्रैः । तत्र तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभृगुप्रपाठकद्वयेन तत्रानन्दमय इति मयद्व्ययान्तस्याब्रह्मत्वेनाजगत्कर्तृत्वे ब्रह्मप्रपाठकस्याब्रह्मपरत्वं स्यात् इति तन्निराकरणार्थमानन्दमयाधिकरणम् । ७

१० पण्डिन्द्रियस्वरूपद्वयानन्दभेदेनानन्दस्याष्टविधत्वादष्ट सूत्राणि ।

ननु कथं संदेहः । कथं वास्याब्रह्मत्वे प्रपाठकासंगतिरिति । उच्यते । ब्रह्मविदः परमाप्तिं प्रतिज्ञाय ज्ञेयांशे कारणत्वायानन्दांशमप्रवेश्य जडत्वपरिहाराय सर्वज्ञानन्दरूपं फलमुपपाद्य तन्निरूपणार्थं सर्वोपि प्रपाठक आरब्धः । तत्र साधनरोषब्रह्मणो वाक्यादेव निःसंदिग्धप्रतीतिः

फलस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादनीयम् । तत्राब्रह्मज्ञमयादितुल्यवचनात् सुखवा-
चकशब्दानामेव वचनाच्च संदेहः । आनन्दांशस्यैव कारणत्वेन ब्रह्मत्व-
प्रतिपादनार्थत्वात् । तदभावे प्रपातकैवेयस्य च । फलस्य नैकद्वयप्रति-
पादनायात्मपदप्रयोगेण फलरूपेण जगत्कारणतामुक्त्वा तस्यैव मध्ये

- ५ सर्वान्तरस्वमुपपादितम् । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्त्योन्तर आत्मानन्द-
मयः (तै. २-५) इति । अन्ते च एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति
(तै. २-८) इति । (आविमध्यरूपे अनूद्य फलत्वेनोपपादितम् ।) तन्नि-
रूपकस्यापि तत्तुल्यफलत्वं वक्तुमन्नमयादीनामपि ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् ।
तत्र पूर्वपक्षेन्नमयादेरिवानन्दमयस्यापि न ब्रह्मत्वम् । अन्नमयादितुल्य-
१० वचनात्तथैव फलसिद्धेरिति । एवं प्राप्तेभिर्धीयते ।

आनन्दमयोभ्यासात् ॥११११११॥

आनन्दमयः परमात्मा । नाशमयादिवत्पदार्थान्तरम् । कुतः ।

- अभ्यासात् । अभ्यस्यते पुनः पुनः कीर्त्यते इत्यभ्यासस्तस्मात् । अभ्यासस्य
भेदकत्वं पूर्वतन्त्रसिद्धम् । यथा पूर्वतन्त्रे शब्दान्तराभ्याससंख्यागुण-
१५ क्रियानामधेयानां यण्णां कर्मभेदकत्वमेवमेवानन्दमयस्याप्यभ्यासात्
पूर्ववैलक्षण्यम् । अतोतुल्यत्वाद् ब्रह्मत्वम् । एवमभ्यासः श्रूयते । को ह्येवा-
न्यात्कः प्राण्यत् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति
(तै. २-७) इत्यर्थतोभ्यासः स्तुत्या । मयङ्मयप्रकृतिस्तु तुल्या । पुनर्वचने-
नाभ्यासेन प्रवाहान्नेदे साधिते ब्रह्मत्वम् । न तु दूषापत्तिः । उत्तरस्य
२० साधकत्वात् । तस्मादानन्दमयं ब्रह्मैव ।

अथवा स नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमेच्छत् ।

स हैतावानास (बृ. १।४।३) इत्यादिश्रुतिभिः । एष उ एव (को. ३।८)

5-A reads प्रतिपादितम् for उपपादितम् ।

10-S reads इति for एवं ।

13-S reads अभ्यासभेदकत्वं for अभ्यासस्य भेदकत्वं ।

16-B and M read प्रक्रिया for क्रिया ।

19-S reads भेदापत्तिः for दूषापत्तिः ।

- इति श्रुतेश्च तानि तानि साधनानि कारयित्वा तानि तानि फलानि दद-
 न्द्गवान् स्वक्रीडार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भूय क्रीडतीति वेदिकेर्निर्णयिते ।
 एतदेव काण्डद्वयेषु प्रतिपाद्यते । अन्यथा जीवस्य साधनफले निरूप-
 यन्त्याः श्रुतेर्जीवपरत्वमेव स्यान्न ब्रह्मपरत्वम् । कर्मब्रह्मणोरपि जीवशेषत्वं
 ५ नापेयात् । एवं सति पूर्वकाण्डेवान्तरफलान्युक्त्वा एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
 भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ४-३-३२) इति श्रुतेर्निरवध्यानन्दात्मक-
 मेव परमं फलमिति तद्विवक्षमाणा पूर्वं सामान्यत आह ससाधनं तैत्ति-
 रीये । ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २-१) इति । अक्षरब्रह्मवित्परं ब्रह्मा-
 १० प्रोतीत्यर्थः । अत्र परशब्दस्य पूर्वपरत्वे तदित्येव वदेत् । एवं ब्रह्मा-
 क्त्वाग्रे यत्परमित्याह तेन सांनिध्यात्तत एव परं पुरुषोत्तमरूपमेवात्राभि-
 प्रेतमिति ज्ञायते ।

ब्रह्मप्राप्तेः

- किञ्च । प्रतिवादिना तद्वामिज्ञानात्मिकैव वाच्या । तथा सति
 ब्रह्मप्राप्ते ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात्स चासङ्गतः । साधनसाध्यभावव्या-
 हतिश्च ।
- १५ अतः परं तद्विशेषविवक्षमाणानुभवेकगम्यं तत्स्वरूपं नान्यमान-
 गम्यमिति ज्ञापयितुमन्यमुखेनाह । तदेपाभ्युक्ता (तै. २।१) इति ।
 अन्यथा सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिरेवं कथं वदेत् । तदित्यन्यथम् ।
 तथा च तत्पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदयत्या प्रतिपाद्यत्वे-
 नाभिमुखीकृत्योपगृह्य ऋगेषा विदितपरब्रह्मैकैरुक्ता । पूर्ववाक्योक्तार्थस्य
 २० वंशयमनया क्रियत इत्यर्थः सम्पद्यत । तामेवाह । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
 यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽभ्रुते सर्वान् कामान् सह
 ब्रह्मणा विपश्चिता । (तै. २-१) सोऽपत्तिकमानन्दान्मकत्वमग्रे निरूप-
 णायमित्यधुना तदनिरूप्य सच्चिदंशौ देशकालापरिच्छिन्नत्वं चोक्तवती ।
 अथवा अक्षरब्रह्मण्यानन्दात्मके सत्यपि तस्य परिच्छिन्नत्वान्न
 २५ परमफलत्वम् । अत आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वेमेव परमफलतावच्छेदकमिति

तद्धर्मपुरःसरं परमानन्द एवानन्तशब्देनोच्यतेत्र । सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म (स. सा. ३) सच्चिदानन्दविग्रहम् । (मुण्ड. १।४) इत्यादि-
श्रुतिषु त्रयाणामप्येकप्रक्रमपठितत्वात् । द्वितीयोक्तौ तन्नियतसहचारित-
त्वेनानुकोप्यानन्दः प्राप्त्यत एवेत्याशयेन वानन्दः स्फुटतया नोक्तः ।

- ५ अथ वेदनपदार्थमाह । यो वेदेत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । नाय-
मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न भेदया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैष दृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नं स्वाम् (मुण्ड. ३।२।३) इति श्रुत्या वरणे-
तरसाधनाप्राप्यत्वमुच्यते । एवं सति श्रुतिद्वयविरोधपरिहारायाक्षरब्रह्म-
ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तम-
१० प्राप्तिं स्वरूपयोग्यता सम्पाद्यते । तादृशे जीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्ति-
भावात् सहकारियोग्यतासंपत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति निर्णयिते ।
तदेव गुहायां परमव्योमाविर्भावः । परो मीयतं दृश्यतेनेनेति तथा ।
ज्ञानमार्गीयजीवज्ञेयप्रकारकाद्वैशिष्ट्येनापि तथा । परमव्योमोत्पत्तीदिव-
त्वज्ञापनायालीङ्गिकः प्रयोगः कृतः । भक्त्याहभेदकया ग्राह्यः । नाहं
१५ वेदैः (भ. गी. ११।५२) इत्युपक्रम्य—भक्त्या त्वनन्यथा शक्यः
(भ. गी. ११।५४) इत्यादिस्मृतिरप्येवमेव संगच्छते । अन्यथा ज्ञानमा-
र्गिणामपि ब्रह्मविदां परप्राप्तिरेव स्यान्न त्वेवम् ।

मुक्तजनामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥

२० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो गवेदिह ॥ (भा. ६।१४।५-६)

इत्यादिवाक्यरेतदेवाह । गुहायां हृदयाकाशे यदाविर्भूतं परमं
व्योमाक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं तस्य पुरुषोत्तमगृहरूपत्वात् तत्र निहितं

३-B reads द्वितीयोक्तौ for द्वितीयोक्ती ।

१७-A and B om. एष after परप्राप्तिः ।

२०-A reads महामुनेः for मदात्मनः ।

✓ [अनुभाष्य]

स्थापितमिव वर्तमानं यो वेद स भक्तो ब्रह्मणा नित्याविकृतरूपेण
 विपश्चिता । (विविधं पश्यच्चित्तं हि विपश्चित्तं पृषोदरादित्वात्प-
 श्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चित्छब्दः ।
 तेन विविधभोगचतुरेण सह सर्वान्कामानभ्रुत इत्यर्थः । एतेन परमाप्ति-
 ५ पदार्थ उक्तो भवति । शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वादस्य भक्तस्य स्वातन्त्र्यं भोग
 उच्यते । सहभावोक्त्या ब्रह्मणो गौणत्वम् । अत एव भक्ताधीनत्वं भग-
 वतः स्मृतिष्वप्युच्यते । अहं भक्तपराधीनः (भा. १।४।६३) वशो
 कुर्वन्ति मां भक्त्या (भा. १।४।६६) इत्यादिवाक्यैः ।

[यद्यप्यश भोजन इति धातोर्भातीत्येव रूपं भवत्यशूह व्याप्ताविति
 १० धातोर्भवत्यभ्रुत इति रूपं विकरणभेदात्पदभेदाच्च । तथाप्यत्राश भोजन
 इति धातोरेक प्रयोग इति ज्ञायते । तथाहि । अज्ञाशुक्रियाणां ब्रह्मणा
 सहभाव उच्यते । तथाच व्याप्त्यर्थकत्वे ब्रह्मणा सहभूतान्कामान्
 व्याप्नोतीत्यर्थो भवति । अथवा ब्रह्मणा सहभूतः स जीवः कामान् व्याप्नो-
 तीति । एतौ त्वनुपपन्नौ । नहि कामवज्जीवकर्तृकव्यापनक्रियाकर्मत्वं ब्रह्मणि
 १५ सम्भवति । अतिमहत्त्वात् । व्यापनं चात्र स्वाधीनीकरणमेव वाच्यम् ।
 नहि कामानां तथात्वं स्वतः पुरुषार्थरूपं भोगशेषत्वासेषाम् । पूर्वोक्त-
 परमाप्तिव्याकृतिरूपत्वाच्चास्य तथार्थोऽनुपपन्नः । तेनाश भोजन इति
 धातोरेवायं प्रयोगोर्धस्यालौकिकत्वज्ञापनायालौकिकः प्रयोगः कृतः ।
 व्यत्ययो बहुलम् (पा. सू. ३।१।८५) इति सूत्रेण छन्दसि तद्धि-
 २० धानात् । आप्रत्ययपरस्मैपदयोर्व्यत्ययेन भ्रुपत्ययात्मनेपदे जात इति
 भोगार्थक एवार्थं धातुः । एवमेव न तदभ्रोति कंचन न तदभ्रोति कश्चन
 (वृ. ३।८।८) इत्यत्र प्रत्ययमात्रव्यत्ययेन प्रयोगोराधातोरेवेति ज्ञेयम् ।
 अन्यथा सर्वव्यापकस्य ब्रह्मणस्तन्निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् ।]

ननु सकामोत्रोपासकस्तदुपास्यं च सगुणं ब्रह्म द्वयोरपि कामो-
 २५ पभोगश्रवणात् । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति (वृ.

- २-४-१४—४-५-१५) इत्युपक्रम्य-यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् (बृ. २-४-१४—४-५-१५) इत्यादिनान्यदर्शन-निषेधात् ब्रह्मविदः कामोपभोगासंभवश्चेति चेत् । मैवम् । तदेवाभ्युक्ता (त. २-१) इति वाक्येन पूर्ववाक्योक्तार्थनिरूपिकेयमृगित्युक्तत्वेन
- ५ प्राकृतगुणसंबन्धस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । तथा सति ब्रह्मवृत्तिमाप्पत्त्व-परत्वयोरसंभवापत्तेः । न च द्वैतस्यामुणत्वमुत्तरस्य सगुणत्वमिति वाच्यम् । परत्वानुपपत्तेः । साधनरोगभूतस्यामुणत्वं तत्फलस्य सगुणत्वमित्य-संगततरं च । यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः (१०-२८-१५) इति श्रीभागवतवाक्येन गुणातीतपुंसां वैकुण्ठदर्शनाधिकार उच्यते
- १० यत्र तत्र किमु वाच्यं तत्परवर्तने । यच्चोक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शानुपपत्त्या कामभोगासंभय इति तत्राप्युच्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् (बृ. २-४-१४—२-५-१५) इति श्रुतिरखण्डब्रह्माद्वैतमाने ब्रह्मविदः प्राप-क्षिकभेदादर्शनं वदति नतु प्रपञ्चातीतार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा ।
- ८ पुरुषोत्तमस्वरूपं तु यावत् स्वधर्मविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्वर्नादौ
- १५ किमायातम् । पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च मन्यम् (शु. य. सं. ३१-९) इत्यनेन ब्रह्मात्मकत्वं प्रपञ्चस्योक्तत्वेतदपि तस्य विभूतिरूपं पुरुष-स्त्वितो महानित्याह । एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायांश्च पुरुषः (शु. य. सं. ३१-३) इति श्रुतिः । अतो न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति ब्रह्मविदः परप्राप्तेः पूर्वदशा तत्केनेत्याविनोच्यते । उत्तरदशा तु
- २० सोऽश्रुते इत्यनेनोच्यत इति सर्वं सुस्थम् ॥ छन्दोग्येपि यत्र नान्य-स्पश्यति (छां. ७-२४-१) इत्यादिना भूमस्वरूपमुक्त्वा-आत्मैवेदं सर्वम् (छां. ७-२५-२) इत्यन्तेन तद्वद्भावमुक्तोच्यते । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विज्ञाननात्मरतिरात्मर्काड आत्ममिधुन आत्मानन्दः ॥ स्वराड् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति (छां.

2-A and B read दर्शनादि for दर्शन ।

7-S reads साधनरोगस्य for साधनरोगभूतस्य ।

22-A, B, C and S read तद्विभावम् for तद्वद्भावम् ।

- धाद्विनिगमकाभावात्सर्वेषां सर्वत्र प्रवेशोऽप्रवेशो वा भवेदिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । अस्माद्धोकात्प्रत्येति वाक्य इदं शब्दप्रयोगात्प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षाल्लीलयोपयोगिनं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । तत्प्राप्त्येव भगवद्भावे सम्पन्ने पूर्वं भगवद्विरहभावेनातितीव्रत्वेन सर्वोपमर्दिना
- ५ शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि नष्टान्येव सूर्यादि तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु न प्रविष्टं स्यात् । जीवस्य च ब्रह्मण्येव लयेन लीलारसान्भवेन नाश एव सः । तथा च तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु स्थितमिति न तेषां नाशः । जीवे त्वानन्दमयः पुरुषोत्तमः प्रविशतीति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावरसाधिमनुभूय पश्चात्प्रादुर्भूतप्रभुस्वरूपं प्राप्य न बिभेति कुत-
- १० श्रूनेति वाक्येन लोकात्तदभावमुक्त्वा—एतद् ह वाक् न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम् (तै. २।१) इति वाक्यैर्वेदान्दयाभाव उच्यते । शरीरप्राणमनोन्तःकरणजीवात्मनां शरीरत्वं वाजसनेयिशाखाया-मन्तर्यामिब्राह्मणे पठ्यते । यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य
- १५ मनः शरीरं यस्य त्वक् शरीरं* (बृ. ३।७) इत्यादेरन्ते—यस्यात्मा शरीरम् । (बृ. ३।७) इति । अत्र पूर्वोक्तनिर्गुणदेवानां भगवच्चरण-रेणुजत्वेन विभूतिरूपत्वाद् ब्रह्मशरीरत्वम् । तत्रान्नमयतत्प्रवेशेन तत्स्थितिः प्राणेष्वपि तथा । ज्ञानेन्द्रियेषु विज्ञानमयप्रवेशात्तथा । मनसि मनोमय-प्रवेशात्तथात्वम् । जीवे त्वानन्दमयः प्रविशतीति तथात्वम् । अतो युक्तं
- २० पक्षित्वकथनम् ॥

आनन्दमयस्य स्वरूपं विशेषतो वक्तुमशक्यमिति यः पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तम् । शरीरप्रवेशप्रयोजनकपक्षिरूपित्वं पञ्चस्वपि साधारणमिति तेषु तथा वदन्त्यानन्दमयेपि तथैवोक्तवती श्रुतिरिति ज्ञेयम् । एवं सति

4—A reads भावेतितीव्रत्वेन for भावेनातितीव्रत्वेन ।

23—S reads तथोक्तवती for तथैवोक्तवती ।

- स्पर्शमणिसंबन्धेन रजतादेर्हेमत्वमिवोक्तप्रकारकप्रवेशादाश्रयाणामपि तत्त-
दात्मकत्वमिति युच्यते । वस्तुतस्तु परोक्षवादोयमिति ज्ञायते । तथाहि
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन ब्रह्मविदः परप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा
तत्तात्पर्यं सत्यं ज्ञानमित्युच्यते । तत्र सर्वत्रात्मभाववान् भक्तो भगवता
५ सह तत्तत्स्वरूपात्मकान् कामान् भुङ्क्ते इत्युक्तव्याख्यानेन तदर्थोपधार्यत
उक्तमक्तस्य सदैव । विरहभावे तु विशेषतः प्रियस्वरूपातिरिक्तास्कूर्त्यान्न-
प्राणादिरूपः स एवेति ज्ञापनाय तत्तद्रूपत्वमुच्यते । तेन परमप्रेमवच्चं
सिध्यति । ततो भगवदविभावे सत्यपि पूर्वभावस्यातितीव्रत्वेन ज्ञानादि-
सर्वतिरोधानेनायिमेरसानुभवो न भविष्यतीति स्वयमेव तदनुभवात्मको
१० भवतीति ज्ञापनाय विज्ञानरूपत्वमुच्यते । तदनुभवविषयः प्रकट आनन्द-
मय इति तत्स्वरूपमुच्यते । [तत्र निरुपधिप्राप्तिरेव मुख्या नान्यदिति
ज्ञापनाय प्रियस्य प्रधानाङ्गत्वमुच्यते । तदा प्रियेक्षणादिभिरानन्दात्मक
एव विविधरसभावसंदोह उत्पद्यते यः स दक्षिणः पक्ष उच्यते । ततः
स्पर्शादिभिः पूर्वविलक्षणः प्रकृष्टानन्दसन्दोहो यः स उत्तरः पक्ष उच्यते ।
१५ नानाविधपक्षसमूहात्मकत्वानयोः पक्षयोर्युक्तं तथान्वम् । स्थायिभावस्यै-
करूपत्वादात्मत्वमुच्यते अतस्तत एव विभायादिभिर्विविधभावोत्पत्तिः ।
परप्राप्तिसाधनीभूतब्रह्मज्ञानदशायां तदानन्दोपि यः पूर्वमनुभूतः स गणि-
तानन्द इत्येतद्वानन्दानुभवानन्तरं तुच्छत्वेन मातीष्टगतावसाधनत्वेन स्वरू-
पतोपि तस्माद्धीनत्वं चेति पृष्ठभागादपि दूरस्थितपुच्छरूपत्वं ब्रह्मण
२० उच्यते । पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात्प्रतिष्ठारूपत्वं च एवं सत्यक्षरादप्युत्त-
मत्वेऽप्यप्रधानीभूय भक्तकामपूरणकर्तृत्वसंभावना विपरीतभावना च
संभवति । तदभावायासमेव स भवतीत्याद्युक्तम् । स्वप्नुभवाभावेपि गुरु-
पदेशेनापि तदस्तित्वमात्रमपि यो जानाति तं ब्रह्मविदः सन्तं सत्त्वधर्म-
विशिष्टं वर्तमानं च विदुरित्यथेवददस्ति ब्रह्मेति चेदित्यादिना । ब्रह्म-
२५ सत्त्वज्ञानेन सन् भवतीत्युक्त्वा सन्तमेवं विदुरिति तत्त्वेनान्यज्ञानं यदुक्तं
तेनोक्तपुरुषोत्तमानन्दानुभववन्तं ज्ञानक्रियाविशिष्टं जीवं वर्तमानं विदुः ।

अननुभवे केवलं गुरूपदेशादिना तादृग्ब्रह्मास्तित्वज्ञाने स्वरूपतः सन्तं तं विदुर्न तु ज्ञानादिभन्तम् । तदसत्त्वज्ञाने त्वलीकतुल्यमिति श्रुतितात्पर्यमिति ज्ञायते ।

एवं विचारचातुर्यवद्भिः सद्भिर्ब्रजाधिपे ।

५ आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते ॥ १४ ॥ १।१।११ ॥

नन्वानन्दमयस्य न ब्रह्मता वक्तुं शक्या । मयटो लोके विकाराधिकारविहितत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव परिहरति ।

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥१।१।१२॥

अनेनैव पूर्वसूत्रार्थः सिद्धो भविष्यति । विकारवाची शब्दो मयट्-

१० प्रत्ययो यस्मिंस्तद्विकारशब्दं तस्मात् तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म न भवति ब्रह्मणोविकारित्वादिति चेत् नात्र विकारे मयट् किन्तु प्राचुर्यात् । प्राचुर्यमतति प्राप्नोतीति प्राचुर्यात् । तथा च पाणिनिः । तत्प्रकृतवचने मयट् (पा. सू. ५।४।२१) प्राचुर्येण प्रस्तुतं वचनं तत्प्रकृतवचनं तस्मिन्मयट् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । प्राचुर्येण पूर्वापेक्षयाप्याधि-

१५ क्येन-को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् (तै. २।७) इति वाक्ये प्रकर्षेण स्तुतम् । अतो मयट् पूर्वापेक्षया प्राचुर्यमयते । एकदेशनिर्देशेन तदर्थलक्षणया प्राचुर्यः । प्राचुर्येण प्रस्तुतार्थवाचकत्वादित्यर्थ इति वा । छन्दसि द्यज्यतिरिक्तस्थले मयटो विकारे विधानाभावाद् व्याकरणमप्यर्थनिर्णायकं विज्ञानमयानन्दमयशब्दौ पश्यन्नपि पाणिनिः १० मयड्वैतयोर्भाषायां (पा. सू. ४।३।१४३) द्यञश्छन्दसि (४।३।१५०) इति कथमवोचत् ।

३ अत्र केचित्तत्त्वविप्रववादिनो विकारार्थत्वं वदन्ति । श्रुतिसूत्रादीनामर्थाज्ञानात् । तद्देहाद्यर्थविद्भिर्भवतो नवमावतारकार्यं ज्ञात्वोपेक्ष्यम् । योर्थस्तमवोचाम ॥ १।१।१२ ॥

१-13 om. शब्दो after विकारवाची ।

13 S reads तत्र for प्राचुर्येण ।

13-S reads तद्वचनं for वचनं ।

शब्दबलविचारेण मयटो विकारार्थत्वं निवारितम् । अर्थबल-
विचारेणापि निराकरोति ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥११११३॥

हेतुत्वेन व्यपदेशो हेतुव्यपदेशः । तस्य हेतुव्यपदेशस्तद्धेतुव्यप-
५ देशस्तस्मात् । षष्ठ्येवानन्दयति । आनन्दयतीत्यर्थः । सर्वस्यापि
विकारभूतस्यानन्दस्याग्रेवानन्दमयः कारणं यथा विकृतस्य जगतः
कारणं ब्रह्माविकृतं सच्चिद्रूपमेवमेवानन्दमयोपि कारणत्वादविकृतोन्यथा
तद्वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । तस्माद्भानन्दमयो विकारार्थः । चकारः समु-
च्चयं वदन् सूत्रद्वयेनैकोर्धो मध्ये प्रतिपादित इत्याह ॥११११३॥

१० ननु किमिति निर्बन्धेन सूत्रत्रयणं वर्णयते । अन्नमयादिबहु-
पासनापरत्वेनापि धृत्युपपत्तेः । पक्षपृच्छादित्वेन मोदपमोदादीनामुक्त-
त्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मत्वेन साधितमपि आवश्यकोपपत्त्यभावाच्च ब्रह्मपरत्व-
मिति प्रामेयिषीयते ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गम्यते ॥ ११११४ ॥

१५ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।
सोऽश्रुते सर्वान्कामान्साह । ब्रह्मणा विपश्चिता (वे. २।१) इति मन्त्रः ।
मन्त्रेणाभिधया वृत्त्या प्रतिपाद्यं मान्त्रवर्णिकं तदुपपादनग्रन्थे तदेव मुख्य-
तया ज्ञायते । तत्र यदुद्दिष्टं तदेव मुख्यतया ज्ञातव्यम् । उपपादनीयं च
संदिग्धम् । तत्र ब्रह्मणा विपश्चितेति संदिग्धं सर्वज्ञं तस्य हि कलत्वं
२० वाक्ये नोपपाद्यते । फलं तु सर्वैः स्तुत आनन्दः । अभ्यासात्स्तुतव्यमित्य-
वोचाम । शिरःपाण्यादिकं तु स्तुत्यर्थमेव । पुरुषविधत्वाय । लोके हान्तर्भूतं
बहिर्घटितं च तदाकारं भवति ।

(जीवोत्र मुख्यः । कर्तृत्वेन व्यपदेशात् । स च वस्तुतो हंस-
रूपः । पुरुषाधिकारकं हि शास्त्रम् । तेन पुरुषशरीरे तदाकारः सर्व-
२५ फलं प्राप्नोति । अतः पुरुषं हंसरूपेणानुवर्णयति । पञ्चस्वपि शारीर आत्मा

जीव एक एव । तत्रान्नमये निःसंदिग्धत्वाच्चस्यैष एवात्मेति नोच्यते ।
 द्वितीयादि प्रथमोक्तमेवातिदिश्यते तत्रान्नमये हस्तेन प्रदर्शयन्निव निः-
 संदिग्धं व्याख्यातम् । तदन्तरो हि प्राण आन्तरव्यवहारकारणम् ।
 नलभोजनविसर्गादिपूषयोगात् । तस्य संचार आकारो परिनिष्ठितः पृथि-
 व्याम् । एवं लौकिकव्यवहारार्थं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वयम् । तदनु-
 वैदिकव्यवहारः स च मनोमयः पुरुषः । आदेशः कर्मचोदना । ब्राह्म-
 णानि संशेषाणि । अधर्वाद्विरसे ब्रह्मकर्मत्वात्प्रतिष्ठा । तदनु नानाविध-
 यागादिसाधनवतः फलं विज्ञानमयः । तत्र श्रद्धा आपः । तृतीयाध्याये
 स्वयमर्थो विस्तरेण वक्ष्यते । यथोक्तकर्तृत्वात्क्रममुक्तिः ।

१० ऋतसृत्यो प्रमीयमाणानुष्ठीयमानो धर्मो । योगश्च मुख्यत्वादात्मा ।
 अधोभागो महर्लोकः । तादृशस्य ततोर्वक्संसृत्यभावात् । ततोपि ब्रह्म-
 विद् आनन्दमयः फलम् । तस्य स्वरूपस्यैकत्वाद् धर्मभेदेन शिरःपा-
 ण्यादि निरूप्यते । तस्य मुख्यतया प्रीतिविषयत्वं धर्मस्मच्छिरः । मोद-
 प्रमोदावपरिनिष्ठितपरिनिष्ठितावानन्दातिशयो । आनन्दस्तु स्वरूपं साधन-
 रूपत्वाद् ब्रह्म पुच्छमिति । श्लोको तु सच्चिदंशबोधको केवलानन्दत्वपरि-
 हाराय । अपरो तु श्लोको माहात्म्यज्ञापनाय वाग्वोचरागोचरभेदेन ।
 अवान्तरानन्दास्तु सर्वे तस्माच्च्यूनतया तदुत्कर्षत्वबोधनाय । तस्मात्सर्वत्र
 प्रपाठके मान्नवर्णिकमेव प्रतीयते । अतो मुख्योपपत्तेर्विद्यमानत्वेनानन्दमयः
 परमात्मैव । चकारो मध्ये प्रयुक्तो विधिमुखविचारेणाधिकरणसंपूर्ण-
 ११ त्वबोधकः ॥११॥१४॥

निषेधमुखेन च चतुःसूत्र्येदमेवाधिकरणं पुनर्विचार्यते सुदृढत्वाय ॥
 इदमत्राकृतम् । जीव एवानन्दमयो भवतु । फलस्य पुरुषार्थत्वात् ।
 स ब्रह्मविदानन्दमयो भवतीति स्वर्गादिसुखवदलौकिकमेव रूपमानन्द-
 मयं जीवस्य फलमूतमिति शस्तेभिधीयते ॥ ७

१५ नेतरोनुपपत्तेः ॥११॥१५॥

इतरो जीवो न । आनन्दमयो न भवति । कुतः । अनुपपत्तेः ।

जीवस्य फलरूपत्वमत्रेणानन्दमयत्वं नोपपद्यते । तथा सति तस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वेत्यलौकिकमाहात्म्यवत्त्वेन निरूपणं नोपपद्येत । अतो न जीव आनन्दमयः ॥११११५॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ११११६ ॥

- ५ इतोपि न जीव आनन्दमयः । यतो भेदेन व्यपक्षिश्यते । रसः होवायं लब्धवानन्दी भवति (तै. २।७) इति । आनन्दोऽस्वास्तीत्यानन्दी । एष होवानन्दयाति । (तै. २।७) आनन्दयतीत्यर्थः । चकारात् सूत्रद्वयेन जीवो नानन्दमय इति निरूपितम् ॥११११६॥

तर्हि जडो भवत्वानन्दमयः । न । आन्तरत्वान्न कार्यरूपो भवति ।

- १० किन्तु कारणरूपः स स्वमंतनास्त्येव । मतान्तरे प्रकृतिर्भवेत् । तन्निवारयति ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥११११७॥

जडा प्रकृतिर्नास्तीति कारणत्वेन निराकृत्येव । अथैतद्वाक्यान्पथानुपपत्त्या सत्त्वपरिणामरूपा कल्प्येत । सा कल्पना नोपपद्यते । कृतः ।

- १५ कामात् । आनन्दमयनिरूपणानन्तरं—सोकामयत (तै. २।६) इति श्रूयते । स कामश्चेतनधर्मः । अतश्चेतन एवानन्दमय इति । चकारात्—स तपोतप्यत (तै. २।६) इत्यादि । अतोऽनुमानपर्यन्तमर्थमबोधयद्वाक्यं न तिष्ठतीत्यर्थः ॥११११७॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥११११८॥

- २० इतश्च न जड आनन्दमयः । अस्मिन्नानन्दमयेऽस्य जीवस्य च आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति (तै. २।८) इति तेन रूपेण योगं शास्ति फलत्वेन कथयतीति । न हि जीवस्य जडापरिचर्या । ब्रह्मेव

2-B reads नोपपद्यते for नोपपद्येत ।

10-B reads यः for स ।

14-B reads कल्प्यते for कल्प्येत ।

17-A and M read अबोधयत् for अबोधयत् ।

- सन् ब्रह्माप्येति (वृ. ३।४।६) इति वदस्याप्यर्थः । तस्मान्नायं जीवो
 नापि जडः । पारिशेष्याद्ब्रह्मैवेति सिद्धम् । ^{Valambhāṣya Viti to}
 १८ ये पुनरधिकरणभङ्गं कुर्वन्ति तेषामज्ञानमेव । यतस्तेरप्यानन्दमयः
 कः पदार्थ इति वक्तव्यम् । न तावज्जीवः । तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेन
 १ ब्रह्मणा विपश्चितेत्यानन्दमयस्योक्तत्वात् । अथ जडः स्वर्गवत् ।
 तदा किमाश्रित इति वक्तव्यम् । जडाश्रितत्वे कर्मफलमेव स्यात् ।
 ज्ञानस्याप्यवान्तरफलमिति चेत् । न । तर्हि किमानन्दात्तस्यातिरिक्तं
 फलं भविष्यति । जडचिद्रूपतायाः पूर्वमेव विद्यमानत्वात् । अस्यैवानन्द-
 स्यान्न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (वृ. ४।३।३२) इति श्रुतिविरो-
 १० धश्च पुच्छत्वेन ब्रह्मवचनात्पक्षे इति चेत् । तर्हि स एको ब्रह्मण
 आनन्दः (तै. २।८) इत्यत्रापि षष्ठ्या भेदनिर्देशाद्ब्रह्मणः परमपुरुषा-
 र्थत्वं नाङ्गीकुर्यात् । उपक्रमादिसर्वविरोधश्च पूर्वमेव प्रतिपादितः । यद-
 प्यधिकरणमन्यथा रचितं ब्रह्मपुच्छमिति तत्र न पुच्छस्य ब्रह्मत्वं प्रति-
 पाद्यते । येनान्यथा समाधानं भवेत् । किन्तु ब्रह्मणः पुच्छत्वमिति पूर्व-
 १५ न्यायेनेदं पुच्छं प्रतिष्ठेतिवत् । तत्र श्रुतिबाधो ब्रह्मणाप्यशक्यः । मौल्यं
 चेत्तत् । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे न कोपि दोषः स्यात् । आनन्दमय-
 स्याद्ब्रह्मत्वं परिकल्प्य तत्पुच्छत्वेन ब्रह्म वेदबोधितामिति ज्ञात्वा तत्समा-
 धानार्थं यतमानो महामूढ इति विषयफलयोः किं मुख्यमित्यप्यनुसन्धे-
 यम् । पुच्छत्वोक्तिस्तु पूर्वभावित्वाय । अत एव ज्ञानविषयत्वं प्रतिष्ठा च ।
 २० आनन्दमयो ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इति । अत्रावयवावयविभावो* भाक्ते इति
 तु युक्तं प्राणमयादीनामपि तथान्वात् । अन्तस्थितस्य बाह्यानुरोधेन तथा-
 त्वमिति सर्वं सुस्थम् ॥ १८ ॥ ५ ॥] ^{आज्ञादन्तस्थ}

1-S reads अस्यार्थः for अस्याप्यर्थः ।

3-S reads तु after ये ।

20-वि reads अवयविभावः for अवयवावयविभावः ।

६ अन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ।

अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमभ्रार्हि-
रण्यकेश आपणस्तात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवम-
क्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह
५ त्रै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद (छां. १।६।७) इत्याभिदेवतम्
(छां. १।६।८) अध्यात्मम् (छां. १।७।१) अथ य एषोन्तराक्षिणि
पुरुषो दृश्यते (छां. १।७।५) इत्यादि ।

- तत्र संशयः । किमधिष्ठानुदेवताशरीरमाहोस्वित्परब्रह्मेति ब्रह्मणो वा
शरीरमिति । तदर्थमिदं विचार्यते । हिरण्यमयशब्दः सुवर्णविकारवाची ।
१० आहोस्वित् प्रकाशताम्येनानन्दवाचीति । ब्रह्मविदाम्प्रोतिषरम् (ते. २।१)
इत्युपक्रम्य आनन्दमयस्य फलत्वमुक्त्वा द्वितीयोपाख्याने—स यश्चायं
पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंविद् (ते. ३।१०) इति
साधनस्य—आनन्दमयमात्मानमपरांशम् (ते. ३।१०) इति फलं
भूतम् । तत्र सयितरि विद्यमानस्याद्यत्वे फलं नोपपद्यत इति विचारारम्भः ।
१५ तत्र हिरण्यमयशब्दो विकारवाची केशनखादयश्चोच्यन्ते शरीरधर्माः ।
मुक्ता वा एषा त्वगमेष्ट्या यत्केशमभ्र (कठ श्रु. ३) इति शरीरमन्तरा
नोपपद्यते । परिच्छेदश्चाभिदेविकाविवचन च बाधकम् । अतः सर्वथा
तच्छरीरमिति तु भन्तव्यं चाक्षुषत्वाच्च । इन्द्रियवत्त्वं च भ्रूयते । यथा
कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्य (छां. १।६।७) इति । फेरेरास
२० आरानम् । आरंभं तस्यासनं भवतीति । असम्भृत्युत्पत्ता च । अतो देहे-
न्द्रिययोर्विद्यमानत्वाज्जीवः कश्चिदधिकारी सूर्यमण्डलस्थ इति गम्यते ।
फलं तत्सायुज्यदारेति । अथोच्येत—एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः
(छां. १।६।७) इत्यपहतपाप्मत्वादिधर्मश्रवणात् पूर्वदोषस्यापि विद्य-
मानत्वाद्ब्रह्मण एव केनचिन्निमित्तेन शरीरपरिग्रह इति । तस्य च शरीर-
५ स्य कर्मजन्यत्वाभावादपहतपाप्मत्वादि संगच्छते सुवर्णशरीरत्वमच्यतो-

१६—A and B om. तु before अन्तस्तद्धर्मा ।

२२—A reads तु after कर्त्तुं ।

किकत्वाद् ब्रह्मण एव संगच्छते । शरीरवदिन्द्रियस्यापि परियहः । विर्ण-
मात्रपरिग्रहान्नासम्भ्यता । स्थावरापेक्षया जडमस्योत्कृष्टत्वात्स्थावराव-
यवोपमानवज्जडमावयवोपमानं स्थावरस्यापीति सर्वब्रह्मभावाय श्रुत्युक्त-
त्वाच्च । तस्माद् ब्रह्मण एवेदं शरीरमित्येवं प्राप्त उच्यते ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ ११११११ ॥

अन्तर्दृश्यमानः परमात्मैव । कुतः । तद्धर्मोपदेशात् । तस्य
ब्रह्मणो धर्मा उदित्यादिधर्मा उपदिश्यन्ते । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदितः (छां. १।६।७) इति ।

[अयमाशयः । ब्रह्म कारणं जगत्कार्यमिति स्थितम् । तत्र कार्य-
धर्मा यथा कारणे न गच्छन्ति तथा कारणासाधारणधर्मा अपि
कार्ये । तत्रापहतपाप्मत्वादयः कारणधर्मास्ते यत्र भवन्ति तद्ब्रह्मे-
त्येवावगन्तव्यम् । बलिष्ठत्वात्कारणधर्मस्य । नामतुल्यतामात्रमुभ-
येषामपि धर्माणां ते श्रुत्यैकसमाधिगम्याः । [ब्रह्मणि लोके प्रमाणा-
न्तरमपि प्रवर्तते । अतः सर्वरसादयो ब्रह्मनिष्ठा एव धर्माः । स्थूलत्वाद-
यस्तु ये ब्रह्मणि निषिध्यन्ते स्थूलादिवाक्येषु ते कार्यधर्माः । अणोरणी-
यानित्यादिषु कारणधर्मा एव । अत एकोप्यसाधारणो धर्मो विद्य-
मानः शिष्टान् संदिग्धानपि ब्रह्मधर्मनिव गमयति । इममेव श्रुत्यभिप्राय-
मङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । तथा च श्रुतिव्यतिरिक्त-
स्थले तथैवावगन्तव्यम् । अनन्तमित्यनन्तमूर्तिता च ब्रह्मणः प्रतिज्ञाता ।
अन्यथा गुहाया निहितमिति विरुध्येत । तस्मात्साकारं तादृशमेव ब्रह्म ।
ब्रह्मणः शरीरमिति तु सर्वथासंभवम् । सर्वकर्तृब्रह्मणः का वानुपपत्तिः
स्यात् । येन तस्यापि शरीरं कल्पयेत् । किंतु लीलया व्यामोहनार्थ-
मन्यथा भासयेन्नटवत् । तस्माद्देदातिरिक्तेष्वुपपत्तिपूर्वकं यत्र ब्रह्मधर्म-

15-S reads श्रुत्यतिरिक्त for श्रुतिव्यतिरिक्त ।

21-A, B and M read असंगतम् for असंभवम् ।

21-A reads सर्वकर्तु for सर्वकर्तृब्रह्मणः ।

22-A and B read स्वस्यापि for तस्यापि ।

स्तद्वहेति मन्तव्यम् । ब्रह्म तु वेदैककसमधिगम्यं यादृशं वेदे प्रतिपाद्यते
तादृशमेवेत्यसकृदवोचाम । प्रकृतेऽपि हिरण्य इत्यत्र यकारलोपशङ्का-
नन्दाः । अतो न ह्यन् । हिरण्यशब्द आनन्दवाची । लोकेषि तस्या-
नन्दसाधकत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्व आनन्दमया एव तादृशमेव
५ ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् । अत एव ।]

ध्येयः सदा सक्तिमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसंनिविष्टः ।
फेयूरवान्मकरफण्डलयान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥१॥

(आ. हृदय. ५५) इत्यत्रापि वपुःस्वरूपम् । माया द्येषा मया सुदा
(म. मा. १२।३३९।४५) इत्यादि भगवद्वाक्यं भगवन्मायया भगवन्तमन्यथा
१० पश्यतीत्याह । ननु भगवानेव माधिक इति । शरीरे सति जीवत्वमेवेति निश्चयः ।
अतो ब्रह्मधर्मपदेशात्सूर्यमण्डलस्थः परमात्मन ॥११११९॥

भेदव्यपदेशाद्यान्यः ॥ १११। २० ॥

इतोऽपि सूर्यमण्डलस्थः परमात्मा । भेदव्यपदेशात् । य आदित्ये
तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आवि-
१५ त्यमन्तरो यमयत्येव त आत्मान्तयाम्भभूतः (बु. ३।७९) इति भुत्य-
न्तर आधिदैविकं सूर्यमण्डलाभिमानिभ्यां भेदेन निर्दिष्टम् । यद्यपि तत्रा-
फारो न भूयते तथापि हिरण्यवाक्येनैकवाक्यत्वात् सर्वत्र साकारमेव
मदंति मन्तव्यम् ।

अन्तर्यामिबाहणे चत्वारोर्था उच्यन्ते । सर्वत्र तिष्ठन् तद्दर्शनं
२० संवध्यते । सर्वमुक्तिपरिहाराय स्वधर्मस्तत्र बध्यते । स्वलीलासिद्ध्यर्थं
तन्मञ्जरिरिति । तस्य नियमनं तदर्थमिति । चकाराद्गमो उच्यन्ते ।
तद्व्याप्त्यर्थं बिलक्षणत्वादन्य एव नाभिमानाः । उपन्यासव्यवस्थामन्यपदे-
नापसंहारः । ब्रह्मत्वे सिद्धे ज्ञानं बोधासना वेति नास्मत्तिद्धान्ते कश्चन
विशेषः । कारणे कार्यधर्मोपस्त्वयुक्त एव । कार्ये मुनः कारणधर्मोधिक-
२५ रणत्वेनोपासना अभेदात् फलायेति सर्वत्र व्यवस्थितिः ॥ ११। २० ॥ ६॥

७ तल्लिङ्गनाधिकरणम् ।

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ ११११२१ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकारा इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यान्ति । आकाशो
 ५ हेवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् । (छां. १।१।१) इति । तत्र संशयः ।
 भूताकाशो ब्रह्म वेति । ननु कथमत्र संदेहः । आकाराव्योमशब्दा ब्रह्म-
 ण्येव प्रयुज्यन्ते ब्रह्मप्रकरणे । कार्यनिरूपणे तु महाभूतवचनः । यथा—
 'आकाश आनन्दो न स्यात् परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता इत्यादि । आत्मन
 आकाशः संभूतः (तै. २।१) इति कार्यनिरूपणम् । अतः प्रकरणादेव
 १० संदिग्धनिर्णये किमिति सूत्रारम्भः । (जन्मादिलक्षणसूत्रेण चायमर्थो निर्णीतः ।
 अन्यथा ब्रह्मशब्देऽपि संदेहः स्यात् महाभूतवेदादिवाचकत्वात् ।) तस्मा-
 त्प्रकरणादेव परिज्ञानं भविष्यतीति चेत् । उच्यते । असंदिग्धे प्रकरणे
 तथैव निर्णयः । इह पुनः प्रकरणमपि संदिग्धमतो विचारः ।

[अवान्तरविद्यायां पर्यवसितप्रकरणवदस्यापि प्रकरणस्य भूताकाश
 १५ एव पर्यवसानमिति] लोकभाष्यन्यायेनाकाशो भीतिक एवेति पूर्वपक्षस्त-
 त्राह । आकाशस्तल्लिङ्गात् । आकाशः परमात्मैव । कृतः । तल्लिङ्गात् ।
 श्रुतिलिङ्गादयो नियामकत्वेन पूर्वतन्त्रवदिहापि गृह्यन्ते । लिङ्गं श्रुतिसामर्थ्य-
 मेकवाक्यता च सर्वासां ब्रह्मश्रुतीनां तत्र ब्रह्मैव जगत्कारणमिति निःसंदिग्धेषु
 सिद्धम् । सर्वशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मण्येव । तत्र वाक्यार्थापेक्षया पदार्थस्य
 २० दुर्बलत्वाद्वाक्यार्थः सर्वगतित्वादिः । तद्वाक्यार्थान्पथानुपपत्त्याकाश-
 पदार्थो ब्रह्मेति । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च न लक्षणा मुख्यत्वाच्च । थावन्मुख्य-
 परत्वं संभवति तावच्च कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति भयौदा ।
 तस्माद्—यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् (तै. २।७) इतिवद-
 त्वाप्याकाशो ब्रह्मेवेति सिद्धम् ॥ ११११२१ ॥ ७ ॥

८ अतिदेशाधिकरणम् ।

अत एव प्राणः ॥१११२२॥

- प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता (छां. १।१।१४) इत्युप-
क्रम्य श्रूयते—कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा
५ इमानि भूतानि प्राणमेवामिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता (छां. १।१।१५) इति । तत्र संशयः । आसन्यः
प्राणो ब्रह्म वेति । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ पूर्ववेदेत्यतिदिशति । नन्वाधिकरणानां
न्यायरूपस्यात्सर्पत्र गमिष्यति किमित्यतिदिश्यत इति । उच्यते । प्राणस्य
मुख्यस्यापि सर्वभूतसंवेशनं स्वापादौ श्रुत्येवोपपाद्यते । यदा वै पुरुषः
१० ग्धामिति प्राणं तर्हि गामप्येति (श. वा. १. ०।३।३६) इत्यादिना ।
तत्र यथा प्राणविधाया न ब्रह्मपरत्वमेवमेवास्यापि न ब्रह्मपरत्वमिति
न न्यायेन प्राप्नोति । अतोतिदिशति । अनेन चायमातिरिक्तो न्याय
आपादितः । यत्रैव प्रकरणे ब्रह्मपरत्वे कल्पयमानं न किंचिद्वाधकं तत्रैव
ब्रह्मपरत्वं कल्पनीयमिति । न त्वन्यस्मिन्संभवे तत्परत्वमिति । अत एव
१५ तल्लिङ्गात्प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ॥ १।१।२२ ॥ ८ ॥

९ ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ।

ज्योतिश्चरणामिधानात् ॥१११२३॥

- इदमामनन्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दिप्यन्ते विश्वत
पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूतभेषु लोकेषु । इदं तावद्विदमस्मिन्नन्तः
१० पुरुषे ज्योतिः (छां. १।१।३७) इति । तत्र ज्योतिःशब्देन प्राकृतं
ज्योतिराहोस्विद् ब्रह्मेवेति संशयः । अज्ञासाधारणब्रह्मधर्माभावात् पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्ते तु चरणस्य ब्रह्मधर्मत्वमिति । तावानस्य महि
मातो ज्यापांश्च पुरुषः । पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।
(छां. १।१।३६) इति पूर्ववाक्यम् । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं
१५ किं (छां. १।१।३१) इति गायत्र्याख्यनद्यवियां वक्तुं तरगाः पाद-

- चतुष्टयं प्रतिपाद्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्तमुक्तम् । पुरुषसूक्तेऽप्याश्रमचतुष्टयस्था जीवाः पादत्वेनोक्ताः । तथा प्रणवब्रह्मविद्यायामप्यकारोकारमकारनाद-
वाच्याश्चत्वारः पादा विश्वतजसप्राज्ञतुरीया उक्ताः । तद्विष्णोः परमं
पदमिति च । ब्रह्म पुच्छमिति च । सत्यकामब्राह्मणे तु स्पष्टा एव ब्रह्मण-
५ श्वत्वारः पादा निरूपिताः । अतः सच्चिदानन्दरूपस्य प्रत्येकसमुदायाभ्यां
चतुरूपत्वम् । तत्र केवलानां कार्यत्वमेव । चतुर्थपादस्य तु ब्रह्मत्वम् ।
तत्रापि षड्विधत्वप्रतिज्ञानाद् भूतपृथिवीशरीराणां परिणायकत्वेन षड्-
विधत्वमनिरूप्य हृदयस्य षड्विधत्वं निरूपयन्—तस्य ह वा एतस्य
(छां. ३।१।३।१) इत्यादिना पञ्चदेवपुरुषान्निरूप्य तेषां द्वारपाल-
१० त्वज्ञानानन्तरं—अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते (छां. ३।१।३।७)
इति चतुर्थपादस्य षड्विधत्वप्रतिपादनादतश्चतुर्थपादे पञ्च पुरुषास्ततः
परो दिवो ज्योतिः षष्ठस्तस्यैव सर्वत्र दीप्यमानत्वं निरूप्य तदेवान्तः
पुरुष उपसंहरति । तस्मात्पूर्वं त्रिपादस्यामृतं दिवि (छां. ३।१।२।६-)
इत्युक्तत्वादस्य त्रिपात्संबन्धमृतमुपरितनलोकेष्विति । अतोत्र चतुर्थः
१५ पादो निरूप्यत इति सिद्धम् । अतः पादानां ब्रह्मधर्मत्वात् ज्योतिषो
ब्रह्मत्वमिति । ब्रह्मधर्मनिर्णयार्थमिदमधिकरणं चरणानामौपचारिकत्व-
व्यावृत्त्यर्थम् । एतन्निर्णयेन प्रणवादिविद्या निर्णिता वेदितव्याः॥ १।१।२३॥

छन्दोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा

हि दर्शनम् ॥ १।१।२४ ॥

- १० ननु नात्र ब्रह्म चतुष्पान्निरूपितं किंतु गायत्रीछन्दः । गायत्री वा
इदं सर्वं यदिदं किंच (छां. ३।१।२।१) इत्युपक्रम्य तामेव भूतपृथिवी-
शरीरहृदयमेदेर्व्याख्याय सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतद्व्याच्युक्तम्

4-M reads ब्राह्मणेन for ब्राह्मणे ।

S-C reads षड्विधत्वमपि निरूप्य for षड्विधत्वमनिरूप्य ।

11-C om. अतः before चतुर्थपादे ।

11-S reads ततः for अतः ।

15-A and B read धर्मपरत्वात् for धर्मत्वात् ।

(छां. ३।१।२।५) तत्पानस्य महिमा (छां. ३।१।२।६) इति । तस्या-
मेव व्याख्यानरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः फयमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पाद-
मिदंभ्यात् । यदेतद्ब्रह्मेति ब्रह्मपदमपि छन्दसः पठितत्वात्तत्परमेवावगन्त-
व्यम् । शब्दस्यापि ब्रह्मवाचकत्वसिद्धेः । ब्रह्मोपनिषदितिवच्छब्दब्रह्मेति

- १५ । तस्माच्छन्दस एव पादामिधानाज् ब्रह्मधर्माः पादा इति चेत् । नैष
क्षोपः । तथा चेतोर्षणनिगदात् । तथा तेन द्वारेण चेतसोर्षणं निगद्यते ।
गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच (छां. ३।१।२।१) इति । नहि वर्ण-
समाधायस्य सर्वत्वमनुपचारेण संभवति । यथा सूचीद्वारा सूत्रप्रवेशस्तथा
गायत्रीद्वारा बुद्धिस्तरप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि प्रविशेदिति । कुत एतदेवं प्रति-
१० पाद्यत इति तत्राह । तथा हि दर्शनं तथा तेनैव प्रकारेण दर्शनं ज्ञानं
भवति स्थूला बुद्धिर्नाहस्येव ब्रह्मणि प्रविशेदिति । एतेन सर्वा मन्त्रो-
पासना व्याख्याताः । हि युक्तश्चाप्यमर्थो लोके स्वतो यन्न प्रविशति
तदुपायेन प्रविशतीति । न त्वदृष्टद्वारा । दृष्टे संभवत्पददृष्टकल्पनाया अन्या-
भ्यत्वात् । तस्मात्पादा ब्रह्मधर्माः ॥ १।१।२।४ ॥

- १५ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ १।१।२।५ ॥

- किंच । भूतादयोऽत्र पादा व्यपदिश्यन्ते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि
पत्वारि । न होतानि गायत्र्याः पादा भवितुमर्हन्ति । ब्रह्मपरिमहे तूप-
पद्यन्ते । पावनमुख्यमुपपद्यते तावन्न गौणं कल्पनीयम् । अयमर्थः ।
पूर्वहेती छन्दसोऽपि पादा व्यपदेशाद्भवन्ति तथापि ब्रह्मण एव युक्ता
२० इति । पुरुषसूक्ते-एतावानस्य (ऋ. सं. १०।१९०।३) इत्यस्य ब्रह्मपरत्वात् ।
अस्मिन्वाक्ये तु गायत्र्याः पादा एव नोपदिष्टाः किन्तु ते ब्रह्मण एव
पादा इति । तद्वाचकत्वेन गायत्र्यामुपचारेणोपसंहारः । चकारादधर्मा न
शब्दस्य पादा भवन्ति किन्त्वर्थस्थेति । तस्माद्ब्रह्मवाक्यत्वे भूतादीनां
पादत्वमुपपद्यते नान्यथेति । तस्मात्पादानां ब्रह्मधर्मत्वम् ॥ १।१।२।५ ॥

- २५ उपदेशभेदाच्चेति चेज्जामयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ १।१।२।६ ॥

पादोऽस्य विन्वा भूतानि (छां. ३।१।२।६) सर्वाणि भूता-
न्येकः पादः । पादत्रयममृतं-दिवीत्येकोऽर्थः ॥

पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।

अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नीवायि मूर्धसु ॥ १५ ॥

इत्यपरः । पुरुषसूक्तानुरोधे द्वितीय एवार्थः । प्रथमे तावत्—ननु दिवीति मन्त्रे सप्तम्या आधारत्वं प्रतिपाद्यते । अतः परमित्यत्र पञ्चम्या
 ५ अनाधारत्वमत उपदेशभेदात् पूर्वोक्तपरामर्शाभावाच्च ज्योतिषो ब्रह्मत्व-
 मिति चेत् । नैष दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । मन्त्रे दिव्येदोक्तमस्मिन्
 वाक्ये सर्वत्रोच्यते । सर्वत्र विद्यमानस्य दिवि विद्यमानत्वं न विरुध्यते ।
 अतः शब्देन न तथाविद्यमानत्वम् । किन्तु ततोप्यन्यत्र सत्त्वं बोध्यते
 तस्मात् सप्तमीपञ्चमीनिर्देशो न विरुद्धः । द्वितीयं तु—ननु मन्त्रेमृतपदमत्र
 १० ज्योतिःपदमत उपदेशभेदाच्चतुर्थश्च पादो हृदयम् । अतः शब्दाच्च सर्वस्मा-
 न्नेदः प्रतिपाद्यते । अत उपदेशभेदान्नैकवाक्यता । अस्मिंश्च वाक्ये चर-
 णाभावात्स्वरूपासिद्धो हेतुरिति चेत् । नैष दोषः । उभयस्मिन् ज्योतिः-
 पदेमृतपदे च प्रयुज्यमान एकार्थत्वाच्च विरोधः । पादत्रयमुपरितनलोकेषु
 चतुर्थं सर्वत्रेति । अन्यथा वैजात्यं पादानामापयेत् । परिच्छेदश्च विरो-
 १५ धश्च । अतोमृतज्योतिःशब्दयोरेकार्थत्वेन विरोधाभावात् एकवाक्यत्वम् ।
 अतोत्र चरणसद्भावात्तस्य च ब्रह्मधर्मत्वाज्ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥ १।१।२६॥९ ॥

१० अनुगमाधिकरणम् ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥ १।१।२७ ॥

अस्ति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनसंवादः । प्रतर्दनो ह वै
 १० देवोदासिः (कौ. ब्रा. ३।१) इत्यादिना । एष लोकपाल एष लोका-
 धिपतिरेष लोकेराः स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यात्
 (कौ. ब्रा. ३।८) इत्येतदन्तम् । तत्र वरदाने मामेव विजानीत्येतदेवाहं
 मनुज्याय हिततमं मन्य इत्युपक्रम्य त्वाष्ट्रवधादिनात्मानं प्रशस्य स्वोपा-
 सनायाः पापाभावं फलत्वेन प्रतिपाद्य कस्त्वमिति विवक्षायां—प्राणो वा
 २५ अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामाधुरमृतमित्युपास्व (कौ. ब्रा. ३।२) इत्यु-
 क्त्वा : प्राणत्वमुपपाद्यामृतत्वं च प्राणस्योपपाद्य प्राणेन ह्येवामुष्मिहोके-

मृतत्वमाप्नोति (कौ. ब्रा. ३।२) इत्यमृतत्वं योगेन प्रतिपादयति । तत्र संदेहः । प्राणः किमासन्यो ब्रह्म वेति ।

- अत एव प्राण इत्यत्र प्राणशब्दमात्रे संदेहः । अत्रार्थेऽपि संदेहः । बाधकं च वर्तते इति पृथगधिकरणारम्भः । तत्र साधकासाधारणधर्मस्था-
 ५ भावाद् बाधकानां विद्यमानत्वात् ब्रह्मत्वमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु चतुर्भिः सूच्यः प्रतिपाद्यते । तत्र प्रथमं साधकधर्ममाह एकेन । त्रिभिर्बाधकनिराकरणम् । प्राणः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । तथानुगमात् । तथाहि । पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्म-
 प्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेतीन्द्रः प्रतर्दनोक्तः
 १० परमपुरुषार्थं वरमुपविशेत् । त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे (कौ. ब्रा. ३।१) इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । न हि परमात्मनोऽन्यद्विहिततममस्ति । परमानन्दस्वरूपत्वात् । प्राणभावश्च ब्रह्मविज्ञान एव । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे (मूं. २।२।८) इति श्रुतः । प्रज्ञात्मत्वं च तस्यैव
 १५ संभवति । उपसंहारेऽप्यानन्दोजरोमृतः (कौ. ब्रा. ३।१) इति । एष लोकाधिपतिः (कौ. ब्रा. ३।१) इत्यादि च । तस्मात्सर्वज्ञानुगमात्प्राणो ब्रह्म ॥ १।१।२७ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा

तस्मिन् ॥ १।१।२८ ॥

- १० बाधकमाह । यदुच्यते प्राणो ब्रह्मेति तत्र । कुतः । वक्तुरात्मोप-
 देशात् । वक्ता हीन्द्र आत्मानमुपदिशति । मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य-
 प्राणो वा अहमस्मि प्रज्ञात्मानं मामायुरमृतमित्युपास्व (कौ. ब्रा. ३।२)
 इति । स एष प्राणो वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः कथं ब्रह्म स्यात् । तथा
 च वाचो येनोपासनमवत् देवतायाः प्राणत्वेनोपासना बोध्यते । अने
 २५ न ब्रह्मधर्माः प्राणस्तान्वा इति । कथमस्य ब्रह्मोपाख्यानत्वमिति चेत् ।

- न । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् । अस्मिन्प्रकरणेध्यात्मसंबन्धः ।
 आत्मानमधिकृत्य यः संबन्धः । आत्मशब्दे ब्रह्मवाची वस्तुतो जीवस्य
 ब्रह्मत्वाय तथा वचः । तस्य संबन्धस्तद्धर्मस्तेषां बाहुल्यं प्रतीयत एष
 लोकपाल इत्यादि । यावद्यथाकथंचिदपि ब्रह्मप्रकरणत्वं सिध्यति तावद-
 ५ न्यप्रकरणत्वमयुक्तमिति हि शब्दार्थः । प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वं स्वातन्त्र्ये-
 णायुर्दातृत्वम् । न वाचं विजिज्ञासति, वक्तारं विद्यात् (कौ. ब्रा. ३।८)
 इति चोपक्रम्य—तद्यथा स्थस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता पृथग्भवेता
 भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोर्पिताः । स एष प्रज्ञात्मा-
 नन्दोजरोमृतो न साधुना कर्मणा (कौ. ब्रा. ३।९) इत्यादिविषयेन्द्रिय-
 १० व्यवहारेरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यात्
 (कौ. ब्रा. ३।९) इति चोपसंहारः । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्यात्
 ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ १।१।२८ ॥

तर्हि बाधकस्य का गतिरित्यत्राह ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ १।१।२९ ॥

- १५ पूर्वसूत्रेणापरिहृतमत्र परिहरति तृशब्दः । अयं दोषो व्यवहार-
 दृष्ट्युपदेशो । अहं ब्रह्मेत्याप्येण दर्शनेन तूपदेशः । ननु तत्त्वमसि
 (छां. ६।१।४) अयमात्मा ब्रह्म (बृ० २।५।१९) इति वाक्येषु जीवस्य
 ब्रह्मत्वं बोध्यते । तत्र प्रत्यधिकारं शास्त्रप्रवृत्तिरिति न्यायेन स्वात्मन एव
 ब्रह्मत्वावगतिर्मुख्या न प्रतर्दनस्येन्द्रजीवब्रह्मत्वावगतिरुपासनं वा पुरुषा-
 २० धार्य । अतः शास्त्रदृष्टिरपि नैवंविधा । केवलस्य चैतन्यमात्रस्य तादृशो
 ब्रह्मण्यैक्यावगतिविरोधात् तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽप्यवसीयते । नतु ब्रह्म-
 धर्मा जीवे वक्तुं शक्यन्त इत्याशङ्क्य परिहरति । वामदेववत् । तद्धै-
 तत्पर्यनुपिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यम् (बृ. १।४।१०)
 इति । य एव प्रत्यबुध्यत स सर्वं भवति । तत्र सर्वेषां सर्वभावे सर्वा-

2-क om. आत्मानमधिकृत्य before य. ।

5-A and C read प्रज्ञात्मात्मत्वं for प्रज्ञात्मत्वम् ।

1-S and B read अवगतिविरोधात् for अवगतिविरोधात् ।

- नन्त्यप्रसंगात्सर्वमेकमेवेति वक्तव्यम् । ततः कारणलभ्य एव सर्वभाव इति-
 मनुरभवं सूर्यश्च इत्यवयवतुल्यानुवादोऽनुपपन्नः । तत्र यथा ज्ञानविशात्सर्व-
 धर्मस्फूर्तिः प्रबलत्रापि ब्रह्मविशादुपदेश इति त्वाद्वैतपादयो ब्रह्मधर्मा
 एव तद्विशेषेण क्रियमाणत्वात् । नन्वेव यन्नरतव शक तेजसा हरेर्दधी-
 ५ चैस्तपसा च तेजितः । तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितः (भा. ६।१।१२०)
 इति वृत्रवचनं भागवते । तस्माद्युक्तं ब्रह्मधर्मवचनम् । ननु-स्वाप्ययसं-
 च्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि (अ. सू. ४-४-१६) इति सूत्रे सुपुष्पी
 ब्रह्मसंपत्तौ च ब्रह्मधर्माविर्भावो न त्वन्यदेति कथमेवमिति चेत् ।
 भैयम् । उपदेशाभावादिष्वपि कदाचिदुक्तमाधिकारिविषये ब्रह्मपाकद्व-
 १० मित्यङ्गीकर्तव्यम् । मध्येव सकलं जातम्-इत्यादिवाक्यानुसंधात् ।
 इहैव सामवनीयन्ते प्राणाः । अस्व सन् ब्रह्मप्येति (बृ. ३।४।६)
 इत्यप्याविर्भावापेक्षं तस्य च प्राप्तत्वात् सूत्रे फलत्वमाह । जीवन्मुक्ताना-
 मपि परममुत्तेर्वाक्यत्वाच्च । असंप्रज्ञातसमाधाविवाविर्भावद्वयश्रमेव शरीर-
 धियोगे विशेषकामावाद् यागादिमात्रं लीयते । तस्य च प्राप्तत्वादेव नार्चि-
 १५ रादिगतिः । तथापि पायिकत्वादेव न सूक्ष्मतादिषु तदवगमम् । सगुण-
 निर्गुणभेदेन नियमवचनं त्वप्रामाणिकमेव । ब्रह्मवादे गुणानङ्गीकाराच्च ।
 तस्माद्युक्तमुक्तं शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश इति ॥ १।१।२९ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेज्जोषासार्त्रिविध्यादाधि-

तत्त्वादिह तद्योगात् ॥ १।१।३० ॥

- २० अन्यद्वाधकद्वयमागच्छते । ननु यद्यपि ब्रह्मधर्मा भूयांसः प्रकरणे
 भूयन्ते । तद्वज्जीवधर्मा मुख्यप्राणधर्माश्च बाधकाः सन्ति । न बाधं विजि-
 शासीति । वक्तारं विवाद् (कौ. ब्रा. ३।८) इत्यादि । अत्र हि वागा-
 दिकरणाभ्यस्तस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । अथ खलु प्राण एव

S-C and S read ब्रह्माविर्भावो for ब्रह्मधर्माविर्भावो ।

12-B om. च after तस्य and S reads and explains (अनुगमाया-
 धीनत्वेन तादृशस्योक्तैः साधनासाध्यत्वेनानिपतशब्दात्)
 यदीय-आपि-इत्यादौ for प्राप्तत्वात् ।

० [अनुगम्य]

- प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्य (कौ. ब्रा. ३।३) इति शरीरधारणं मुख्य-
 प्राणधर्मः । मा मोहमापद्यथा अहमेवेतत्पञ्चात्मानं प्रविमर्श्यतद्वाणमवटभ्य
 विधारयामि (प्र. २।३) इति श्रवणात् । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या
 प्रज्ञा स प्राणः (कौ. ब्रा. ३।३) इति जीवमुख्यप्राणवाच्यत्वे प्रज्ञा-
 ५ प्राणयोः सहवृत्तित्वादुपचारो युज्यते । उत्क्रान्तिश्च । न तु सर्वथा विल-
 क्षणस्य ब्रह्मणः । तस्माज्जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्विद्यमानत्वान्न ब्रह्मप्रकरण-
 मिति चेत् । न । उपासन्निविध्यात् । अयमर्थः । किमत्र बोध्यते । जीव-
 मुख्यप्राणलिङ्गाद्ब्रह्मधर्माणो जीवपरत्वम् १ । त्रयाणामपि स्वतन्त्रत्वं वा
 २ । लिङ्गद्वयस्यापि ब्रह्मधर्मत्वमुच्यतामिति वा ३ । आद्यः पूर्वमेव परि-
 १० हृतः । न हि ब्रह्मधर्मा अन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्या इति ॥ द्वितीये
 दूषणमाह । उपासन्निविध्यात् । तथा सत्पुपासनं त्रिविधं स्यात् । तद्वाक्य-
 भेदप्रसंगान्न युक्तम् ॥ तृतीये तूपपचिरुच्यते । जीवधर्मा ब्रह्मणि न
 विरुध्यन्ते । आश्रितत्वात् । जीवस्यापि ब्रह्माधारत्वात्तद्धर्मा अपि भगवदा-
 श्रिता एव । इहेत्युभयत्र संबन्धो ब्रह्मवादे । मुख्यप्राणे तु तयोगात् ।
 १५ तेन योगस्तयोगस्तस्मात् । प्राणधर्मा भगवति न विरुध्यन्ते । प्राणस्य
 भगवत्संबन्धात्तद्धर्माणामपि भगवत्संबन्धात् ।

- अथवा वक्तृत्वादयो न जीवधर्माः किन्तु ब्रह्मधर्मा एव । जीव
 आश्रितत्वाद् भासन्ते । परात् तच्छ्रुतेः (ब्र. सू. २।३।४१) इति
 न्यायात् । प्राणेषु तथा । स्वाप्ययसंश्चोर्जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वम् ।
 २० आध्यात्मिकाधिदेविकरूपत्वान्न संयोगः । प्राणस्य तु संयोग एव । तस्मा-
 त्सर्वे धर्मा ब्रह्मणि युज्यन्ते । सहोत्क्रमस्तु क्रियाज्ञानशक्त्योर्भगवदी-
 ययोर्देहे सहेव स्थानं सहोत्क्रमणमिति भगवदधीनत्वं सर्वस्यापि बोध्यते ।

- ननु प्राणन्तधानगमात् (ब्र. सू. १।२।२७) इति प्राणशब्देन
 ब्रह्मण प्रतिपादितम् । तत्कथं धर्मयोस्तक्रमणमिति चेत् । अत्र धर्म-
 २५ धर्मिणोः कत्वपृथक्सम्बन्धिर्देशयोर्विद्यमानत्वात् । प्राणो वा अहमस्मिन्प्रज्ञात्मा

धानि । शब्दतोर्थतश्च । तदर्थं चैतद्विचारितम् । ब्रह्मणि व्यवहारोस्ति कश्चिन्न वेति । तत्र प्रथमसूत्र एव व्यवहारः स्थापितः—यतो वाचो निवर्तन्ते (तै. २।४) इत्यादीनां विशेषेणैदमित्यंतया निरूपणनिषेधनपरत्वम् । एवमेव कार्यसिद्धेः । अधीतानां ब्रह्मवाक्यानां चतुर्लक्षण्या ब्रह्म-
 ५ परत्वे सिद्धे श्रवणं सिध्यति । श्रुतस्य कालान्तरस्यसंभावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं पूर्वस्थितानामङ्गानामनपेक्षितानामुद्भाषनान्येषामपेक्षितानामावापेन तस्यैवार्थस्य निर्धारणे मननं भवति । ततोऽन्येवंध्यानादिसमाध्यन्तस्वरूपनिर्दिध्यासनरूपमनसि सर्वतो निवृत्त्यापारं स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवरूपं ब्रह्म । इदमेव ब्रह्मज्ञानमिति । अतस्तादृशस्यानुभवैक-
 १० वेद्यत्वाद्युक्तमुक्तविषयत्वं पाकभोजननृषिवत् । अतः श्रवणाङ्गमीमांसायां माहात्म्यज्ञानकलायां भगवद्वाक्यानामन्यपरत्वेन्यवाक्यानां च भगवत्परत्वे दिव्यधर्मादिव्यधर्मव्यत्यासेन विपरीत्यं फलमापद्येत । तदर्थं दिव्यधर्मनिर्धारो द्वितीयाधिकरणं विचारितः । वेदा एव वाचका अलौकिकमेव फमेति ततः पूर्णालौकिकत्वाय विधिनिषेधमुखेनाधिकरणद्वयं सम-
 १५ न्वयेक्षतिरूपम् । तदनु प्रथमे पादे शब्दसंदेहो निवारितो निश्चितार्थे । तत्रापि प्रथमं प्रत्ययसंदेहो निवारितो द्वयेन । प्रकृतिसंबन्धोन्याधिकरणधयेण । पुनरन्तिममधिकरणं संश्लेषनिराकरणाय । एवं प्रथमे पादे शब्दसंदेहो निवारितः ।

(ये पुनः कचित्सगुणनिर्गुणभेदं प्रतिपादयन्ति ते स्वयमेव स्वस्य

१० ब्रह्मजिज्ञासानधिकारं बोधयन्ति । ब्रह्मवादे सांख्यानामिव गुणानामनङ्गीकारात् । भौतिकगुणानामसंबन्धार्थमेव हास्यावारम्भः । अन्यथा सर्वस्यापि तत्कारणत्वेन तत्संबन्धस्य विद्यमानत्वात् । अन्यनिराकरणेन तत्प्रतिपादकत्वानिर्धारकाधिकरणानां वैयर्थ्यमेव ।)

१८९ (अर्थसंदेहनिराकरणार्थं द्वितीयावारम्भः । तत्रार्थो द्विविधो जीव-
 २५ जडात्मकः प्रत्येकसमुदायाभ्यां त्रिविधः । तत्र प्रथमं जीवपुरःसरेण

- संदेहा निर्वार्यन्ते । इदमाज्ञायते—सर्वं स्वत्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त
उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति
तपेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत (छां. ३।१।४।१) मनोमयः प्राणशरीरः ।
छां. (३।१।४।२) इत्यादि । तत्र वाक्योपक्रमे सर्वं स्वत्विदं ब्रह्म इति
५ सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय तज्जलान् इति सर्वविरोधं हेतुत्वेनोक्त्वा तत्त्वे-
नोपासनमुक्तम् । न चायं शमविधिः । वाक्यार्थं लक्षणाप्रसंगात् ।
कारणत्वेन सामान्यत एव सिद्धत्वात् । अतः सर्वजगतो ब्रह्मत्वेनोपासन-
मुक्तम् । इदमेव पुराणादिषु विराट्त्वेनोपासनम् । अतः परमप्रि-
मवाक्यार्थं संवेहः । क्रतुं कुर्वीतिति । क्रतुर्ममो यज्ञ इति यावत् । तस्य
१० स्वरूपं मनोमयः प्राणशरीरः इति । उपासनापकरणादुपासनवैषा । तत्र
मनोमय इति प्रमाणभूतो वेद उक्तः । प्राणशरीर इति कार्यकरणयोर-
भेदोपचारः । अग्रे सत्यसंकल्पादिधर्मवचनात् । किमयं विज्ञानमयो जीवो
ब्रह्मत्वेनोपास्यः । उत ब्रह्मैवान्तर्यामी यः पुराणेषु सूक्ष्म उक्तः । तत्र
पूर्ववाक्ये जडस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनस्योक्तत्वाज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वेनो-
१५ पासनमेव युक्तं न त्वाहृत्यैव ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ।
(तै. २।५) इति शास्त्रान्तरे स्पष्टत्वाच्च । तस्मात्कार्यकारणयोरग्रेवाजीव-
एव ब्रह्मत्वेनोपास्यः इत्येवं प्राप्त उच्यते ।)

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । अथ स्वत्वित्यादि ब्रह्मवाक्यमेव । कुतः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । कुर्वीतित्युपदेशो न तुपासना । तत्र परमशान्तस्य

- २० सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वेनोपासनया शुद्धान्तःकरणस्य सर्ववेदान्तप्रसिद्ध-
ब्रह्मोपदेश एव युक्तो मननरूपो न तु कश्चित् सिद्धस्य जीवस्योपासना ।
शास्त्रान्तरे त्वम आनन्दमयस्य वक्तव्यत्वाच्च या युक्तम् । न त्विह तथा ।
तस्मादानन्दरूपप्राणशरीररूपो वाक्यार्थः ॥ ११२।१ ॥

U-A reads न चायं for न चायं ।

17-S om. एवं after इति ।

21-is reads प्रसिद्धस्य for सिद्धस्य ।

ननु क्रतुमयः पुरुष इति यथासंकल्पमग्निमदेहकथनाल्लोकान्तर-
माविफलार्थमन्योपासनैव युक्ता । न तु ब्रह्मज्ञानस्य तादृशं फलमित्या-
शङ्क्य परिहरति

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ १।२।२ ॥

५ विवक्षिता लोकान्तरे तादृशरूपयासिः सा प्रकृतेभ्युपपद्यते । भगव-
त्स्वरूपलाभात्सारूप्यलाभाद्वा । न च न्यामिरुक्तेत्यधमप्राप्त्युपायो युक्तः ।
सत्यसंकल्पादिवचनं च ब्रह्मवाक्यत्वोपपत्तिमिति चकारार्थः ॥ १।२।२ ॥

नन्वेतावतापि नैकान्ततो ब्रह्मवाक्यत्वमुपपत्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वा-
दित्याशङ्क्य परिहरति

१० **अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ १।२।३ ॥**

न च प्राणशरीररूपा जीवो भवति तिरोहितानन्दत्वेन निराकार-
त्वात् । अध्यासेन तथान्वे त्वनुपास्यत्वमेव । इदानीमेवोपासकस्यापि
तथात्वात् । न च प्राणादेर्लौकिकत्वम् । उपदेशानर्थक्यप्रसंगात् । अत
आनन्दरूपप्राणशरीररूपत्वाभावान्न वाक्यार्थो जीवः । पूर्वपक्षस्यात्रैव निवृ-

१५ त्त्वाद्युशब्दः । विज्ञानमये तु प्राप्ताप्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवोपासना ॥ १।२।३ ॥

ननु प्राप्तव्यतादृशरूपफलाभिप्रायं भविष्यतीति परिहरति

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ १।२।४ ॥

५१२. (एतामितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विभक्तिस्ता-
स्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः (छां. ३।१।४) इत्यत्र फलवाक्यम् । एतं
१० प्राणशरीररूपं कर्मत्वेन ध्ययन्नेन ध्याप्यन्नेन च व्यपदिशति । कर्तृत्वेन च
शारीरं व्यपदिशति । न च भजनीयरूपाकथने तादृशं फलं सिध्यतीति
चकारार्थः । अधिकरणसंपूर्णत्वद्योतकश्च ॥ १।२।४ ॥ १ ॥)

२ शब्दविशेषाधिकरणम् ।

शब्दविशेषात् ॥ १।२।५ ॥

इदमाग्रायते । यथा व्रीहिर्यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो
 वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः (श. वा. १०।६।३।२) इति ।
 ५ तत्र संदेहः । हिरण्मयः पुरुषः किं जीव उत ब्रह्मेति । उपक्रमवर्तीयस्त्वं
 जीव उपसंहारवर्तीयस्त्वे ब्रह्मेति । यत्रैकस्यान्यपरत्वे नैकार्थता संभवति
 तद्वर्तीयस्त्वमिति सिद्धं पूर्वतन्त्रे । तत्र चतुर्विधभूतानिरूपणार्थं जीवस्यैवा-
 राग्रमाज्ञस्थान्तर्द्धये प्रतिपादकमिदं वचनं फलतो हिरण्मयत्वमिति न
 त्वेतादृशाभाससमानत्वं ब्रह्मणो युक्तमतो जीवप्रतिपादकमेवेदं वाक्यमिति
 १० पाम उच्यते ।

शब्दविशेषात् । हिरण्मयः पुरुषो न जीवस्य फलमपि । तत्प्राप्तेरयं
 फलत्वात् । नाप्यर्थे नियमः—तस्यामेव पूर्तो लय इति । अतः शब्देनैव
 विशेषस्योक्तत्वाच्च हिरण्मयः पुरुषो जीवः ॥१।२।५॥

ननु हृदये विद्यमानत्वादभिमान्येव जीवो युक्त इति चेत्तत्राह

१५ स्मृतेश्च ॥ १।२।६ ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति (भ. गी. १८।६१) इति ।
 ननु सर्ववेदानां यन्निश्वासत्वं तस्य भगवतो वाक्यं कथं स्मृतिरिति
 उच्यते । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (मु. ३।१।२६) इति श्रुतेः
 फेवलौपनिषद्देयं ब्रह्म न प्रमाणान्तरेणैवम् । ततश्चार्जुनस्य शिष्यरूपेण
 १० प्रपन्नस्य पुष्टिभक्तत्वाभावाद्भगवद्वाक्ये निर्विचिकित्सविश्वासाभावाद् रधि-
 त्वेनैव श्याप्यत्वाच्च तादृशाय तादृशदेशकालयोरुपनिषदामवक्तव्याद्
 गुरुरूपतादृशस्य निःश्वसितवेदोद्भवजनकं स्मृत्वा तदर्थमपि स्मृत्वा भग-
 वान्पुरुषोत्तमो वाक्यानुक्तवान् स्मृतिरूपाणि ।

ततो ब्रह्मविनाशं तान्यप्युदाहृत्य चिन्त्यते । पुनश्च भगवांस्तद-
 १५ धिकारेण ब्रह्मविनाशं निरूप्य स्वकृपात्तया सर्वगुह्यनममिन्यादिना भक्ति-
 प्रपत्ती एवांक्तवान् । अतोद्भूत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णया उक्ताः इत्यध्ययसंशयम् ।

मृत्युसंबन्धमात्रेण भगवति भोक्तारि प्रवेशार्थं योग्यरूपमेवौदनत्वं प्राणानां तत्रैव समवलयान्मृत्युरपि तत्रैव लीनोऽपि जन्ममरणायभावाय भगवत्पेव प्रविशति । तस्मादस्मिन् वाक्ये ब्रह्मक्षत्रमृत्यूनां भोग्यत्वेन ग्रहणादना भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।१९ ॥

- ५ ननु किमित्येवं प्रतिपाद्यते । पूर्वपक्षन्यायेन यमोन्यो वा मृत्युं साधनीकृत्य स्ववशे सर्वं करोतीति जीववाक्यमेव किं न स्यादित्यत आह ।

प्रकरणाच्च ॥ १।२।१९० ॥

- प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः—न जायते (कठ. १।२।१८) इत्यारभ्य-
१० आसीनो दूरं व्रजति (कठ. १।२।२०) इत्यादिना माहात्म्यं वदन्तः—यस्य च ब्रह्म क्षत्रं च—इत्याह । अतः प्रकरणानुरोधात् पूर्वोक्त-प्रकारेण ब्रह्मवाक्यत्वमिति । अन्यथा प्रकृतहानापकृतकल्पने स्थातामिति चकारार्थः ॥ १।२।१९० ॥ ३ ॥

४ गुहां प्रविष्टावित्पथिकरणम् ।

- १५ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ १।२।१९१ ॥

- तस्येवाग्रे पठ्यते । ऋतं पिबन्ती सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो ये च त्रिणाथिकेताः (कठ. १।३।१) इति । किमिदं ब्रह्मवाक्यमाहोस्विदन्यवाक्यमिति । अस्य वाक्यस्योत्तररोपत्वे जीवप्रकरणपठितत्वाच्च ब्रह्मवाक्यत्वम् । पूर्व-
२० रोपत्वे तु ब्रह्मवाक्यमिति हि प्रकरणनिर्णयः । मध्ये पाठादेवं संदेहः । अर्थविचारे तु द्विवचननिर्देशात्पूर्वरोपत्वे बद्धमुक्तजीवी भविष्यतः । उत्तररोपत्वे त्विन्द्रियमनसी । उभयथापि न ब्रह्मवाक्यम् । द्वयोर्मुख्यत्वेन प्रतिपादनात् । ब्रह्मवाक्यत्वेऽपि न प्रयोजनसिद्धिः । अथ मन्यत उपनि-
पत्पाठादन्यत्रानिर्धारान्ब्रह्मपरत्वेऽपि तयोरभेदात् ब्रह्मपरतैव वाक्यस्य

युक्तेति । तथापि कस्य निर्णायकत्वं प्रकरणस्यार्थस्य चेति । उभयोरपि संदिग्धत्वादयुक्तो विचार इति चेत् । उच्यते ।

संदेहवारकं शास्त्रं पदञ्चतया तु निर्णयः ।

जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येपि न क्षतिः ॥ १६ ॥

- ५ गुहातपशब्दाभ्यामित्यर्थः । ऋतं विवन्तावित्यत्रैवं संशयः । किं जीवद्वयं निरूपयत्याहोस्विजीवज्जहाणी चेति । तत्र ब्रह्मप्रकरणस्य सामान्यत्वात् यस्त्वविज्ञानवान् भवतीत्यत्र विद्वद्विद्वतोर्बलव्यत्वात् तदर्थमुभयोः प्रथमनिर्देश उचितः । मन्त्रेपि ऋतं स्वर्गापवर्गलक्षणं सुखम् । मार्गद्वयस्यापि विहितत्वात्सुकृतलोकत्वम् । गुहा तत्त्वविचारो हृदयं वा । जात्यपेक्षया त्वेकवचनम् । परमपरार्थं सत्यलोकः । तत्रोभयौर्भोगात् । अविद्यया पिहितप्रकाशत्वाद्विदुपश्छायात्वम् । ब्रह्मज्ञानेनातिप्रकाशत्वाद्वातत्वं विदुषः । अत एव विदुषः स्वरूपं ब्रह्मविदो यदन्ति । पञ्चाग्नयस्त्रिणापिकेताश्चेतरम् । इन्द्रियमनसोस्त्वचेतनत्वाच्च वाक्यार्थसंगतिः । वाक्यार्थयोगे हि विशेषणनिर्णयः ।
- १५ तस्माद्वद्विदुषः जीवपरतयोपपन्नत्वात्तत्प्रकरणपाठाच्च ब्रह्मवाक्यमिति एवं प्राप्तं उच्यते ।

गुहां भविष्यादित्मानौ । गुहा हृदयाकाशः । तत्र सकृदेकरिमन्वविदौ जीवपरमात्मानवेव । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्युभयोः प्रवेशाववणात् । न होकरिमन् हृदयाकाशो जीवद्वयं प्रवेदुमर्हति । अर्थस्त्वेवं संभवति । पूर्वाधिकरणे यथाभिलपितभोगो भगवति साधितः । प्रकाशान्तरेणापि ऋतं सत्यं परं ब्रह्मेति ऋतसत्ययोर्बलत्वव्यतिपादनात् स्वरूपामृतपातारौ । सुकृतमपि ब्रह्मैव तस्मात्सुकृतमुच्यते (तै. '२।७) इति श्रुतेः । स एव लोक उपचारात् पृष्ठी । अक्षरं ना परमपराद्धोपरि तत्रत्यानां परिदृश्यमानत्वात् । छायाप्रतिसारूप्यं सायुज्यं मतस्य जीवस्यापि

1-A reads येति for चेति ।

7-S reads विद्वद्विदुषोः for विद्वद्विद्वतोः ।

8-A and B read प्रथमं for प्रथम ।

तथात्वात्ततोपि विशिष्टं ब्रह्म प्रकटानन्दत्वात् 'आतपः परोक्षवादः ।
 काण्डत्रयेपि तद्वाद इति त्रयाणां ग्रहणम् । अतो युक्त एवायमिति हि-
 शब्दार्थः । नन्वप्रकृतत्वात् कथमेवमिति तत्राह । तद्दर्शनात् । तयो-
 र्दर्शनं तद्दर्शनं तस्मात् । जीवब्रह्मणोः प्रतिपादनीयत्वात्—येयं प्रेते विचि-
 ५ कित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । 'एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम्
 (कठ. १।१।२०) इति जीवः पृष्ठः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मा-
 त्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च मव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद (कठ. १।२।
 १४) इति ब्रह्मापि पृष्ठम् । तत्र ब्रह्म निरूप्य जीवं निरूपयन्नुभयो-
 स्तुल्यत्वेन महामोहं निरूपयन् फलार्थं मध्ये स्वरूपं कीर्तयति । अतो
 १० ब्रह्मवाक्यमेवेति सिद्धम् ॥ १।२।११ ॥

विशेषणञ्च ॥ १।२।१२ ॥

विशेषणानि पूर्वोक्तानि जीवब्रह्मणोरेव संगतानि । अग्रिमं वा आत्मानं
 रथिनं विद्धि (कठ. १।२।३) सोध्वनः पारमात्राति तद्विष्णोः परमं
 पदम् (कठ. १।२।९) इति । जीवभाष्यं ब्रह्माह । अत उभयोरैव सर्व-
 १५ भावृत्या कथनादग्रिमग्रन्थपर्यालोचनयापीदं ब्रह्मवाक्यमेव । द्वा सुपर्णेति
 निःसंदिग्धम् । चकारः प्रकरणोक्तसर्वापपत्तिसमुच्चयार्थः ॥ १।२।१२॥४ ॥

५ अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १।३।१३ ॥

य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति हावाचैतदमृतमभय-
 १० मेतद्ब्रह्म इति । तथ्यल्पस्मिन्सर्विर्वादिक् वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति
 (छां. ४।१।५।१) इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । प्रतिबिम्बपुरुषस्य
 ब्रह्मत्वेनोपासनापरमिदं वाक्यं ब्रह्मवाक्यमेवेति वा । विरुद्धार्थवाचकत्वा-
 त्संदेहः । तत्र दृश्यत इति वचनात्यतिविम्ब एवायं ब्रह्मप्रकरणस्य च
 समाप्तत्वादेवा तेस्मद्विद्या आत्मविद्या चैत्युपसंहारदर्शनात् तत्तिथ्यर्थ-

गुपासनापरत्वे वाक्यस्य युक्ता । अविरोधे हि ब्रह्मपरता । उपास्यत्वेन ब्रह्मधर्माणामन्वयो भविष्यतीत्येवं प्राप्ता उच्यते ।

अन्तरोक्षिमध्ये दृश्यते इत्युक्तः परमात्मैव । कुतः उपपत्तेः । उपपद्यते हि तस्य दर्शनमार्थम् । सर्वत्र ब्रह्म परयन् बहिः संनिधाने तस्य स्थानस्योत्पट्टत्वात्तत्र भगवन्तमुपदिशति—लोकं वाच तेषोचनहं तु तद्-
५ क्यामि (छां. ४।१।४।३) इति महद्गुपक्रमाच्च । प्रतिबिम्बमात्रस्य च न पुरुषत्वनियमः । तस्मादिरोधमावाद्ब्रह्मवाक्यमेव ॥ १।२।१३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १।२।१४ ॥

एतं संयद्गम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति ।
१० एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति (छां. ४।१।५।४) इति । वामानि कर्मफलानि । तेषामेव मनोहरत्वेन तदर्थं कर्मकरणात् । कर्मफलत्पः कर्मफलवानं च यतः । इति स्वर्गापवर्गफलदानुन्वमुत्तम् । सर्वलोकेषु भातं च । एष इति तमेवाक्षिपुरुषं निर्दिश्य स्थानादि व्यपदिश्यते । न हि प्रतिबिम्बात्मनः
१५ स्थानादिव्यपदेशः संभवति । चकारादेतत्तृत्यवाक्यस्याप्ययमेवार्थः । इन्द्रविरोचनप्रजापतिसंवाद—अथ योयं भगवोऽसु परिरूपायते (छां. ८।७।४) इत्यासुरम् । न तु—य एवाक्षिणि पुरुषो दृश्यते (छां. ४।१।५।१) इत्यादि । तस्मादक्षिपुरुषो ब्रह्मेव ॥ १।२।१४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १।२।१५ ॥

२० ननु किमिति निर्वन्धेन ब्रह्मवाक्यत्वं संपाद्यते । उपासनापरत्वे को वांश इत्याशङ्क्याह ।

सुखविशिष्टाभिधानात् । एतदमृतममममेतद् ब्रह्म (छां. ४।१।५।१) इति यद्यत्रोपासना विधीयेत—एष आत्मा (छां. ८।३।४) इति तदाभूता-
दिवचनं व्यर्थं स्यात् । तद्धर्माणां पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । तस्मादमृतमालन्दः ।
२५ अभयं चिद् ब्रह्म सत् साक्षिदानन्दरूप आत्मेत्युक्तं भवति । अत एष इत्याक्षिपुरुषं निर्दिश्य सुखविशिष्टमाभिधीयते । साक्षितोर्न ब्रह्मरूपापकृत-

विशेषेण भगवत्यपदिश्यन्त । सर्वेषां तत्तत्कार्यसामर्थ्यं न भगवतो न तु स्वतस्तेषामिति । एवं सत्यन्यत्सर्वं संगतं भवति तस्माद् ब्रह्मवाक्यमेव । अन्यथा त्वधिकरणरचना अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतार्थत्वादयुक्तैव । ॥११२१८॥

५ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ ११२१९ ॥

ननु ब्रह्मवादेन्तर्यामी न प्रसिद्धः । जीवब्रह्मजडानामेव प्रसिद्धत्वात् । अतोन्तर्यामिणः सांख्यपरिकल्पितस्य गुणयोगात्तादृशस्य ब्रह्मत्वे वा कः पुरुषार्थो भवेत् । नहीश्वरं प्रकृतिधर्मारूढमन्तर्यामिणं मन्यन्ते तादृशस्योपनिषत्स्वभावात्पूर्वपक्षन्यायेन स्तुतिपरता तन्मतस्य चाश्रितत्व-
१० मित्याशङ्क्य परिहरति ।

न च स्मार्तं स्मृतिप्रसिद्धं स्मार्तं सांख्यमतसिद्धमिति यावत् । तादृशमन्तर्यामिरूपमत्र भवितुं नार्हति । कुतः । अतद्धर्माभिलापात् । तद्धर्माणामनभिलापात् । तद्विरुद्धधर्माणां चाभिलापात् । न ह्यत्र सत्त्वरजस्तमोगुणास्तत्कार्यं चाभिलष्यते तद्विरुद्धार्थे धर्मा यस्य पृथिवी
१५ शरीरमित्यादि । तस्मात्सांख्यपरिकल्पितं नान्तर्यामिरूपमत्र भवितुमर्हतीति सिद्धम् । एवं सति ब्रह्मधर्मा एवैते भवन्तीति ब्रह्मवादः फलिष्यति ॥ ११२१९ ॥

शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैवमधीयते ॥ ११२२० ॥

ननूक्तन्यायेन शारीर एव भवतु को दोषः किमिति ब्रह्मपरत्वं
२० कल्प्यमिति । तत्राह ।

शारीरश्च नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च जीवो नान्तर्यामिब्राह्मणे तदवधिमानिरूपो यस्य पृथिवी शरीरमिति वाक्यानुरोधेन भवितुमर्हति ततोपि भिन्नतयान्तर्यामिणो वचनात् । उभयेपि काण्वमाध्यन्दिनब्राह्मण-

1-S reads भगवत्यपि दृश्यन्ते (and explains अभिमानिष्यिष भगवति अपि भासन्त इत्यर्थः) for भगवत्यपदिश्यन्ते and वि. सू. reads भगवत्यपदिश्यन्ते for the same.

द्वयेपि एनं जीवं भेदेनैवाधीयते ब्राह्मणाः । निःसंदेहार्थमुभयग्रहणम् ।
 यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काष्ठाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः ।
 न चात्मशब्देनान्यः सम्भवति । अन्येषां पूर्वमेव पठितत्वादन्ते हि जीवमाह ।
 तस्मादन्यार्थमिवाह्यणे ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति सिद्धम् ॥ १।२।२० ॥ ६ ॥

५

७ अदृश्यत्वाधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ १।२।२१ ॥

मृण्डके हि श्रूयते । कस्मिन् मयको विज्ञाते (मुं. १।१।३)
 इति पृष्ट-द्वे विधे वेदितव्यं (मुं. १।१।४) इत्युत्तरमाह ।

- तत्र नामरूपात्मकजगतो विज्ञानार्थं नामांशे वेदादिरूपांशे परा
 १० च । तत्र वेदादिविषयां न संदेहः । परायां संदिश्यते किमेषा सांख्य-
 मतविद्या ब्रह्मविद्या वेति । सांख्यधर्माभिलाषात्संदेहः । अथ परा यया
 तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्वेदेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुरश्रोत्रं तदपाणिपादं
 नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम् । यद्भूतयोनिं परिपरयन्ति धीराः
 (मुं. १।१।५-६) इत्यादि । अग्रे च दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाद्या-
 १५ भ्यन्तरां ह्यजः । अधाणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः (मुं. २।१।२)
 इत्युक्त्वा-एतस्माज्जायते (मुं. २।१।३) इति निरूप्य-आर्त्तमूर्धा चक्षुषी
 चन्द्रसूर्यौ (मुं. २।१।४) इत्यादिना रूपमुक्त्वा पुनः पुरुषात्सृष्टिमाह ।
 तत्रैकप्रकरणत्वादेकवाक्यता वक्तव्या । तत्राक्षरपुरुषयोर्भेदः प्रतीयते । तयो-
 रुभयोरपि सृष्टिः । तद् ब्रह्मवादे न संगच्छते । तस्मात्सांख्यमतमप्येतद् ।
 २० प्रकृतिपुरुषयोः स्थितत्वादन्यतरप्राधान्येनोभयोः सृष्ट्वत्यम् । उभयात्मकत्वा-
 न्नप्रसक्तः । रूपमपि समष्टिन्महीनामग्रे ह्युत्पत्तिरिति तिरोहितरूपत्वाच्च
 ब्रह्मविद्या किंतु स्मृतिरेवेति ब्रह्मविद्या वेदाविवेकचाराद्देति । एवं
 प्राप्त उच्यते ।

Samyaktva

अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव ब्रह्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानाद् ।

- २५ तत एव विद्याया अपि परत्वम् । अक्षरस्यापि ब्रह्मत्वम् । पुरुषस्यापि
 तयोः परापरभावो भेदश्च । एतादृश एव हि ब्रह्मवादः । तत्र पथममक्षरस्य

ब्रह्मत्वमाह । अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः । धर्मोक्तिः । तथाक्ष-
रात्संभवतीह विश्वम् (मुं. १।१।७) इति । इयं चोपनिषत् । न ह्यन्यत्र
ब्रह्मव्यतिरिक्ताज्जगदुत्पत्तिरस्ति । पुरुषस्य ब्रह्मत्वं निःसंदिग्धमेव । ईषंदान-
न्दतिरोभावेन ब्रह्माक्षरमुच्यते । प्रकटानन्दः पुरुष इति । ब्रह्मविद्याप्रोति
५ परम् (ते. २।१) इत्यत्रैव तथा निर्णयात् । तस्माददृश्यत्वादिगुणकः
परमात्मैव ॥ १।२।२१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी ॥ १।२।२२ ॥

ननु पूर्वपक्षन्यायेन ब्रह्मविद्याख्यायामपि स्मृतिः ब्रह्मविद्यैवास्तु ।
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये मूर्ते चामूर्ते च (मे. ६।२२) इत्यत्र विफारस्यैव
१० ब्रह्मपदवाच्यत्वम् । अतः प्रकृतिपुरुषावेव वाक्यार्थ इति परिहरति ।

मोक्षार्थे (इतरी न भवतो वाक्यार्थरूपा । कुतः । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् ।
विशेषणभेदो व्यपदेशश्च ताभ्यामदृश्यत्वादयो गुणा न प्रकृतेर्भवन्ति
(सर्वस्यापि तद्विकारत्वात्) न हि घटदर्शनेन मृज्ज दृश्यत इति वदितुं
युक्तम् । ब्रह्मवादे पुनः सर्वभवनसमर्थत्वाद् ब्रह्मणि विरोधाभावः । नहि
१५ नित्यं सदैकरूपं विक्रियमाणं च भवितुमर्हति । सर्वब्रह्मधर्मतुल्यत्वे तदेव
ब्रह्मेति जितं ब्रह्मवादिभिः । यः सर्वज्ञः सर्वविद् (मुं. १।१।९)
इत्यादयस्तु सुतरामेव न प्रकृतिधर्माः । व्यवधानाच्च न पुरुषसंबन्धः ।
अक्षरानिरूपण एव पुरुषविशेषणाच्च । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्पम्
(मुं. २।१३) इति तस्मादक्षरविशेषणानि न प्रकृतिविशेषणानि नापि
२० पुरुषविशेषणानि सांख्यपुरुषस्य । नहि दिव्यत्वादयो गुणाः पुरुषस्य
भवन्ति । न हि तन्मेत पुरुषभेदो ह्यङ्गीक्रियते जीवब्रह्मवत् । न च तस्य
बाह्याभ्यन्तरत्वं सर्वत्वाभावात् । न हि तस्माज्जायते प्राणादिः । तस्मा-
त्पुरुषविशेषणान्यपि न सांख्यपुरुषविशेषणानि । अतो विशेषणभेदो
व्यपदेशिभेदश्च ब्रह्मविद्यैवैवेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामित्युपक्रमे-
२५ प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् (मुं. १।२।१३) इति मध्ये-तेषामेवैतां
ब्रह्मविद्यां वेदेत्यन्ते । तस्मान्न सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिपुरुषो वाक्यार्थः ।
नहि ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्राय स्मृतिरूपां विद्यां वदतीति चकारार्थः ॥ १।२।२२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ १।२।२३ ॥

अग्निर्मुर्धा चक्षुषी (मुं. २।१।४) इत्यादिरूपं न हि प्रकृति-
 पुरुषयोरन्यतरस्य संभवति । ब्रह्मवादे पुनर्विश्वकायस्यैतद्रूपम् । सूत्र-
 विभायात् पुनर्विभागात्पुनर्मुर्योपपत्तिरेपेति सूचितम् । चकारेण श्रुत्य-
 ५ न्तराविरोध एकवाक्यता च सर्वेषां वेदान्तानामिति । तस्मादक्षरशब्देन
 पुरुषशब्देन च ब्रह्मैव प्रोक्तमिति ब्रह्मविद्येवैवेति सिद्धम् ॥१।२।२३॥७॥

८ वैश्वानराधिकरणम् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ १।२।२४ ॥

अधिकरणव्ययेण भोगमुपपाद्य पूर्वाधिकरणे दृश्यत्वादिगुणानुत्पत्त्या

१० प्रसंगाद्रूपमुपन्यस्तम् । अधुना साकारब्रह्मतामुपपादयितुमिदमधिकरण-
 मारभ्यते को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मानमवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्ष्येपि
 तमेव नो ब्रूहीति गोपक्रम्य द्युसूर्यवाप्याकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्तत्त्वादि-
 गुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च
 प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपा-

१५ प्यात्मस्वप्नमाप्ति तस्य ह वा एतत्
 विश्वरूपः प्राणः पृथक्वर्तमाना संदेहो बहुलो नस्तिरेव रविः पृथिन्येव
 पादावुर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचनमास्य-
 माहवनीयः (उां. ५।१।८।२) इत्यादि । तत्र संशयः । किं वैश्वानर-
 शब्देन ब्रह्म प्रतिपादयितुं शक्यते न वेति । अर्थस्यातिसंदिग्धत्वासंदेहः ।
 २० तत्रोपक्रमे ब्रह्मात्मपदमयोगोस्ति नान्यत्किंचित् । उपपादने त्वतद्धर्मा
 एव । साकारस्य तु लोकन्यायेनाब्रह्मत्वम् । वैश्वानरो यद्यन्यभावेव
 असिद्धस्तथापि पूर्वकाण्डसिद्धत्वादेवतात्पर्यरहितो युक्तः । ततश्च संवत्सरो

3-C reads विश्वकारस्य for विश्वकायस्य ।

5-S and वि. ४ read श्रुत्यन्तरविरोध for श्रुत्यन्तराविरोध ।

11-A and B read आरभत for आरभ्यते ।

वा अश्रिवैश्वानरः (बृ. वा. शा. समाज्जवा.) इति श्रुतेः । संवत्सरस्य प्रजापति-
त्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिति गम्यते । ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव
युक्ततरो । तदुपासकस्यैवाज्ञमोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशमात्रत्व-
मपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाद्यभिप्रायम् । विराडाभिमानित्वाच्च
५ लोकावयवत्वम् । वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति । तस्माद्धिरण्यगर्भो-
पासनापरमेवैतद्वाक्यं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्त उच्यते ।

संक्षेपेण वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारण-
शब्दाद्विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोपि
विशेषोस्ति येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव शुमूर्ध-
१० त्वादिधर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवद्यतिरिक्ते संभवति । सर्वभवन-
सामर्थ्याभावात् । साधारणाद् धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषा-
दित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दो प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दाच्च्यत्वं
शुमूर्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।
यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव न हिरण्यगर्भस्येति ।
१५ पुरुषत्वाच्चस्य । विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन
देवतात्वात्-देवताद्वन्द्वे च (पा. सू. ७।३।२१) इति विश्वानरौ तौ
निवासो यस्येति-तस्य निवासः (पा. सू. ४।२।६९) इत्यण् । तेन
परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति नान्यः । भगवदंशत्वादन्यत्रोपचारात्म-
योगः । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥ १।२।२४ ॥

२० स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १।२।२५ ॥

व्याख्यानानेन भगवत्परत्वाद्वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह ।

केचित्सर्वदेहे हृदयावकारो प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।

चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गराक्षसदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥

(भा. २।२।८) इति ।

२५ स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे ।
स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्येभ्य एव हि श्रवणं यदि

प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात्तदा स्मरणं नोपपद्येत । अत इति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।२५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद्- *sup.*

संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ १।२।२६ ॥

किंचिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णयिते तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

१०

इति (म. गी. १।५।१४)

(जाठर. एवाग्निर्वैश्वानरो भवति तस्यैव भगवद्विमूर्तिस्त्वाद्वाक्यार्थो)

यथाकर्तृत्वोद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगवत्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयोऽन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निर्वैश्वानर इति शब्दः केवलवैश्वानरे भवेत् । भगवत्परत्वं योगेन तद्विमिसाहचर्याद्- *पूर्व*

१५ मिरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्निकल्पनमुपासनार्थम् । प्राणो हि देवताः-

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् (छां. ५।१.०।१) इत्यादिना ।

तदेतेभ्यो हेतुभ्योऽन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भगवद्दर्शः । पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं

वेद (श. ब्रा. १.०।६।१।११) इति भिन्नहेतुर्हेतुहेतुश्च भवतीति न

चकारः । तस्माद्विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाच्च भगवान् वैश्वानर इति चेत् ()

१० न । तथा दृष्ट्युपदेशात् । सर्वशोकृत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपदिश्यते ।

विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापचिरित्येवमेव भगवतो वर्णितम् । तर्हि कार्य-

वाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत्तत्राह । असंभवाद् । नाहि तस्य द्युमू-

र्धत्वादयो धर्माः संभवन्ति । उपचारदुपासनार्थं परिकल्पनं गविष्यतीति

चेत् न । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो

२५ यत्पुरुषः स यो हेतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तः प्रतिष्ठितं वेद

वा अग्निर्वैश्वानरः (वृ. वा. शा. समाजत्रा.) इति श्रुतेः । संवत्सरस्य प्रजापति-
त्वाच्च हिरण्यगर्भोपासनापरमिति गम्यते । [ब्रह्मात्मशब्दावपि हि तत्रैव
युक्ततरो । तदुपासकस्यैवान्नमोजनत्वमपि सर्वत्र युक्तम् । प्रादेशमात्रत्व-
मपि मुख्यजीवत्वादस्मदाद्यपेक्षया स्थूलत्वाद्यभिप्रायम् । विराडभिमानित्वाच्च
५ लोकावयवत्वम् । वेदगर्भत्वादग्नित्रयात्मकत्वमिति । तस्माद्धिरण्यगर्भो-
पासनापरमेवैतद्वाक्यं न भगवदुपासनापरमित्येवं प्राप्त उच्यते ।

वैश्वानरः परमात्मैव । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । साधारण-
शब्दाद्विशेषः । ये पूर्वपक्षे साधारणशब्दा हिरण्यगर्भपरतया ततोपि
विशेषोक्तिर्येन भगवानेव वैश्वानरो भवति । प्रादेशमात्रस्यैव शुमूर्ध-
१० त्वादधिर्मः । न हि विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवदतिरिक्ते संभवति । सर्वभवन-
सामर्थ्याभावात् । साधारणाद् धर्माच्छब्द एव विशेष इति वा । विशेषा-
दित्येव वक्तव्ये साधारणशब्दशब्दौ प्रादेशमात्रस्यैव वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं
शुमूर्धत्वादिकं तस्यैवेति समासेन द्योतयतः । अन्यथा विरोधाभावात् ।
यदपि लोकात्मकं स्थूलं रूपं तदपि भगवत एव न हिरण्यगर्भस्येति ।
१५ पुरुषत्वात्तस्य । विश्वस्य जडस्य नरस्य जीवस्य च भगवदंशत्वेन
देवतात्वात्—देवताद्वन्द्वे च (पा. सू. ७।३।२१) इति विश्वानरो तौ
निवासो यस्येति—तस्य निवासः (पा. सू. ४।२।६९) इत्यण् । तेन
परमेश्वर एव वैश्वानरो भवति नान्यः । भगवदंशत्वादन्वयोपचारात्प्र-
योगः । तस्माद्वैश्वानरः परमात्मा ॥ १।२।२४ ॥

२० स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ १।२।२५ ॥

न्याख्यानेन भगवत्परत्वाद्वाक्यस्य प्रमाणान्तरमाह । ^{श्रुति}
केचित्स्वदेहे हृदयावकारो प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरयाद्वराङ्गगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥

(भा. २।२।८) इति ।

२५ स्मर्यमाणं रूपमनुमानं स्यात् । प्रादेशमात्रवैश्वानरस्य ब्रह्मत्वे ।
स्मरणं हि मननं श्रुतस्य भवति । श्रुतिवाक्यस्य एव हि श्रवणं यदि

प्रादेशमात्रवैश्वानरप्रतिपादकजातीयानां न ब्रह्मवाक्यत्वं स्यात्तदा स्मरणं नोपपद्येत । अत इति हेतोः प्रादेशमात्रवैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।२५ ॥

शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-
संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ १।२।२६ ॥

किंचिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यदि स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति वाक्यार्थो निर्णयिते तदा स्मृत्यन्तरेणान्यथापि व्याख्येयम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥

११

इति (म. गी. १५।१४)

- (जाठर, प्रयाग्वैश्वानरो भवति तस्यैव भगवन्निभूतित्वाद्वाक्यार्थो)
यथाकर्धचिद् योजयिष्यते । न तु विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वाद् भगव-
त्परत्वं वाक्यस्य । विरुद्धधर्माः शब्दादयोन्तःप्रतिष्ठानं च । अग्निवैश्वानर
इति शब्दः केवलवैश्वानरे भवेत् । भगवत्परत्वं शोभेन तद्विमिसाहचर्याद-
१५ भिरेव भवेत् । तस्यैव च त्रेताग्नितत्पनमुपासनार्थम् । प्राणां हि देवताः—
तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् (छा. ५।१०।१) इत्यादिना ।
तदेतेभ्यो हेतुभ्योन्तःप्रतिष्ठितत्वमपि न भवन्नद्धर्मः । पुरुषेन्तप्रतिष्ठितं
वेद (श. भा. १०।६।१।११) इति भिन्नहेतुर्हेतुहेतुश्च भवतीति न
चकारः । तस्माद्विरुद्धधर्माणां विद्यमानत्वान्न भगवान् वैश्वानर इति चेत् ।)
२० न । तथा दृष्ट्युपदेशात् । सर्वसोक्तत्वं भगवतो वक्तुं तथा दृष्टिरुपदिश्यते ।
विरुद्धधर्माणां तत्तद्भावापत्तिरित्यैश्वर्यमेव भगवतो वर्णितम् । तिर्हि कार्य-
वाक्यमेवास्तु स्मृत्यनुरोधादिति चेत्तत्राह । असंभवात् । नहि तस्य सुमू-
र्धत्वाद्यो धर्माः संभवन्ति । उपचारादुपासनार्थं परिकल्पनं भविष्यतीति
चेत् न । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स ण्योऽग्निवैश्वानरो
२५ यत्पुरुषः स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तः प्रतिष्ठितं वेद

(श. ब्रा. १०।६।१।११) इति । तस्मात्पुरुषत्वं पाठान्तरे पुरुषविधत्वं वा जाठरस्य न संभवतीति भगवानेव वैश्वानरः । भगवत्परत्वे संभवत्यन्यकल्पना न युक्तेति ॥ १।२।२६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ १।२।२७ ॥

५ वैश्वानरो न ऊत्या (अ. वे. ६।३।५।१) इत्यादिमन्त्रैर्देवताया महामूतामेवा वाक्यार्थेति कस्यचिदुद्धिः स्यात्तदप्यतिदेशेनैव परिहरति । मुख्योपपत्तिर्भगवत्परत्वे संभवति नान्यकल्पना युक्तेति ॥ १।२।२७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ १।२।२८ ॥

५८

अधुना परिमाणविशेषो विचार्यते । प्रादेशमात्रत्वं भगवतः स्वाभ-

१० विकं कृत्रिमं वेति । अस्मिन् सिद्ध एव पूर्वोक्तं सिद्धं भवेदिति विचार्यते । तत्रास्मिन्नर्थे चत्वार ऋपयो वेदार्थचिन्तकाः प्रकारभेदेन । तत्र केवलं शब्द-बलविचारका आचार्याः १ । शब्दार्थयोर्जैमिनिः २ । आश्रमस्थस्तु शब्दो-पसर्जनेनार्थविचारकः ३ । केवलार्थविचारको बादरिरिति ४ । आचार्यः पुनर्विचाराविचारयोर्दोषं पश्यन् विचारमपि वदन् तेषामल्पबुद्धिरुपनाय

१५ नामान्याह । तत्र जैमिनिरुभयबलविचारकः प्रथमं निर्दिश्यते । व्याप-कस्य प्रादेशमात्रत्वे साक्षादपि कल्पनान्यतिरेकेणापि स्वरूपविचारेणैव विरोधं मन्यते जैमिनिः । आकाशवद्व्यापकं सर्वतःपाणिपादान्तं ब्रह्म । अतएव साकारत्वमनन्तमूर्तित्वं ब्रह्मणः स्वेच्छया परेच्छया स्वभावतश्च विभक्तमिव । त्रयोपि नियतपरिमाणाः । अनियतपरिमाणास्त्वाकाशवत्प-

२० रिच्छेदनिरूप्याः । तद्वृद्धिहासाभ्यां तथा भवन्ति । स्मृतावप्युक्तम् ।

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।

प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥

तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥

(इति ।)

मृतेषु पञ्चधा । उदरेऽङ्गुष्ठमात्रः । हृदये प्रादेशो मूर्धनि च मनसी-
न्द्रियेषु चाणुः । चित्ते व्यापकः । एकस्याप्युपक्रमे सर्वेषु तथात्ववादो
विभूतिरभेदाय । तस्माद्वैश्वानरस्य पुरुषत्वात्साधिदानन्दरूपेणैवं
प्रादेशमात्रत्वं न विरुध्यते । अतः साकारब्रह्मवाद एव जैमिनेः
५ सिद्धान्तः ॥ १।२।२८ ॥

अभिष्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ १।२।२९ ॥

निराकारमेव ब्रह्म मायाजबनिकाच्छन्नं तदपश्यमेव पुरुषाकारेणा-
धिदैविकदेवताधिष्ठितेनाभिष्यक्तः पुरुषोन्तर्यामी । अत एव पुरुषविध
इति । अभिष्यक्तेर्हेतोः साकारत्वमपि मायापगमनकृतत्वाच्च स्वाभाविकत्वं
१० तथापि निर्दिश्यमानं साधिदानन्दरूपमेवाश्मरथ्यो मन्यते ॥ १।२।२९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ १।२।३० ॥

वादरिः केवल्यौक्तिकम्विन्तनवशात् प्रादुर्भूतरूपानुवादिका श्रुति-
रिति । यद्यद्विद्या त उन्मूलय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सवनुग्रहाय ।
(भा. ३।१।१२) इति वाक्यानुरोधात् । अन्यथा बहुकल्पनायां बुद्धि-
१५ सौकर्याभावात् तार्किकादिमतेष्वपि तथात्वाद्युक्तत्वानुरोधेन ब्रह्मवादोप्यन्यथा
नेय इति हि मन्यते । आस्मिन्पक्षे स्वतन्त्रत्वम् । अथवा मायास्थाने-
नुत्पत्तिः । अगिन्यक्तिस्तु तुल्या । एवं सति वादरिभतेपि तान्त्रिक-
मेव रूपम् ॥ १।२।३० ॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ १।२।३१ ॥

२० जैमिनिमत आकारवादे नियतसाकारं मन्यमानस्तदेकदेशी निय-
तमेव प्रादेशमात्रमगवद्भूतं मन्यते । तन्निराकरणाय सर्वत्र प्रादेशत्वं
संपत्तिकृतमित्याह ।

तत्र का संपत्तिः कथमिति स्वयमेव श्रुत्या प्रदर्शयति । वाजसने-
यिब्राह्मणे सुप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् वैश्वानरस्यावयवान् अप्यात्मे च

11-S reads अनुस्मृतेरिति for अनुस्मृतेः ।

17-A reads स्मृतिः for अनुस्मृतिः ।

मूर्धप्रभृतिषु निबुक्पर्यन्तेषु सम्पादयन् प्रादेशमात्रमिह वै देवाः सुविदिता
अभिसंपन्नास्तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादायिष्या-
मीति स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानरः (वृ. जाबालशा.)
इत्यादिना । संपत्तिनिमित्तमेव प्रादेशमात्रत्वं वैश्वानरस्याह । ननु
५ प्रादेशमात्र एव वैश्वानर इति तदेकदेशिपरिहारं जैमिनिर्मन्यते ॥ १।२।३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ १।२।३२ ॥

मुख्ये स्वसिद्धान्तमाह । व्यापक एव प्रादेश इति नहि विरुद्धमु-
भयं भगवत्यनवगाह्यमाहात्म्ये । तस्मात् प्रमाणमेवानुसर्तव्यम् । न युक्तिः ।
शब्दबलविचार एव मुख्यः । ननु प्रातीतिकविरोधादन्यथात्वकल्पनम् ।
१० वैश्वानरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेन्तः प्रतिष्ठितत्वं च वाजसनेयिनः
समामनन्ति । नहि तस्य तद्विधत्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितत्वं च संभवति युक्त्या ।
अतोऽन्ये ऋषयो भ्रान्ता एव । येन्यथा कल्पयन्तीत्याभिप्रेत्य स्वमतमाह ।

एवं वैश्वानरमस्मिन्मूर्धचिबुकान्तराले जाबालाः समामनन्ति ।
एषोनन्तोऽन्यक्त आत्मा योविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोविमुक्तः कास्मिन्प्रतिष्ठितः
१५ (जा. १) इत्यादिना भ्रुवोः प्राणस्य च यः सान्धिः स एष धोर्लोकस्य
परस्य च सन्धिर्भवतीति न ह्यनन्तः संकुचितस्थाने भवति विशेषणवैयर्थ्या-
पत्तेः । युक्तिगम्या त्वब्रह्मवियैव । अविरोधेऽपि वक्ष्यति । श्रुतेस्तु शब्दमू-
लत्वात् (ब्र. सू. २।१।२७) इति । ननु तथापि काचिद्वेदानुसारिणी
युक्तिर्वक्तव्या शास्त्रसाफल्येति चेत् । उच्यते । विरोध एव नाशङ्कनीयो
२० वस्तुस्वभावात् । अयःकान्तसंनिधौ लोहपरिभ्रमणे वा युक्तिर्गर्भस्योदर्या-
दाहे रेतसो मयूरत्वादिभावे । न हि सर्वत्र स्वभावदर्शनाभ्यामन्योपपत्तिः
कैश्चिदपि शक्यते वक्तुम् । तस्यान्ते सुपिरम् (ना. १।३।२) इत्यादिना श्रुतिरेव-
मेवाह । यशोदास्तनन्धस्य च भगवतो मुखारविन्दे विश्वमेव दृष्ट्वा स्वप्नमाया
विद्यानिराकरणाय सिद्धान्तमाह ।

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनोत्पत्तिक आत्मयोगः (भा. १०।८।४०) इत्युल्लसलबन्धने चाथमर्थो निर्णीतः । तस्मादानन्दांशस्यैवार्थं भर्मा यत्र स्वाभिन्न्यक्तिस्तत्र विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमिति चकारार्थः । तस्मात्पादेशमात्रो व्यापक इति वैश्वानरो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।२।३२॥८ ॥

१० ॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुमान्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १।२ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

१ दुष्वाद्यायतनाधिकरणम् ।

दुष्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १।३।१ ॥

१० द्वितीयपाद आधेयरूपो भगवान् प्रतिपादितः । आधाररूपोत्र प्रतिपाद्यते । तेन सर्वं ब्रह्मेति फलिष्यति ।

वायकानां बलिष्ठन्यात्साधकानामभावतः ।

आधारधर्मा बाध्येरन्निति पादोभिधीयते ॥ १८ ॥

इदं श्रूयते । यस्मिन्त्याः पृथिवी चान्तरिक्षमातं मनः सह पाणेश्च

१५ सूर्यः । तमेवैवां जानधात्मानमन्या वायो विगुद्धथामृतस्यैष सेतुः (मुं. १।२।५) इति ।

यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाच्यार्थः सर्वथापितः ।

अर्थात्मकरणाद्विज्ञानदिति पूर्वं विचार्यते ॥ १९ ॥

अत्र संशयः । दुष्वाद्यायतनं ब्रह्म । आहोस्वित्पदार्थान्तरमिति ।

१० अर्धान्तरमेव भवितुमर्हति । दुष्वादीनां सूत्रे मणिगणा इव प्रोक्तानां भार-
त्वात् तद्वाहकः परमात्मा । अन्यवाग्विमोक्त्यासंयतः । एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानस्य पृष्टत्वात्कथमन्यविमोक्तः । सेतुश्च मतिसाधनः । तस्मादफल-
त्वमपि । आत्मत्वाभावात् परं विद्यत इति विरोधश्च । अतो न ब्रह्मविद्या-
परमेतद्वाक्यं किंतु स्मृतिमूलं भविष्यतीत्येवं प्राप्त उच्यते ।

१ अत्रार्थाधिकरणस्य नाम. वेदान्ताधिकरणमालम्ब्य न उच्यते ।

१० [अंशुभाष्य]

द्युम्बाद्यायतनं ब्रह्मैव । द्यौर्भूश्चादिर्येषां ते द्युम्बादयस्तेषामापतनम् ।
 यस्मिन्शरीरिति वाक्योक्तानां साधकं वदन् प्रथमपरिहारमाह । स्वशब्दात् ।
 आत्मशब्दो व्याख्यातः स्वशब्देन । अत्र न जीवस्यात्मत्वेनोपासनार्थमा-
 त्मपदं किंतु पूर्वोक्तानामात्मभूतं तेन न भारकृतो दोषः । कारणे हि
 ५ कार्यमोतं भवति सेतुत्वं च युज्यते । तज्ज्ञानेनामृतत्वपालेः । अभेदेपि-
 ब्रह्मविदाप्रोति परम् (तै. २।१) इतिवदर्थः । तस्मादवाधितार्थत्वाल्ल-
 क्ष्यस्य सर्वगतत्वव्युत्पादकत्वाद् द्युम्बाद्यायतनं ब्रह्मैव ॥ १।३।१ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ १।३।२ ॥

ननु चोक्तं सर्वविज्ञानस्योपक्रान्तत्वादन्ववाग्विमोको विरुद्ध इति ।
 १० नैष दोषः ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानां जीवन्मुक्तानां शरीराध्यासरहि-
 तानामवान्तरप्रकरणशरधनुन्यायेन ब्रह्मत्वेन ज्ञातं पृथक्त्वेन वा जीवं
 लक्ष्ये योजयितुं तदुपसृप्यता व्यपदिश्यते । तेन शरीराध्यासविशिष्टं न
 ब्रह्मणि योजनीयमिति ।

१५ किंच । वाग्विमोक एव न वस्तुविमोकः । वस्तुनो ब्रह्मत्वात् ।
 वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारस्य । अतो न सर्वविज्ञानबाधः । अतो बाधका-
 भावादिवं ब्रह्मवाक्यमेव ।

ये तु श्रुतेरन्यथार्थत्वं कल्पितमतानुसारेण नयन्ति ते पूर्वोत्तरस्पष्टश्रु-
 तिविरुद्धार्थवादिन उपेक्ष्याः ॥ १।३।२ ॥

१० नानुमानमतच्छब्दात् ॥ १।३।३ ॥

ननु जडधर्मा जडदृष्टान्ताः प्रकरणे बहवः सन्ति । अरा इव
 ब्रह्मपुरे मनोमय इत्यादि । तस्मात्प्रकृतिपुरुषानिरूपकसांख्यानमापकमेवैत-
 त्प्रकरणमस्तु । निर्णतिमप्यक्षराधिकरणे जडधर्मात्पुनरुज्जीवनम् । तस्मा-
 द्युम्बाद्यायतनं प्रकृतिरेव भवितुमर्हतीति चेत् ।

२५ न अनुमानं तन्मनानुमापकं न भवति । कोपि शब्दो निःसंदिग्ध-
 स्तन्मतख्यापको नास्ति । ब्रह्मवादख्यापकास्तु बहवः सन्ति आत्मसर्व-

ज्ञानन्दरूपादिशब्दाः । अतः संदिग्धा जडधर्मत्वेन प्रतीयमाना अपि ब्रह्मधर्मा एवेति युक्तम् । न हि ब्रह्मवादः श्रुतिव्यतिरिक्ते सिद्धोस्ति । येन ब्रह्मधर्माभावो निश्चेतुं शक्येत । अस्मात् सर्वाधारत्वेन निरूप्यमाणः परमात्मिदं न पथानमिति ॥ ११३३ ॥

५

प्राणभृच्च ॥ ११३४ ॥

नन्वस्ति निर्णायकं प्राणानामोक्तत्ववचनं—मनोमयः प्राणशरीरेनेता (मुं. २।१।७) इति च । अतो जीवधर्माः केचन जडधर्माभ्यामे सर्वज्ञत्वादयोपि योगप्रभावाज्जीवधर्मा इति । तस्माज्जडजीवविशिष्टः सांख्यवाद एव युक्त इति चेत् । न ।

१० प्राणभृज्जीवो न संभवति । अतच्छब्दादेव न ज्ञानन्दरूपः भवितुमर्हति तन्मते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ११३४ ॥

मेदव्यपदेशात् ॥ ११३५ ॥

विशेषहेतुमाह । तमेवैकं जानथ (मुं. ६।२।५) इति कर्मफलं भावः प्रतीयते । अतो मेदव्यपदेशाच्च प्राणभृज्जीवः ॥ ११३५ ॥

१५

जीवजडसाधारणनिराकरणाय विशेषहेतुमाह ।

प्रकरणात् ॥ ११३६ ॥

प्रकरणं हीदं ब्रह्मणः । ब्रह्म देवानामित्यारम्भे स ब्रह्मविद्यामिति । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यामित्यन्ते च । ब्रह्मविद्याया एव प्रकरणित्वमवगम्यते । ब्रह्मैवेवममृतं पुरस्तात् (मुं. २।२।११) इत्येवमादिभिर्विस्पष्टो ब्रह्मवादः प्रतीयते ॥ ११३६ ॥

२०

सर्वस्याप्यन्यथाभावशङ्कया विशेषहेतुमाह ।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ११३७ ॥

द्वा सुपर्णेति वाक्ये—अनश्नन्नन्यो अभिवाकरीति (मुं. ३।१।१) इति केवलस्थितिः परमात्मनः । कर्मफलपमोगो जीवस्य । अतः स्थित्य-

दनाभ्यां जीवपरमात्मनावेव मध्ये परामृत्यौ । न हि सांख्यमतमेतादृशं
भवति । अतोस्य वैशेषिकोपपत्तेर्विद्यमानत्वात्प्रतिलोभ्येन सर्वा उपपत्तयो
दृढा इति युष्वाधायतनं भगवानेवेति सिद्धम् । यद्यपि पेङ्गुचुपनिषदि
द्वा सुपर्णेत्यस्यान्यथा व्याख्यानं प्रतिमाति तद्वत्तां प्रदेशविशेषेन्यथा
५ व्याख्यानं न दोषाय । तस्मात् सत्त्वक्षेत्रज्ञौ जीवब्रह्माणौ व्याख्येयौ ॥
॥ १।३।७ ॥ १ ॥

२ भूमाधिकरणम् ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ १।३।८ ॥

१० नेप इव भूयते । यो वै भूमा तत्सुखम् (छां. ७।२।१) इति सुख-
मुक्त्वा भूभोऽलक्षणमाह । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
त्तानाति स भूमा (छां. ७।२।१) इति । तत्र संशयः । भूमा बाहु-
महोस्विद्वहेति । तत्र प्रपाठकारम्भे ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति प्रति-
ज्ञातत्वाद्देवादीनां नामत्वमुक्त्वा ततो भूयस्त्वं वागादीनां प्राणपर्यन्ताना-
मुक्त्वा मुख्यप्राणविद्याया अवरोहत्वाविद्योत्वस्यापनायार्द्धप्रपाठकं समाप्य
१५ ततोपि विज्ञानादीनामन्तरङ्गाणां सुखान्तानां भूयस्त्वमुक्त्वा सुखस्य
फलत्वात्तस्यैव भूयस्त्वं वदति । १२

‘यद्यपि—तरति शोकमात्मविद् (छां. ७।१।३) इति नारदप्रभाद्
भूभो ब्रह्मत्वं प्रकरणादुक्तं शक्यते’ । तथापि तस्यैवाधात आत्मादेशा
इत्यहंकारादेशावदात्मादेशोऽप्यस्ति । तेनाब्रह्मत्वेऽपि प्रभसिद्धिः । तस्य
२० सुखबाहुन्यस्य सैव महिम्नि प्रतिष्ठितत्वं सर्वतः पूर्णविषयत्वाभेऽपि भवति ।
सुपुषावपीति तयोरन्यतरद् ब्रह्मम् । तत्राप्यन्तरङ्गत्वात्सुपुमिरेवात्र भूम-
त्वेनोच्यते । न सुखबाहुन्यं सुपुमिरुपमव भूमत्येवं प्राप्ता । उच्यते ॥

हappens भूमा भगवानेव । कुतः । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादः
सुपुमिः । तस्मादधि आधिक्येनोपदेशात् । यद्यपि नान्यत्पश्यतीत्यादि
२५ समानं तथापि स एवाधस्तादित्यादिना तु ततोऽप्यधिक्यमा उच्यन्ते ।

न हि सुपुमेः सर्वत्वादिधर्माः संभवन्ति । आत्मशब्दश्च मुख्यतया परिगृहीतो भवति । भावशब्दस्यापि सर्वत्वाद् भगवति वृत्तिरदोषः । तस्माद् भूमा भगवानेव ॥ १।३।८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ १।३।९ ॥

- १ नान्यत्पश्यतीत्यादयोपि धर्मा ब्रह्मणि न विरुध्यन्ते । स्वाप्ययसं-
यस्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि (ब्र. सू. ४।४।१६) इति न्यायेन ।
यत्र हि द्वैतमिव भवति (बृ. ४।५।१५) इत्यादि मुख्योभयशान्नानात् ।
अन्यादर्शनादयो भगवति न विरुध्यन्ते । चकारात्फलं तस्यैवोपपद्यत
इत्याह । स वा एष एवं पश्यन् (छां. ७।२।५।२) इत्यादिना सह-
१० शाणि च विंशतिः (छां. ७।२।६।२) इत्यन्तेन तेन भूमा ब्रह्मैवेति
सिद्धम् ॥ १।३।९॥२ ॥

३ अक्षराधिकरणम् ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १।३।१० ॥

- गार्गीब्राह्मणे । करिषन्तु स्वल्पाकाश ओतश्च मोतश्चेति । स होवाच ।
१५ एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु (बृ. ३।८।७-८)
इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमक्षरशब्देन पदार्थान्तरं ब्रह्म वेति ।
तच्चायेतनसाधारण्याद् वर्णतुल्यत्वादाकाशावदस्याप्यनसत्त्वमेव । शुभ्वा-
द्यायतनविरोधस्तु तुल्यः । अत एवायतार्थता अदृश्यत्वाधिकरणेन । न
हि तत्र विरुद्धधर्मा आशङ्क्य निराक्रियन्ते । अतोयेतनतुल्यत्वाद् ब्रह्मवा-
२ दस्यासमाप्तत्वादायहावित्त्वात्पटुः स्तीत्वाच्च-धूमरो वाय आकाशाद्भूयान्
(छां. ७।१।३।१) इति वक्तव्यापिदुषपत्त्या स्मरणकालभूतसूक्ष्मप्रकृति-
जीवविशेषाणामन्यतरपरिग्रह इति वक्तव्यमुपासनार्थम् । अत्र हि
पापत्रिकसर्वधर्मसाहित्यं ब्रह्मधर्मत्वं च प्रतीयते । तदुपासनार्थत्वं उप-

पद्येत । ब्रह्मत्वपरिग्रहे तु वैयर्थ्यमेव । उपदेष्टृत्वाभावात् । तस्मादक्षर-
मन्यदेव ब्रह्मधर्मत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्ते । उच्यते । ७

अक्षरं परमात्मैव । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । श्रुतिं व्याख्याय
सिद्धं हेतुमाह । अत्रैक एव प्रश्न उत्तरं चैकम् । आकाशस्यावान्तरत्व-
मेव । तेनाम्बरान्तानां पृथिव्यादीनां विधारकः परमात्मैव । द्युभ्वाद्याय-
तनसिद्धो धर्मोत्र हेतुः । न तदश्नेति कश्चनेति मुख्यतया परिगृहीतो
भवति । अन्यथा मूर्ध्ना विपतनं च भवेत् । न ह्यन्यः सर्वाधारो भवितु-
मर्हति । परोक्षेण ब्रह्मकथनार्थमक्षरपदमन्यनिराकरणार्थं तद्व्यमोपदेशश्च ।
तस्मादक्षरं परमात्मैव ॥ १।३।१० ॥

१० ननु कचिद्वाक्ये विधारणं ब्रह्मधर्मत्वेनाश्रितमित्यन्यत्रापि न तथा-
श्रयितुं शक्यते । नियामकाभावादित्यत आह ।

सा च प्रशासनात् ॥ १।३।११ ॥
सा च विधृतिरन्नादिवाक्ये ब्रह्मधर्म एव । कुतः । प्रशासनात् ।
इतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः (बृ. ३।८।९)
इति प्रशासनेन विधारणमन्यधर्मो भवितुं नार्हति । अप्रतिहताज्ञाराक्ते-
र्भगवद्धर्मत्वात् । तस्मादक्षरं ब्रह्मैव ॥ १।३।११ ॥

ननु कमुपासनापरं भविष्यतीति । तत्राह ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १।३।१२ ॥
अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य भावोन्यभावः । अब्रह्मधर्म इति
१० यावत् । तस्यात्र व्यावृत्तेः । अब्रह्मत्वे हि ब्रह्मत्वेनोपासना भवति कार्य-
कारणभावभेदेन । न ह्यत्र तादृशो धर्मोस्ति । चकाराद्-यो वा एत-
दक्षरमविदित्वा गार्गि (बृ. ३।८।१०) इत्यादिना शुद्धब्रह्मप्रतिपादन-
मेव नोपासनाप्रतिपादनमिति । तस्मादक्षरं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ १।३।१२ ॥ ३॥

४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ ११३१३ ॥

[पञ्चमपञ्चे—एतद् सत्यकाम परं चापरं न ब्रह्म यदोकारस्तस्माद् विद्वानेतेनैकतरमन्वेति ययंकमात्र (प्र. ५।२) इत्यादिना । एकद्वि-

- ५ प्रिमाधोपासनया अग्नयजुःसामभिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकप्राणिपुन-
रागमने निरूप्यार्थवतुर्थमाधोपासनया परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि
परे सम्पन्नो यथा वादोदरस्त्वचा (प्र. ५।५) इत्यादिना परस्परं
पुरिशयं पुरुषमीक्षते (प्र. ५।५) इति । तत्र संशयः । परपुरुषः
परमात्मा ध्यानविषयः । अहोस्विद विराट् पुरुषो ब्रह्मा वेति । तत्रा-
१० मुख्यप्रवाहपतितत्वाद् ब्रह्मलोकं गतस्य तदीक्षणमेव न कलं भूयते । न
हि परमपुरुषस्य ब्रह्मत्वे तज्ज्ञानमेव कलं भवति । तस्माद् विराट् ब्रह्मा
वाभिध्यानविषय इत्येवं प्राप्ते । उच्यते । १२

परमात्मा
Brahman - d.m.

- सः अभिध्यानविषयः परपुरुषः परमात्मनः । कृतः । ईक्षतिकर्म-
व्यपदेशात् । जीवधनार्थं वलर्जाभाभृताद् ब्रह्मलोकान्तररूपपुरुष-
१५ दर्शनमीक्षतिः । तस्याः कर्मत्वेन व्यपदेशादुभयाः कर्मणोरेकत्वमपरं प्रिमा-
न्नपर्यन्तो निरूप्य परं तद्वै निरूपयति । तथैव च शंके तिस्रो माया
इत्यादि । अभिध्यानस्य हि साक्षात्कारः कलम् । अतः कलरूप-
ज्ञानस्य विषयत्वात् परपुरुषः परमात्मनः । मन्दराङ्कानिदृश्यधर्मवेदं
सूत्रम् । अत्र सर्वसङ्ख्यारवादिनामन्यथा पाठो भ्रमात् । तत्रापि विचार-
१० शून्यः ॥ ११३१३ ॥ ४ ॥

The idea is -
५ दहराधिकरणम् - There is some body
small - but small as
दहर उच्यते ॥ ११३१४ ॥

- अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोस्मिन्नन्त-
राकारास्तस्मिन्पदन्तस्तद्वेदव्यं तद्वाव निजिज्ञासितव्यम् (छां. ८।१।१)
१५ इत्यादि भूयते । तत्र संशयः । किं जीवोन्वेदव्यो ब्रह्म वेति जीवब्रह्म-

- वादो निर्णयिते । श्रुत्यर्थो हि निर्णेतव्यः । तदादिदमस्मिन्वाक्ये परमार्थतो जीव एव ब्रह्म चेच्छास्त्रं न तत्रैव समानं चेद् व्यर्थमाधिकरणारम्भः । इदमेव न वाक्यं श्रुत्या वक्तव्यं न भवेत् । तस्मादस्मिन्नाधिकरणे मुख्या सर्वसंकरवादादिनिराकृतिः । किं तावत् प्रामम् । दहर आकाशो जीव इति । अत्रावान्तरप्रकरणद्वयम् । तत्र द्वितीये प्रजापतिप्रकरणे जीव एवमृतामयरूपः प्रतिभाति । स्पष्टार्थं न द्वितीयप्रकरणम् । तस्मात्प्रथमेऽपि जीव एव तादृशधर्मवान्भावितुमर्हति । अर्थानुगुण्यमपि व्याख्येयम् । अयमेव जीवो ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म (बृ. ४।४।५) इति श्रुतेः । मैत्रेयीब्राह्मणं चानुगुणं भाविष्यति । तस्य पुरं शरीरं तत्र हृदयकमलं सूक्ष्मम् । तन्नाराग्रमात्रो जीव एवाकाशः । तास्थ्यात्तद्व्यपदेश इति । अन्वेष्टव्यस्तु तस्मिन् विद्यमानस्तन्महिमा । वासनारूपेण सर्वं तत्र वर्तत इति । अन्यथोभयत्र सर्वकथनं विरुद्धमापद्येत । भूतानि महाभूतानि पुत्रादयो वा । तं चेदब्रूपुरित्यादिना नित्यतामुपपाद्येय आत्मेत्यादिना तस्यैव ब्रह्मत्वमुपदिशति । तज्ज्ञानं च प्रशंसति । स्वात्मज्ञानिनः कामासीद्धिं चाह । य इहेत्यादिना । येषु च विरुद्धा धर्माः प्रतिभान्ति अहरहर्ममनादयस्तेऽपि स्वकल्पितजीवानां स्वप्नमायामनोरथादिषु तेषामेव गमनागमने प्रति । स्वातिरिक्तस्य ब्रह्मणो-मावात् । एवं लोकाधारत्वमपि । ब्रह्मचर्यं च तस्य साधनामिति । योगश्च तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति (क. ६।१६) इति च । तस्माज्जीव एव दहर इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।^{१०}

- दहरः परमात्मा न जीवः । कुतः । उत्तरेभ्यः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणेभ्यो हेतुभ्यः । तेषामपि साध्यत्वादेवमुक्तम् । जीवो नाम भगवदंशो न भगवानेवेत्यग्रे वक्ष्यते । अंशो नानाव्यपदेशात् (ब्र. सू. २।३।४३) इति । नापि ब्रह्म तावन्मात्रम् । इदमप्यग्रे वक्ष्यते—अधिकं । भेदानिर्देशात् (ब्र. सू. २।१।२२) इति । तस्मादिदं प्रकरणं न जीवब्रह्मविधापरम् ।^{११}
- २५ किंतु ब्रह्मवाक्यमेवेति ॥ १।३।१४ ॥

उत्तरहेतूनां मध्ये हेतुद्वयमाह ।

०५१

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ ११३।१५ ॥

गतिशब्दाभ्याम् । गतिब्रह्मलोकगमनम् । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा

अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति (छा. ८।३।२) इति । एषे

५ आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसंकल्पः (छा. ८।३।५) इति केवल-

भगवद्वाचकाः शब्दा ब्रह्मलोकगच्छन् । ननु च जीवस्यैवं शब्दा गतिश्च

यनोरथादिकल्पितानामिति । तन्निराकरणायाह । तथाहि तथैव

गतिशब्दो भगवत्येव युक्तो । अनुतेनापिधानं हि तेषां विशेषणम् ।

अज्ञानावहितत्वनमित्यर्थः । गन्तव्यपरिकल्पितत्वम् । दृष्टत्वात् । तथैव

१० हि दृश्यते । सर्वोप्याह न किञ्चिद्वैद्विषमिति । न च गन्तुरभाव एव ।

शास्त्रवैकल्यापत्तेः । न ह्यन्मनागः पुरुषार्थः । कर्मकर्तृनिरोधश्च । तथा-

पहतपाप्मत्वं च । तद्विरुद्धधर्माणामनभवात् । भगवति विद्वानीमय

तपागनुभवः । ध्यानादावुपलब्धेः । पृथिवीशरायवद्वैव जीवब्रह्मविभागा न

स्वज्ञानकृतः । तथाहि ।

०५२ for translation

१५ [अज्ञानं नाम धैतन्यान्तर्भूतं तच्छक्तिसूपमनादि । उत यद्वि-

भूतम् । सात्त्विकम् । न । दहिर्भूतं चेत् सात्त्विकनिराकरणे-

नैव निराकृतम् । अन्तःस्थितायाः शक्तिसूपायाः स्वरूपाविरोधिन्या

न स्वरूपविभेदकत्वम् । आश्रयनाशयसंघातः । कल्पनायाभा-

धामाणिकत्वात् । बहिःस्थितस्यैव हि भेदकत्वम् । कुडारादिवत् ।

१० नापि यायुवत् । तच्छक्तित्वात् । किं च कायं ब्रह्मचोदं प्रद्वेषो येन

मिथ्यायादः परिकल्प्यते । अज्ञानादिति चेत् । पीतशङ्खप्रतिमानवद्युक्तं

मतकरणम् । ब्रह्मविदुषासनशनुषामिच्छति । शर्कराशक्षणेनेव पीतमे-

पतीति । सर्वज्ञेन हि वेदव्यासेन भाविमिथ्यावादनिराकरणेनेदमधि-

करणमारब्धम् । तन्मास्वीवानामवाज्ञानदर्शनाद्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वदर्शनाद्-

२५ गतिशब्दो ब्रह्मविषयावेव न जीवविषयो ।]

किं च लिङ्गं च वर्तते । यथैवेह कर्मजितो लोकः क्षीयत
 एवमेवात्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते (छां. ८।१।६) इति । न हि
 स्वाज्ञानं स्वस्य संभवति । हिताकरणसक्तिश्च । न च ज्ञानेन सामर्थ्य-
 मुद्धमिति वाच्यम् । विरोधित्वात् । न हि ज्ञाने जाते कर्तृत्वमस्तीति
 ५ विष्टववादिनोऽङ्गीकुर्वन्ति । विरुद्धा च कल्पना । अहं ब्रह्मास्मीति । अत
 एव सर्वभावश्रुतेः तज्ज्ञानं च तस्य सार्वज्ञे लिङ्गम् । तस्य हि स गुणो
 भगवान्वाच्यानामन्यतरः । स चेज्जीवे समायाति तत्कृपया तस्ये-
 वास्यापि माहात्म्यं भवति । १ तस्माद्विद्वादपि गतिरादौ ब्रह्मविषयो ।
 चकारात्—तेमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेपनाय (भे. ३।८)
 १० इति श्रुत्या ब्रह्मत्वेन ज्ञानं नात्मनो मोक्षाय । ब्रह्मण एव तु ज्ञानमात्म-
 त्वेनापि । तस्माद् बहरः परमात्मा ॥ १।३।१५ ॥

अपरं हेतुमाह ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १।३।१६ ॥

धृतेः । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय
 १५ (छां. ८।४।१) इति ।

न हि सर्वलोकविधारकत्वं ब्रह्मणोन्यस्य समवति । चकारात्सेतु-
 स्वमपि । तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यम् (छां. ८।१।१) इति लोक-
 विधारणस्य माहात्म्यरूपत्वान्नस्यैव कर्मत्वमित्याह । महिम्न इति । महि-
 मय पुरुषस्य । न तु वासनारूपेण तस्मिन् विद्यमानत्वम् । संसारिधर्म-
 १० स्वेनामाहात्म्यरूपत्वात् ॥ न च विरुद्धमुभयत्रैकस्य दर्शनमिति वाच्यम् ।
 अस्यास्मिन्नुपलब्धेः । अस्यैतादृशविरुद्धधर्माश्रयमाहात्म्यस्यास्मिन्
 भगवत्येवोपलब्धेः । ज्याप्यानाकाशात् । यावान्वा अयमाकाशः
 (छां. ८।१।३) अणुः स्थूलः इति । यरोदादयश्च बहिःस्थितमपि जग-
 दन्तः प्रपश्यन्ति । न त्वेतादृशो जीवो भवितुमर्हति । तस्माद् ब्रह्मैव
 १५ बहरः ॥ १।३।१६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १।३।१७ ॥

आकाशाशब्दाद्यत्वप्रसिद्धिः । अपहृतपाप्मत्वादिप्रसिद्धिः ।
किं बहुना प्रकरणोक्तसर्वधर्मप्रसिद्धिर्भवत्येव न जीव संभवत्यतोपि
भगवानेव दहरः स्वरकारादिधिमुखेनाधिकरणसमाप्तिः सुचिता ॥१।३।१७॥

५ अन्यनिषेधमुत्तेन पुनर्विवारयति ।

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नसंभवात् ॥ १।३।१८ ॥

ननु ब्रह्मतादृशं जीवो नैतादृश इति न कश्चित्सिद्धमस्ति । श्रुत्ये-
कसमाधिगम्यत्वादुभयस्वरूपस्य ब्रह्मवादे । अतो यथा सर्वत्र ब्रह्मणोसा-
धारणधर्मदर्शनात्तरणप्रकरणं ब्रह्मण इति निश्चीयते । एवमिहापि जीवस्या-
१० साधारणधर्मदर्शनाज्जीवप्रकरणमिति कृतो न निश्चीयते । निश्चिते तु
तरिमन्नाकाशाशुन्यत्वादयो धर्मो जीवस्यैव भविष्यन्ति नान्यस्येत्यमि-
मायेणाह ।

इतरपरामर्शात्सः । इतरो जीवस्तस्य परामर्शः । उपक्रमोप-
संहारमभ्यपरामर्शः संदिग्धे निर्णयः । तत्रात्मविदः सर्वान्कामानुक्त्वा
१५ मध्ये—अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचेतदमुतममयम् (छां. ८।३।४)
इत्यादि मध्ये । अग्रे—अथ य आत्मा स सेतुः (छां. ८।४।१) इति ।
तत्र संप्रसादः सुषुप्तिः जीवावस्था । तत्र परसंबन्धनिमित्तेन स्वेनैव
रूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाज्जीव एवेतादृश इति गम्यते । न ह्यत्र परमात्म-
२० नोयं धर्मः संभवति । अतः सर्वमेव प्रकरणं जीवपरं भविष्यतीति स एव
जीव एव प्रकटवर्णार्थ इति चेत् । न । जीवस्तादृशो न भवति । विरुद्ध-
धर्मत्वेनैव सर्वत्र तन्निश्चयात् । (उभयोरेकरूपत्वे सम्यग्यत्वमेव न स्यात् ।
अतः विवन्तावित्यादिवाक्यविरोधश्च अतो न जीवस्तादृश इत्यभिमाये-
णाह । असंभवात् । न हि जीवि जगदाधारत्वादिकं संभवति । न हि
३५ परामर्शमात्रेण सर्ववेदान्तविरुद्धं कल्पयितुं शक्यते । परामर्शस्यान्यार्थ-

त्वमुत्तरत्र वक्ष्यति । तस्माद् दहरो जीवो न भवितुमर्हति । वाक्यार्थो
यथोपपद्यते तथोत्तरत्र वक्ष्यते । ब्रह्म त्वेकमेव नोभयमिति निश्चयः
॥ १।३।१८ ॥

उत्तराच्चंदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १।३।१९ ॥

उत्तरात्यकरणात्प्राजापत्यात् । तत्र हि दिव्ये चक्षुषि मनोरूपे
प्रतीयमानो जीव एवामृताभयरूपो निरूपितः । तस्यैवोदगारां जाग्र-
त्साक्षित्वं तदनु स्वप्नसाक्षित्वं तदनु सुषुप्तिसाक्षित्वं निरूप्य सर्वत्र तस्या-
मृतरूपत्वमेव निरूप्यावस्थानामुत्तात्त्विकत्वमुक्त्वा समाध्यवस्थायां मनसि
तमेव जीवं तादृशं प्रतिपादयन्त्यतो जीवोपि वस्तुतस्तादृश एवेति प्रकृतेपि
परामर्शात्स एवेति चेत् । एवमाशङ्क्य परिहरति तुरान्देन । नायमर्थो
दृश्यते किंतु किंचिदन्यदस्तीति न नकारप्रयोगः । तदाह । आविर्भूत-
स्वरूपः । स्वाभ्ययसंपन्नोर्भगवदाविर्भावो जीवं भवति । नृसिंहोपासकस्य
नृसिंहाविर्भाववत् ब्रह्मण उपदेशसमं भगवदाविर्भावात् । सर्वत्र
स्यात्मानं पश्यन्निन्द्रेपि तथैवोपदिष्टवान् प्रजापतिः । अन्यथा प्रतिबिम्बा-
दावमृताभयवचनं मिथ्या स्यात् । इन्द्रे त्वाविर्भावाभावात्प्रजापत्यसन्निधाने
विपरीतं पश्यति । अतस्तावन्मात्रदोषपरिहारान्यान्यथोपदेशः स्वप्नादिषु
तथा प्रकृतेपि सुषुप्तावस्थायां भगवदाविर्भावाच्चथा वचनम् । तस्मादु-
भयमपि भगवत्प्रकरणमेव । एवमन्यत्रापि भगवदावेशकृता भगवद्धर्माभि-
लाषा प्राप्ताः । तस्माद् दहरः परमान्मेव ॥ १।३।१९ ॥

परामर्शस्य प्रयोजनमाह ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १।३।२० ॥

अन्य एवार्थः प्रयोजनं यस्य । तस्माद् यमहरहर्वा एवंवित्
स्वर्गमेति । स्वर्गं ज्ञाने हि ब्रह्मसुख फलं ब्रह्मज्ञानोपेक्षायावत्पश्येत ।
भगवतश्च तदाविर्भावो भवतीति चकारार्थः । संपत्तौ भगवदावेशकथनार्थं

वक्ष्यति च—स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षामविभूतं हि (अ. सू. ४।४।१६)
इति चतुर्थं । तस्मान्न परामर्शेनान्यथाकल्पनम् ॥ १।३।२० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेन्नदुक्तम् ॥ १।३।२१ ॥

‘ननु न ययं जीव उपपत्तिरस्तीति जीवप्रकरणं कल्पयामः । किंतु
५ ब्रह्मणि नायमर्थ उपपद्यते ।’

अल्पश्रुतेः । अल्पे हि पुण्डरीके कथं भगवदवस्थानम् । ध्याप-
कत्वभक्षणात् । यान्वान्वायमावाशः (छां. ८।१।३) इति । तस्माद्वि-
रोधपरिहाराय जीव एवाराधमावस्तथा भवत्विति कल्प्यत इति चेत्तर्हि
भवान्सम्पत् विचारकोऽस्मदीय एव । परं तत्तत्समाधानं पूर्वमेवोक्तम् निरा-
१० व्यत्वादेवं व्योमवच्च (अ. सू. १।२।७) इत्यत्र । तत्र प्रसमर्तन्यम् ।
विरोधन्तु सर्वमवयवसमर्थं ब्रह्मणि नाराङ्गनीयः । तथा पुरुषशरीरं च ।

पुरुषस्यै च मा भीराः सांख्ययोगविशारदाः ।

आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥

(भा. १।३-७ २१)

१५ इति भगवद्वाक्यात् । तस्मान्नृगवानिव दहर इति सिद्धम् ॥ १।३।२१ ॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् ।

अनृकृतेऽस्नस्य च ॥ १।३।२२ ॥

दहरविरुद्धं वाक्यमाशङ्क्य परिहरति । न तत्र सूर्यो भाति न
चन्द्रतारकं नेमा विद्युता भान्ति कृतायमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
२० तस्य भासा सर्वमिदं विभाति (मुं. २।२।१०) (कठ. २।५।१५)
(श्वे. ६।१४) इति कठवज्रचामन्यग्र च श्रूयते । यच्चच्छब्दानामेका-
र्थत्वं प्रकरणान्न ब्रह्मपरत्वं चावगतम् । अर्थाच्च संदेहः । यस्मिन् दीरि-
त्यत्र सूर्योदीनां ब्रह्माधारत्वमुक्तम् । अस्मिंश्च वाक्ये पूर्वार्थे तत्र तेषां
मानं निषिध्यते ।

यत्र यत्सर्वदा तिष्ठेत् तत्र चेत्तन्न भासने ।

क भासेताप्यपेक्षार्या कर्मत्वे श्रुतिवाचनम् ॥ २० ॥

यत्रेत्यधिकरणसमर्पि । यत्र लोकान्तरस्थितानामप्यभानं तत्राग्नेः
का वातेति वचनात् सत्यलोकस्थितेः कश्चित्तेजोविशेष एव वाक्यार्थ
५ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।

अनुकृतेस्तस्य । भगवदनुकारार्थमेवैतद्वचनम् । स्वतो भाननिषेधः ।
पूर्वार्थे । सर्वोपि पदार्थस्तमेवानुकरोति सूर्यं ररमय इव छाया पुरुषमिव ।
तस्माद् वाक्ये भगवदनुकारित्ववचनाज्जनानार्थकल्पनम् । किञ्च-तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति (मुं. २।२।१०) इति सूर्यादीनां स्वतः
१० प्रकाशो नास्त्येव घटवत् । भगवत्प्रकाशेनैव प्रकाशवत्त्वमिति चकारार्थः ।
तस्मात्स्वतो भाने लक्षणया कर्मत्वे वा भगवत्परत्वे सिद्धे नान्यार्थ-
कल्पनम् ॥ १।३।२२ ॥

अपि स्मर्यते ॥ १।३।२३ ॥

व्याख्यातेर्धे संमत्यर्थमाह । अपीति समुच्चयः । न तद् भासयते
१५ सूर्यो न शराङ्को न पावकः । (भ. गी. १५।६) यदादित्यगतं तेजो
जगद्भासयतेखिलम् । यच्चन्द्रमसि यश्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ।
(भ. गी. १५।१२) इति च । तस्माद् भगवानेव सर्वावभासकः ।
तमेव सर्वमनुकरोतीति सिद्धम् ॥ १।३।२३ ॥ ६ ॥

७ शब्दादेव प्रमिताधिकरणम् ।

शब्दादेव प्रमितः ॥ १।३।२४ ॥

प्रसंगात् पुनर्वाचकान्तरमाशङ्क्य परिहरति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
मप्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सति ।
(का. २।४।१३) । तथा-अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाभूमकः

(का. २।४।१२) इति तत्रैव श्रूयते । यावान्वा अयमाकाशः इति व्यापकत्वमन्तः स्थितस्य प्रतीतम् । अद्भुतमात्रता चात्र प्रतीयते । अतो विरोधात्मीवस्यैव लोकान्तरमन्तुदेहका उपासनार्थमीशानत्वादिधर्माः । अद्भुतमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ (म. भा. ३।२९७।१७)
 ५ इति तच्चिद्वन्त्यर्थम् । तस्मादद्भुतमात्रो न भगवानेवं प्राप्तम् । अत उत्तरमाह ।

शब्दादेव प्रमितः । अत्र संदेह एव न कर्तव्यः । शब्दादेव प्रकर्षेण विमानात् । यथा बृहद्वाक्ये सूक्ष्मस्यैव व्यापकत्वं तथाद्भुतमात्रस्यैवेवानन्तत्वं । यदि भगवांस्तादृशो न स्यादन्यस्य तादृशत्वं नोप-
 १० पयेत । तस्माद् भगवतः सर्वतः प्राणिपादान्तत्वाद् यत्र यावानपेक्ष्यते तत्र तावन्तं श्रुतिनिरूपयतीति अद्भुतमात्रः परमात्मेति सिद्धम् ॥ १।३।२४ ॥

हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ १।३।२५ ॥

मन्वनेकरूपत्वं विरुद्धधर्मवत्त्वं माहात्म्यार्थं स्वरूपे निरूपयति । प्रादेशमात्रत्वं च ध्यानार्थम् । अद्भुतमात्रत्वस्य कोपयोग इति चेत्तत्राह ।
 १५ तुरान्देन निष्प्रयोजनत्वं निराक्रियते । अस्ति प्रयोजनम् । तदाह । हृदयद्भुतमात्रं निरूप्यते । केन हेतुना । अपेक्षया । ईश्वरकार्यपेक्षया । ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेर्जुन तिष्ठति (भ. गी. १८।६१) इति स्मृतैः । रक्षार्थमद्भुतमात्र इत्यर्थः । ननु प्रमाणांतरत्वे किमेतन्न संभवति तत्राह । मनुष्याधिकारत्वात् । मनुष्यानधिकृत्येदं मुत्सूपाख्यानं ब्रह्मम् । अतो
 २० मनुष्याणां हृदयस्याद्भुतत्वात् । यद्यपि हृदयं स्थूलं तथापि धर्मरूपं तावदेव । तावन्मात्रस्यैवावदानश्रवणात् । तस्माद्भुतमात्रस्यैव सर्वधर्म-
 रक्षकत्वादद्भुतमात्रो भगवानेवेति सिद्धम् ॥ १।३।२५ ॥ ७ ॥

८ तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ।

तदुपर्यपि च बादरायणः संभवात् ॥ १।३।२६ ॥

२५ अद्भुतमात्रनिरूपणार्थं मनुष्याधिकारे निरूपिति कस्यचिद् प्रमो

भवेत्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायां मनुष्याणामेवाधिकार इति । तन्निराकरणाथं देवादीनामधिकारमाह ।

तदुर्थपि । मनुष्यापेक्षयावाक्त्तनानामधिकारो नास्ति । तत्रापि धैदिकधर्महेतोस्त्रैवर्णिकानां धर्मयुक्तानामागतम् । ततोपि ये साध्यादयो धर्मयुक्तास्तेषामप्यधिकारः । तत्र जैमिनिप्रभृतीनां न संमतिरिति स्वनामग्रहणम् । विशिष्टत्रैवर्णिकानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तं शतानन्दिनामधिकारं मन्यते बादरायणः । कुतः । संभवात् । संभवति तेषां ज्ञानाधिकारः । धर्मज्ञानाभ्यां सातिगयाभ्यां हि तादृशजन्मसंभवात् । न हि तेषां पूर्वसंस्कारो लुप्यते । अक्षरपर्यन्तं शतोत्कर्षश्रवणादुपर्यपक्षा । अतोक्षरप्राप्तेः शुद्धब्रह्मविद्याहेतुकत्वादुत्तरोत्तरमुपदेष्टृणां विद्यमानत्वान्यजापतिपर्यन्तं सर्वेषामधिकारः संभवति । संभवतिवचनाद् दुर्लभाधिकारस्तत्रेति सूचितम् । यो यो देवानां प्रत्यनुध्यत स एव तदभवत्तर्थाणां तथा मनुष्याणाम् (बृ. १।४।१०) इति । तदुपर्यप्यधिकारः सिद्धः ॥ १।३।२६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ १।३।२७ ॥
नन्वेवमुपरितनानां ज्ञानाधिकारे स्वीक्रियमाणे तत्पूर्वभाविविषय-
धिकारो वक्तव्यः कर्मणि वेदाध्ययन उपनयनादिषु च । ततश्च तेषां ब्राह्मण्याद्यभावाद् देशद्रव्याद्यभावाच्च पौराणिकेन मतेन देवान्तराभावाच्च तदभावेपि क्रियमाणे कर्मणि श्रुतिविरोध इति चेन्न ।

अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । बहूनां प्रतिपत्तिर्दृश्यते । बह्वान्त्र कर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतत्पद्वाराग्रमपश्यत् तमाहरत् तेनायजन्त । सोमिष्टोमेन वमूनयाजयत् । स उक्थेन रुद्रा-
नयाजयत् । सोतिरात्रेणादित्यानयाजयत् (तै. सं. ७।२।१) इत्यादि । यथेकशतं वर्षाणि प्रजापताविन्द्रो ब्रह्मचर्यमुवास (छां. ८।१।१३) इति । भूमावागत्य ऋषीन् वृत्वा यज्ञकरणं च श्रूयते—देवा वै सत्रमासत

8-वि. om. हि after सातिगयाभ्याम् ।

11-M, II and E read संभवत्तर्थाणां for संभवतिवचनात् ।

20-C reads शात्रमपश्यन् for शात्रमपश्यत् ।

(ते. सं. २।३।३) इत्यादौ । दर्शनवननतास्त्वस्यापि आत्विक्त्वं कार्य-
करणं च द्योतयति ।

- । अथवा सर्वपदार्थानामनेका प्रतिपत्तिर्बहुषोषयोगो वेदे दृश्यते ।
यथा चतुर्धाकरणादि परिधिपहरणादि तृणांपवापादि तद्विद्यमाने क्रियते
५ नाविद्यमाने । तथा यत्र ये पदार्था न सन्ति तत्र कर्म तदभावेऽपि भवति ।
तथाहि दृश्यते । पर्वते सोमवाहकानोभाववत् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।
(अ. सं. १०।११।१६) इति संभूतसंभारः पुरुषावयवैरहम् । तमेव
पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् । (भा. २।३।२७) इत्यादिवाक्यैः
सर्वसंभृत्युपपत्तिश्च । आधुनिकान्मति वेदविभागार्जमिनेस्तथा निर्णयः ।
१० तस्मात्कर्माधिकारः कर्मकरणे शोषर्यपि सिद्धम् ॥ १।३।२७ ॥)

शब्द इति चेज्जातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥१।३।२८॥

- ननु मास्तु कार्यकरणे विरोधः । शब्दे तु भविष्यति । अर्थज्ञाना-
नन्तरं हि कर्मकरणम् । वेदाश्चावज्ञानम् । तत्र साध्यादीनां वेद एव
कर्मकरणं श्रूयते । तत्र ज्ञाने कर्मकर्तृविरोधः । अन्यकल्पनायां
१५ त्यनवस्था । व्यवस्थापकाभावात् । तस्माद् वेदो वसूनां वृत्तान्तं वदन्
वसूनामधिकारं वदेत् । वदन्वा कथमनित्यो न भवेदिति चेन्न ।

- अतः प्रभवात् । अतः शब्दात्मभवः शब्दोक्तपदार्थानाम् ।
वेदीकाः सर्व एव पदार्था आधिदैविका इव पुरुषावयवभूताः । सर्वा-
नुकारित्वाद् भगवतः । अतो नामप्रपञ्चे वेदात्मका भिन्न एवाङ्गीकर्तव्यः ।
१० त केवलं शब्देकसमधिगम्यः । वेदश्च सर्वैरहभवेदेषः (भ. गी. १५।१५)
इति । अतस्तस्य प्रपञ्चस्य भिन्नत्वाच्च विरोधः शब्दे । कथमेवमत आह ।
प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं तावदिदानीमपि यजमानो यजमानकृत्य-
मुत्विजश्च स्वकृत्यं वेदादेवावगच्छन्ति । न चाकृतिमात्रवाचकत्वेनाविरोधः ।
सर्वत्र लक्षणाप्रसंगात् । यः सिञ्चेताः स्यात् (ते. सं. ५।५।५)
१५ इत्यादिषु विरोधश्च । न च प्रकृतिनिमित्तस्यैव वाच्यत्वम् । प्रकृतिवैय-

ध्यापतेः । संकेतग्रहविरोधाच्च । सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवत्त्वानुपस्थिति-
दोषः संकेतग्रहेषु ।

जमदग्नीनां पञ्चावत्तमित्यनुमानम् । न हि स्वयं जामदग्न्य इति
प्रत्यक्षोऽनुभवोऽस्ति । परोक्षव्यवहारस्यैवानुमानत्वमिति ब्रह्मवादः । तस्मात्
५ प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिदानीन्तनभौतिकयज्ञपदार्थेषु भगवद्वयववेशस्तथा-
मुत्रापि देवादिलोके । तस्माद्वैदिकः पदार्थः सर्वोप्याधिदैविको भिन्न इति
सिद्धम् ॥ ११३।२८ ॥

साधिकां विशेषोपपत्तिमाह ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ ११३।२९ ॥

- १० अत एवास्मादेव हेतोर्वैदस्य नित्यत्वम् । सर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन ।
चकाराद् ब्रह्मतुल्यत्वम् । शब्दब्रह्म वेदपुरुष इत्यादिवाच्यत्वम् । अस्या-
स्तु सृष्टेर्वैलोपादानस्य सर्वज्ञतया कथनं तन्माहात्म्यनिरूपणार्थम् ।
बन्धिका ह्येषा । मोचिका तु सा । अत एव ऋषीणामप्यत्र मोहः ।
निःश्वसितवचनाच्च । तस्याप्ययं ज्ञानभूतो नित्य इति । अर्थप्राधान्याद्
१५ ब्रह्मविद्या परा विद्या । प्रपञ्चभेदादेव लौकिकवैदिकरान्दव्यवहारभेदा ।
तस्मादाधिदैविकप्रतिपादकत्वाद्वैदस्य नित्यत्वम् ॥ ११३।२९ ॥

समाननामरूपत्वादावन्तावप्यविरोधो दर्शनात्

स्मृतेश्च ॥ ११३।३० ॥

- प्रथं शब्दबलविचारेण वेदप्रामाण्यस्य सिद्धये भिन्न एव प्रपञ्चो
२० ह्यार्थिदैविकः सर्वत्र सिद्धः । इदानीमर्थबलविचारेणोत्तरकाण्डे किंवि-
दाशङ्क्य परिह्रियते दाढ्यार्थम् । नन्वस्य प्रपञ्चस्यानुकारित्वेन वा स्वाक्रि-
यमाणत्वे सृष्टिप्रलययोर्वैद्यमानत्वादनित्यसंयोगः प्राप्नोति । तत्राह ।

समाननामरूपत्वादावन्तावप्यविरोधः । वस्तुतस्तु भगवद्रूपत्वादा-
विर्भावतिरोभावेच्छयैव तथात्वानामृत्तिशङ्कापि । तथापि लोक-

बुद्ध्यनुसारेणावृत्तावपि समाननागरूपत्वात् । समुद्रे जलपक्षेपवत् ।
 पुनरुपादाने तदेवेति निश्चयाभावेपि नामरूपयोस्तुल्यत्वादन्यस्य भेदकरया-
 भावात्रानित्यसंयोगविरोधः । कुतः । दर्शनात् । दृश्यते हि तथा । वेद-
 पितृयातृस्त्रीमर्तृशरिरमंडादिषु तदेवेदमिति व्यवहारस्य सिद्धत्वात् । सूर्या-
 ५ चन्द्रमसौ भाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः
 (तै. आ. १०।१।२) इति । स्मृतेश्च । सर्ववेदमग्नेनेदमात्मनात्मात्म-
 योनिना । प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेते । (भा. ३।१।४३)
 इत्यादिस्मृतेः । सर्वस्मृतेश्च ।

ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ।

११ इति । अतोर्ध्वलविचारेपि पदार्थानां नित्यत्वाच्च वेदस्यानित्य-
 संबन्धः ॥ १।३।३० ॥

अर्धलविचार एवकवेशेन पूर्वपक्षमाह ।

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ १।३।३१ ॥

ननु मध्वादिष्विषासु देवानामनधिकारात्तर्ध्वत्रैवानधिकारः । तथाहि ।
 १५ असौ वा आदित्यो देवमथु तस्य चोरेव (छां. ३।१।१) इत्यादिना
 सूर्यस्य देवमभुत्वं प्रतिपादितम् । रश्मीनां वेदत्वं च । तत्र वसुरुद्रादित्य-
 मरुताध्याः पञ्च देवगणाः स्वमुख्येन मुखेनामृतं द्रष्टुं तृप्यन्ति । पद्म-
 विधा एव च देवाः । स्वतः सिद्धं च तेषां तन्माभु । अनुवासात्कृत्याच्च
 देवान्तरकल्पना । कृतार्थत्वाच्च । ब्रह्मणोपि देवत्वम् । आदिशब्देन सर्वो
 २० एष देवोपासनविधा गृहीताः । अतस्तेषामुपास्यत्वात्कृतार्थत्वाच्च नाधिकारः ।
 न हि प्रयोजनव्यतिरेकेण कस्त्वचित्कृत्तिः संभवति । ओसुस्त्वाम्भ-
 कारनिवृत्तावुत्तरमार्गवर्तित्वात्स्वत एव सिद्धिः । यावदधिकारम् (म.
 सू. ३।३।३२) इति न्यायात् । वसूनयाजयदित्येवापि भाविन्येव
 संज्ञा । तस्यान्मनुष्याधिकारकमेव ज्ञानं कर्म चेति न देवानामधिकार

इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । मनुष्याणामेव ज्ञानकर्मणोस्तरतमभाववतां
तत्तद्रूपभोगानन्तरं मोक्षप्राप्तेरिति ॥ १।३।३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ १।३।३२ ॥

किं च । तेषां सर्वेषामनधिकारः प्रत्यक्षत एव दृश्यते । सर्वे हि-
५ नक्षत्रादिरूपेण महाभोगवन्तो जगदवभासकत्वेन ज्योतिश्चक्रे दृश्यन्ते ।
अग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डम् (तै. आ. २।१९) इत्यादिश्रुतेश्च । न हि
तादृशां प्रमैश्वर्यवतां सर्वोपास्यानां मोक्षदातॄणां ज्ञानकर्मणोः कश्चनोप-
योगोस्ति । तस्मादनधिकार एव देवानामित्येवं प्राप्ते ॥ १।३।३२ ॥

उच्यते ।

१० भावं तु वादरायणोस्ति हि ॥ १।३।३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । भावं देवानामधिकारस्य सद्भावम् ।
वादरायण आचार्यः । गौणसिद्धान्ताभावाय स्वनामग्रहणम् । किमप्येण
ज्ञानेन । तथा सति तुल्यत्वमत आह । अस्ति हि । अस्ति वेदे प्रजा-
पतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदमिहोत्रं मिथुनमपश्यत् । तदुदिते
१५ सूर्ये जुहोत् (तै. ब्रा. २।१।२) इति । देवा वै सत्रमासत (तै. सं. २।३।३)
इत्यादिभिः कर्माधिकारो निश्चितः । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत् (बृ. १।४।१०) इत्यादि । तथेन्द्रप्रजापतिसंवादे ब्रह्मा देवा-
नाम् (तै. सं. ३।४।११) इति च । एवमेवंविधैर्वाक्यैर्देवानामप्यधि-
कारोस्ति । यत्र च पुनर्देवानां फलभोग एव प्रतीयते न करणं तत्रापि
२० तेषामधिकारोद्धीकर्तव्यः । हि युक्तोयमर्थः । एते हि वसव आधिदेविक-
भगवदवयवभूताः । अनशनात् । अन्यथा वसुत्वादिविरोधः । यद्वसूनां
प्रातः सवनम् (तै. ब्रा. १।५।११) इत्यादिवत् । न हि जीवविरोधा
दृष्ट्वा तृप्यन्ति । तस्मादिदं ब्रह्मप्रकरणमेव । योपि देवोपासकत्वप्रतीयते
स भगवदंश एवाधिदेविकः । न वा पूर्वकल्पेन निर्णयः । तथा सति
२५ तेषामभावादनुपास्यत्वम् । अनित्यता च वेदस्य स्यात् । तस्माद् देवा-
नामप्यधिकार इति शब्दबलविचार एव युक्त इति सिद्धम् ॥ १।३।३३ ॥ ८ ॥

९ शुगस्येत्याधिकरणम् ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ १।३।३४ ॥

इदानीं शूद्रस्याधिकारो निराक्रियते । यथा कर्मणि—एतया निषा-
वस्थपतिं याजयेत् । सा हि तस्येष्टिः (आ. श्रौ. सू. १।१४।१२)

५ इति श्रुतेर्हविष्कृदाभावेति शूद्रस्येति लिङ्गाद् बोहादी च शूद्रस्याधिकारः ।
एवमिहापि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकार इति तन्निराकरणार्थमिदमधि-
करणमारभ्यते । एवं श्रूयते । जानन्नश्रुतिर्ह पौत्रायणः (छां. ४।२।३)
इत्यत्र हंसवाक्यश्रवणानन्तरं सयुग्वनो रैकस्य समीपं गतो जानन्नश्रुतिः
पौत्रायण रैकोमानि पदशतानि गवामित्यादिना देवतां पृष्ठः प्रत्युवाच ।

१० अहं हारेत्वा शूद्रं त्वैव सह गोभिरस्तु (छां. ४।२।३) इत्यादिना
जानन्नश्रुतिं शूद्रशब्देन संबोध्य पुनश्च शूद्रानेन मुखेनेत्युक्त्वा संवर्गविद्या-
मुपनिष्यान् । अतोत्र विद्यायां जातिशूद्रस्याप्यधिकार इत्याशङ्क्य परि-
हरति । नात्र शूद्रशब्दो जातिशूद्रवाची । किंतु मतारयुक्तस्त्वमत्र नाधि-
कारीति तथा संबोधनम् । तदाह । शुक् शोकः अस्य जानन्नश्रुतेः सम-

१५ जनि । तत्र हेतुः । तदनादरश्रवणात् । तस्माद्धंसादनादरस्य श्रवणात् ।
हं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैकमास्थेति स्वापकर्षश्रवणात् ।
किमतो यथेवमत आह ।

तदाद्रवणात् । तदवनन्तरमाद्रवणात् । शुचमन्वाद्रवतीति शूद्रः ।

परोक्षवादार्थं दीर्घः सर्वज्ञत्वस्यापनाय । रुद्विग्र्येणमपहरतीति न्यायात्क-

२० थमेवमत आह । सूच्यते हि । स्वस्य सर्वज्ञत्वं सूच्यते । हंसवाक्याच्छोके
जाते स्वमागत इति । अन्यथा प्रवक्तव्यधिकारवचनमनर्थकं स्यात् ।
युक्तश्चायमर्थो ब्रह्मविदुः सर्वज्ञतेति । तस्य मात्सर्यनिराकरणं वा
संबोधनफलम् । तस्माच्छुचं प्रत्याद्रवणादेव शूद्रपदप्रयोगो न जाति-
शूद्रवाची ॥ १।३।३४ ॥

२५ कुत एवमत आह ।

क्षत्रियत्याद्यगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ १।३।३५ ॥

जानन्नश्रुतेः पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते । गोनिष्करपकृन्ना-

दानात् । न हि क्षत्रप्रभृतयो ह्येत क्षत्रियादन्यस्य संभवन्ति । राजधर्म-
त्वात् । न ह्यन्यो ब्राह्मणाय भार्यात्वेन कन्यां दातुं शक्नोति । न च
प्रथमहंसवाक्यं शूद्रे संगच्छते । उपदेशाच्चैति चकारार्थः । तथापि
संवर्गविद्यायां शूद्रस्यैवाधिकारं मन्वानस्य निराकरणार्थं हेतुमाह ।

- ५ उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं
च काक्षसेनिम् (छां. ४।३।५) इत्युत्तरत्र ब्राह्मणक्षत्रियो तौ निर्दिष्टौ ।
[कक्षा सेना यस्येति । कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिरिति । अस्य व्याख्यानं
चैत्ररथ इति । चित्रा रथा यस्य तस्यापत्यं तेन चैत्ररथेन । कक्षारूपा रथा इति
व्याख्यानम् । एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन् (तां. ब्रा. २०।१२।५)
१० इति । शौनकश्च कापेयो याजकश्च । याज्यश्च चित्ररथस्य पुत्रः काक्षसे-
निरिति । ब्रह्मचारी ब्रह्मवित् । इमौ तु संवर्गविद्योपासकौ । प्राणाय हि
मिक्षा । तस्मान्न ददतुः । उभावपि श्लोको भगवतः । तेन प्रकृतेष्येता गुरु-
शिष्यौ ब्राह्मणक्षत्रियावेवेति गम्यते । तस्मान्न जातिशूद्रः संवर्गविद्यायाम-
धिकारी ॥ १।३।३५ ॥

१५ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥ १।३।३६ ॥

- इदानीं शूद्रस्य कचिदपि ब्रह्मविद्यायामधिकारश्चेदत्रापि कल्पेत ।
तच्च नास्ति । सर्वत्र संस्कारपरामर्शात् । उपनयनसंस्कारः सर्वत्र परामृ-
श्यते । तं होपनिन्ये । (श. ब्रा. १।१।५।३।३) अधीहि भगव इति
होपससाद । (छां. ७।१।१) तान्हानुपनीय (छां. ५।१।१।७) इत्यादि-
१० प्रवेशोपनयनपूर्वकमेव विद्यादानं प्रतीयते । शूद्रस्य तु तदभावाभिलाषात् ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्र इति—न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति
(म. स्मृ. १०।१२) इति शूद्रस्य संस्कारनिषेधात् । चकारात्—न शूद्राय
मतिं दयात् (म. स्मृ. ४।८०) इति निषेधात् ॥ १।३।३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ १।३।३७ ॥

- २५ इतश्च न शूद्रस्य सर्वधाधिकारः । तदभावनिर्धारणे शूद्रत्वाभाव-
निर्धारण एव गुरुशिष्यभावप्रवृत्तेः । सत्यकामो ह जाबालः (छां. ४।४।१)

इत्यत्र गौतमः सत्यकाममुपनिन्द्य । नेतव्यादृशो विवेकुर्महति (छां. ४।४।५) इति सत्यवचनेन शूद्राभावं ज्ञात्वेव । यकार एवार्थः । यकारेण निन्दारणमुभयज्ञानार्थम् । वर्णित्वं शूद्राभावं च । तस्माच्च शूद्रस्याधिकारः ॥ १।३।३७ ॥

५ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ १।३।३८ ॥

दूरे स्वधिकारचिन्ता । वेदस्य श्रवणमध्ययनमर्थज्ञानं न्ययमपि तस्य प्रतिषिद्धम् । तत्संनिधावन्यस्य च । अध्यास्य वेदमुपशृण्वतस्तपु-
जतुभ्यां श्रोत्रपूरणम् इति । पद्युह वा एतच्छृणानं यच्छूद्रः । तस्माच्छूद्र-
सामीप्ये नाप्येतन्न्यम् इति । उवाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः

१० (गौ. सू. १२।४) इति । दोहादौ शूद्रसंज्ञे मन्त्राणामभाव एव ।

स्मृतिषु कस्यापि वेदार्थं न शूद्राधिकार इत्याह । स्मृतेश्च । वेदाक्षर-
विचारेण शूद्रः यतति तत्क्षणात् । या. स्मृ. १।७३ इति । यकारस्त्यधिकार-
संपूर्णत्वघोतकः । स्मार्तपौराणिकज्ञानादौ तु कारणविशेषेण शूद्रयोनि-
गतानां महतामधिकारः । तत्रापि न कर्मजातिशूद्राणाम् । तस्मात्ताति

१५ वैविके स्वचिदपि शूद्राधिकार इति स्थितम् ॥ १।३।३८ ॥ ९ ॥

१० कम्पनाधिकरणम् ।

कम्पनात् ॥ १।३।३९ ॥

कठवल्लीविचारेण निश्चिता स्वधिकारिणः ।

वागयान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते मलयावधि ॥ २१ ॥

१० यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजाति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुपतं-
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति (कठ. २।६।२) इति । अत्र प्राणवज्रोद्यमन-
शब्दाभ्यां संदेहः । किं प्राणोपासना इन्द्रोपासना वा मलयावधौ वेति ।
बाधकशब्दस्य श्रुतिस्त्वान्न प्रकरणेन निर्णयः । अमृतं च प्राणाः

(तै सं २।६।८) इति श्रुतेः । प्राणोपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तिर्युज्यते । इन्द्रस्याप्यमरत्वात् । वज्रमुद्यतमिति प्राणपक्षे वियोजने मरणजनकत्वाद्द्वयरूपत्वम् । इन्द्रपक्षे बलाधिष्ठातृत्वात्प्राणत्वम् । तस्मात्प्राण इन्द्रो वा वाक्यार्थ इत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।

- ५ कम्पनात् । कम्पनमंत्र प्रथमवाक्यार्थः । स च भयहेतुकः । अविशेषेण सर्वजगत्कम्पनं भगवद्धेतुरुमेव भवति । नयैकान्ततो वज्र इन्द्रस्यैवायुधं भवति । अभिहृदयत्वात् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिदत् सारानिरमुवत् (तै. ब्रा. १।१।३) इति श्रुतेः । तस्मान्मारकरूपमेवेवं भगवतः । प्राणशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् । तस्मात्सर्वजगत्कम्पनं भगवत्कृतमिति भगवानेव वाक्यार्थः ॥ १।३।३९॥१० ॥

११ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ १।३।४० ॥

- स एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरभिसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते (छा. ८।१२।३) इति । तत्र संशयः । परं ज्योतिर्महाभूतरूपं ब्रह्म वेति ।

- १५ ब्रह्मधर्माश्च ये केचित् सिद्धा युक्त्यापि साधिताः । निर्णायकास्ततोप्यन्ये चत्वारोत्र निरूपिताः ॥ २२ ॥ तत्र रूढधोपपत्त्या च महाभूतमेव ज्योतिरित्येवं प्राप्ते । उच्यते । ज्योतिर्ब्रह्मैव । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं सर्वत्र दर्शनं न्याय इति यावत् । सुषुप्तौ सर्वत्र-सता सोम्य तदा सपञ्चो भवति । सति सपद्य न विदुः । सति सपद्यामहे (छा. ६।९।२) इति । अहरहर्ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यादिप्रदेशेषु ब्रह्मसंपत्तिरेवोक्ता । अत्रापि संप्रसादवचनात्परं ज्योतिर्ब्रह्मैव । तस्माद्यः कश्चन शब्दो ब्रह्मस्थाने पठितस्तद्वाचक एवेति ॥ १।३।४०॥११ ॥

1-A, U and S read अद्युतप्राप्तिः for अद्युतवप्राप्तिः ।

19-B and S om. दर्शनं before सर्वत्र ।

१२ अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम् ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ १।३।४१ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वत् (छां. ८।१।४।१) इति श्रूयते । तत्राकारानन्दे सिद्धेहः । भूताकाशः परमात्मा वेति । नामरूपनिर्वाहमात्रत्वमवकाशादानाद् भूताकाशास्यापि भवतीति न ब्रह्मपरत्वम् । अन्यस्य च नियामकराभावादित्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । आकाशः परमात्मा । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । यद् भूताकाशस्य प्रयोजनं श्रुतिसिद्धं तस्मादन्यस्य व्यपदेशः कार्यान्तरादिव्यपदेशश्च । यत्रैव हि सिद्धवत्कारणोत्कृष्टधर्मा अतदीयास्तदेव ब्रह्मेति । नापि नामरूपनिर्वाह आकाशस्य माहात्म्यहेतुर्भवति । वै निश्चयेनेति सिद्धवत्कारणोपासनापरत्वम् । निर्वाहस्य ब्रह्मधर्मत्वं न श्रुत्यन्तरासिद्धमिति शिष्याः । अर्थापत्तिमृगफलस्यमेव न्याय इति । तस्माद् यत्रवात-
१० द्धर्मकथनमन्यवाच्यस्य तत्रैव ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धम् ॥ १।३।४१ ॥ १२॥

१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्याधिकरणम् ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ १।३।४२ ॥

ब्रूतदारणयकं ज्योतिर्ब्रह्मणे-पाञ्चवन्क्य किंज्योतिरयं पुरुषः (बृ. ४।३।२) इत्यारभ्य-अभयं ह वै ब्रह्म भवति य एवं वेद इत्यन्ते सिद्धेहः । किं ब्रह्मवाक्यमंतद् उत जीवस्येति । जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीववाक्यत्वम् । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मण एव ज्ञानकर्मत्वे ब्रह्मवाक्यत्वमिति ।

२५ यदप्यर्थज्ञाने न संदहस्तथापि नियामकं हेतुमाह । भेदेनेति ।

तस्यास्यर्थः । किंज्योतिरयं जीवः (बृ. ४।३।२) इति प्रभे सूर्यचन्द्रा-
मिवाह्निराकरणांतरमात्मन्योतिः । आत्मा भगवानेवाग्न्य ज्योतिरिति-
उत्तरानन्तरं-कृतम आत्मा (बृ. ४।३।७) इति प्रभे योऽयं विज्ञानमयो
ज्ञानरूप इन्द्रियेषु हृदि च प्रकाशमान इत्युच्यते जीवोप्येतादृश

- इति तन्निराकरणार्थं स समानः सन् जीवतुल्यः सन् क्रीडतीत्याह । तस्योभयधर्मा अप्युच्यन्ते क्रियामात्रस्य तन्मूलत्वाय । तत्र हि चत्वारि स्थानानि । अयं लोकः परलोकः स्वप्न इति त्रयं जीवसमानतयानुभवति तत्र स्वप्नस्य मिथ्यात्वाद् द्वयमेव । सुषुप्तं न चतुर्थम् । जीवस्य तु मोक्षोऽपि ।
- ५ तत्रास्मिन्लोके जीवस्यानीशित्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । मोक्षे त्वैक्यम् । स्वप्नस्तु माया । अतः परं द्वयमवशिष्यते । तत्र भुक्त्यैव भेदः प्रतिपादितः । तत्र भगवतो जीवसाध्येन्तःकरणेन्द्रियधर्माः प्राप्नुवन्तीति तत्रानुकरणमाह । ध्यायतीव लेलायतीव (बृ. ४।३।७) इति बुद्धिसहितः स्वयमेव स्वप्नो भूत्वा जागरणानुसंधानं न करोति । एवं जाग्रत्स्वप्नौ ब्रह्मणो लोकद्वयं
- १० जीवस्य स्थानत्रयमाह स वा अयमिति काण्डिकाद्वयेन । स इति पूर्वप्रकान्तो जीवः । जीवस्य शरीरेन्द्रियाणां दुःखदानृत्वमेव । अथेति भगवच्चरित्रम् । स तु स्वस्यानन्दं जीवस्य दुःखं च पश्यति । भेदोपशान्दात् । जीवस्यानीशित्वाद्येन प्रकोरेणायं जीवः परलोके गच्छति तमुपायं भगवानेव करोति । अथा खल्विति भगवतो न जागरितस्वप्नभेदोस्तीति पक्षः ।
- १५ परं स्वयंज्योतिर्द्वं तत्र स्पष्टम् । एतावददूरे भगवच्चरित्रमङ्गीकृत्य जीवविमोक्षार्थं प्रश्नः । स वा एष इति जीववाक्यम् । तस्य सहजः संगो नास्तीति स्वप्नसंगभावं प्रत्यक्षतः प्रदर्शयन्नसंगत्वमाह । तावतापि जागरणावस्थायामसंगत्वज्ञानाय पुनः प्रश्नः । तत्र मत्स्यदृष्टान्तोवस्थाभेदज्ञानाय क्रियाज्ञानप्रधानः । श्येनसुषुप्तदृष्टान्तस्तु सुषुप्तौ भगवत्स्वरूपप्राप्तयेवस्थान्तः ।
- २० यत्रेति च भगवान् । पञ्चवर्णनाडीकृत एवास्य केशो भगवत्कृत एवानन्द इति स्वप्नानन्दो भगवद्रूपः परमो लोकः । सुषुप्तिस्त्वकामरूपो भगवान् । अत्र ज्ञानाभावादुभयोः स्पष्टतया भेदनिर्देशः शारीरः प्राज्ञ इति । नाड्याच्छादनाभावोतिच्छन्दः । तत्र भगवत्स्वरूपं गतस्य बाह्येन्द्रियधर्माभावमाह विजानीयादित्यन्तेन । बाह्येन्द्रियाणां सलिलत्वमिति
- २५ पूर्वोपपत्तिः । एष ब्रह्मलोक इत्यारभ्य अनुराशासितदमृतमित्यन्तेनानन्दरूपो भगवान् प्रतिपादितः फलत्वाय । एतावतोभयासंगः प्रतिपादितः ।

तस्यानुभवारूढत्वाय पुनः प्रश्नः । दर्शनादर्शनावापोद्वापाम्यां सिद्धम्-असंगो ह्ययं पुरुषः (बृ. ४।३।५) इति । एवं जीवं सुषुप्तौ

भगवन्तं च ज्ञात्वा मोक्षोपायं पृच्छति । तत्र याज्ञवल्क्यस्य भयं ज्ञातं
 सुबुद्धिरियं निर्वन्धेनापि सर्वं ज्ञास्यतीति जीवब्रह्मधर्मानेकीकृत्य जीवोपक्र-
 मेण ब्रह्मोपसंहारेणाह । तत्र स यत्रेति जीवस्य मूच्छोपपत्तापावस्था ।
 तद्यथा अन इति भ्रष्टावस्था । तत्र भगवानेकैवं लोकान्तरे नयति । तद्यथा
 ५ राजानमिति भगवत्समाननम् । एवंविदमिति वचनात् । जीवस्तु नैवंविद् ।
 सिद्धबद्धयनाज्ज्ञानविधिः । वाक्यभेदप्रसंगाच्च । स यत्रेति जीवे मोहो-
 धिकः । अर्पणमेते प्राणा इति भगवच्चरित्रं संपद्यत इत्यन्तेन । श्लोके तद्ब्र-
 ह्मास्य जीवस्याकामयमानस्य भगवतः स्वरूपं पूर्वमेवोक्तमनुवदति ।

भगवन्निर्गमने हि प्राणानां निर्गमनाद्यस्य चेच्छाधीनत्वात्तदभाव
 १० इन्द्रियाणि सुषुप्तौ तथैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मैव सन् । आपिः
 समुच्चयः । सह स्थिते जीवे ब्रह्माविर्भवतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माविर्भावो न
 संगत इति तत्प्रतिपादनार्थं श्लोकः । जीवोपदेशायकरणाभावेन सिद्धबद्ध-
 यनाज्जीवन्मुक्तावस्था । नाप्यसंप्रज्ञातसमाधिः । प्रज्ञान्तरत्वात् । ब्रह्म-
 प्रकरणाज्जीवस्य सद्योमुक्तिः फलम् । उत्क्रमण एव ब्राह्मणस्याप्युक्त-
 १५ त्वात् । तद्यथेति राप्तिशरिरम् । अनस्थिक इत्यादि सप्ताडित्यन्तमुपसंहारः ।

श्लोका अत्र त्रयोदश सर्वनिर्द्धारकाः । आयो ब्रह्मविद्व्रतेः । एष
 इति सुषुप्तौ नाडीत्वात् पञ्चवर्णाः । अन्धं तमः (ई. १२) इति द्वाभ्या-
 मनेवंविदो निन्दा । तद्व सन्त इति बुद्धिमतां वचनम् । आत्मानमिति
 वैराग्यम् । यस्यानुक्तिरिति नवभिर्ब्रह्मस्तुतिः । तद्विज्ञानं च । पुनरेतदेव
 २० रणतयोपदिशति । स वा अयमात्मा (बृ. २।१।१५) इत्यादि । अनयं वै
 जनक प्राप्नोसि (बृ. ४।१।४) इत्यन्तम् । कण्वानां क्वचित्पादभेदे-
 प्ययमेवार्थः । अत्र प्रकरणे जीवो वाच्य इति प्राप्ते आभयायत । ब्रह्मैव

प्रकरणार्थः । सुषुमावुत्क्रमणे च जीवब्रह्मणोर्भेदेन व्यपदेशात् । आका-
शवद् ब्रह्मनिर्धार एव युक्तः ॥ १।३।४२ ॥ ८

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ १।३।४३ ॥

किं च । सर्वस्य वंशी (बृ. ४।४।२२) इत्यादिशब्देभ्यः स्पष्ट-
मेव ब्रह्मप्रकरणमिति ॥ १।३।४३॥१३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीकृष्णभाचार्यविरचितं ब्रह्मसूत्राणुभाष्यं
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १।३ ॥

३३३३३३३३३३

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

१ आनुमानिकाधिकरणम्

१० आनुमानिकमप्येकेपामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृही-
तेर्दर्शयति च ॥ १।४।१ ॥

एवं सर्वेषां वेदानानां ब्रह्मपरत्वे निर्णयते केचिद्वेदार्थाज्ञानात्
कचिद्वेदभागे कापिलमतानुसारिपदार्थदर्शनेन तस्यापि वेदमूलकत्वं वदन्ति ।
तन्निराकरणाय चतुर्थः पाद आरभ्यते । तत्र—ईक्षतेर्नाशवद् (ब. सू.
१।१।४) इति सांख्यमतमशब्दत्वादिति निवारितम् । वेदेन प्रतिपादितमिति
तत्राराद्धते ।

(आनुमानिकमप्येकेपां D) एकेषां शास्त्रिणां शास्त्रान् सांख्यपरि-
कल्पितप्रकृत्यादि श्रूयते ।

इन्द्रियेभ्यः परा दार्था अपेक्ष्यश्च परं मनः ।

१० मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित्त्मा काष्ठं सा परा गतिः (कठ. १।३।१ = १।१)
इति काठके श्रूयते । तत्र बुद्धेरात्माहंकारः । ततो महान्महत्तत्त्वम् । ततो-
व्यक्तं प्रकृतिः ततः पुरुष इति । न ह्यहंकारादयः पदार्था ब्रह्मवादे सभ-

यन्ति । तस्मादेवं जार्तीयकम् तन्मत्तपदार्थानां श्रवणान्मायाप्रकृत्यविद्यावादा-
अपि श्रोता इति चेन्न शब्दसाध्यभावेन तन्मतं न सिध्यति ।

संदिग्धानां पदार्थानां पार्वपर्येण निर्णयः ।

न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥ २३ ॥

५ अत्र हि पूर्वम् ।

आत्मानं रश्मिं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव न ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तंषु गात्रराजम् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं मोक्षेत्याहुर्मनीषिणः ॥ (कठ. १।३।३-४)

१० तदनु चत्वारि वाक्यानि । यस्माद्विज्ञानवानित्यादि । तदन्वि-
न्दियेभ्यः परा इति । तत्र पूर्वसंबन्ध एवार्थ उचितः । तथाह ।

शरीररूपकविन्यस्तगृहीतिः । शरीरेण रूप्यन्ते ये शरीरेन्द्रिया-
व्यस्ते विन्यस्ता अत्र रूपकभावेन रथादिषु तेषामेवात्र गृहीतिर्ग्रहणम् ।
अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतपरिग्रहापत्तिः ।

१५ जीवमकरणं श्येतन्मुपत्युपायोस्य रूप्यते ।

योग्यं शरीरमात्मन गच्छेदिति द्वेः पदम् ॥ २४ ॥

{ तत्र जीवस्य ब्रह्मपार्श्वं मूल्यं साधनं शरीरम् । स रथः । सर्वसा-
मग्रीसहितापराधीनयानत्वात् । रथस्तु हयार्थीनः । हयश्च स्वबुद्ध्यधीनः ।
सा च प्रग्रहाधीनः । स च सारथ्यधीनः । स च स्वबुद्ध्यधीनः । सा च मार्गा-
धीनः । स च प्राप्याधीन इति । एवं ज्ञात्वा युक्तसामग्रीकस्तद्देशं प्राप्नोति ।
तत्रेन्द्रियाणां भात्मा विषयाः । ते च मनसा सम्यक्त्वेन भावितास्तथा
भवन्ति । किरनेन्द्रियाणामतथात्वात् । बुद्धेरात्मा विज्ञानम् । तद्वत्साविषयकं
गृहद् भवति । ततः परमव्यक्तं न प्रकटं भगवत्कृपेव । सा तु भगवदधीना
न साधनान्तराधीना । स च भगवान्स्वाधीन इति । एवमेवार्थस्तन्मोचितः ।

२५ किंच । दर्शयति स्तयमेवममथम् ।

॥ एष संबंधो भूतं गृहोत्था न प्रकाशते ।

प्रते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नायिकं तं प्रजानन् (कठ. १।१।१४)
 इत्याद्युत्तरम् । येयं प्रते विचिकित्सा मनुष्येस्तीत्येके नायमस्तीति चेके ।
 (कठ. १।१।२०) इति द्वितीयः प्रश्नः । देवैरत्रापि (कठ. १।१।२२)
 इत्यत्र उत्तरम् । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद् (कठ. १।२।१४) इति
 ५ तृतीयः प्रश्नः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति (कठ. १।२।१५) इत्यादि-
 नोत्तरम् । एवमग्निजीवब्रह्मणां प्रश्नोत्तराणि । तत्र यदि सांख्यमत-
 निरूपणीयम् इन्द्रियेभ्यः (कठ. १।३।१०) इत्यादि स्यात् तदा चतुर्थ-
 स्याप्युपन्यासः स्यात् । उपन्यासे हेतुः प्रश्नः । अत एव पश्चाद्वचनम् ।
 तस्य प्रकृतेभावादसमुत्कर्षात्प्राप्तेः प्रकरणानीति सिद्धम् । उत्तरप्रश्ना-
 १० भावार्थं चकारः ॥ १।४।६ ॥

महद्वच्च ॥ १।४।७ ॥

ननु तथापि मतान्तरेन्यत्र संकेतिताः कथं ब्रह्मवादे ब्रह्मपरतया
 योग्यन्ते इत्याशङ्क्य परिहरति । महद्वत् । यथा महच्छब्दः । महान्तं
 विभुमात्मानं (कठ. १।२।२२) वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् (श्वे.
 १५ ३।८) इत्यादौ महच्छब्दो ब्रह्मपरो योगेन । एवमव्यक्तशब्दोऽप्यक्षरवा-
 १५ चक इति । न हि सांख्यमत इव वेदान्तेऽपि महच्छब्दः प्रथमकार्यं
 वक्तुं शक्यते । तस्मादिन्द्रियादिवाक्ये सांख्यपरिकल्पितानां पदार्थानां
 नामापि नास्तात सिद्धम् । चकारोपिकरणसंपूर्णत्वद्योतकः ॥ १।४।७।१ ॥

२ चमसवदित्यधिकरणम् ।

२० पुनः श्रुत्यन्तरेण प्रत्यवस्थितं निराकर्तुमधिकरणान्तरमारभते ।

चमसवदविरोधात् ॥ १।४।८ ॥

ननु प्रकरणवशात्पूर्वमस्मदुक्तोर्थोन्यथा वार्णितः । यत्र प्रकरणापे-
 क्षेव नास्ति मन्त्रे तदस्माकं मूलम् । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः
 प्रजाः मुजमानाः सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां

मुक्तमोगामजोन्यः (श्वे. ४।५) इति । यद्यपीदं श्वेताश्वतरोरनिपदि
चतुर्धाप्याये विद्यमानत्वात्पूर्वापरसांबन्धमेव वक्तव्यम् । तत्र—ब्रह्मवादिनो
वदन्ति किंकारणं ब्रह्म (श्वे. १।१) इत्युपक्रम्य ब्रह्मविषय निरूपिता ।
तथापि पूर्वकाण्डे षण्वादिमन्त्राणां नायं नियम इति प्रकृतेऽपि मतान्तर-

- ५ वायकत्वस्त्वेव प्रकृतोपयोग इति शङ्का । ते ध्यानयोगानुमता अपश्यन्
देवात्मनारक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् (श्वे. १।३) इति च । तथा ज्ञातौ द्वाव-
जावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता । (श्वे. १।१९) अग्रे च—
यो योनिं योनिमपितिलत्थेको विश्वानिरूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋषिं
प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत् (श्वे. ५।९)
१० इत्यादि च वाक्यानि कपिलतन्मतवाचकानि वर्तन्त इति सांख्यमतमपि
वेदिक्रमेवेत्येवं प्राप्ते । उच्यते (*संस्कृतं*)

चमसवदविशेषात् । अर्वाग्विलम्बमस ऊर्ध्वबुधस्तास्मिन्वशो निहितं वि-
श्वरूपम् । तस्यासते ऋषयः सप्ततीरे वामदक्षी ब्रह्मणा संविदाना (बृ. २।१।३)
इति मन्त्रे यथा न विशेषो विधातुं शक्यते । नहि कर्मविशेषं कल्प-
१५ धित्वा तत्रार्वाग्विलम्बमसं कल्पयित्वा तत्र यशोरूपं सोमं होतारो मन्त्रेण
भक्षयेयुरिति कल्पयितुं शक्यते । तथा प्रकृते रोहितशुक्लकृष्णशब्देन रजः-
सत्त्वतमांसि कल्पयित्वा न तद्वशेन सर्वमेव मतं शक्यते कल्पयितुम् ।
कपिलैर्विवाक्यमग्नित्यसंयोगमयानित्यपरैवानुवादकम् । तस्मान्न मन्त्र-
मामेण प्रकरणश्रुत्यन्तरनिरपेक्षेण विशेषः कल्पयितुं शक्यः ॥ १।४।८ ॥

- २० ज्योतिरूपकमाचु तथा ह्यर्थायत एकं ॥ १।४।९ ॥

ननु चमसमन्त्रे अर्वाग्विल (बृ. २।१।३) इति गन्धन्याख्या-
नमस्ति । शिरश्चमसः प्राणा वै यशः (बृ. २।२।३) प्राणा वा ऋषयः
(बृ. २।२।३) इति । नात्र तथा न्याख्यानमस्तीतीमां शङ्कां परिहरति
तुराब्दः । अजाशब्देन ज्योतिरेवोच्यते । यथा ह्यजाल्पदोग्मी तथेयं

- २५ नश्वरसुखदात्री । अग्निसूर्यसोमविद्युद्वाद् ब्रह्मणो हंसोक्तचरणरूपा ।
भगवत्कार्यारूपात्वात् । तासां निवृत्तं निवृत्तभेदिकां करवाणि (छां.

- मदामृतोमृतम् (बृ. ४।४।१७) इति । यद्यप्यत्र पञ्चजनाः पञ्चोच्यन्ते
न पञ्चानां पञ्चगुणत्वम् । समाप्तानुपपत्तेः । तथाहि । आद्यः पञ्चशब्दः
संख्यावानी संख्येयवार्त्ता वा । आद्ये पञ्चसंख्याया एकत्वात् पष्ठी-
समासः । संख्यायां संख्याभावाच्च । संख्येयपरत्वे द्वितीयस्य संख्यात्वे
५ पञ्चत्वमेव पूर्वबोधनन्वयः । विभायकामावाच्च । अतो वीप्सा । पञ्चजन-
संज्ञाविशिष्टानां वा पञ्चत्वमिति यथासंभवमर्थः । तथापि मूढाद्वाहेण
संख्योपसंग्रहादपि लक्षणार्थं केनचिद्धर्मेण पञ्चसंग्रहकेण भाष्यम् । स
च तेषां मते न संभवति तथा सति पञ्चैव तत्त्वानि स्युः । अतस्ते
नानाभावादेव स्वीकर्तव्याः । यद्यपि भूततन्मात्राकृतिचित्पन्तःस्थितत्वपर्या
१० पर्युक्तं शक्यन्ते । तथापि न ते तथोक्तवन्तः ।

मूलपकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

पोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ (सां. को. ३)

- इत्यन्यथोपगमात् । पुरुषे बलक्षण्याभावप्रसंगश्च । किं च नाप्यं
श्रुत्यर्थ इति श्रुतादेव प्रतीयते । अतिरेकादाकाशश्चेति । शकारा-
१५ वात्मा अस्मिन्नित्यधिकरणत्वेनोक्तः । तन्मात्रानेनापि मन्त्रेण तन्मात्र-
सिद्धिः ॥ १।४।११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १।४।१२ ।

- मन्त्रवश्यं मन्त्रस्यार्थो वक्तव्यः । तेवनुरोधेन लक्षणयापि ज्योतिः-
शास्त्रवत्पञ्चशब्दः पञ्चविंशतिवाचकतया परिकल्प्यः । स्पष्टमाहात्म्या-
१० र्धमात्माकाशयोराधाराद्येयभावः प्रदर्शितस्तत्रत्ययोरेव । अतो मन्त्रे तन्मात्र-
सिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति । प्राणादयः पञ्चजनाः । वाक्यशेषस्य मन्त्रा-
र्थनियामकत्वात् । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमनस्पाशं
मनसो मनः (बृ. ४।४।१८) इति ।

- ननु कथमस्य वाक्यशेषत्वम् । उच्यते । प्राणादयः संज्ञाशब्दाः
२५ करणवाचकाः । ते ज्ञानरूपं वा क्रियारूपं वा कार्यं जनयन्ति स्वग्याप्त-

रेण । तेन तेषां करणान्तरापेक्षाभावात् प्राणादीनां पुनः प्राणादिमत्त्वं
 बाधितं स्यात् । भगवतो माहात्म्यविरोधश्च । अतः स्वार्थनिर्वाहार्थमन्यार्थो
 वर्तते पञ्चजनवाक्यस्य च । अतो बुद्धेः पञ्च वृत्तीर्जनयन्तीति प्राणादयः
 पञ्चजनाः । संशयोऽपि विपर्ययो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते
 ५ बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् (भा. ३।२६।३०) इति । तेषां तत्तत्प्रकारकं
 स्वकार्यजननं न स्वतः किंतु भगवत् इति द्वयोरेकार्थत्वे सर्वं संगतं
 स्यात् । खण्डत्वाच्च शेषत्वम् । सर्वप्रवृत्तिकत्वाद्भगवतो न माहात्म्यविरोधः ।
 तत्र प्राणशब्देन त्वग्नाणप्राणा गृहीताः । रसना चान्ने प्रतिष्ठिता
 इत्यन्नं गृहीतम् । वाग्वा तेजसि । अत्ता चान्नं चैकत्र भवतः । सहमा-
 १० वित्वात् । क्वचिदेकग्रहणं क्वचिदुभयग्रहणमिति । तेन ते सर्वे पञ्चैव भवन्त्य-
 तिरिच्यते परमाकाराः । तस्मात्प्राणादय एव पञ्चजना इति न तन्मत-
 सिद्धिः ॥ १।४।१२ ॥

ज्योतिर्पक्षेपामसत्यञ्चे ॥ १।४।१३ ॥

काण्वपाठे—अज्ञस्याज्ञमिति नास्ति तदा कथं पञ्च । तत्राह ।
 १५ ज्योतिषा संख्यापूर्तिस्तेषाम् । यस्मादर्वाक् संवत्सर इति पूर्वं पठितो
 मन्त्रः । तत्र—तेदेवा ज्योतिषां ज्योतिः (बृ. ४।४।१६) इत्यन्नस्थाने
 ज्योतिर्ग्राह्यम् । व्याख्यानं पूर्वमेव । तस्मादसिद्धं तन्मतस्य श्रुतिमूलत्वम्
 ॥ १।४।१३ ॥ ३ ॥

४ यथाव्यपदिष्टाधिकरणम् ।

१० कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १।४।१४ ॥

श्रुतिविप्रतिषेधात्स्मृतिरेव ग्राह्येति मतं दूरीकृतुं श्रुतिविप्रतिषेधो

1-A, C, D and E read तत्र for तेन ।

7-A and C read सर्वप्रवर्तकत्वात् for सर्वप्रवृत्तिकत्वात् ।

10-A and C read तेनैते for तेन ते ।

17-C reads सिद्धं न तन्मतस्य for असिद्धं तन्मतस्य ।

- नास्तीत्यधिकरणमारभते । तत्र श्रुती सृष्टिभेदा बहवः । कचिदाकाशादि-
 'का' आत्मन आकाशः संभूतः (तै. २।१) इति । कचिचेजःप्रभृतिका ।
 तत्तेजोसृजत (छां. ६।२।३) इति । कचिदन्यथैव । एतस्माज्जायते
 प्राणः (मुं. ५।१।३) इति । इदं सर्वमसृजत (बृ. १।२।५) इति
 ५५ । एवं क्रमव्युत्क्रमानेकविधसृष्टिप्रतिपादकत्वाद् वस्तुनो द्वैसंख्यासंभ-
 वाद्—ग्रहा त्वा अनु प्रजापरावः प्रजायन्त इतिवत्सृष्टिवाक्यानामर्थवाद-
 स्त्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थत्वादप्यारोषापवादन्यायेन न वेदान्तब्रह्मकारणत्वं
 सिद्धमिति । अतः परिदृश्यमानजगतः कारणान्वेषणे क्रियमाणे बाह्याबा-
 ह्यमतमेवेषु सत्सु कपिलस्य भगवन्ज्ञानांशावतारत्वात् तन्मताप्रकारेणैव
 ५६ जगद्भवोचितेत्येवं प्राप्तं । उच्यते । न सृष्टिभेदेषु ब्रह्मणः कारणत्वे
 विप्रतिपत्तिः । सर्वप्रकारेषु तस्यैव कारणत्वोक्तैः । आकाशादिषु कारण-
 त्वेन ब्रह्म यथान्यपदिष्टमेवैकम् । अन्यत्रापि तदेव कारणत्वेनोक्तम् । न
 तस्य कार्यं कारणं च विद्यते (श्वे. ६।८) इत्यादिनिराकरणं तु लौकि-
 कवार्तुत्वनिषेधपरम् । तस्यैव प्रतीतिः । सर्ववैलक्षण्यार्थं वेदिकानामनाधि-
 ५७ तार्थिकवाक्यस्वरथाभिप्रेतत्वादिति चकारार्थः । कार्यप्रकारे भेदस्तु माहा-
 त्म्यज्ञापको न तु बाधकः । बहुधा कृतिसामर्थ्यं लोकेपि माहात्म्यसूच-
 कमिति । तस्मान्न श्रुतिविप्रतिषेधात्सृष्टिपरिमह इति सिद्धम्
 ॥ १।४।१४॥४ ॥

५ समाकर्षाधिकरणम् ।

२१ समाकर्षात् ॥ १।४।१५ ॥

पुनरन्यथाशङ्क्य परिहरति । ननु कचिद्—असदा इदमग्र आसीत्
 (तै. २।७) इति । कचिद्—सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । तदेव आहु-
 रसदेवेदमग्र आसीत् । (छां. ६।२।१) अन्याकृतमासीत् । नासदा-
 सीन्नो सदासीत् । तम आसीत् (अ. सं. १०।१२।११) इत्यादिवाक्येषु

- आदित्यादिदक्षिणेशिपुरुषपर्यन्तपरिच्छिन्नब्रह्मोपासनान्गुक्त्वा तथा निरा-
कृते तमेव ज्ञानार्थमुपससाद् । ततः सप्तपुरुषसमीपमुभावागत्य ब्रह्म-
वायं चक्रतुः । तत्र-कैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट (कौ. ४।१९)
इत्यादौ जीवः प्रक्रान्तः । तस्मादेवं सर्वोत्पादिरुक्ता । ब्रह्मणोऽप्यनुप्रवे-
५ शश्च । तत्र संदेहः । जीव एव ब्रह्मसहितः कर्ता ब्रह्मेव वेति । तत्र जीव
एव कर्ता । सर्वस्य जगतो ब्रह्मत्वादयस्तस्य धर्माः । राजत्ववद् यजमा-
नत्ववद्वा । अस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मोपक्रमेण जीवपर्यवसानोक्तोः । सर्वत्रैव
ब्रह्मत्वेनोक्तो जीव एव कर्ता । तथा सति लोकैःपि जीवकर्तृत्वं
सहजं भवेत् । नन्वमोक्षव्यवस्था च । एवं सत्यर्थात्मकृतेरेव कलिष्य-
१० तीत्येवं प्राप्ते । उच्यते । जगद्धाचित्वात् । एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य
चेतस्कर्मेत्युपक्रम एतच्छब्देन जगदुच्यते । पुरुषशब्देन च जीवः । तज्ज-
जीवात्मकं जगद् ब्रह्मकर्तृकमिति हि पूर्वसिद्धम् । तदनुरोधेनात्रापि ब्रह्म-
परत्वमेवोचितं न तु सर्वविषयोभूतकल्पना च । अतः सुषुप्तावपि ब्रह्मण्येव
लयस्तस्मादेव सर्वमिति ज्ञातव्यम् । प्राणात्मशब्दवाच्यत्वं तु पूर्वमेव सिद्धम् ।
१५ तस्मान् जीवाभिधिता प्रकृतिः कारणम् ॥ १।४।१६ ॥
जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेन्नद् व्याख्यातम् ॥ १।४।१७ ॥
किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वत्र जीव एव प्रक्रान्तः । कैष
एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट (कौ. ४।१९) इति । ब्रह्म त्वयापि न सिद्धम्—
एतादृशं नेतादृशमिति । अतः शयनोन्थानलक्षणजीवधर्मदर्शनात्तस्यैव
२० ब्रह्मत्वं जगत्कर्तृत्वं च । तत्त्वतानुपपन्नं प्रकृती कलिष्यति । अथवा
मुख्यप्राणलिङ्गमप्यत्रास्ति । प्राण एवैकधा भवतीति सुषुप्ते तस्यैव
प्रवृत्तिरुपलभ्यते । विद्यमानादेव सर्वोत्पत्तिप्रलया । स च प्रकृत्यंशोक्तो
जह्मदेव प्रधानात्सृष्टावपि सर्वोत्पत्तिः । अतोऽस्मात्प्रकरणज्जीवद्वारा
साक्षाद्वा प्रकृतेः कारणत्वमित्येवं प्राप्ते । उच्यते । तद्व्याख्यातम् । एतयो-
२५ र्मयलिङ्गत्वमेव नास्तीत्याशयत्वादिह तद्योगादित्यत्र सर्वमेव कार्यं भगवत

एष नान्यस्मादिति । अतोस्माद् ब्रह्मवाद एव सिध्यति । न प्रकृति-
वादः ॥ १।४।१७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १।४।१८ ॥

- ५ स्वमतेन परिहारमुक्त्वा नियतधर्मवादेनापि परिहारमाह । स्वाप-
प्रतिबोधी जीवधर्मावेव । चक्षुरादिलयाधारत्वं प्राणस्येति । तस्मिन्नपि पक्षे-
न्यार्थं तद्धर्मकीर्तनम् । मेदे हि तन्निराकरणमवश्यं कर्तव्यमिति तुराब्दः ।
ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमेव जीवलयोद्गमो भृतिर्विलक्षण्येन । प्राणकीर्तनमाश्रयब्रह्म-
बोधाय । कुत एतदवगम्यते । तत्राह । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेवावगम्यते । यो
१० वे बालाक एतेषां पुरुषाणामित्युपक्रमे मुख्यं ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तज्ज्ञानेना-
सुरजयः । सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराग्यमाधिपत्यं चेति फलम् । न
ह्येतद्द्वयममुख्ये संभवति । अपिच । प्रश्नव्याख्यानान्भ्याम् । केप एतद्बालाके
पुरुषोरायिष्टेति प्रश्नः । तत्र जीवस्य ज्ञातत्वादधिकरणमेव न ज्ञातम् ।
यत्रैव एतद्बालाके पुरुषोरायिष्ट (कौ. ४।१९) इति व्याख्यानम् । न
१५ हि नाडीर्ज्ञापयितुं व्याख्याति किंतु प्रतिज्ञातं ब्रह्म । कथमेतदवगम्यते
नाडीन्यतिरिक्त आत्मा ज्ञाप्यत इति । तत्राह । एवमेके । एके शास्त्रिनो
वाजसनेयिनः । तत्रापि दृढबालाकिब्राह्मणे—स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैव
एतत्सुप्तोभूद् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादाय य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते (बृ. २।१।१७) इत्यत्र—
२० आकाराशब्दं ब्रह्म सता सौम्य तदा संपन्नो भवति (छां. ६।८।१)
इति च । स्वं ह्यपीतो भवति (छां. ६।८।१) इति च । तस्मा-
दाधारभूतब्रह्मज्ञापनार्थत्वाजीवमुख्यप्राणालिङ्गात् प्रकृतिवाद इत्यसंगतम्
॥ १।४।१८॥६ ॥

७ वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

वाक्यान्वयात् ॥ ११४।१९ ॥

पुनर्जीवित्तत्वादेन प्रकृतिकारणवादमाराद्धञ्च निराकरोति । बृह-
दारण्यके चतुर्थे पष्ठे च याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादे—येनाहं नामृता स्थां
५ किमहं तेन कुर्याम् (बृ. ४।५।४) इति विरक्तिमुच्यन्वा—यदेव भगवान्देव
तदेव मे ब्रूहि (बृ. ४।५।४) इति पृष्ठे तामभिमुखीकृत्य—न वारे पत्युः
कामाय (बृ. ४।५।६) इत्यादिनामृतत्वाय ज्ञानमुपदिशति । पष्ठे पुनरु-
पराहारेपि—पतावदरे स्वस्वमृतस्यमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः पववाज
(बृ. ४।५।१५) इति ।

१० तत्र जीवस्य प्रकरणित्वं ब्रह्मणो वेति संशयः । तत्रात्मनः
प्रियत्वं स्वप्रतीत्या पूत्राद्यपेक्षया बोधयशीवमेवोपक्रम आत्मत्वेन वदति ।
तदनु तत्र दर्शनादि विषये । तेन सर्वं विदितमिति क्तमाह । तत्र कथमात्म-
शानेन सर्वज्ञानमित्याकाङ्क्षायां—अद्य तं परावात् (बृ. ४।५।७)
इत्यादिना—इदं सर्वं यदयमात्मा (बृ. ४।५।७) इत्यनेन तर्क्य सर्वत्वमाह ।

१५ तदनु कथमस्मिन्नांघात आत्मज्ञानं भवतीत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादि-
दृष्टान्तमयमाह । परम्परया नागाभ्यन्तरभेदेन यथा महाकोलाहले दुन्दुभेर्ह-
न्यमानस्य शब्दो गृहीतो भवति । तत्र कण्ठदुन्दुभिर्दर्शनं दुन्दुभ्याघात-
दर्शनं वा । अनुमानद्वारा विधे तत्र निर्विष्टे तन्ताक्षात्कारो भवतीति ।
तथात्मनो बोधककार्यानुसंधाने तन्ताक्षात्कारो भवतीति । तत्र कथं

२० सर्वत्वमित्याकाङ्क्षायां तत एवोत्पत्ते सर्वं नामरूपं तस्मिन्नेव लीयत इति ।
स यथेतिद्वयेनाह [सत्ये स एव नातिरिक्तं विरातीति स यथा सैन्ध-
वधन इत्यनेनाह । आधेयत्वेन तावन्मात्रतानिराकरणायाह । न मेत्य
संशसतीति । कार्यातिरिक्तरूपं कथयितुं न शक्यत इति तत्र विशेषाका-
ङ्क्षायांतिरिक्ताकथने वचकत्वमाराद्धञ्च तत्परिहारायाह । स होयंवेति ।

3—C reads परिहरति for निराकरोति ।

21—C reads स्वप्रतीत्या for स्वप्रतीत्या ।

22—C and D read हावन्मात्र for तावन्मात्र ।

अविनाशीत्यनेन कार्यवैलक्षण्यं सिद्धवत्कारेणोक्त्वा विषयसंबन्धेन संसारमाह । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति-इति । विशेषतस्त्वकथने हेतुमाह । यद्वैतमित्यादिना यावत्समाप्ति । चक्षू रूपमेव पश्यति नात्मानम् । ननु रूपमप्यत्मेति चेत् । तत्रापश्यन्वै तद् द्रष्टव्यत्वेन न पश्यति । न हि द्रष्टृस्वरूपं दृश्यज्ञानेन ज्ञातं भवत्यतद्रूपत्वात् । एवं द्रष्टृदृश्यव्यवहारेज्ञानावस्थाया विशेषतस्तज्ज्ञानमशक्यमुक्त्वा ज्ञानोत्तरं कर्मकर्तृभाव एव नास्तीत्याह । यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यादिना । इदमेव हि ज्ञानममृतत्वमिति । तत्रादिमध्यावसानेषु जीवप्रकरणमित्येव प्रतिभाति । तस्य ब्रह्मता जगत्कर्तृत्वमित्युत्कर्षः । न तु तस्मादन्यद् ब्रह्मत्वेन वक्तुं युक्तम् । अर्थविरोधाच्च । तस्माद्वेदे सृष्टि-
 १० वाक्यानामेतन्न्यायेनान्यार्थत्वान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रकृतिवाद एव युक्त इत्येवं प्राप्ते ऐवच्यते । वाक्यान्वयात् । इदं वाक्यं भगवत्येवान्वेति । नात्र जीवप्राधान्यगन्धोपि । सर्वत्र भगवदन्वयेनैव जीवस्यापि प्रियत्वम् । तस्यैव सुखरूपत्वात् । सर्वोपनिषदनुरोधेनैवास्याप्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वात् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति । (श्वे. ३।८) आनन्दाद्धचेव खल्विमानि भूतानि
 १५ जायन्ते । (तै. ३।६) सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति । एष ह्येवानन्दयाति (तै. २।७) इत्यादिश्रुतिसहस्रेभिःसंदिग्धैर्ब्रह्मणः स्वरूपं कार्यमंशाश्च प्रतिपादिता इतीदमपि वाक्यं तत्परमेवोचितम् । सर्वव्यवहारस्य तन्मूलकत्वेन पूर्वमुक्तत्वात् । विषयस्पर्शो विज्ञातृत्वमपि तस्यैव ।

एवं सति सर्वमेव संगतं भवेत् । अतो वाक्यान्वयाच्च जीवपरत्वं
 २० येन प्रकृतिवादः स्यादिति ॥ १।४।१९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेल्लिङ्गमारभरथ्यः ॥१।४।२० ॥

नियतवर्मवादिनामपि मतेन प्रकृते सिद्धान्तं वक्तुं पक्षान्तराण्याह । तत्र ब्रह्मवादिकदेशिवादाः सन्ति । तत्र जीवो नाम स्वस्य भोगनिष्पत्त्यर्थं स्वांशो भगवता कृतो विस्फुलिङ्गवदित्यारभरथ्यो मन्यते । अनादिसिद्ध

8-C reads ह्येवोत्कर्षः for इत्युत्कर्षः ।

एव जीवश्चैतन्यमात्रं शरीरादिसंघाते प्रविष्ट इति चिति तन्मात्रेण प्रवेशे च
 मोक्ष इति चौदुलोमिराचार्यः । काराकृतसंख्यासंख्या विषयमोक्तुत्वं
 भगवत एव जीव इति तेषां स्वमतानुसारेणात्र परिहरन्ति । तत्र पुत्रादि-
 प्रियसहवचनाजीवप्रकरणमेवेतदित्याशङ्क्य जीवोपक्रमस्यान्वययोगन-
 ५ मित्याह । प्रतिज्ञासिद्धेरिति पक्षी । तस्या लिङ्गमंशत्वाज्जीवस्य तदमेदेनो-
 पक्रमः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा ।

तस्यैवाग्रे व्युत्पाद्यमानत्वात्तस्या एतत्साधकम् । यथा जीवो भगवा-
 नेव जड इति । एवमाश्रयस्थो मन्यते । ओतव्यादिविषयस्तु भगवानेव ।
 तस्मान्नियतधर्मजीववादेऽपि न जीवोपक्रमो दोषः ॥ ११४।२० ॥

१० उरक्रमिष्यत एवंभावादित्यौदुलोमिः ॥ ११४।२१ ॥

लिङ्गमित्यनुवर्तत । यदत्र जीवोपक्रमेण भगवतः अवस्थादिकमुक्तं
 तत्तत्सारभावादुक्तमिष्यते जीवस्य लिङ्गम् । मुक्तौ जीवो भगवानेव भावि-
 नीति ज्ञापकम् । अन्यथा सेव कथममृता भवेत् । इति शब्दो हेतौ । क्षि-
 १५ या विश्वासार्थं गौणप्रियवैराग्यार्थं च जीवोपक्रमः कर्तव्य एवेत्यौदुलोमि-
 राचार्यो मन्यते तस्माद् भिन्नजीवपक्षेऽपि नात्र दूषणम् ॥ ११४।२१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ ११४।२२ ॥

लिङ्गमित्येव । भगवत एवावस्था जीव इति । अतः संसारदशाया-
 मपि जीवो न ह्येति (नात्रोत्क्रमणप्रपचारो वा) अन्यथा कथमात्मनस्तु
 कामाय सर्वं प्रियं भवतीति । न ह्यन्यस्य सर्वं प्रियं भवति । मोक्षस्तु
 २० ज्ञानमेव । उत्तरत्र कर्तव्याभावात् । अवस्थया न्यवसायात् सिद्धान्ता-
 २५ द्विशेषः । इति शब्देनैतावद्वरे स्वत्वमृतत्वमित्युपसंहारो हेतुरस्य पक्षस्येति
 काशकृत्स्नो मन्यते । तस्माज्जीवोपक्रमो भगवत एवावस्थाविशेषो जीव
 इत्यस्य पक्षस्य लिङ्गम् । तस्मान्मेत्रेयीनाक्षणेनापि जीवद्वारा प्रकृतिकारण-
 वादासिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ११४।२२ ॥ ७ ॥

एवं प्रकृतिकारणवादनिराकरणेन ब्रह्मण एव कारणत्वे सिद्धे-
प्यर्थजरतीयतयोभयस्थापनपक्षं परिहर्तुमधिकरणमारमते ।

८ प्रकृतिश्चेत्यधिकरणम् ।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ १।४।२३ ॥

- ५ ननु ब्रह्मकारणतां न निराकुर्मः श्रुतिसिद्धत्वात् । किंतु समवा-
यिकारणं प्रकृतिरेव । कार्यकारणयोरेवैलक्षण्यात् । समवायिकारणानुरोधि
हि कार्यम् । अन्यत्सर्वं भगवानस्तु । अपेक्ष्यते च समवायिनिमित्तयोर्भेदः ।
(कर्मण्यपि श्रुतिस्मृतिसमवायो धर्मे) एवं ब्रह्मवादेऽपि स्मृत्युक्ता प्रकृतिः
समवायि कारणम् । ब्रह्म निमित्तकारणमित्येवं प्राप्ते । उच्यते [प्रकृतिश्च ।
- १० निमित्तकारणं समवायिकारणं च ब्रह्मैव । (प्रकृतिपदप्रयोगात्स्मृतिसिद्ध-
२ तृतीयसर्वधर्मादेशः) चकारात् यत्रेत्यादिसर्वसंग्रहः । कुत एतत् । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुपरोधात् । प्रतिज्ञा—अपि वा तमादेरामप्राप्त्यो येनाश्रुतं श्रुतं भव-
त्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति (छां. ६।१।९) इति । दृष्टान्तो-
यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् (छां. ६।१।४) इत्यादि ।
- १५ प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधोन्नाशनं तस्मात् । समवायिकारणज्ञाने हि कार्य-
ज्ञानम् । उभयोर्ग्रहणमुपचारव्यावृत्त्यर्थम् । उपक्रमोपसंहारवत् । प्रतिज्ञामा-
त्रत्वेदृष्टद्वारापि भवेत् । दृष्टान्तमात्रत्वे त्वनुमानविधया स्यात् तथा सति
सर्वसमानधर्मवद् ब्रह्म स्यान्न समवायिकारणम् । उभयोर्ग्रहणे तु प्रति-
ज्ञाया दृष्टमेव द्वारमिति समवायित्वसिद्धिः । कार्यकारणयोर्भेदाभेदमतनि-
२० राकरणाय पिण्डमणिनखनिकृन्तनग्रहणम् ॥७॥

तथा सति यत्र क्वचिद् भगवाञ्ज्ञातः सर्वत्र ज्ञातो भवति । सर्वं च
ज्ञातं भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणाय च—वाचरम्भाणं विवा-
रो नामधेयम् (छां. ६।१।४) इति ।

अलीकत्वानिराकरणाय च मृत्तिकेत्येव । ब्रह्मत्वेनैव जगतः मत्यत्वं
२५ नान्यथेति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिराकरणं च स्पष्टमेवाग्रे (त्रीणि

स्वाधीन्यत्र करिष्यति । प्रेतो ब्रह्मरूपेण सत्यस्य जगतो ब्रह्मैव सम-
वायिकारणम् । देहात्मबुद्धिस्तु सत्यां विकारबुद्धौ दोषः । श्रुतिसामर्थ्यं
प्रमाणमित्युक्तम् । तस्माद् ब्रह्मैव समवायिकारणम् । न प्रकृतिः ॥१४॥२३॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥१४॥२४॥

- ५ तिष्ठान्तरमाह । सौकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति (ते. २।६)
इत्यत्र कामने तस्याभिध्यानम् । आत्मनामन्वाज कामना । तदभिध्यानं
सृष्टावुपदिश्यते । बहु स्यामिति स्वस्यैव बहुरूपत्वाभिधानेन सृष्टं स्वयमेव
भवति । सुवर्णस्यानेकरूपत्वं सुवर्णप्रकृतिकत्वं एव । अभ्यासाभावाद्
गौणत्वापत्तेर्भावनहि मुख्यं बहुभवनं योमिनां संभवति । सर्वभवनसा-
१० मर्थ्यान्मुख्ये संभवति गौणकल्पनाया प्रणव्याप्यत्वात् । चकारात्-इदं
सर्वं यदयमात्मा (मु. १।४।६) इति कार्यस्य ब्रह्मत्वभूतिर्ब्रह्मप्रकृतित्वे
संभवति मान्यथा ।

अथवा सर्वं खल्विदं ब्रह्म तन्वनानिति गान्त उपरासीत
(छां. ३।१।४।१) इति तस्य जगद्वपन्नेनाभिधानमुपदिश्यते । तिव् ब्रह्म-

- १५ समवायित्वे घटत इति चकारादेकत्वेन वृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो-
मुखमिति ॥१४॥२४॥

साक्षाद्योभयाग्राहानात् ॥१४॥२५॥

लिङ्गमुक्त्वा भुविमेव प्रमाणमाह । साक्षाच्चूर्ण्यैव समवायित्वमु-
च्यते । चकारात् स्मृत्यापि । कथं भुव्योच्यते तत्राह । उभयाग्रानात् ।

- १० ब्रह्मणः सत्तासाद् ब्रह्मण्येव न सृष्टिप्रलययोरग्रानात् । साराणि ह वा
इमानि भूतान्माकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं पत्यस्तं यन्ति (छां. १।१।१)
इति । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रत्यस्तथा (म. बी. १।५६) इति
य । नि देनाग्निमिन्नं संभवति । सुवर्णादिषु तयोपलब्धेः । लोके-
व्यायेन साक्षात्त्वम् । तस्माद्ब्रह्मण्येव समवायिकारणम् ॥१४॥२५॥

- १५ आत्मकृतः परिणामात् ॥१४॥२६॥

अनु-स एव सर्वं सृजति स एकावति हन्ति च (आ. ४।१।१२५)

इति कर्तृत्वप्रतीतेरक्षादिवाक्यमप्योपचारिकं भविष्यतीति जेजिराकरणा-
याह । आत्मकृतेः । तदात्मानं स्वयमकुरुत (ते. २।७) इति स्वस्यैव
कर्मकर्तृभावाद् । सुकृतत्ववचनाच्चालौकिकत्वम् । तथापि ज्ञानार्थमुपपत्ति-
माह । परिणामात् । परिणमते, कार्याकारणेति । अविकृतमेव परिणमते
५ सुवर्णम् । सर्वाणि च तैजसानि । वृक्षेश्चालौकिकत्वाद् ब्रह्मकारणत्व एव
पठते । पूर्वावस्थान्यथाभावस्तु कार्यश्रुत्यनुरोधादङ्गीकर्तव्यः । वक्ष्यति
च—श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । (ब्र. सू. २।१।२७) इति । अन्यानि च
युक्तिदूषणानि परिहरिष्यति । तस्माद् ब्रह्मपरिणामलक्षणं कार्यमिति
जगत्समवायिकारणत्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १।४।२६ ॥

१० योनिश्च हि गीयते ॥ १।४।२७ ॥

चेतनेषु किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वस्तु जडानां ब्रह्मैकका-
रणत्वम् । चित्तनेषु तु योनिबीजयोः समवायित्वदर्शनात्पुरुषत्वाद् भगवतो
योनिरूपा प्रकृतिः समवायिकारणं भवतु । शुक्ररोगितसमवेतत्वाच्छरी-
रस्येत्याशङ्क्य परिहरति । योनिश्च ब्रह्मैव । आकाशादिनािराकरणाय
१५ चकारः । तत्र युक्तिश्रुती प्रमाणयति । हि गीयत इति । यकिस्तावत्—
सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) इति पूर्वमे-
कमेव प्रतिज्ञातम् । आकाशादेव आनन्दाद्भवेत्याद्येवकारेश्चानन्यकारणत्वं
जगतोवगम्यते । इतरापेक्षायां द्वैतापत्तेः । गीयते च । कर्तारमीशो पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । (मुं. ३।१।३) यद्भूतयोनिं, परिपरयन्ति धीराः (मुं.
१।१।६) इति च । मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधान्यहम् (भ. गी.
१।४।३) इति । तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता (भ. गी. १।४।४)
इति च । अक्षरपुरुषोत्तमभावेन तथात्वम् । तस्माद्योनिरपि भगवान्युरु-
षोपि सर्वं वीर्यं जीवश्च सर्वं भगवानिति । इदं सर्वं यदयमात्मेति सिद्धम् ।
तस्मात्केनाप्यंशेन प्रकृतिपवेरो नास्तीत्यशब्दत्वं सांख्यमतस्य
२५ सिद्धम् ॥ १।४।२७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ १।४।२८ ॥

महत्वादव्यतिरिक्तः सर्वे वादा अवैदिका वेदाविरुद्धाश्चेत्याह ।
एतेन महत्वादस्थापनपूर्वकर्ताख्यमतनिराकरणेन सर्वे पातञ्जलादिवादा
व्याख्याताः । अवैदिका अनुपयुक्ताश्च । वेदिकानां हि वेदः प्रमाणम् ।
५ तस्मिन्नव्याकुले आन्तिप्रतिपन्ना एव सर्वे वादा इति । एतत्तौक्यार्थं विस्तरे-
णाग्रे वक्ष्यते । आपृत्तिरध्यायसमाधिवोधिका ॥ १।४।२८ ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीवेदव्यासमतवार्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
अध्यायसमाधिरुपः चतुर्थः पादः ॥ १।४ ॥

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥



अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणम् ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसंगात् ॥ २।१।१ ॥

५ प्रथमाध्याये वेदान्तवाक्यानां विवादास्पदानां ब्रह्मपरत्वेन समन्वयः
प्रतिपादितः । अधुना श्रुतिस्मृत्यविरोधः प्रतिपाद्यते ।

आन्तिमूलतया सर्वसंभयानामपुक्तिः ।

न तद्विरोधाद्वचनं वैदिकं शङ्क्यतां व्रजेत् ॥ २६ ॥

- श्रुतिविप्रतिषेधस्त्ववश्यं प्रतिविधेयः । प्रथमचतुर्थपादे सर्वधानुपयोगे
१० प्रतिपादिते स्मृतिप्रतिपादिते स्मृतित्ववचनेन प्रामाण्ये च यावत्तदप्रामाण्यं
न प्रतिपाद्यते तावत्तद्विरोधः परिहर्तुमशक्य इति तन्निराकरणार्थं प्रथमतः
सूत्रत्रयमाह । तुल्यबलानां परस्परविरोधे न प्रकारान्तरस्थितिरिति ततो
युक्त्या श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारः । ततो द्वितीये पादे वेदबोधकत्वाभावेऽपि
तैरपि स्वातन्त्र्येण कश्चन पुरुषार्थः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य बाह्याबाह्यमतान्ये-
२० कीकृत्य निराकरोति । आन्तेस्तुल्यत्वात् । ततः सम्पन्नेदार्थविचारायैव
वैदिकपदार्थानां क्रमस्वरूपविचारः पादद्वयेन । अतः संपूर्णेनाप्यध्याये-
नाविरोधः प्रतिपाद्यते । कपिलादिमहर्षिकृतस्मृतेर्न मन्वादिवदन्यत्रोपयोगः ।
मोक्षोपयोगित्वात् । तत्राप्यनवकारो वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न कपिलव्य-
तिरिक्तशुद्धब्रह्मकारणवाचकस्मृत्यनवकारादोषप्रसंगः । अहं सर्वस्य जगतः
२५ प्रभवः प्रलयस्तथा (म. गी. ६।७) इति ॥ २।१।१।१ ॥

२ इतरेषामित्यधिकरणम् ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २।१।२ ॥

प्रकृतिव्यतिरिक्तानां महदादीनां लोके बदे चानुपलब्धेः ॥ २।१।२॥२॥

३ एतेन योग इत्यधिकरणम् ।

५ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ २।१।३ ॥

सांख्यस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि निराकृता द्रष्टव्या ।
योगस्य वैदिकत्वशङ्कया भवेन निराकरणम् ॥ २।१।३॥३ ॥

४ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

न विलक्षणत्वादस्य तयात्वं च शब्दात् ॥ २।१।४ ॥

१० माधकोऽयं तर्कः । अस्य जगतो विलक्षणत्वाद्येन तत्त्वाद्येतन्नं न.
कारणम् । विलक्षणत्वं च शब्दात् । विज्ञातं चाविज्ञातं च (ते. २।६)
इति । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वं मन्यमानस्येदं वचनम् ॥ २।१।४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ २।१।५ ॥

मृदन्नवीत् । आपोब्रुवन् (श. भा. ६।१।३।२।४) तलेज ऐक्षत
१५ (छां. ६।२।३) । ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाम (बृ. १।३।२) इति ।
एवमादिभूतिभिर्भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वं प्रतिपादयत इत्याशङ्क्य तु शब्देन
निराकरोति तत्तदभिमानिन्य एव देवतास्तथा वदन्ति । कुतः । वेद एव
विज्ञातं चाविज्ञातं चेति चेतनाचेतनविशेषोच्चेः । अनुगतत्वाच्च । अभिर्वा-
ग्भूत्वा मुखं प्राविशत् (पू. २।४) इत्येवमादिविशेषानुगतिभ्यामभिमा-
२० नित्वमित्यर्थः । देवतापदं न श्रुत्यन्तरे ॥ २।१।५ ॥

दृश्यते तु ॥ २।१।६ ॥

परिहरति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । दृश्यते हि कार्यकारणयो-
र्वैरूप्यं केरागोमयवृश्चिकादौ । चेतनादचेतनोत्पत्तिनिषेधे तदंशस्यैव
निषेधः । तुल्यांशसंपत्तिश्चेत्प्रकृतेषु सदंशः ॥ २।१।६ ॥ ४ ॥

५ असदिति चेत्यधिकरणम् ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ २।१।७ ॥

भूतौ कारणत्वेनासदुक्तमिति चेन्न प्रतिषेधार्थमेव वचनम् । कथम-
सतः सजायेतेति । कार्यस्य वा पूर्वविप्रतिषेधो ब्रह्मकारणत्वाय ॥ २।१।७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम् ॥ २।१।८ ॥

१० पूर्वपक्षमाह । अपीतिलयः । कार्यस्य कारणलये तद्वत् प्रसंगः ।
स्थौल्यसावयवन्वपारिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मसंबन्धावश्यकत्वादसमञ्जसं
ब्रह्मकारणवचनम् ॥ २।१।८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ २।१।९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किंचिदसामञ्जस्यमस्तीति तुशब्देन परिहरति ।
१५ स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणयोर्विद्यमानत्वाच्च तुवचनम् । तत उत्पन्नस्य
तत्र लये न कार्यावस्थाधर्मसंबन्धः शरावरुचकादिषु प्रसिद्धः । भवतां
पर न दृष्टान्तोरिति ॥ २।१।९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २।१।१० ॥

२० स्वपक्षं चेत् प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । निर्विशेषात्प्रधाना-
त्सविशेषस्य कार्यता । तस्योत्पत्तिः । लये तद्धर्मसंबन्धः । असत्कार्यवाद-
प्रसंगः । तथैव कार्योत्पत्तौ कारणाभावेन नियमाभावः । भावे वा मुक्तानामपि
पुनर्बन्धप्रसंगः ॥ २।१।१० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-

विमोक्षप्रसंगः ॥ २।१।११ ॥

वेदोत्तेर्धे शुष्कतर्केण प्रत्यक्षस्यानमयुक्तम् । तर्कस्याप्रतिष्ठनात् । तर्को नाम स्वोत्प्रेक्षिता युक्तिः । सा एकोक्ता नान्यैरद्वीक्रियते । स्वतन्त्राणामु-
५ पीणां प्रतिभेदाद्वस्तुनो द्वैतस्यासंभवाज्जियामकामावाञ्च । अतो न तर्कस्य प्रतिष्ठा । पूर्वपक्षिणः परिहारः । अप्यन्यथानुमेयमिति चेत् । एवमप्यन्यथा वयमनुमास्यामहे । यथा भाप्रतिष्ठादोषो भाविष्यति । न हि कोपि तर्कः प्रतिष्ठितो नास्तीति वक्तुं शक्यते । व्यवहारोच्छेदप्रसंगात् ।

आर्यं धर्मोपदेशं च धर्मशास्त्राविरोधिना ।

१० यस्तर्कैणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

(म. स्मृ. १२।१०६) इति स्मृतेः ॥

सायद्यतर्कपरिहारेण निरवयस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवतीति चेद् एव-
मप्यविमोक्षप्रसंगः । ब्रह्मवादिनो निर्दुष्टतर्कसद्भावेपि प्रकृतिवादिनस्तर्कस्य
दोषाविमोक्षप्रसंगः । मूलनियमाभावाद्वैमत्यस्य विद्यमानत्वात् ॥ २।१।११५ ॥

१५

६ एतेनेत्याधिकरणम् ।

एतेन शिष्टापरिश्रद्धा अपि व्याख्याताः ॥ २।१।१२ ॥

सांख्यमतस्य वैदिकप्रत्यासन्नत्वात्केपोविच्छिद्यनां परिग्रहोप्य-
स्ति । अणुमायाकारणवादास्तु सर्वथा न शिष्टैः परिगृह्यन्त इति तेषां
तर्काः पूर्वोक्तन्यायेन सुतरामेव निरस्ता वेदितव्याः ॥ २।१।१२ ॥ ६ ॥

२०

७ भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणम् । १९६९

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ २।१।१३ ॥

कारणदोषं परिहृत्य कार्यदोषपरिहारार्थमारम्भः । भोग्यस्य भो-
क्त्रापत्तिः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य कारणत्वाद् भोक्तुर्भोग्यत्वं भोग्यस्य च

3-C reads प्रत्यक्षस्यानमयुक्तम् for प्रत्यक्षस्थानम् ।

७-A, C and M read वेदशास्त्राविरोधिना for धर्मशास्त्राविरोधिना ।

१३-क reads निरवयव for निर्दुष्ट ।

भोक्तृत्वमापद्यते । अतो न विभाग इति चेत्स्याल्लोकवत् । यथा लोके कटककुण्डलादीनां सुवर्णकारणत्वेन सुवर्णानन्यत्वेऽपि न कटकस्य कुण्डलत्वमेवं न भोग्यस्य भोक्तृत्वम् ॥ २।१।१३ ॥ ७ ॥

८ तदनन्यत्वाधिकरणम् ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ २।१।१४ ॥

[श्रुतिविरोधं परिहरति । वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् (छां. ६।१।१) इति । तत्र विकारो वाङ्मात्रेणैवारभ्यते न वस्तुत इत्यर्थः प्रतिभाति ।

तथाच सति कस्य बल कारणं भवेत् । अतः श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदनन्यत्वं प्रतीयते । कार्यस्य कारणानन्यत्वं न मिथ्यात्वम् ॥

ये पुनर्मिथ्यात्वं तामसबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्रश्रुतिनाराणेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अन्तःप्रविष्टचोखधार्थमेवैष आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः । न स्वतन्त्रतया किञ्चित्परिकल्पनम् । तर्काप्रतिगनादिति निराकृतमेव । न वास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः संभवति । एकवित्तानेन सर्वविज्ञानोपक्रमबाधात्मकरणविरोधश्च । त्रयविरोधमयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिष्ठेत् इत्यलं विस्तरेण ॥ २।१।१४ ॥]

भावे चोपलब्धेः ॥ २।१।१५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः । नामावे । चकाराभ्युत्तिकेत्येव श्रुतिः परिगृहीता । वाङ्मात्रेण चोपलब्धे मिथ्येवात्र घटोप्यस्तीत्युक्त उपलब्धेत ॥

इदं सूत्रं मिथ्यासादिना न ज्ञातमेव । अत एव पाठान्तरकल्पनमिति ॥ २।१।१५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ २।१।१६ ॥

अवरस्य षष्ठस्य सत्त्वात्त्रैकालिकत्वाद् बलत्वम् । सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीत् । यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते (छां. ६।२।१) इति
श्रुतेः ॥ २।१।१६।८ ॥

५

१ असद्व्यपदेशाधिकरणम् ।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-
शेषात् ॥ २।१।१७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् (ते. २।७) इति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्य-
स्यासत्त्वं बोध्यत इति चेन्न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा व्यपदे-
१० शाः । कुतः । वाक्यशेषात् । तदात्मानं स्वयमकुरुत (ते. २।७) इति
स्वस्यैव क्रियमाणत्वात् । इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ॥ २।१।१७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ २।१।१८ ॥

युक्तिस्तावत् समपेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति संबन्धस्य द्विनि-
ष्ठत्वान्नित्यत्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया संबन्धः । असंबद्धोत्पत्तौ तु
१५ मिथ्यात्वमेव । प्रवृत्तिस्त्वभिन्त्यक्त्यर्थमिति । शब्दान्तरं सच्छब्दादात्मशब्दः ।
आत्मानं स्वयमकुरुत (ते. २।७) इति ॥ २।१।१८ ॥

पटवश्च ॥ २।१।१९ ॥

यथा संवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते विस्तृतस्तु गृह्यते तथाविर्भा-
यानाविर्भावेन जगतोपि ॥ २।१।१९ ॥

१०

यथा च प्राणादिः ॥ २।१।२० ॥

[यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम् । अनियमन आकु-
ञ्चनादि नैतावता प्राणभेदः पूर्वमसत्त्वं वा । तथा जगतोपि । ज्ञानक्रिया-
भेदात्सूत्रद्वयम् ॥ २।१।२०॥१॥]

१० इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २।१।२१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात्तद्धितं कर्तव्यम् । तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुपाविशत् ।
५ (तै. २।६) अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य नामस्त्ये व्याकरवाणि
(छां. ६।३।२) इति तस्यैव जीवव्यपदेशात् ॥ २।१।२१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २।१।२२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत्तदायं दोषः ।
तत्पुनर्जीवाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः । भेदनिर्देशात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु
१० कर्मकर्तृव्यपदेशाद् विज्ञानानन्दव्यपदेशाद्वा । न हि संपूर्णोऽस्य
हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रियव्यापाराभावं प्रसंगात् । स्वलीलार्थकं तु
करोत्येव ॥ २।१।२२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २।१।२३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाराचम्पकचन्द-
१५ नानामुञ्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेपि ब्रह्मादिस्थावरान्तानामुञ्चनी-
चत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तदनुरोधश्च दर्शितः ॥ २।१।२३ ॥ १० ॥

११ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २।१।२४ ॥

ब्रह्मेव केवलं जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्नोपपद्यते कृलालादेश्च-
१० त्रादि साधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात्संपादनदर्शनादिति चेन्न । क्षीरवद्धि ।
यथा क्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य दधिभवनसमये दधि भवति । एवमेव ब्रह्मापि
कार्यसमये स्वयमेव सर्वं भवति ॥ २।१।२४ ॥

७-क reads व्यपदेशात् for निर्देशात् ।

१३-प्र. ड. reads तदनुपपत्तिः for तदनुपपत्तिः ।

१६-प्र. ड. reads तदनुरोधश्च for तदनुरोधश्च ।

देवादिवदपि लोके ॥ २११२५ ॥

स्वतोभिन्नकरणे दृश्यन्तः यथा देवर्षिपितरो ब्राह्मणिरपेक्षा एव
स्वयोगबलेन सर्वं कुर्वन्ति । एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्समवायं स्वत एव सर्वं
करोति ॥ २११२५ ॥

५ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २११२६ ॥

यथेकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगन्कुर्वीत तदा कृत्स्नं ब्रह्मेकमेव
कार्यं भवेत् । अधाराभेदेन व्यवस्था तस्या सति निरवयवत्वश्रुतिविरोधः ।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् (स्वे. ६।१९) इति ॥ २११२६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २११२७ ॥

- १० तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । श्रुतः । श्रूयत एव द्वयमपि । न च
श्रुतं युक्त्या बाधनीयम् । शब्दमूलत्वात् । शब्दैकसमभिगम्यत्वात् ।
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । (म. पृ. ११३।७)
अर्वाचीनविकल्पविचारकप्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवा-
दिनां वादानवसरे सर्वभयनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ॥ एवं परि-
१५ हतेपि दोषे स्वमत्यानुपपत्तिमुद्भाव्य सर्वसंप्लवं ब्रह्मन्मन्दमतिः सन्निरु-
पेक्ष्यः ॥ २११२७ ॥

आत्मानि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २११२८ ॥

सृष्टी देशकालापेक्षा नास्ति । आत्मस्यैव सृष्टत्वात् । देशकालसृ-
ष्टावप्यात्मस्यैव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च । बहिरन्तश्च जगत्सृष्टि वा आह

- १० विरोधाभावेन—अनन्तरोन्माद्यः (बृ. ४।५।१३) इति विरोधाभावो विधि-
व्रशक्तियुक्तत्वात्सर्वमवनसमर्थत्वाच्च ॥ २११२८ ॥

स्वयम्भद्रोपाच्च ॥ २११२९ ॥

(प्रधानवादिनोपि सर्वपरिणामसावयवत्वनित्यत्वादिदोषो दुष्परिहरः ।
युनिमूलत्वाच्च तस्य । अचिन्त्यकल्पनार्था प्रमाणाभावाच्च ॥ २११२९ ॥ ११॥)

१२ सर्वोपेताधिकरणम् ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ २।१।३० ॥

सर्वशक्तिमिरुपेतोपगतः । चकारात्सत्यादिगुणयुक्तश्च । कुतः ।
तद्दर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वकर्ता सर्वकामः
५ (ज्ञां. ३।१४।२) इत्यादि ॥ २।१॥३० ॥

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ २।१।३१ ॥

कर्तेन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कथं कर्तृत्वमिति
चेन्न । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः—भ्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् (ब्र. सू.
२।१।२७) इत्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये भ्रुतिरेव शरणं नान्या वाचो
१० युक्तिरिति ॥ २।१।३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २।१।३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि
प्रयोजनवद्दृष्टं लोके । ब्रह्माणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं संभावयितुमपि
न शक्यते । आप्तकामभ्रुतिविरोधात् । व्यधिकरणो हेतुर्नसमाप्तो
१५ वा ॥ २।१।३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ २।१।३३ ॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । लोकवद्लीला नहि लीलायां किञ्चि-
त्प्रयोजनमस्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वादेव न लीला
पर्यनुयातुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः । तस्य लीलात्पेक्ष्यन्यस्य
२० तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलेव केवलेति वा ॥ २।१।३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ २।१।३४ ॥

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुःखिनश्च प्रलयं च कुर्वन् विषमो निर्घृण-
श्चेति चेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति ।
बादिबोधनयितदुक्तम् । वरतुतस्त्वात्मसुष्टेवैषम्यनैर्घृण्यसंभावनेव नास्ति ।
२५ दृष्टिबद् भगवान् । बीजवत्कर्म ॥ भ्रुतिरेव तथा दर्शयति—एष ह्येव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीयति । एष उ एवासाधु कर्म

कारयति तं यमयो निनीयति । (की. भा. ३।८) पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा मयति पापः पापेन कर्मणा (बृ. ३।२।१३) इति च । तपेक्षमपि
कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ २।१।३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

५ न कर्माविभागात् कार्यद्विमात्पूर्वं संभवति । पञ्चात्त्वन्योन्याश्रय
इति चेन्न । अनादिमात् । बीजाक्षुरवत्प्रमाहरणानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

उपपद्यते चाण्युपलभ्यते च ॥ २।१।३६ ॥

मध्यमनादित्वमिति चेदुपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः । कृतहा-
न्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्याः । अनेन जीविनात्मना

१० (छां. ६।३।२) इति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वम् । तपसैव यथापूर्वं
सदा दिव्यमिदं भवान् इति च ॥ २।१।३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २।१।३७ ॥

उपसंहरति । वेदोक्त धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थत्वा-

मिति ॥ २।१।३७ ॥ १२ ॥

१५ इति अविद्वन्नासमतवर्तिश्रीवह्मभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २।१ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २।२।१ ॥

१० स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेस्मिन्नाद । लोकानां मूर्ध-
नादीनामनेतनेन केवलेन मुधानेन रचना नोपपद्यते । रचितत्वादेव न
परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसंगात् । अतश्चेतनकर्तृत्वा रचना नाचेतनेन

१२ सर्वोपेताधिकरणम् ।

सर्वोपेता च तद्वर्शनात् ॥ २।१।३० ॥

सर्वशाक्तिभिरुपेतोपगतः । चकारात्सत्यादिगुणयुक्तश्च । कुतः ।
तद्वर्शनात् । तथा वेदे दृश्यते । यः सर्वज्ञः सर्वशाक्तिः सर्वकर्ता सर्वकामः
५ (छां. ३।१।४।२) इत्यादि ॥ २।१।३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ २।१।३१ ॥

कर्तेन्द्रियवान् लोके । ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात्कथं कर्तृत्वमिति
चेन्न । अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः—श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् (ब. सू.
२।१।२७) इत्यत्र । अनवगाह्यमाहात्म्ये श्रुतिरेव शरणं नान्या वाचो
१० युक्तिरिति ॥ २।१।३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ २।१।३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम् । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । कार्यं हि
प्रयोजनवद्दृष्टं लोके । ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं संभावयितुमपि
न शक्यते । आमकामश्रुतिविरोधात् । व्याधिकरणो हेतुर्नसमाप्तो
१५ वा ॥ २।१।३२ ॥

लोकवन्तु लीलाकैवल्यम् ॥ २।१।३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । लोकवन्तीला महि लीलायां किञ्चि-
दप्रयोजनमास्ति । लीलाया एव प्रयोजनत्वात् । ईश्वरत्वादेव न लीला
पर्यनुयायितुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः । तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य
२० तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलेव केवलेति वा ॥ २।१।३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ २।१।३४ ॥

कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुःखिनश्च प्रलयं च कुर्वन् विषमो निर्घृण-
श्चेति चेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति ।
वादिनोपनयितदुक्तम् । वस्तुतस्तत्त्वात्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृण्यसंभावनेव नास्ति ।
२५ वृष्टिवद् भगवान् । बीजवत्कर्म । श्रुतिरेव तथा दर्शयति—एष खेव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेऽऽ उज्जिनीयति । एष उ एवासाधु कर्म

कारयति तं यमधो निनीषति । (कौ. ब्रा. ३।८) पुण्यो वै पुण्येन
कर्मणा मयति पापः पापेन कर्मणा (नृ. ३।२।१३) इति च । सापेक्षमपि
कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ २।१।३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

न कर्माविभागात् कार्योद्दिमात्पूर्वं संभवति । पश्चात्स्वन्योन्याश्रय
इति चेन्न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत्प्रवाहस्यानादित्वात् ॥ २।१।३५ ॥

उपपद्यते चाण्युपलभ्यते च ॥ २।१।३६ ॥

कामनादित्वापि चेदुपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः । कृतहा-
न्यकृताभ्याममपसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्योः । अनेन जीविनात्मना
१० (छां. ६।३।२) इति सर्गादी जीवप्रयोगादनादित्वम् । तपस्वीव यथापूर्वं
सदा विश्वमिदं भवान् इति च ॥ २।१।३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ २।१।३७ ॥

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थत्वा-
दिति ॥ २।१।३७ ॥ १२ ॥

१५ इति त्रीयेद्व्यासमतवर्तिश्रीब्रह्माचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुशाध्यं
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २।१ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २।२।१ ॥

१० सतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेऽस्मिन्पादे । व्यङ्ग्यानां गुण-
वादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नोपपद्यते ॥ २।२।१ ॥ तदेव न
परिणामः । सर्वस्य संक्षेपप्रसंगात् ॥ अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन

प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात्कारणत्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथो-
पपत्त्या बाधितमेवानुमानमिति चकारार्थः ॥ २।२।१ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २।२।२ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे प्रवृ-
५ त्तिर्नोपपद्यते ॥ प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फल-
पर्यन्तमूर्द्धात्तदभावे न किञ्चिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् ।
तथापि वादिन प्रति लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्य-
वहारोऽस्ति । चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः सरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचे-
तनाः । तन्न्यायेन विचारोऽत्रेति न किञ्चिद्विचारणीयम् ॥ २।२।२ ॥

१० **पयोभ्युवञ्चेत्तत्रापि ॥ २।२।३ ॥**

यथा पयो निचित्रकेनरचना करोति यथा वा नद्यादिजलं स्वत-
एव स्पन्दत इति चेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्रयणे मेधानां चेतनानामेव
सत्त्वात् ॥ व्याख्यानान्तरे त्वन्नाम्बुवदित्पुञ्चेत् । द्वितीयस्य सामाधानं
नोभयवादिसमतम् ॥ २।२।३ ॥

१५ **व्यतिरेकानवास्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ २।२।४ ॥**

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात्सर्वदा कार्यकरणमेव न व्यतिरेकण-
तूष्णीमिवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तु तुल्यत्वात् । सेश्वरसाग्न्यमते-
ष्वेश्वर्यं तदर्धानमिति यथास्थितमेव दूषणम् ॥ २।२।४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ २।२।५ ॥

२० तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव प्रधानमिति न
मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गार्दा दुग्धस्याग्नवात् । चकाराच्चेतनक्रियाप्याप्तिः ।
ततश्च लोकदृष्टान्ताभावाच्चेतनं प्रधानं न कारणम् ॥ २।२।५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ २।२।६ ॥

प्रधानकारणवादाद्भीकारेण प्रत्यकारित्वाभावात् पुरुषार्थः प्रोक्तः
सिद्ध्यति ॥ २।२।६ ॥ १ ॥

२ पुरुषाश्मवदित्यधिकरणम् ।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ २।२।७ ॥

1972 Antiqua
Frank

- ५ [प्रधानस्य केवलस्य कारणवादे निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः पञ्चरन्ध्रमासङ्गान्धोऽप्योपकाराय मच्छति । यथा वायुः कान्तं संनिधिमात्रेण लोहं क्रियामुत्पादयति । एवमेव पुरुषाधिष्ठितं, पुरुषसंनिहितं वा प्रधानं प्रवर्तिष्यत इति चेत्तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधानप्रेरकत्वं पुरुषस्य स्वाभाविकं प्रधानकृतं वा । आद्ये प्रधानस्याप्रयोजकत्वम् । द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसंबन्धस्य विशिष्टकारणत्वेनिर्मासः । 'अशक्तस्य तु मोक्षाद्विकारः सर्वधानुपपन्नः' ॥ २।२।७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ २।२।८ ॥

- प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वं भवेदप्यवम् । तच्च नोपपद्यते । पुरुषस्या-
५ द्वित्वे ब्रह्मवादप्रवेशो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे न्वनिर्मासः । अनेन परिहृतोपि मायावादो निर्लज्जानां हृदये भासते ॥ २।२।८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात् ॥ २।२।९ ॥

- अन्यथा वयं सर्वमनुमिमीमहे । यथा सर्वं दोषाः परितृप्ता भवेयुरिति चेत् तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम् । तथा सति बीज-
१० स्थैर्याभावात् नित्यत्वाद्यानिर्मास इति ॥ २।२।९ ॥ २ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २।२।१० ॥

परपरविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशद्विपक्षाद्भीकारात् । वस्तुतस्त्यलौकिकार्थे येन एव प्रमाणं नान्यदिति ॥ २।२।१० ॥ २ ॥

३ महदीर्घवदेत्यधिकरणम् ।

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ २।२।११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूलकार्यार्थं प्रेषणं परमाणुद्वयेन द्रव्युकमारभ्यते । परमाणुद्वयसंयोगे द्रव्युकं भवतीत्यर्थः ।
५ तत्रोपर्यधोभावमिलने द्रव्युकं महत् स्याद् द्विगुणपरिमाणवत्वात् । प्राक्प-
श्चान्मिलने दीर्घवद्वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं नृत्वं परितो मण्डलं च ।
उपहोसार्थं तस्य मतस्यानुवादः ॥ २।२।११ ॥

किमतो यद्येवमत आह—

उभयथापि न कर्मातिस्तदभावः ॥ २।२।१२ ॥

१० उभयथापि न । कुतः । न कर्म । (नकारो देहलीमदीपन्यायेनोपपन्न
संबन्धते । अतो द्रव्युकाभावः । उभयथापि न परमाणुसंघट्टनम् । प्रदेरा-
भावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् ॥ असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत्स्यात् ।
संयोगजनकं कर्मापि न संभवति । कारणान्तराभावात् । प्रपन्नवदात्मसं-
योगेष्टवदात्मसंयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात्तदेव तत्स्यात् । विरो-
१५ षाभावाद्विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो द्रव्युकस्याभावः ॥ २।२।१२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च सान्यादनपस्थितेः ॥ २।२।१३ ॥

परिमाणुद्रव्युकयोः समवायोद्धीक्रियते । स संबन्धिनोरवस्थानन-
पेक्षते । संबन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा संबन्धितत्त्वमपेक्षते ।
अतोपि न द्रव्युक उत्पद्यते । किंच । समवायो नाद्धीकर्तुं शक्यः । संयो-
१० गेन तुल्यत्वात् । संबन्धत्वात्तस्य । यथा संबन्धिनि संबन्धान्तरापेक्षेवं
समवायस्यापि । तथा सत्पन्नवस्थितिः ॥ २।२।१३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ २।२।१४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात्तदा कार्यं स्यात्
॥ २।२।१४ ॥

१५ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोर्दर्शनात् ॥ २।२।१५ ॥

यद्द्रुपादिमत्तव नित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वादिपर्यवः

१३३ ४ समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् । [अ. २ पा. २ सू. १६]

अनित्यत्वमपरमाणुत्वं च । न च प्रमाणशक्तेन तदतिरिक्ते न्यायिरिति
वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव परिहृता ॥ २।२।१५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ २।२।१६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वेन तदभावे च दोषः । एकज्ञानित्यत्वम-
न्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वं च । हरिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य जन-
नाद्विरोधोपि यकारार्थः ॥ २।२।१६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ २।२।१७ ॥

सर्वविदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते ॥ २।२।१७ ॥ १ ॥

४ समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ।

१० समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ २।२।१८ ॥

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संह-
न्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिन्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपा-
दिस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च
स्कन्धाः । तदुभयसंबन्धे जीवस्य संसारः । तदपगमं मोक्ष इति । तत्रो-
१५ भयहेतुकेपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः । क्षणिकत्वात् । सर्वक्षणिकत्वे
जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः ॥ २।२।१८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमि-

त्तत्वात् ॥ २।२।१९ ॥

क्षणिकत्वेपि पूर्वपूर्वस्थोत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात्कारणत्वात्तन्मातेरेव

२० जीवत्वान्नदत्वाच्च न काम्यनुपपत्तिरिति चेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ।
अनुसंधानाभ्युपगमे स्थिरत्वापत्तिः । संबन्धवियोगार्थं को वा यत्तेत ।
स्यैर्यामावात्समुवायानुपपत्तिश्च ॥ २।२।१९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २।२।२० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न संभवति । उत्पन्नस्य खलुत्वादकृत्यम् । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिपल्लयकार्यकरण-
सर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ॥ २।२।२० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २।२।२१ ॥

५ एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान्हेतुन्पतीत्य निसर्गचेत्ता
उत्पद्यन्त इति वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति । असति
द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियन्त तदा प्रतिबन्धाभावात्सर्वं सर्वत
एकदेवोत्पद्येत ॥ २।२।२१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २।२।२२ ॥

१० अपि, च । वैनाशिकः कल्पयन्ति । बुद्धिबोध्यनयादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशं च । तत्रेदानी निरा-
धद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । विपरीता-
प्रतिसंख्यानिरोधः । त्रयमपि निरुपाख्यम् । निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति ।
१५ सन्ततेराविच्छेदात् । पदार्थानां च नाशकसंबन्धाभावात्प्रतिबन्धसंब-
न्धाभावः । आद्यो निराधः पदार्थविषयको व्यर्थः । द्वितीयः क्षणिकाङ्गी-
कारेणैव सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्तव्यः ॥ २।२।२२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २।२।२३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशो मोक्ष इति क्षणिकवादिनो
१० मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुरुविनाशो
शास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावान्न सहेतुकोपि । नहि
बन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पौ नाशयते । अत उभयथापि दोषः ॥ २।२।२३ ॥

आकाशो चाविरोधात् ॥ २।२।२४ ॥

यच्चोक्तमाकाशमप्यावरणामावो निरुपाख्यमिति । तन्न । आका-
१५ शोपि सर्वपदार्थवद्वस्तुत्वव्यवहारस्याविरोधात् ॥ २।२।२४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २।२।२५ ॥

सर्वोपि क्षणिकवादो नापितः । स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मरणात्
अनुस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकविषयत्वं च ॥ २।२।२५ ॥

नास्ततोदृष्टत्वात् ॥ २।२।२६ ॥

अपिच । नानुपपत्त्यै प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चास्ततो-
लीकात् कार्यं स्यात् । तत्र । अदृष्टत्वात् । नाहि शाश्वतत्वादिभिः किं-
चित्कार्यं दृश्यते ।

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपाद उपपादासतः कारणत्वं निराकृत्यं
न्यासपरिणैर्बेदानामव्याकुलत्वे संपादितेपि पुनर्वैत्यन्यामोहनार्थं प्रयुक्तस्य

१० भगवतो बुद्धस्याज्ञा-त्वं च रुद्र महानाहो मोहशास्त्राणि कारय

(व. पु ७।१३६) अतध्यानि वितध्यानि दृशयस्व महाभुज । स्वामी;

कल्पितैस्तत्त्वं च जनान्माद्विमुक्तान्फुल्ल (व. पु. उ.) इत्येषं रूपया

महादेवादयः स्वशिनावतीर्थं वेदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्यं वेद-

विभागाद् यथार्थानपि व्याख्याय सदरादिलक्षणासदपरपर्यायामविधा

१५ सर्वकारणात्वेन स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थं जातिभ्रंशरूपं संन्यासापापपण्डं प्रसा-

र्यं सर्वमेव लोको व्यामोहितवन्तः । व्यासोपि कलहं कृत्वा शङ्करं

शपत्वा तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सद्बुद्धारार्यं यथाभुतानि भुति-

सूत्राणि योजयता सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एष

तन्मतमनूय विस्तरेण निराकृतमिति नात्रोच्यते ॥ २।२।२६ ॥

२० उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २।२।२७ ॥

ययभावाद्भावोत्पत्तिरिद्रीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनर-

हितानां सर्वोपि धान्यादिः सिध्यते । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २।२।२७ ॥

५ नाभाव उपलब्धेरित्याधिकरणम् ।

नाभाव उपलब्धेः ॥ २।२।२८ ॥

२५ एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चासत्यत्वं

निराकरोति । स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह । तत्र । अस्व
प्रपञ्चस्य नामावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभमान
एव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ २।२।२८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २।२।२९ ॥

- ५ ननुपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाम्रमेव्यन्यथा दृष्टत्वा-
विति चेत् । न । वैधर्म्यात् । स्वप्नादिषु तदानीमेव स्वप्नान्ते वा वस्तुनोन्यथा
भावोपलम्भात् । न तथा जागरिते । वर्णानन्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ
एव । (स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातश्चकारार्थः ॥ २।२।२९ ॥)

न भावोनुपलब्धेः ॥ २।२।३० ॥

- १० यदप्युच्यते बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भाविष्य-
तीति । तत्र । वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः ।
उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वम् । अनादित्वे त्वन्धपरम्परान्यायेनाप्र-
तिष्ठैव । (अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावाद् वासनान्यतिरेकेणाप्यर्थोप-
लब्धेरन्वयव्यतिरेकाम्यमर्थसिद्धिः ॥ २।२।३० ॥)

- १० क्षणिकत्वाच्च ॥ २।२।३१ ॥

वासनाया आभारोपि नास्ति । आलस्यविज्ञानस्य क्षणिकत्वात् ।

- ११ वृत्तिविज्ञानवद् । एवं सीत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः । माध्यमिकस्तु
मायावाविवदसंबद्धभाषित्वादुपेक्ष्य इति न निराक्रियत आचार्येण
॥ २।२।३१ ॥

- १५ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३२ ॥

किं बहुना । बाह्यवादो यथा यथा विधायते तथा तथासंबद्ध
एवेत्पलं विस्तरेण । चकाराद्वेदविरोधो मुख्यः ॥ २।२।३२ ॥ ५ ॥

६ नैकस्मिन्नसंभवादित्याधिकरणम् ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ २।२।३३ ॥

- २० विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्च उदासीनाः
(अथ विभक्तीः परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोमीदवचनः ।) अस्तिनास्त्य-

व्यक्तानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्पूर्वकः सप्रकारो भवति । तदेकास्मि-
न्योजयन्ति । तद्विरोधेनासंगवादयुक्तम् ॥ २१२३३ ॥

एवं चात्माकास्त्वन्यम् ॥ २१२३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तूष्णमत आह । एवमपि सति त्वात्मनो
५ वस्तुपरिच्छेदादकास्त्वन्यं न सर्वत्वम् । अथवा शरीरपरिमाण आत्मा
येतदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वादात्मनो न कास्त्वन्यं न कृत्स्नशरीरतुल्य-
त्वम् ॥ २१२३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधां विकारादिभ्यः ॥ २१२३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयानुसारेणात्मनापि देवगिर्यङ्गमनुष्येष्ववयवोप-
१० चयापचयाभ्यां तत्तुल्यता इयात् । तथा सति पर्यायणाविरोध इति न
वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः । संकोचविकासेपि विकारस्य दुष्परि-
हरत्वात् ॥ २१२३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ २१२३६ ॥

‘अन्त्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिस्तस्माद्धेतोः’ । १२ पूर्वदोषपरिहा-

१५ राय चोभयनित्यत्वं भवेदणुम् ॥ महत्त्वं वा । उभयथापि शरीरपरिणामो
न भवतीति न त्वार्थसिद्धिः ॥ २१२३६ ॥ ६ ॥

७ पत्नुरसामञ्जस्याधिकरणम् ।

पत्नुरसामञ्जस्यात् ॥ २१२३७ ॥

पराभिधेताञ्च जडजीवानिराकृत्येश्वरं निराकरोति ।

१० वेदोक्तादणुमात्रेपि विपरीतं तु यद्वेत् ।
तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥ २७ ॥

‘तार्किकादिमतं निराकरोति पतिश्रेदीश्वरस्तस्माद्विज्ञस्तदा विषम-
प्रकरणाद्विषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मापेक्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिमूलत्वा-
दोषः । असामञ्जस्याद्धेतोर्न पतिन्वेनेश्वरसिद्धिः ॥ २१२३७ ॥

4-C reads सत्यात्मनो for सति त्वात्मनो. A reads सति त्वात्मनो for the same.

22-C reads कर्मापेक्षाया for कर्मापेक्षायां ।

१८ [अनुभाषण]

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात्पतित्वानुपपत्तिः । तुल्य-
त्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ॥ २।२।३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ २।२।३९ ॥

५ स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः ।
स चाधिष्ठित एव किञ्चित्करोतीतीश्वरेष्यधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन्क-
ल्प्यमाने मतविरोधोनवस्थासम्भवश्च ॥ २।२।३९ ॥

करणवच्छेन्न भोगादिभ्यः ॥ २।२।४० ॥

करणवदङ्गीकारेसंबन्धवेषः परित्यक्तो भवति । तच्च न युक्तम् ।

१० भोगादिप्रसक्तेः ॥ २।२।४० ॥ ७५

अन्तवत्त्वममर्षज्ञता वा ॥ २।२।४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तच्च तयोः परिच्छेदे स
भवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्व भवेत् । ततश्चानित्य-
ताया मोक्षशास्त्रवैफल्यम् । एतदोपपरिहाराय विभुत्वनित्यत्वेङ्गीक्रिय-
१५ माणे संबन्धाभावादसर्वज्ञता वा स्यात् । तस्यावसगतस्तार्किकवादः
॥ २।२।४१ ॥ ७७ ॥

८ उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ।

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ २।२।४२ ॥

भागवतमते कैण्दिश निराकरोति । तेच चतुर्न्यूतोत्पत्ति वदन्ति
११ वासुदेवात्सकर्मणस्तस्मात्प्रयुञ्जस्तस्मादनिरुद्ध इति । तत्रैशामीश्वरत्वं सर्ववा-
मुत सकर्मणस्य जीवत्वम् । अन्यान्यत्वम् । ७

उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा सति पूर्ववत्सर्वजनाः
स्यात् ॥ २।२।४२ ॥

12-C reads संभवति for अ भवति ।

19-C om. च after ते ।

न च कर्तुः करणम् ॥ २।२।४३ ॥

कर्तुः संकर्षणसंज्ञकाम्बिवात्प्रयुम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यत इति तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालादृण्ड उत्पद्यत इति । चकारादग्निमस्य निराकरणम् ॥ २।२।४३ ॥

५ विज्ञानादिभावं वा तदप्रतिषेधः ॥ २।२।४४ ॥

अथ सर्वं परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्रतिषेध इश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव बोधः ॥ २।२।४४ ॥

विप्रतिषेधश्च ॥ २।२।४५ ॥

१० बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः । चकाराद्विद्वत्क्रियाविरोधः ॥ २।२।४५ ॥ ८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीनल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

११ १ न वियदित्यधिकरणम् ।

न वियदश्रुतेः ॥ २।३।१ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपण्डिताराय । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्याविराभाभ्याम् । तथा च ब्रह्मवादे अङ्गीवयोर्विरुद्धांशानिराकरणाय तृतीयपादादरम्भः ।

१२ द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण एव । निष्कूलिह्नन्यायैके । अपरा वियदादिक्रमेण । सा चानामरूपात्मना नामरूपत्ववत्त्वेनाभिभ्यक्तिः । सज्जडस्यैव कार्यत्वाच्च जीवस्य त्वंशत्वेनैव न नामरूपसंबन्धः ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।

२५ नित्यापरिच्छिन्नतनौ भाकट्यं चेति सा त्रिधा ॥ २।३ ॥

तत्र क्रमसृष्टौ संदेहः । छान्दोग्ये हि—सदेव सौम्येदमग्र आसी-
 देक्रमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) इत्युपक्रम्य—तदेतजोसृजत
 (छां. ६।२।३) इति तेजोब्रह्मसृष्टिरुक्ता न वाय्वाकाशयोः । तैत्तिरीयके
 पुनः—ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इत्युपक्रम्य—तस्माद्वा एत-
 ५ तस्मादात्मन आकाशः संभूतः (तै. २।१) इत्याकाशादिसृष्टिरुक्ता ।
 उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्येकवाक्यता युक्ता । छान्दोग्ये मुख्यतया
 सृष्टिर्तैत्तिरीये गोणी । मुख्य्या त्वये वक्ष्यते—सोकामयत (तै. २।६)
 इत्यादिना ।

तत्र संशयः । किमाकाशमुत्पद्यते न वेति । किं तावत्प्राप्तं नोत्पद्यत
 १० इति । कुतः । अश्रुतेः । श्रुतिवादिनां श्रुत्येव निर्णयः । श्रुतौ पुनर्मुख्ये
 क्रमसृष्टौ न श्रूयते ॥ २।३।१ ॥

अस्ति तु ॥ २।३।२ ॥

तुगाद्दः पक्षं व्यावर्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्य-
 पि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावाद्व्यञ्जोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्य-
 १५ त्वाय । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधाच्च ॥ २।३।२ ॥

गौण्यसंभवात् ॥ २।३।३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः । असंभवान् । न साकाश-
 स्योत्पत्तिः संभवति । निरवयवत्वात् । व्यापकत्वाच्च । मुख्ये चाभावात् ।
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत्तदंगत्वेन वा
 १० तच्छरीरत्वेन वैकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेष्ववकाशं कुर्विन्यादौ
 गौणप्रयोगदर्शनात् ॥ २।३।३ ॥

शब्दाच्च ॥ २।३।४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं चूतदमृतम् (बृ. २।३।३) इति । आकाशवत्सर्व-
 गतश्च नित्यः इति । न ह्यमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः संभवति ॥ २।३।४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २।३।५ ॥

ननु कथं विषयद्वयचिर्गोणी भविष्यति । तत्र हि संभूतमित्येक-
मेव पदमुत्तरत्रानुवर्त्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्याकारो गोणीति युगपद्वृत्ति-
द्वयविरोध इति चेन्न । एकस्यापि स्यात्कचिन्मुख्या कचिर्गोणीति । ब्रह्म-
५ शब्दो यथा—तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म (त. ३।२) इति ।
प्रथमवाक्ये मुख्या द्वितीये गोणी । नचान्न प्रयोगभेदोस्तीति वाच्यम् ।
संभूतराश्याप्यावर्तते । न तु तादृशार्थयुक्तोपि । आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति
रान्वगुणो वचनहेतुः । तत्तद्भाषणं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानकल-
क्षणा । तद्भाषापत्तिविशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतोपि
१० ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद्गोण्याकारासंभूतिभूतिरित्येवं प्राप्त इदमाह
॥ २।३।५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ २।३।६ ॥

भवेत्तदेवं यदि छान्दांस्यश्रुतिर्न विरुध्येत । कथम् । एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा प्राप्यते । अव्यतिरेकात् । अनुद्वमात् । यदि संब-
१५ द्धमेव ब्रह्मणाकारां तिष्ठत् तदा ब्रह्मविज्ञानेनाकाराविषयीकरणं संश-
कविज्ञानम् । आकारास्य चालौकिकत्वाच्चज्ञानं सर्वज्ञतायामपक्षित-
मेव । न च जीयवत् । लौकिकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वाज्ज्ञातीन्द्रि-
यत्वादिविन्ता ।

अनुद्वेमेपि वस्तुसामर्थ्यात्कथं प्रतिज्ञा ह्रीयत इत्यत आह ।
२० शब्देभ्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवति
(छां. ६।१।१) इति शब्दात्मकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम् ।
शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ २।३।६ ॥

यावद्विकारं कृ विभागो लां कवत् ॥ २।३।७ ॥

तुशब्द आकारोत्पत्त्यमंगानशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृतं तस्य

भूतसहपाठात् । शब्दान्तरमद्भ्यः पृथिवीति । तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव
॥ २।३।१२ ॥ ६ ॥

७ तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम् ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ २।३।१३ ॥

- ५ आकाशादेव कार्याद्वाष्वादिकार्योत्पत्तिं तुराब्दे वारयति । स एव
परमात्मा वाष्वादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति चेत्तदभिध्यानात् ।
तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं तवस्तदात्मकत्वं तेन तद्वाच्य-
त्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव कुतो न गृह्यत इत्यत आह । तल्लिङ्गात् ।
सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यैव सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम् । जडतो देवताया वा
१० यत्किञ्चिज्जायमानं तत्सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ २।३।१३ ॥ ७ ॥

८ विपर्ययेणेत्यधिकरणम् ।

विपर्ययेण तु क्रमोत्पद्यते ॥ २।३।१४ ॥

- यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः कितु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्पत्त्य-
नन्तरं प्रलयः । कुतः । उपपद्यते । प्रवेशविपर्ययेण हि निर्गमनम् ।
१५ क्रमसृष्टावैतत् ॥ २।३।१४ ॥ ८ ॥

९ अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम् ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ २।३।१५ ॥

- १० तत्तिरीयक आकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वान्नमयादयो निरूपिताः ।
२० तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आन्दमयस्तु पर-
मात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने कश्चिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये तत्र क्रमे-
णोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोभ्येन । सूत्रे विपर्ययानन्तरकथ-
नात् । अन्तरेति च वचनात् । तजोवन्नानामन्नमये गतत्वात् । वाष्वा-

काराद्योः प्राण एव गतत्वात् । आकारात्पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पत्ते इति वक्तव्यम् । तयोरेव वचनमेव सिद्धमिति । अतस्तयोर्नृत्तार्थिर्वक्तव्येति चेन्न । अविरोधात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वान्मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकपदेशाभावात्
५ तयोर्नृत्तार्थिर्वक्तव्या ॥ २१३।१५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावमावि-
त्वात् ॥ २१३।१६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्थानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम
१० (आ. का. २८) इति । तथा च जीवस्य समागमलक्षणाप्युत्पत्तिर्न स्यादिति मामाशङ्कानिराकरोति तुराब्दः । चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसंबन्ध इति यावत् । स तु स्यान्न तु स्वतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोप्युत्पद्यते । अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसंगादिति चेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मयत्त्वेन
१५ जीवव्यपदेशो भाक्तो स्यात्तद्व्यपदेशः । कृतः । तद्भावमावित्वात् । शरीरस्याव्यव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्संबन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ २१३।१६ ॥ ९ ॥

१० नात्माश्रुतेरित्यधिकरणम् ।

नात्माश्रुतेरित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ २१३।१७ ॥

२० ननु जीवोप्युत्पद्यतां किमिति भाक्तत्वं कल्प्यत इति चेत् । न । आत्मा नोत्पद्यते । कृतः । अश्रुतेः । न ह्यात्मन उत्पत्तिः श्रूयते । देवदत्तो जातो विष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव । ननु तद्व्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विष्णुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसंबन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते । किंच । नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः ।
२५ अयमात्माजरोमरः (नृ. ४।४।२५) न जायते म्रियते (कठ. १।२।१८) इत्येवमादिभ्यः ॥ २१३।१७ ॥ १० ॥

११ ज्ञोत एवेत्यधिकरणम् ।

गुणान्निरूपयन्प्रथमतश्चेतन्यगुणमाह ।

ज्ञोत एव ॥ २।३।१८ ॥

- ज्ञश्चेतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः ।
 ११ सर्वविप्रववादी ब्रह्मवाक्यान्पुद्गाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिसू-
 त्रोल्लङ्घनेन प्रगल्भते । स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते
 जीवत्वं वा निराक्रियत इति । आद्य इटापार्तिः । न हि विस्तुलिङ्गो-
 ग्न्यंशो भूत्वा नामिः । द्वितीये स्वरूपनाराः । जीवत्वं कल्पितमिति चेन्न ।
 अनेन जीवेनात्मना (छां. ६।३।२) इति श्रुतिविरोधात् । न नानादिरयं
 १० जीवब्रह्मविभागो बुद्धिभूतः । प्रमाणामावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसदि-
 कमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१) इति श्रुतिविरोधश्च । न च जीवातिरिक्तं
 ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनारासंगात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमा-
 त्मापहतमात्मा (छां. ८।१।५) अधिकं तु भेदनिर्देशात् (ब्र. सू. १।१।२२)
 इत्यादिबाधः । तस्मात् सदंशस्य तद्व्यपदेशवाक्यमात्रं
 १५ स्वीकृत्य शिष्टपरिमहार्थमाभ्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिरुपेक्ष्यः
 ॥ २।३।१८ ॥ ११ ॥

१२ उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम् ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २।३।१९ ॥

- अत एवेति वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति स ह वैतैः सर्व-
 १० रुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति
 (कौ. ३।३) इति । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे । श्रुत्युक्ता-
 नामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादध्यायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम्
 यद्यपि-आराग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः (श्वे. ५।८) इतिभत्येव परिमाणमुक्तं

तथापि चतुर्वादिविप्रतिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थम-
स्कान्तिपूर्वकत्वमुक्तम् ॥ २।३।१९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २।३।२० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां संबन्ध इन्द्रियादिभिः परिष्वद्वोप्यस्ति ।

ततः संवेदोपि भवतु किमुपाश्रित एतेषां संबन्धो भवेत्स्वतः वेति ॥

उत्तरयोग्यागमयोः स्वात्मना केवलस्वरूपेण ।

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्सृजते संचरत्यपि ॥

जाग्रत्स्थौ तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥

ब्रह्मोपनिषत् । अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य ब्रह्माप्नोति । काम-

१० रूप्यनुसंचरन् (वे. उ. ३।१०) इति वा ।

अथोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसंबन्ध एव बोध्यते नाणुत्वम् ।

स्वात्मना चोत्तरयोरित्यणुत्वम् । अद्भुतमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात्

(म. भा. ३।२९।७।१७) इत्युत्क्रमे गत्यतिरिक्ते स्वातन्त्र्यभावात् ।

स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागमयोः संबन्धी जीव इत्यर्थः ।

१५ अतो मध्यपरिमाणमयुक्तगित्यणुरेव भवति ॥ २।३।२० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २।३।२१ ॥

जीवो नाणुर्मवितुमर्हति । कुतः । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतव्या-

पकत्वश्रुतेः । स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः (बृ. ४।५।२२)

इति चेन्न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म । तस्याधिकारे महानज

१० इति वाक्यम् । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्वपरा अपि ध्येन

ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २।३।२१ ॥

स्वशब्दोन्मानाम्ना च ॥ २।३।२२ ॥

स्वयं विदित्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रत्यापिति

(बृ. ४।५।९) इति स्वशब्दोणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने

१५ व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं संभवति । वात्साप्रशतभागस्य

शतधा कण्ठितस्य तु । मागो जीवः स विज्ञयः (श्वे. ५।८) इति आरा-

ग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः (श्वे. ५८) इति चोन्मानम् । चकारात्स्वप्रवे-
धयोः संधावागतिदर्शनम् ॥ २१३१२२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २१३१२३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति
५ चन्दनवत् । यथा । चन्दनमकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं करोति महातनू-
स्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २१३१२३ ॥

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धि-
हि ॥ २१३१२४ ॥

चन्दनवस्थितिर्वैशेष्यमनुपहतन्वचि सम्यक्तयावस्थानं तस्मात् । त्वव
१० एकत्वान् तत्र भवतु नाम नतु प्रकृते तथा संभवतीति चेन्न । अभ्युपग-
मात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य
स्थितिः । गृहो प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २१३१२४ ॥

गुणादालोकवत् ॥ २१३१२५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य
१५ कान्तिर्वहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् ।
उदकगतीप्स्यवत् । न च विजातीयस्यारम्भकत्वं प्रमाणाभावात् लोकप्रती-
तिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या । तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर
आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लोकप्रतीतिः । पुष्परामादेरपि प्रभारूप-
मेव तावद्देशं व्याप्नोतीति मणिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य
२० तेजसस्तत्राभावात् । कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः । वाशब्दो
यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति । ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोकं
हरयते तथैव ब्रह्मणो जानमिति न कल्पनालेशोपि ॥ २१३१२५ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

इदयायतनमणुपरिमाणत्वं चात्मनोभिधाय तस्यैवाल्लोभस्य आन-
खाद्येभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २।३।२८ ॥

५ यज्ञया शरीरं समांरुह्य (कौ. ३।६) इति करणत्वेन पृथगुप-
देशाच्चैतन्यं गुणः ॥ २।३।२८ ॥ १२ ॥

१३ तद्गुणसारस्वादित्यधिकरणम् ।

तद्गुणसारस्यानु तद्व्यपदेशः प्राप्तवत् ॥ २।३।२९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवान्येः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्वमिती-

११ मामाराद्धा निराकरोति तुराब्दः । तस्य ब्रह्मणो गुणाः यज्ञाद्रदृत्वाद्यदश
एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इत्यपात्ते राजपदप्रयोगव-
ज्जीवे भगवद्व्यपदेशः । मेमेयीति संपूर्णे ब्राह्मणे भगवच्चेन जीव उक्तः ।

[ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । नहि निरूपणस्थल
एवोपकारः संभवति । तत्राह । प्राप्तवत् । तद्यथा विषया स्रिया संप-

१५ रिष्वक्तः (बृ. ४।३।२१) इत्यत्र-एवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञे-
नात्मना संपरिष्वक्तः (बृ. ४।३।२१) इत्यभिधाय प्राप्तवत्स्वरूपमाह ।
तद्वा अस्मैतदतिच्छन्दोपहतपाप्माभयं स्वमशोकान्तरमत्र पिता
अपिता भवति (बृ. ४।३।२२) इत्यादि । प्राप्तश्च सुपुमसाक्षी । न हि
तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्म-

२० धर्मबोधिफाः श्रुतयः ।

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधन-
मिति तत्तिर्ण्यार्थं भगवान् व्यासः सुत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे
विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वावसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय सम-
न्वयनिरूपणे जीवव्यक्त्यानि दूरीकृत्याविरोधे ऐक्येष्वादिताकरणादिदो-

१५ यमागच्छ-अधिकं तु मेवनिर्देशात् (अ. सू. २।३।२२) इति परि-
हृत्य जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रति-

ग्रमात्रो ह्यपरोपि दृष्टः (श्वे. ५।८) इति चोन्मानम् । चकारात्स्वंप्रपञ्चो-
पयोः संधावागतिदर्शनम् ॥ २।३।२२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २।३।२३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति
५ चन्दनवत् । यथा । चन्दनमंकुदेशस्थितं सर्वदेहसुखं करोति महातप्ततैल-
स्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २।३।२३ ॥

अवस्थितिर्विशेषादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि
हि ॥ २।३।२४ ॥

चन्दनेवस्थितिर्विशेषमनुपहतत्वाच्च सम्यक्तयावस्थानं तस्मात् । त्वत्
१० एकत्वात् तत्र भवतु नाम नतु प्रकृते तथा संभवतीति चेन्न । अभ्युपग-
मात् । अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः । हृदि हि । हृदि जीवस्य
स्थितिः । गृहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः ॥ २।३।२४ ॥

गुणाद्रालोकवत् ॥ २।३।२५ ॥

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः स सर्वशरीरव्यापी । यथा माणिप्रवेकस्य
१५ कान्तिर्बहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रमाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् ।
उदकगतौष्ण्यवत् । न च विजातीयस्यारम्भकत्वं प्रमाणाभावात् लोकप्रती-
तिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या । तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर
आरभ्यत इति कल्प्यताम् । तथैव लोकप्रतीतिः । पुष्परामादेरपि प्रभारूप-
मेव तावद्देशं व्याप्नोतीति मणिस्वभावादेवाह्वीकर्तव्यम् । आरम्भकस्य
२० तेजसस्तत्राभावात् । कान्तिः प्रमा रूपमिति हि लोके पर्यायः । वाशब्दो
यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति । ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके
दृश्यते तथैव ब्रह्मणो ज्ञानमिति न कल्पनालेशोपि ॥ २।३।२५ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

इदयायतनमणुपरिमाणत्वं चात्मनोमिधाय तस्यैवाल्लोभस्य आन-
खाग्नेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २।३।२७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २।३।२८ ॥

पञ्चया शरीरं समांरुह्य (को. ३।६) इति फरणत्वेन पृथगुप-
देशार्थतन्त्र्यं गुणः ॥ २।३।२८ ॥ १९ ॥

१३ तद्रूपसारत्वादित्यधिकरणम् ।

तद्रूपसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २।३।२९ ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्वमिती-
११ ममाशङ्का निराकरोति तुराब्धः । तस्य ब्रह्मणो गुणाः पञ्चाद्रष्टृत्वादयस्त
एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इत्यमात्मे राजपदप्रयोगव-
ज्जीवे भगवद्व्यपदेशः । मेनेयीति संपूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः ।

[ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । नहि निरूपणस्थल
एवोपचारः संभवति । तत्राह । प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संप-
१५ रिष्वक्तः (वृ. ४।३।२१) इत्यत्र—एवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञे-
नात्मना संपरिष्वक्तः (वृ. ४।३।२१) इत्यभिधाय प्राज्ञस्वरूपमाह ।
तदा अस्मिन्तदतिच्छन्दोपहतपाप्मामयं रूपमशोकान्तरमत्र पिता
अपिता भवति (वृ. ४।३।२२) इत्यादि । प्राज्ञश्च सुषुप्तसाक्षी । न हि
तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शरीरस्यापि जीवस्य ब्रह्म-
२० धर्मबोधिकाः श्रुतयः ।

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वेषां निपस्तु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधन-
मिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे
विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय राम-
न्ययनिरूपणे जीवावाक्यानि दूरीकृत्याविरोधं ऐक्येऽप्यहिताकरणादिदो-
२५ षमागच्छन्—अधिकं तु भेदनिर्देशात् (ब्र. सू. २।१।२२) इति परि-
हृत्य जीवरस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं परार्थीनकर्तृत्वादिकं प्रति-

पाथ तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेनार्चिरा-
दिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा—न स पुनरावर्तते (कालाम्नि. २) इत्यनावृत्तिं
वदन् छासपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र काश्चित् तद्व्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीव-
मात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं
परिकल्प्य तद्बोधकभ्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिसंपत्त्योर्म-
गवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफल-
वाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुली-
चकार । तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत्सद्भि-
१० नुसंधेयम् ॥ २।३।२९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥ २।३।३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्रामा-
णिकः सर्वथापुक्ते व्यपदेशः कियते । न चोक्ततद्गुणसारत्वाद् ब्रह्मण
आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत्पुनास्तिरोहितं
२० स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्तश्चेति चेत् । नायं दोषः । कुतः ।
यावदात्मभावित्वात् । पश्चादावत्यर्थन्तमात्मा नित्यत्वात् । सर्वदान-
न्दांशस्य प्राकट्यात् । तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृत्तैश्वर्यादीनामुक्त-
त्वात् । प्राज्ञात्संपन्नत्वं विशेषः । चकारात्तस्य चानन्दः प्रकटित इति
न ह्यप्यगन्धोऽपि ।

२५ व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यानन्दांश-
प्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः । राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदेवोक्तम् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥ २९ ॥

आनन्दांशमिष्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥

प्रतीयेरन्परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥ ३० ॥

३० इति ॥ २।३।३० ॥

पुंस्त्वादिब्रह्मस्य सनोमिव्यक्तियोगात् ॥ २।३।३१ ॥

व्यपदेशदशायामप्यानन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वादिवत् ।
यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकाशते तथा-
नन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ २।३।३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोन्यतरनियमो

५

वान्यथा ॥ २।३।३२ ॥

ननु कथमेवं स्वीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सञ्चित्पापकृत्य-
मेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा सति नित्य-
मुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसारावस्थोपपद्येत । अभा-
नुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरुध्येत । अथान्यतरनियमः ।
१० जीवो निरानन्द एव ब्रह्म त्वानन्दरूपम् । तथा सति ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येति (बृ. ४।४।६) इति श्रुतिविरोधः । तस्मात्पूर्वोक्त एव प्रकारः
स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ २।३।३२ ॥ १३ ॥

१४ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणम् ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २।३।३३ ॥

१५ सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमाधिकरणा-
रम्भः । कर्ता जीव एव । कृतः । शास्त्रार्थवत्त्वात् । जीवमेवाधिकृत्य
वेदेभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्मणोनुप-
योगात् । जडस्याशक्यत्वात् । संदिग्धेषु तथैवाङ्गीकर्तव्यम् ॥ २।३।३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ २।३।३४ ॥

१० तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु—यद्यत्कामयते तत्तद्भवति—इति विहार
उपदिष्टः । ततश्च कर्तृत्वमोक्षद्वयोः साधुकारी साधुर्भवति—इति सागा-
नाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ २।३।३४ ॥

उपादानात् ॥ २।३।३५ ॥

तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमात्राय (बृ. २।१।१७) इति

जीवेन सर्वेषां विज्ञानमुपादीयते । तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव ।
स्वातन्त्र्यादस्यैव कर्तृत्वम् । यस्तु मन्यते बुद्धिसंबन्धाजीवस्य कर्तृत्वमिति ।
त प्रटन्यः । किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति । अथवा जीवगतमेव
कर्तृत्वं बुद्धिसंबन्धादुद्गच्छति । अथवा राशविषाणायितमेव कर्तृत्वं संबन्धे
५ समायाति । नायः । जडत्वात् अनङ्गीकारात्पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीये
विद्यापक्षिः उपादानविरोधश्च । तृतीये शासविरोधः ब्रह्मणि सिद्ध-
त्वाच्च । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविघ्नवस्तु माष्पमिक्व-
दुपेक्ष्यः ॥ २।३।३५ ॥

व्युपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ २।३।३६ ॥

(व्युपदेशो-विज्ञानं यत्नं तनुते कर्माणि तनुतेषु च (तै. २।५)
इति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादि-
कर्मसु न तु भेदे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति निर्देशस्य
विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादाय (बु. २।१।१७) इति
धुत्पन्नरोधात् । प्रकृतेषु तृतीयान्ततापद्येत । अथ स्वव्यापारं कर्तृत्वं
१५ तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्वात् । विकारित्वं स्यात् ।
तच्चासंगतम् । न्यन्त्वात् । विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एवैकस्य प्रदेश-
भेदेनार्थभेदोपि । भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औप-
चारिकत्वज्ञापकामावात् । यज्ञो यजमान इति शब्दादीनां शिर-
स्वादिः । तस्माद्विज्ञानमयो जीव एव । जडस्य स्वातन्त्र्यामावाध
२० कर्तृत्वम् ॥ २।३।३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ २।३।३७ ॥

मनु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति चेत् । न ।
उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिटं चोपलभत एवमिन्द्रियैः कर्म
कुर्यान्नितमनिटं वा प्राप्नोति ॥ २।३।३७ ॥

१५ शक्तिविपर्ययात् ॥ २।३।३८ ॥

नन्वीश्वरसत्स्वार्थमन्यथा न कुर्यादिति चेत् । शक्तिविपर्ययात् ।
तथा सामर्थ्यामावात् । इत एव देवप्रदक्षिणमपि करोति ॥ २।३।३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ २।३।३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिध्यतः । समाध्यभावाच्छक्त्यं-
भाव इत्यर्थः । चकाराज्ञादृशमन्त्रामापोपि । न च सहजकर्तृत्वेनिर्माशः ।
पराधीनकर्तृत्वं एवेतदिति सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो यान्यस्य भ्रम
५ एव । कर्तृत्वे न मुक्तिरिति । नपुंसक एवमुच्येतेति बालवत् । निरि-
न्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिवन्न केनापि द्रव्यते ।
तस्माज्जीवस्य स्वानाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेलायतीव (बृ. ४।३।७)
इत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमन्येको धर्मः ।

स्वाप्ययसंपत्त्योर्नष्टव्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविष्टवं पदमु-
१० रेश्यः ॥ २।३।३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ २।३।४० ॥

ननु कर्मफारिणां कर्तृत्वगोकृत्वमेवो दृश्यते तत् कर्तृगोकृत्वयो-
र्भेदो भविष्यतीति चेन्न । यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रास्त्रो विहरति पीठं
वा । स्वतो वा न व्यामिश्रते वाश्याविद्वारेण वा । चकारादप्येव स्वार्थ-
१५ कर्तारः । अन्यार्थमपि करोतीति चेत्तथा प्रकृतेः । सर्वहितार्थं प्रयत्न-
मानत्वात् । न च कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपम् । वयःपानावेः सुखरूपत्वात् ।
तथा य स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ २।३।४० ॥ १४ ॥

१५ पराक्षु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणम् ।

पराक्षु तच्छ्रुतेः ॥ २।३।४१ ॥

२० कर्तृत्वं नह्यतमेव । तत्संबन्धादेव जीवि कर्तृत्वं तदंशत्वादैश्वर्या-
विषत् । न तु जडगतमिति । अतो नान्योत्तोरिति (बृ. ४।३।२९)
इति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् । तच्छ्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकारयि-
तृत्वश्रवणात् । यमयो निनीयति तमसाधु कारयति (की. ३।९)

4-D and F read ब्रह्मवत् for इति ।

12-A and U read तथा for तत् ।

२० [अनुमानम्]

इति । सर्वकर्ता सर्वमोका सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वाच्च मंगवति
दोषः ॥ २।३।४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २।३।४२ ॥

- ननु वैयर्थ्यनेर्घृण्ययोर्न पारिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव कारयि-
५ तृत्वादिति पक्षं तु शब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं, जीवकृत्यम् । अग्रे
तत्प्राशङ्ग्यत्वात्स्वयमेव कारयति । यथा बालं पुत्रं यतमानं पदार्थगुणदोषो
वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेरां दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय
तदानीं फलदातृत्वे चेच्छा ; तामेवानुवदति । उन्निनीपति । अधोनिनीप-
तीति । अन्यथा विहितप्रतिपिद्धयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । अपामाणिकत्वं च ।
१० कलदाने कर्मापेक्षः । कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे
प्रवाहपेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोपि ।
न चानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स
पुष्टिमध्य इति ॥ २।३।४२ ॥ १५ ॥

१६ अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

- १५ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित-
वादित्वमधीयत एके ॥ २।३।४३ ॥

[जीवस्य ब्रह्मसंबन्धि रूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोराः । कुतः ।
नानाव्यपदेशात् । सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणा रमणीय-
चरणाः इति च । ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात्कर्तृजीवस्पांरास्त्वमिति वाच्यम् ।
१० न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा कचिल्लोके सिद्धम् । वेदेकसमधि-
गम्यत्वात् । साच श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थज्ञानार्थ
युक्तिर्नैकन्या । सा चेत्स्वयं नावयता तपो विधेयम् । अभिज्ञा वा प्रदृश्या
इति । न तु सर्वविष्टुवः कर्तव्य इति ।

तत्रैषा युक्तिः ।

- २५ विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।

सर्वतः पाणिपादान्तात्सर्वतोऽसिशिरोमुखत्वात् ॥ ३१ ॥

निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।

सदंशेन ब्रह्माः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ॥

अन्यधर्मतिरोभावा मूलेच्छातोस्ववन्निष्ठाः ॥ ३२ ॥

इति ।

५ ब्रह्मवादेशपक्ष एव ।

मन्वंशत्ये सजातीयत्युपायाति । श्रुत्यन्तरे पुनः—ब्रह्मदाशा ब्रह्मे

कित्वा उत । (आधर्वाणिकब्रह्मसूक्ते) अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञान-
प्रतिज्ञामाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति
चेन्न । अन्यथा प्रकारान्तरेणाप्येके शाखिनो दाशकित्वादित्वमधीयते

१० शरीरत्वेनांशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वाद् ।
तथा च न सजात्यम् । आनन्दादास्य तिरोहितत्वाद् । धर्मान्तरेण तु
सजात्यमिदमेव ॥ ११३४३ ॥]

स्तत्तिन-

मन्त्रवर्णात् ॥ ११३४४ ॥

पुरुष एवेदं सर्वम् (ऋ. सं. १०।९।०।२) इत्युक्त्वा—पादोऽस्य

१५ विश्वा भूतानि (ऋ. सं. १०।९।०।३) इति भूतानां जीवानां पादत्वं
पादेषु स्थितत्वेन वांशत्वमिति ॥ ११३४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ११३४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतयोपपाद्य वेदान्तरेऽपि तत्कार्यस्यानुस्मरणम् । ममै-

वांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः (भ. गी. १५।७) इति ॥ ११३४५ ॥

Substantive धर्मः प्रकाशादियज्ञैवं परः ॥ ११३४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तदुत्पत्तेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादिति

चेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । दिष्टत्वेनानुभव इति

यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात्कुत एवं तत्राह । प्रकाशादिवत् । नाग्नेर्हि

तापो न हिमस्य तत्स्यात् (भा. १।१।२।१५६) इति । प्रकाशाग्रहणं

२५ धर्मत्वव्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्यांशस्यैव

दुःखित्वं न परस्य । अथवा प्रकाशाः प्रकाशयदोषेण यथा न दुःखः ।

पापस्यापि तत्वंरात्वादिति ॥ ११३४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ २।३।४७ ॥

स्मरन्ति च सर्वेष्वप्योशिनो दुःखासंबन्धमंशस्य दुःखसंबन्धं
स्मरन्ति । तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते
फलेश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा इति । कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षबन्धैः स
५ युज्यते । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः
(क. २।५।११) चकारात्—तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनभ्रन्नन्यो
अभिचाकराति (खे. ४।६।) इति ॥ २।३ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ २।३।४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिर्विषयत्वाभावात्कर्मसंबन्धाभावेन
१० कथं फलसंबन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसंबन्धात् कः शूद्रः का मार्येति
ज्ञानमप्यशक्यम् । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि
दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति । अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य
देहसंबन्धाद्यो देहो यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवामिश्राण्डालभाण्डस्य-
मुदकं तद्गदादिश्च परिह्रियते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते तथा जीवपि देहसंबन्ध-
५५ कृतः । संबन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानाजिव-
र्तते । द्वितीयो भगवत्तैव । जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात् । श्रुतिस्तु
भगवत्कृतसंबन्धमेवाभित्यागिहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वाज्ञानं
च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात् । शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् ।
कथं सिद्धवशावजीवं विदध्यात् । न्यासोपि देहसंबन्ध एव ॥ २।३।४८ ॥

२० असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ २।३।४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात्कथं कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि ।
जीवकयादिति चेद् देहान्तरेपि स्यादिति तत्राह देहान्तरे संततिरपि
नास्ति । बान्यादिभेदे पुनः संततिरेका । अतः संततिभेदाज्ज कर्मणां
सांकर्यमिति ॥ २।३।४९ ॥

२५ आभास एव च ॥ २।३।५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोराः सच्चिदानन्द एव मवेदतः कथं
प्रवाहे प्रवेगो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह । आभास एव जीवः । आनन्दा-

शस्य तिरोहितत्वात् । चकारादाकारस्थाप्यभावः । न तु सर्वथा प्रतिबिम्ब-
वन्निष्ठत्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्तः । तथा सत्यध्यासश्च
स्वस्य न स्यात् । तत्र वृत्त्यादिदोषसंश्रयः । अतो न मिथ्यात्वरूप आभा-
सोत्र विवक्षितः ॥ २।३।५० ॥

५

अदृष्टनियमात् ॥ २।३।५१ ॥

ईशित्वाय नेयाधिकार्यमिति जीवरूपं निराकरोति । नानात्मानो
व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनामात्ममूर्तीकृतम् । तत्रादृष्टस्य
नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तुत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या
व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् । एवं च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् ।
१० सर्वेषामेष जीवानामेकरासीरसंबन्धात् कस्यादृष्टं तद्भवेत् । न च मिथ्याज्ञा-
नेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । न चानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्यवोपपत्तेः ।
एतेन तिरोधाद्विग्रहमाप्यमपि निराकृतम् ॥ २।३।५१ ॥

अनिसंख्यादिवपि चैवम् ॥ २।३।५२ ॥

मनु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात्तेषामिच्छाचरच्छया नियतत्वात्
१५ दोष इति चेन्न । पूर्वदेव दोषप्रसक्तिः । तादृशोऽवस्थाकल्पना च पूर्वमेव निरा-
कृता ॥ २।३।५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ २।३।५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था । आत्मनि तादृशः प्रदे-
शविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि प्रदेशस्तन्वान्त-
१० र्भवति । तस्यैव वा देशस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य त्यक्तत्वात्सोऽंशोऽ-
र्भवेत् तिरोमवेदिति ॥ २।३।५३ ॥ १६ ॥

इति श्रीविद्वान्महामतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते जलसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१ तथा प्राणा इत्यधिकरणम् ।

तथा प्राणाः ॥ २।४।१ ॥

४

जीवशरीरवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः । तत्र जीवं
५ निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणेतिदिशति । प्राणराच्द्रमयोमः प्रियत्वाय प्राणा
इन्द्रियाणि । मनसो मुख्यत्वादेकवचनम् । उत्क्रान्तिगत्यागर्तानामित्या-
रभ्य सर्वोपपत्तिरत्रातिदिष्टा चिदंरास्यापि तिरोभाव इति पृथङ् निरू-
पणम् । ननु तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इति चेत् । न । सत्य-
मस्ति । तत्रापि ये प्राण अलोपासते (तै. २।३) इति ॥ १ ॥

१०

गौण्यसंभवात् ॥ २।४।२ ॥

ननूत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसंभवात् । सा
श्रुतिर्गौणी न संभवति । एकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे गौणीति कथं
संभवति ॥ २।४।२ ॥

तत्राक् श्रुतेश्च ॥ २।४।३ ॥

१५

जडत्वेनाधिकविचारोत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः
श्रूयते । असद्वा इदमथ आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदिति । ऋषयो वां तत्रै
असदासीत्तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः (बृ. २।२।३)
इति । ननु-सदेव सोम्येदमथ आसीदेकमेवाद्वितीयम् (छां. ६।२।१)
इति विरोध इति चेत् । न । स्वरूपोत्पत्तिरेवात्र निषिध्यते । जीववत् ।
१० न तूदमः । उद्गमात् पूर्वं तु सदेवेति श्रुतिः । चकारान्मोक्षे तस्यापि
सपत्तिः श्रूयते स्थलान्तरे । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च
(मुं. १।२।३) इति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गसदृशी ॥ २।४।३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ २।४।४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुचररूपमिति । तस्य यजुरेव शिरः (तै. २।३)
१५ इति । तथा च वेदानां स्वत उत्पत्त्यभावात्तत्पूर्वरूपमनसः कथ-
मुत्पत्तिः ॥ २।४।४ ॥

५८१ समगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ २।४।५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामन्ति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्ति (बृ. ४।४।२) इति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनां-अपारूपज्ञो
मवतीत्येकीभवति न परयतीत्याहुः (बृ. ४।४।२) इत्यादिभिर्जावगतिः
५ सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते । सप्त गतयस्तेन विशेषिता एकीभवतीति ।
अतो जीवसामान्ययोगक्षेपत्वाज्जीवस्तुल्यतेति । चकारात्तदुपाख्यानेषु
चक्षुःप्रभृतीनां देवतात्वं संवादश्च । अतश्चेतनस्तुल्यत्वम् ।

केचिद्वैदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति । तत्रायमर्थः । ते
प्राणाः कर्तृत्याकाङ्क्षायां- सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्षिपः समिधः
१० सप्त जिह्वाः । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः (मुं. २।१।८) इति । सप्त
इति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वावबाह्वो (ते. सं. ५।१।७१) इति ।
नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्वशमी । दश वै पशोः प्राणा आत्मा एका-
दशः (बृ. ३।१।४) इत्येवमादिषु नानासंख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र
श्रुतिविप्रतिपेदे किं युक्तमिति संशये समवेति प्राप्तम् । कृतः । गतेः ।
१५ सप्तानामेव गतिः श्रूयते । सप्त इह लोका येषु चरन्ति प्राणा मुहाशया
निहताः सप्त सप्त (मुं. २।१।८) इति । किं न । विशेषितत्वाच्च । जीव-
ह्योत्क्रामणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेवेवामेव वृत्ति-
भेदाद् भेदा इत्येवं प्राप्तिः ॥ २।४।५ ॥ १ ॥

वक्ष्यते ।

२ हस्तादय इत्याधिकरणम् ।

हस्तादयस्तु स्थितेतो नैवम् ॥ २।४।६ ॥

पूर्वोक्तवन्ध उत्सूत्रं पूर्वपक्षः । तुरान्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ।
हस्तादयः सप्तभ्योपिकाः हस्तौ चादातन्यं च । उपस्थश्चानन्दपितन्यं च ।
पादौ चित्तर्जयितन्यं च । पादौ च गन्तन्यं च (बृ. ४।८) इति ।

चक्षुरादिगणनायामेतेपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते सति श्रुती
गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति । अतो हेतोः सप्तैवेति न किंत्वेकादश ।
अवान्तरगणना सूचनयासम्भवाभिप्राया । अधिकसंख्यान्तःकरणभेदादिति ।
एकादशैवेन्द्रियाणीति स्थितम् ॥ २।४।६ ॥ २ ॥

५ ३ अणवधेत्यधिकरणम् ।

अणवश्च ॥ २।४।७ ॥

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः । गतिमत्त्वेन नित्यत्वेणुत्वमेव । परि-
माणप्रमाणाभावात्पुनर्वचनम् ॥ २।४।७ ॥ ३ ॥

४ श्रेष्ठधेत्यधिकरणम् ।

श्रेष्ठश्च ॥ २।४।८ ॥

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमानणुपरिमाणश्च । चकारादतिदेराः ।
नासदासीदित्यत्र—आनीदवात स्वधया तदेकम् (ऋ. ८।७।१७।
तै. ब्रा. २।८) इति अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ॥ २।४।८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ २।४।९ ॥

१५ ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति । इन्द्रियाणां क्रिया वा । एव
हि श्रूयते । यः प्राणः स वायुः । एष वायुः पञ्चविधः । प्राणोपानो व्यान
उदानः समानः (वृ १।५।३) इति । सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या
वायवः पञ्च (सां. का. २९) इति । तत्रान्तरीया आवसते । तदुभ-
यमपि न । फूतः । पृथगुपदेशात् । एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रि-
१० याणि च । ख वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी (मु. २।१।३)
इति प्राणवायोः पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन ततोपि पृथगुप-
देशाच्च ॥ २।४।९॥४ ॥

५ चक्षुरादिवत्त्वित्यधिकरणम् ।

चक्षुरादिवच्च तत्सहसिष्ट्यादिभ्यः ॥ २।४।१० ॥

२५ स प्राणः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत्पा-

षम् । सुतेषु वामादिषु प्राण एको मृत्युनानातः प्राणः संवर्गो वागा-
दीन् संवृक्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति, मातेव पुत्रान् इति ।
इमामाशङ्कान् निराकरोति तुरान्दः । चक्षुरादिवदयमपि प्राणोऽस्वतन्त्रः ।
मुख्यतो भगवदधीनः । व्यवहारे जीवार्थीनः । कुतः । तत्सहशिष्ट्या-
५ दिभ्यः । चक्षुरादिवत्सहशासनात् । इन्द्रियजयवत्प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् ।
आदिरान्देन जडत्वादयः ॥ २।४।१० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ २।४।११ ॥

मनु प्राणस्य जीवोपकरणत्वेन तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपेक्ष्यते ।
तत्रैकादशैव वृत्तयः तन्त्रान्तरेपि सिद्धाः । एकादशामी मनसोपि वृत्तयः
१० आफूतयः पञ्च धियोभिमानः । मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति
चैकादश धीर भूमीः (भा. ५।१।१९) इति । तथा कश्चित्प्राणस्य
व्यापारोऽस्तीति चेत् । नैष दोषः । कुतः । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि
व्यापारोपेक्षितः । अन्यस्य कार्यमात्रमपेक्षितम् । तत्राह । तथाहि कार्य-
वत्त्वं युक्तं तच्छ्रुतिरेव दर्शयति । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे (प. २।४) इत्यादि-
१५ श्रुतिभिः । प्राणानिमित्तैव शरीरस्थितिरिति । तस्माज्जापाराभावेपि स्वरूप-
स्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ॥ २।४।११ ॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ २।४।१२ ॥

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमिति चेत्तत्राह । पञ्चवृत्तेः ।
अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं विमर्शयैतद्प्राणमवष्टभ्य विधारयामि (प. २।३)
२० इति । यथा मनसो द्वारमेदैर्नैकादश वृत्तयः स्वरूपत एव । एवमेव प्राण-
स्यापि पञ्चधात्मानं विमर्श्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ॥ २।४।१२ ॥

अणुश्च ॥ २।४।१३ ॥

अतिदेहेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विमर्शयैति वचनात्संदिग्धं
पुनर्निधीयते । आसन्नोऽप्यणुः । चकारात्पूर्वोक्तसर्वसमुच्चयः ॥ २।४।१३ ॥ ५॥

६ ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणम् ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ २।४।१४ ॥

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः स्वत एव वा । जीवाधिष्ठान-
ब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्याभावान्न देवतापेक्षेति
१ पूर्वपक्षं निराकरोति तुराब्दः । वागादीनां ज्योतिराद्यध्यायाधिष्ठानम-
वश्यमद्वीकर्तव्यम् । कुतः । तदामननात् । तथाम्नायते-अग्निर्वाभूत्वा
मुखं प्राविशत् (ऐ. २।४) इत्यादि ।

अयमर्थः ।

आध्यात्मिकायं पुरुषः सोसावेवाधिदैविकः ।

१० यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिर्भातिकः (भा० स्क० २।१०।८)

इत्याध्यात्मादिकानां स्वरूपं वागाद्यध्यानरूपा नित्याः । तत्र
यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपक्षीणं शरीरान्तरे न
भवेत् । कल्प्यमाने त्वग्निदेवतारूपेनेकरूपभवनसमर्थो वाग्भूतो भूत्वा
सर्वत्र प्रविष्ट इति संगच्छते । ते चाध्याद्यध्यातना भगवद्गाराहितरोहि-
१५ तानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति कार्यवशादवगम्यते । आध्यात्मिकाधिदैवि-
कयोरैकत्वाद् वदनादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिताः । उद्गमने-
पूतस्माज्जायते प्राणः (मुं. २।१।३) इत्यादिषु वागादीनां नियमेन
सत्तज्जीवसानिध्यं स्वतश्चाभिर्भवनं मृत्युरूपधमेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं
समष्टिव्यष्टिभावश्च नोपपद्येत । आधिभौतिककृतध्यायं भेद इत्यग्रे
१० स्पष्टीकरिष्यते । एवंमेव ब्रह्मणोपि । अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य
(छां. ६।३।२) इत्यपि निःसंदिग्धं द्रष्टव्यं यदज्ञानात्सर्वविप्लवध्यामोहः
॥ २।४।१४ ॥ ६ ॥

७ प्राणवतेत्यधिकरणम् ।

प्राणवता शब्दात् ॥ २।४।१५ ॥

यदधिष्ठानमन्यादि तत्किं स्वत एवान्यसाहितं वेति संदेहः । किं तावत्प्राप्तम् । स्वत एवेति । पूर्वोक्तान्यायेन तावदेव सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्वव्यापातश्चेत्येवं प्राप्तं । उच्यते । प्राणवताधिष्ठितं वग्गादि । फुतः । शब्दात् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युनातिक्रान्तो दीप्यते (बृ० १।३।१२) इत्यादि ।
 ५ अयमर्थः । इत्या ह प्राजापत्याः (बृ० १।३।१) इत्यग्नाधिष्ठातृत्वमग्निनामृक्त्वं । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठात्र्योन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र यज्ञेनैव स्वर्ग इति । तत्र जनको ह ब्रह्म (बृ० ३।१।१) इति ब्राह्मणं केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते इत्युद्गात्रात्विजा वायुना प्राणेनेत्युद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् ।

तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तयोद्धाने यो वाचि मोक्षस्तं देवेभ्य इत्याम्ना-
 तम् । तदनु श्रमस्तृप्तामना वेधानन्तरमपतिरूपं वदतीति निरूपितम् ।
 सोऽपि दोषो देवानां प्राप्नोति । तच्छ्रुतिविपतिषिद्धम् । न ह नै देवान्पापं गच्छति (बृ० १।५।१०) इति । तदनु प्राण एवेद्गाता सिद्धः ।
 १५ तेनान्येषामपि पापसंबन्धो निवारितः । ततः परेण तस्य चेति सूत्रेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति । अतो क्षीयमानस्येवाधिष्ठातृत्वात्प्राणवता-
 वाधिष्ठानमिति सिद्धम् ॥ २।४।१५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २।४।१६ ॥

अन्यादेः प्राणसंबन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् । प्राणस्य
 १० तत्संबन्धस्य चेति नकारार्थः । प्राणसहाय्येनैव यथोचिततृप्तां हिम इति
 लोके स्वामिभृत्यमात्रेण जनि मोक्षः फलिष्यति ॥ २।४।१६ ॥ ७ ॥

C तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ।

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ २।४।१७ ॥

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात्तन्नामव्य-
पदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्त्वा-
न्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतः । तद्व्यप-
देशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । एतस्याज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
५ इन्द्रियाणि च (मुं. २।१।३) इति भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकराब्द-
वाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्न्येऽपि तर्हि भेदः स्यादित्यत आह अन्यत्र
श्रेयात् । तस्य ते यौगिकाः शब्दा इति ॥ २।४।१७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ २।४।१८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते-समुत्क्रामन्तं
१० प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति (बृ० ४।४।२)
इति ॥ २।४।१८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ २।४।१९ ॥

वैलक्षण्यं च प्राणस्य चेन्द्रियाणां च । सुषुप्तौ वागादिव प्राणो
जागर्ति । स्वामिसेवकवच्चानेकं वैलक्षण्यम् ॥ २।४।१९ ॥ ८ ॥

१५ ९ संज्ञामूर्तिकलसिस्तु त्रिवृत्कुर्वन् उपदेशात् ॥

संज्ञामूर्तिकलसिस्तु त्रिवृत्कुर्वन् उपदेशात् ॥ २।४।२० ॥

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णयः नामरूपव्याकरणमपि
परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणारम्भः । लोके नामरूपकरणं कुला-
लादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेषु स्थावरजङ्घ्मे मयूरादिसंज्ञा
२० मूर्ति च जीवादेव हिरण्यगर्भादेर्भविष्यतीति बन्हादिदेवानां जीवरूपाणा-
मेव वागादिरूपेणानुपदेशात् तत्साहचर्येण नामरूपयोरपि जीव एव
कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कां निराकरोति तुराब्दः । संज्ञामूर्त्योः कलसिर्नाम-
रूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वन्तः यस्त्रिवृत्करोति तस्मात् । सेयं देवतेक्षत
हन्ताहमिमास्तिषो देवता अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि (छां. ६।३।२) इति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतभेदैकां करवाणीति

त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः । उपदेशात् ।
उप समीप एकवाक्य उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्थं तु त्रिवृत्क-
रणानन्तरं शरीरसंबन्धे कर्तृत्वात् । तस्माद्वामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव
कर्तेति सिद्धम् ॥ २।४।२० ॥ ९ ॥

५ १० मांसादिभौममित्यधिकरणम् ।

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २।४।२१ ॥

- इदमिदानीं विचार्यते । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः
रथविष्टो धातुस्तत्पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तन्मांसम् । योणिष्ठस्तन्मनः ।
आयः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः रथविष्टो धातुस्तन्मूर्जं यो मध्य-
१० मस्तल्लोहितं योणिष्ठः स प्राणः । तेजोशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः
रथविष्टो धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यमः सा मज्जा योणिष्ठः सा वाक् ।
अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् (छां. ६।५।१)
इति । तत्र संशयः वाक्प्राणमनांसि किं भीतिकानि । आहोस्वित्स्व-
तन्वाणीति । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च (मुं. २।१।३)
१५ इति श्रुतिविप्रतिषेधात्संशयः । त्रिवृत्करणप्रसंगेनोदितामाशङ्कां निरा-
करोति । तत्र पूर्वपक्षमाह । मांसादि भौमं पुरीषमांसादि तेजोबन्धप्रकृति-
कम् । कुतः । यथाशब्दम् । अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःसंदिग्धं
प्रतिपादनात् । किमतो यथेवम् । तदाह । इतरयोश्च । यच्चि तुल्यत्वात्
संदेहः । इतरयोर्भनःप्राणयोरपि भीतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्धमश्रुतिस्तु
२० श्रुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति । उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्माद्भौमिका-
न्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २।४।२१ ॥

उच्यते ।

वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २।४।२२ ॥

- अन्नादिमिर्विशिष्यते । मनःप्रभृति सम्यक् कार्यक्षमं भवति । तथा
२५ दर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरजमयस्यादिवादः ।

नागमनयोर्वहुविशेषश्रवणात् । तद्य इत्थं विदुषे चेमेरण्ये श्रद्धातप
इत्युपासते तेर्चिषमभिसंववन्ति (छा० ५।३।१ =) इति तज्ज्ञान-
वतोपि यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्र । तथा देवहुतानां कथं सां न स्यात् ।
ज्ञानार्थमेव च तथोत्पत्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । निष्काम एव
५ धूममार्गः । योगी प्राप्य निवर्तते (म. ८।२५) इति स्मरणात् । भोगा-
र्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्रावेव । अग्ने प्रविष्टानामन्येषा-
मपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम् ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते (म० गी० १।१२)
इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् । तस्माद्योग्यशरीरनि-
१० प्यत्तयं स्वयमेव गच्छति भूतसहितः । श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा
संबन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनौ वेति । तत्र श्रौतैर्ये श्रौतन्यायेनैव
निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गोप्यत्वापत्तेः । संस्कृतभूतानामपामुपस्थाप-
कत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपा
आप एव हूयन्ते । अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते ।

१५ उच्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रभनिरूपणाभ्याम् ।
तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ अन्तरे मध्यं मुख्यप्रतिपत्तेर्मोक्ष-
लक्षणाया अर्वाग् योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं
फलं भवति । अतो मुख्ये विलम्बात्प्रतिपत्तिरेषा तस्य मुख्यफलस्य वान्तरे
या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा तत्कारणभूतैः संपरिष्वक्तः एव रंहति मरणानन्त-
२० रमेव कर्मसमाप्तेः । सम्पद्भूतानि तदेव संस्कृतानि प्रतिदिनसंस्कारार्थं च
नैकद्वयमपेक्षन्ते । अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवपा-
नाच्छरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि । तं
विद्याकर्मणी समन्वारभेति पूर्वप्रज्ञा च (बृ० ५।४।२) इति । जीवपक्षे
ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रभनिरूपणाभ्याम् ।
२५ वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति (छा० ५।३।३)

इति प्रश्नः । असा वाव लोको गीतमाप्तिस्तस्यादित्य एव समित्
 (छां. ५ । ४।१) इति निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वदति न
 देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितत्नामेव भवति । सिद्धवत्कारवचनाच्च निरूप-
 णेयि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न तान्याधिष्ठाने
 ५ हान्यस्य शरीरं भवेत् तथाग्नरेतोगर्भाश्च । अन्यथापि विनियोगसंभवात् ।
 जीवसाहित्येऽप्यपामेव मुख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं
 जनयन्ति इति न दुःखदेवः । तस्मात् प्रभनिरूपणान्यथानुपपत्त्या
 परिष्वक्त एव संस्कृतर्भूतं रंहतीति सिद्धम् ॥ ३।१।१ ॥

व्यातमकत्वाच्च भूयस्त्वात् ॥ ३।१।२ ॥

१० ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते यावता प्रभनिरूपणाभ्या-
 माह एवावगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । निवामकाभावात् ।
 अस्मिन् चैव तेन मांसं च यजमानः संस्कृन्ते इति विरोधश्चेति शङ्कां
 निराकरोति तुशब्दः ।

अपामेष ग्रहणेन तेजोवज्जानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । व्या-
 १५ त्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् । ता आपस्त्रिवृत्कृता एव ।
 अतस्त्रयोपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्त-
 रमाह । भूयस्त्वात् शुद्धत्यादिशेषाभावान्मध्यमभावाच्च वीक्षिततुल्यत्वेन
 भारूपत्वेनापि वक्तव्यत्वात् । शुद्धापामेवेदं शरीरं बहुहेतुफलमेव भूयस्त्वम् ।
 बहुधा परिणामाच्च । द्रव्यभूयस्करत्वं च तस्मान्निवामकानां भूयस्त्वाद-
 २० पामेव ग्रहणम् ॥ ३।१।२ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३।१।३ ॥

यदिर्की युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः ।
 तमुत्क्रामन्तं प्राणोन्त्क्रामति (बृ० ४।४।२) इति प्राणाध्यायनज-
 नकत्वादपाम् । प्राणो गच्छन् स्वाम्यायकं गृहीत्वेव गच्छति । जलौका-

4-C reads इत्यादि for इति ।

8-C reads संपरिष्वक्तः for परिष्वक्तः ।

वदन्यत्र देहसंबन्धः । मुक्तौ न प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि देहसंबन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यौपनिषदाः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वमज्ञा च (बृ० ४।४।२) इति स्वकर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः ।

५ तस्मादग्निः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३।१।३ ॥

अग्न्यादिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ३।१।४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु यत्राप्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागम्येति वातं प्राणः (बृ० ३।२।१३) इत्यादिनाग्न्यादिमतिः प्राणानां श्रूयते । नच—औषधीर्लोमानि वनस्पती-
१० न्केशाः (बृ० ३।२।१३) इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद् बाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्याध्या-

त्मिका एव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोल-
स्थानानि । तस्मात्प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति चेन्न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति ।

१५ अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पपच्छ (बृ० ३।२।१) इत्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं दृष्ट्वा म्रियमाणप्रभे—नामैव न जहात्यन्यग्जहाति इति मतिज्ञाते प्राणोत्क्रमणप्रभे नेति प्रतिवचने यागादीनामग्न्यादिभावा-
नुवादः । ततो मन्त्रणाञ्जीवस्य ब्रह्मभावोवगम्यते । सामग्न्या गतत्वात् ।
तौ ह यदूचतुः—इति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रभोत्तरा । उभयोर्वचनविरोधात् ।

२० ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु—स यत्राय५ शरीर आत्मा (बृ० ४।३।३५) इति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्ने वा (बृ० ४।४।२) इत्यादिना प्राणानां विहारसाध-
कानां निर्गमनमाह । अतो मुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्य-
मानत्वादग्न्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिर्वाधिका ।

२५ तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोन्यत्रावस्थासाम्याद् योग्यमानो भाक्तो भवति । अतः प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात्संपरिष्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ३।१।४ ॥

प्रथमेश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ३।१।५ ॥

- किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । अस्मी वाव लंको गौतमाग्निः
इत्यत्र देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रुतेरापां न संकीर्तिताः । अपां हि
पञ्चम्यामाहुती पुरुषवचनम् । श्रद्धा मनोवर्मः स कथं हूयत इति चेन्न ।
मनसा सह भविष्यति । तथाप्यरुणान्यायेन धर्ममुख्यत्वम् । तर्हि कथं
पभोपसंहारः । परोक्षवादाद् भविष्यति । चमसवत् । श्रद्धा वा आपः
-इति श्रुतेः । शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । चन्द्रमा मनसो जातः (ऋ० सं.
१०।१०।१३) इति श्रुतेश्चेत्येवंपरा भविष्यति । तस्मात्प्रथमाहुतावपा-
मश्रवणान्न ताभिः संपरिष्वक्तो गच्छतीति चेन्न । ता एवाप एव श्रद्धारां-
ध्वेनोप्यन्ते । हि युक्तोयमर्थः । यथा कर्मकाण्ड आपः श्रद्धाशब्देनोप्यन्ते
तथा प्रकृतेषु । परं नोपचारः । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्वलीयस्त्वात् ।
ननु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहारावन्वयाकर्तुं युक्ता । श्रद्धा-
सहभावः संस्कारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन मनःस्थान आप एव
वाच्याः । चन्द्रमा मनसो जात इति तु बिम्बा सुद्धिः । श्रद्धाप्रयोगस्तु
कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र कल एव श्रद्धा न कर्मणि । यो यच्छ्रद्धः
स एव सः (भ० गी. १७।३) इति श्रद्धाया आभयस्य विषयमावज-
नकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः । ततः संस्कृता आपो य-
जमानरूपा हूयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेष्यतामास्ति
श्रवणम् ॥ ३।१।५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३।१।६ ॥

स्थितमेतज्जीवः संपरिष्वक्तो रहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे
जीवाः संपरिष्वक्ता गच्छन्त्याहोस्विज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र
पञ्चाहुतिनाहणेनाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिणी कल्पना ।
अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इति चेन्न । इष्टादि-

कारिणां प्रतीतिः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतिः ।
 इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते । अन्धापदेन देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसा-
 म्याच्च । इष्टादिकारिणां धूममार्गाव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि
 प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः अतिसाम्यादपीष्टादिकारिणो
 ५ रंहन्तीति सिद्धम् ३।१।६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३।१।७ ॥

किञ्चिद् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादि-
 ष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामप्यनिष्ठं श्रूयते । तद्देवा-
 नामन्नं तं देवा भक्षयन्ति (छां० ५।१०।४) इति समानश्रुतौ च—आ-
 १० प्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति (बृ. ६।२।१६) इति चन्द्रदृष्टान्तेन
 ते च भक्षयन्ते । ततश्च देवाः स्वां पर्वन्वेमो कथं जुहुवुः । अतः पञ्चाहु-
 त्यभाव इत्याशङ्क्य परिहरति वारान्दः । तेषां सोमभावो गौणः । भक्षणं
 च । प्रकृतेऽप्यद्वारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य
 भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति ।
 १५ अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । बह-
 श्ज्ञाने तु भवति । स सर्वं भवति । तद्धेतुपश्यन्नृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं
 मनुरभवं सूर्यश्च (बृ० १।४।१०) इति । प्रकृते तु तन्न । अनात्मवि-
 त्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो भक्षणमपि गौणम् । तथाहि
 श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । अथ योन्यां देवतामुपास्ते
 १० (बृ० १।४।१०) इत्यत्र यथा पशुरान्दः । एवमत्रापि भक्षणं सहक्री-
 ढनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा वचनम् । तथा सति तेषाम-
 मरत्वेन तथा स्तुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या—पथमां
 पिबते बन्धिः—इत्यादिरूपया । देवानां भक्षणं भगवदवयवानामेव ।
 अशनानशने तस्याविरुद्धे । आभिभीतिकानां देवानामशनमेव ।
 २५ तस्माद्भक्षणस्य गौणत्वात्सोमभावे न काचिच्चिन्ता ॥ ३।१।७ ॥ १ ॥

२ कृतात्ययाधि णम् ।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवं च ॥ ३।१।८ ॥

- मथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकर-
 ५ णारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति । सोषादृष्टिभावं रूपरसादीनां
 हीनतया प्रतीयमानत्वाद्यागस्यायान्तरफलं तत्र भुङ्क्त इति निश्चितम् । तत्र
 संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते । आहोस्तिष्वनुशयवान् वृष्टिर्मवती-
 ति । तद्वासनयाग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । आचारहीनं न
 पुनन्ति वेदाः (व. स्मृ.) इति बायोपलब्धेः । अतो विचार उचितः ।
 १० तत्रावान्तरफलस्यावशेषेयान्तरफलत्ववाधाग्नानौपयिकशरीरभावादेव स-
 दाचारसिद्धेः प्रयोजनामावाच निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं
 प्राप्ते । उच्यते । कृतात्ययेनुशयवान् कृतस्य सोममावस्यात्यये नाशे सति
 अनुशयवानवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः ।
 दृष्टस्मृतिभ्याम् । दृष्टं तावद् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेऽपि भोगसाधकतादृश-
 १५ देहवस्त्रादिसहित एव तस्मात्स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देह-
 पातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापि । स्मृतिश्च—यद्यत्र नः
 स्वार्थसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनामे
 स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति (भा० ५।२०।२८)
 इति देवमाथा ॥ अतो स्नानीपयिकजन्मानुशयवत् एव भवति । अन्यथा पूर्व-
 २० जन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्यते ।

मन्वनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेदत आह ।
 यथेतम् । यथागतम् । अन्यथा प्रभमिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि ताव-
 दवान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह । अनेवं च । एवंप्रकारयुक्ता-
 गमनं नास्ति । भोगस्य जातत्वात् । चकाराद्विराम्यसहितोऽपि । तस्मादनु-
 २५ शयवान् भिन्नप्रकाराद्भिः परिष्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्मवतीति ॥ ३।१।८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्वाजिनिः ॥ ३।१।९ ॥

किंचिदासाङ्ग्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुरायो-
पेक्ष्यते चरणादेव भविष्यति । तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
रमणीयां योनिमापदेरन् (छां० ५।१०।७) इत्यादिना यः पूर्वजन्मनि
५ विहिताचरणं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति । यस्तु निषिद्धाचरणं
करोति स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति—साधुकारी साधुर्भवति (बृ० ४।४।५)
इत्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव
तस्य सम्यग् जन्म भविष्यति किमनुरायसहभावेनेति चेत् । न । चर-
णभृतौ या योनिरुक्ता सोपलक्षणार्था । अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं
१० कृतमिति ज्ञापिका । न तु तस्मिन्नन्मनि समीचीनकरणे नियामिका ।
अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्मादनुरायोपेक्ष्यते
ज्ञानोपयोमार्थमिति काष्ण्वाजिनिराचार्यो मन्यते ।

काष्ण्वाजिनियहणं पञ्चाग्निविद्यायां भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम् ।
तस्मादस्य स्वभते भिन्नत्वान्न शङ्का न चोत्तरम् । नहि पञ्चाग्निविद्यायां
१५ पुरुषादन्यभावः संभवति । प्रकरणपरिगृहीता भुतिर्नान्यत्र न्याय-
संपादिका ॥ ३।१।९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३।१।१० ॥

नन्वेवं सति चरणभ्रुतिरनर्थिका । ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात् ।
अतो विधायकत्वं श्रुतिरिति नटफलबोधकभ्रुतिवत् । अतः कर्मेतारतम्येन
२० फलविधानाग्निष्कामकर्मकर्तृज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीत्यनुरायसह-
भावो व्यर्थ इति चेन्न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वा-
त्काम्येष्टादिकर्षणः फलभोगानन्तरमुत्पन्नौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन
पापस्यैवोपरिपतत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिर्भा भवत्विति रमणीयानुवृत्ततां
रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मा-
२५ दन्यानिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुरायप्रतिषेधिका ।

किंच । रमणीययोगिनिः किमाकस्मिन्की सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम् । द्वितीये तु स्वकर्मणा पितृलोक इति वस्वादित्यरूपता च यत्तद्व्या । प्रजामनु प्रजायन्ते स्मशानान्तक्रियाकृत इति च । अविद्या मां सोमपा (भ. गी. १।२०) इत्यादिनेन्द्रलोकयोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च ५ वक्तव्यम् । न च सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूपत्वात् । तस्मात्कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्या नत्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसंगात् । तथा च प्रकृतेऽप्यनुशयाभावे भक्षणमवनयोर्नियमो न स्यात् । ब्राह्मणादीनामप्यज्ञे बलिहरणे श्वचण्डलयोर्भक्षणम् । ब्राह्मणभक्षणेऽपि मलभावे शूकरभक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुषादिष्वन्नगाव एव यावत् समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ ३।१।१० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ३।१।११ ॥

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलं च द्वयमेवेश्वरेच्छया नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोमिव्यक्तः फलपर्यन्तं १५ तदादिरायोग इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्षमाहिकदेशित्वज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्केव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाहुतिर्निर्भीरिता ॥ ३।१।११ ॥ २ ॥

३ अनिष्टादिकारिणामित्याधिकरणम् ।

१० अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३।१।१२ ॥

तुल्यत्वेन विचार ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहार उपलक्षणेनापि पाषाचारवतामुपसंहारदर्शनात्तेषामप्याहुतिसंबन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति । तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । नन्वनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते । इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां—ये देके २५ चास्माह्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति (कौ० १।२) इति कीर्षितकिनः समामनन्ति । अत्र च कपूर्या योनिमाषद्यन्त इति पर्यवसा-

नम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाशयः । कर्माकर्मविकर्मेति
 त्रिविधकर्मविधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुहुयात् । यस्य वेदश्च वेदी च
 विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् । न हिंस्याद् भूतजातानि । ब्राह्मणादीनामपि
 त्रिविधकरणं संभवति । न हि सर्वोप्येकान्तनो विहितं वा प्रतिषिद्धं
 ५ वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसंभवाज्ञानाभावेन फलमोगमैय-
 त्यात् सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मविभागो वक्तव्यः । अत एवाविशे-
 षोपसंहारो । तस्मात्सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम्
 ॥ ३।१।१२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ

तद्वृत्तिदर्शनात् ॥ ३।१।१३ ॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्तृणां संयमने यम-
 संनिधाने सुखं दुःखं वानुभूयारोहावरोहौ । अनुभवार्थमारोहोनुभूयावरोहः ।
 कृतः । तद्वृत्तिदर्शनात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता
 द्वेधा गतिः । सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा ।
 १५ निष्कामा ज्ञानरहिता द्विविधा वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन । तत्र गृह्यस्मार्ते यमः ।
 श्रौते सोमभावः । तत्र त्रेताग्निविधानेन निष्कामानामदम्भानां पुण्यं स्या-
 दित्याधिकारिविशेषणात् । विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात् । यदूर्वा-
 चीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते (तै. आ. २।८) इति—तरति ब्रह्महत्याम्
 (तै. सं. ५।३।१२) इति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे
 २० सोमगतिरेव ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गास्ना-
 नादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात्पुण्यस्योपक्षीणत्वात्तस्य पञ्चा-
 भिप्रकार एव । ज्ञानोपयोगिजन्मानि पापसंश्लेषाभावोपायमग्रे वक्ष्यति ।
 पितृमेषप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गतिनियामकः । त्रेताग्नि-
 २५ विचारहितानां पुण्यपापोपभागो यम एव । वैवस्वते विविच्यन्ते
 यमे राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ नानृतवादिनः ॥
 (तै. आ. ६।५) इति ।

यमगतेः पञ्चाशिविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिमावामावाभ्यां
वावश्यं काण्डद्वयव्यवस्था एकस्यैतद् वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो
वा वेदान्तिनामपि पापार्थं यमापेक्षणात्सा मतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां
सोमगतिः ॥ ३।१।१३ ॥

५ स्मरन्ति च ॥ ३।१।१४ ॥

स्मरन्ति न्यस्तादयः । यमेन घृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं
त्वमशुभं भुङ्स्व उताहो नृपते शुभम् इत्यादि । चकारालोक-
प्रसिद्धिः ॥ ३।१।१४ ॥

अपि सप्त ॥ ३।१।१५ ॥

११ चेत्यनुवर्तते । पापोपमोगार्थं यमालयगमनमर्हत्कर्तव्यम् । यतस्तत्र
नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेऽप्यवरक्षा । सर्वथा
निराकरणाभावाय सप्तग्रहणम् । तस्माद्यमगतिरस्ति ॥ ३।१।१५ ॥

तत्रापि च तद्यापारादविरोधः ॥ ३।१।१६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नरकेषु त्रिभुक्तादयो भिन्ना
१५ एषाधिकारिणः सन्ति । तथा सति तृतीयः पक्षः स्यादत आह । तत्र
नरकादिषु येधिकारिणस्ते यमापत्तास्तत्सेवकाः । अतो यमस्यैव तत्रापि
न्यापारात् तृतीयपक्षश्चास्ति । चकारात्सुखदुःखभोगेऽपि । तृतीयपक्ष
एव विरोधः ।

अथवा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धे पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरे-
१० कैव स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्ग-
द्वयसिद्धेरविरोधः । तस्माद्यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ ३।१।१६ ॥ १ ॥

४ विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३।१।१७ ॥

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु—ये के
१५ चारमालोकात्मयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति (को. १।२)

इत्यस्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चाभिविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता । तस्माद् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धिरित्याशङ्कां परिहरति तुशब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलदेहार्थं विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं विद्यया देवयानं कर्मणा सोमभाव इति तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् ।
५ तेन कौपीतिकिब्राह्मणेपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उक्तः । तस्माद्विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तं नैतावता तृतीयत्रयः ॥ ३१११७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३१११८ ॥

ननु द्वयोः स्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः । अर्थतयोः पथोर्न
१० कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानि भूतानि भवन्ति (छां. ५।१०।८) इत्यादिना जुगुप्सतेत्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे-कीटः पतङ्गो यदि दन्दशूकम् (बृ. ३।१।१६) इति योनी निर्वृतेर्विद्यमानत्वान्न महापा-
१५ पोपभोगः । नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता बोधयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः संभवति तथापि रम्भादि-संयोगे नरके च यथा तथा न संभवति । जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरतं एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम् । त्रिभिरिति वचनात् । भरतोहमिति प्रतीतिश्च । ततः पूर्ववदस्मरणाद्वाल्यादिवदेव जन्मत्रयम् । तस्माज्जाय-
२० स्वेत्यादिर्विलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाहुतिनियमाभावस्तु ज्ञानो-पयोगिवेदेह्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः ॥ ३१११८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ ३१११९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेपि मृच्छादिषु यमलोकगमन-संभाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ ३१११९ ॥

२५ तः ।

दर्शनाच्च ॥ ३११२० ॥

१८ यमपुरुषा दृश्यन्तेपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात्तेषां

वाक्यादिश्रवणम् । तस्माद्वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥
॥ ३।१।२०=४४ ॥

५ शब्दावरोधाधिकरणम् ।

तृतीये शब्दाविरोधः संशोकजस्य ॥ ३।१।२१ ॥

- ५ तृतीयामाहुतिं विचारति । तत्र वृष्टेरन्नामिति तृतीयाहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्दैकसमधिगम्यम् । वृष्टेरन्नामिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वात् वृष्टिमात्रेणाग्नं भवति बीजव्यतिरेकेण । बीजस्य हि फलम् । न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते । तस्मादसंगतं वृष्टेरन्नामित्याशङ्क्याह । तृतीये शब्दाविरोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य
- १० जलस्यावरोधो ग्रहणम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् (छां. ६।२।१) इत्यत्र । तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोमृजत तस्मादत्र कस्य शोणति स्येदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते (छां. ६।२।३) इत्यत्र कारणरूपाणां निरूपणे शोकजत्वमपामुक्तम् ।

- अग्रेच—तस्मादत्र कस्य वर्पति तदेव भूयिष्ठमग्नं भवति (छां. ६।२।४) इति । अतः पञ्चामिविद्यायामपि देवहोमात्कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र बीजान्तरापेक्षा । शोकपदेन यदश्वश्रीयत तत्रजतः ५ हिरण्यमभवत् (तै० सं. १।५।१) इति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी तथाप्यत्र पृथिव्या अभिसमिद्रूपत्वादन्नमेव । तस्मात्कारणशक्तिपुक्षाया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३।१।२१ ॥

- १० सामाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ ३।१।२२ ॥

किंविदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते । यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभाव ऐक्ये वा—तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वा अर्थतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते यथेतमाकाशमित्यादिना तिलमापा

- इति जायन्त इत्यन्तेन । तत्र यथेतमित्याकाश एव । आकाशाच्चन्द्रमस-
मिति पूर्वमुक्तत्वात् आकाशास्य मार्गतैव । वायुर्गृत्वा धूमो भवतीत्यादिषु
तत्तद्भावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरमावित्वाद् वृष्टिरपि
विकृतैव । तस्मान्न कारणन्वमित्याशङ्क्य परिहरति । ना वाय्वादिस्वा-
५ पत्तिराभाव्यापत्तिरेव । वायुमदाभारं मध्ये वायुमण्डलमागच्छन्त्याहु-
तिरपि भवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वाद् व्यापत्तिशब्देनोच्यते ।
आकृतेरेव पदार्थत्वाद् व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ
कान्तिनाशाज्ञाश इवेति द्योतयति । कुतः । उपपत्तेः । तथैवोपपद्यते
चित्रतुरगादिषु विकारस्य विकारान्तरापत्तावियमेव व्यवस्था । उपासनायां
१० न तदपि । न च भूत्वाभूतेर्बोधः । प्रतिनियतपदार्था हि ते ।
भवनावरोहाभ्यामेव तथा वचनात् । अन्यस्यान्यमार्थं वदन्ती श्रुतिरेव
गौणत्वं वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः । तस्मात्त-
दाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ ३।१।२२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३।१।२३ ॥

- १५ उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण । न बहुकालं तद्रू-
पता । कुतः । विशेषात् । अन्नमावापन्नस्यैव बहुकालव्रवणात् । अतो वै
खलु दुर्निष्पततरमिति । प्रापतरं प्रपतरं वा । वर्णलोपच्छान्दसः ।
अतस्तृतीयाहुतो न चिरेणेत्यायाति । बहुकालस्थितौ हि तद्रूपता ।
कारणवशादेवानां मनुष्यमावात् । भिन्नपक्षे न कोपि दोषः । ऐक्यपक्षेपि
१० ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्माद्दृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम्
॥ ३।१।२३ ॥ ५ ॥

६ अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ ३।१।२४ ॥

- चतुर्ध्याहुतिर्विचार्यते । ननु-संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्याव-
२५ रतां नरः-इति कथमस्यान्नत्वम् । अपूर्वान्नत्वेपि कण्डनपाकादिषु
ह्येतेन जीवस्यापगमात्कथं रेतोभावः । चर्वणाद्वर्णपाकस्त्वावश्यक एव । न

न जीवस्य जडभावो मर्यादाभङ्गप्रसंगात् । तस्मात्कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति । अन्याधिष्ठिते वृष्टेरन्नभावसमय एवान्येर्जीवैरधिष्ठितो ग्रीहादिस्तस्मिन्नपूर्ववत् तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । पूर्ववैलक्ष्येन वा । कृतः । अभिलापात् । ग्रीहियवा ओषधिवनस्पतयास्तिसमापा इति पूर्ववत्तद्भावमात्रं न वदति । किंतु जगति स्थितनीत्यादिभाव एवाभिलष्यते । तथा सति यथान्येषु ग्रीहादिषु तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते एवमत्रापीति न कोपि दोषः । अधिष्ठाने हि वेदनामरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः ॥ ३।१।२४ ॥

१० अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ३।१।२५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । नन्वन्याधिष्ठानेद्गीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात् । तथा च कथं योग्यदेह इति चेन्न । शब्दात्—देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति (छां० ५।७।२) इति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । १५ अन्यथा यावज्जीवं फा गतिः स्यात् तस्मात्संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवाज्ञम् ॥ ॥ ३।१।२५ ॥ ६ ॥

७ रेतःसिगधिकरणम् ।

रेतः सिग्योगोऽथ ॥ ३।१।२६ ॥

पशमीमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेज्जहोमाद्रेतोभावः । १० बाल्यकौमारवार्द्धकेषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमपि न नियमेन योनौ सिच्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । रेतःसिग्योगः । 'पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशकालसंनिधानेन मन्त्रवदेतः-सैकसामर्थ्यम् । न ह्येतत्सार्वजनीनं सार्वत्रिकं वा । तदर्थं देवापेक्षा ।

३-२४ reads भावापत्तिः for तद्भावापत्तिः ।

10-A and C read वयमाहुतिं for पशमीमाहुतिम् ।

तथा सति न कोपि व्यभिचारः । कथं पुरुषशब्दभावेण न ज्ञायते
तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीरार्थमेव देवस्तत्र तत्र होमः
कृतः । तत्कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात्पुरुषाहु-
तिर्नात्र रेतःसिग्योगः । योगशब्देनात्राप्यन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्यो-
५ गाभावः ॥ ३१।२६ ॥ ७ ॥

८ योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ।

योनेः शरीरम् ॥ ३१।२७ ॥

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवती-
त्युच्यते । तत्र संदेहः । योनावन्तःस्थितमेव फलं बहिर्निर्गतं वेति । तत्र
१० गर्भशब्देनान्तस्थित एव । शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात् । उपसंहारो-
प्यग्रे कर्तव्याभावादुपपद्यते । ततश्च षण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसंभवा-
ज्जननानन्तरं न गुरुपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य परिहरति । योनेर्नि-
र्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्रेरुत्थितस्यैव फलरूपत्वात् । मध्य-
भावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भवचनम् । कलिलादिभावे
१५ पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः
सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्माद्योग्यदेहः साधन-
सहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ ३१।२७ ॥ ८ ॥

इति श्रीविद्व्यासमतवर्तिश्रीविद्भभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-
भाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३१ ॥

२० तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

१ संध्याधिकरणम् ।

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३२।१ ॥

पूर्वपादेधिकारियोग्यदेहो निरूपितः । द्वितीये जीवस्य मुक्ति-

- योग्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति । स्वप्नस्य सत्यत्वे तत्कृतगुण-
 दोषसंबन्धो जीवस्य भवेत् । ततश्च निरूपिता शुद्धिर्व्यर्था स्यात् । अतः
 स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकरणारम्भः । तत्र पूर्वपक्षमाह । संध्ये
 स्वप्ने सृष्टिराह । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे स्थाने भवत इदं च पर-
 ५ तोक्तस्थानं च संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् (बृ. ४।३।९) इत्यु-
 पक्रम्य—न तत्र रथा न रथयोमा न पण्यानो भवन्त्यथ रथान् रथ-
 योगान्वधः सृजते (बृ. ४।३।१०) इत्यादिना सृष्टिराह । संध्ये
 स्थाने सृष्टिरस्ति । यतः श्रुतिः स्वयमेवाह । पुष्पश्चायमर्थः । यथा
 श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते । देवादिवाक्यानां प्रबोधेऽपि बाधाभावात् ।
 १० नयेऽप्येव सृष्टिस्तत्र दृश्यते । न तत्र रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुति-
 वादिनां श्रुतिरेव प्रमाणम् । किं पुनरनुभवसंवादिनी । तस्मात्स्वप्ने
 सृष्टिरस्ति ॥ ३।२।१ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ३।२।२ ॥

- काठके चतुर्थविह्वलां श्रूयते । य एष सप्तेषु जागर्ति कामं कामं
 १५ पुरुषो निर्ममाणः । तदेव शुक्रे तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते (क० ४।८)
 इति निर्मातारमेके वदन्ति । यद्यपि सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र न तत्र
 रथा इत्यपि ब्रह्मप्रकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जीव एव कर्तेति प्रतिभाति ।
 तदर्थं निःसंदिग्धं वचनमुदाहरति—भगवन्निर्मितत्वात् स्वप्नस्थस्यापि
 सत्यत्वम् । न हि कर्तुः स्वापोस्ति येन भ्रमः स्यात् । जागर्तीति वच-
 २० नात् । इच्छापूर्वकं च सर्वं सृजति । शतायुषः पुत्रपौत्रानिति काम-
 विषयाः पुत्रादय उक्ताः । तेच निर्मिताः परलोकासाधका इति लोकत्रय-
 कल्पना । चकारद्वयेन कार्यकारणगताः सर्वे धर्मा उक्ताः । तस्माच्छु-
 त्युपपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्कृतगुणदोषसंबन्धे पूर्वोक्तदेह-
 निर्माणं व्यर्थमिति शङ्कम् ॥ ३।२।२ ॥

- १५ मायमात्रं तु काशस्त्वेनानभिन्त्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३।२।३ ॥

मुराब्दः पक्षं न्यावर्तयति । स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । तत्र हेतुः

कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कृत्स्नत्वेन यस्य यादृशं स्वरूपं देश-
कालवस्तुसापेक्षं तथाभिव्यक्तिः कात्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावात् ।

अयमाशयः । श्रुतिः सृष्टिमेवाह न तस्य सत्यत्वमपि । यथा
ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् (छां. ६।८।५) इति । आत्मानं स्वय-
५ मकुरुत । तत्सत्यमित्याचक्षते । कथमसतः सज्जायेत (छां. ६।२।२)
इत्यादिश्रुतिसहस्रेभ्योस्य सत्यत्वं प्रतीयते । नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह ।
सत्यप्रयोजनाभावाच्च । स्वप्नमात्रविहारस्तु महामायाविश्वान्माययापि
सिध्यति । नापि भिन्नः प्रपञ्चः । जीवस्यैकत्वात् । अविद्यया मन्यते
इति वचनात् तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् । स्थानद्वय-
१० प्रतिज्ञा च विरुध्येत । जीवतो मृतांश्च पश्यतीति जीवद्वयदर्शनम् । अतो
लोफद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वाद्
भगवत्कृतमात्रवाचकत्वाच्च श्रुतेरतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावाज्ज्योतिः-
शास्त्रनियमाभावाच्च मायामानमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदोषसंबन्धः ।
दीक्षितस्याभोजनप्रायश्चित्तं तु भगवत्क्रीडायामपि प्रतिच्छायात्वात्क्रियते ।
१५ तदानीं कर्तृत्वस्यारोपात् । अन्यथा कर्तृत्वस्यारासत्वाच्च धर्माधर्मजनक-
त्वम् । देवताज्ञादिस्तु जीवब्रह्मणोर्विद्यमानत्वाद्युक्ता । अलौकिकज्ञाने हि
प्रतिच्छायात्वात्संवादः । क्वचिद्भगवद्वावेषा ईषत्संवादोपि । तस्मात्स्वतन्त्र-
सत्यतायां प्रमाणाभावान्मायामात्रं स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धम् ॥ ३।२।३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ३।२।४ ॥

२० ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति तत्राह ।
सूचकः शुभाराभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् क्वचिदाज्ञाविरोप-
दानम् । कलिकाठादेः प्रत्यक्षे बाधकत्वात् । युक्तश्रायमर्थः । मातःसूच-
कफलस्यैव दृष्टत्वात् तु स्वप्नप्रपञ्चस्य । सूचकत्वे प्रमाणप्राह ।

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

२५ समृद्धिं तत्र जानीयात्स्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥

(छां. ०५।२।२)

इत्यादिश्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विवः । स्वप्राध्यायविदस्त-
र्धेवाचक्षते । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणाम् इत्यादिना । तस्मात्सूचनार्थं
जीवदर्शनमिति ॥ ३।२।४ ॥

पराभिध्यानाच्च तिरोहितं ततो यस्य
बन्धविपर्ययो ॥ ३।२।५ ॥

- किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं करोति प्रवर्श-
यति च सर्वलीलाम् । अंशश्चायम् । कथमस्य दुःखित्वमित्याशङ्क्य परि-
हरति तु शब्दः । अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम् । तत्र हेतुः पराभिध्यानात्
परस्य भगवतो भित्तो ध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्मादीश्वरेच्छया
जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ऐश्वर्येतिरोभावाद्दीनत्वम् पराधीनत्वम् । वीर्य-
तिरोभावात्सर्वदुःखसाहनम् । यशस्तिरोभावात्सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावाज्ज-
न्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहंबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं
चापस्मारसहितस्येव । पराम्यतिरोभावादिपयासक्तिः । बन्धश्चतुर्णां कार्यं
विपर्ययो वृथोः । तिरोभावादेवं नान्यथा । युक्तोपमर्थः । एकस्यैकांशपाक-
ट्येपि तथाभावात् । आनन्दाशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः ।
अत एव काममयः । अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरो-
भावकर्त्री भगवच्छक्तिः । अतोऽस्मिन्मन्त्रात्वे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः ।
अन्यथा भगवत् ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात्तस्माज्जीवस्वरूपपर्या-
लोचनया किञ्चिदाशङ्कनीयम् ॥ ३।२।५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ३।२।६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादितिरोभावं स्वमते निरूप्य यतान्तरेणापि निय-
तधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगाद्वा । देहसंबन्धादेवास्य सर्वतिरोभावः ।
विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यत् । अस्मिन्पक्षे देहवियोग एव पुनरैश्वर्या-
दिप्राप्तिः । पूर्वस्मिन्कल्पे विद्यमानेपीति शेषः । न त्वीश्वरेच्छया विकल्पः ।

21-एत reads ईश्वरेच्छयैश्वर्यादि for ईश्वरेच्छयैश्वर्यादि ।

23-एत reads तस्मिन् for अस्मिन् ।

कश्चित्परशब्देन देहादिमाह । तदाभिध्यानयोगयोराकस्मिकता स्यात् ।
 सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः (बृ० ४।४।२२) इति विरोधश्च । कश्चि-
 तु—तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदः—इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृका-
 भिध्यानं मत्वातिरोहितमिति कल्पयति । विपर्ययशब्देन च मौक्षम् ।
 ५ ब्रह्मध्याहारेण च सूत्रद्वयं योजयति । तद् ब्रह्मवादापरिज्ञानादसंगतेश्च
 साधनोपदेशस्य आन्तोक्तमित्युपेक्ष्यम् । निद्राया विवेकज्ञानाभावावसरत्वा-
 दयथान्याख्यात एवार्थः ॥ ३।२।६।१ ॥

२ तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ३।२।७ ॥

- प्रसंगाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं निरूपयितुं स्था-
 नस्वप्नाभावे निरूपयति । एवं यते । नाडीरनुक्रम्य—तासु तदा भवति
 यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति
 (कौ० ४।१९) इति । तथा—प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन
 वेद नान्तरम् (बृ० ४।३।२१) इति । तत्र संशयः । स्वप्नवत्प्रपञ्चमुष्टिं
 १५ मायिकीमपि भगवान्करोति नवेति संशयः । तत्र य एष सुप्तेषु जागर्ति
 (क. २।५।८) इत्यत्र जीवस्वापमात्रे भगवत्सृष्टेरुक्तत्वात्—स्वप्नं न
 कंचन पश्यति (कौ० ४।१९) इत्यत्रापि दर्शनमात्रनिषेधात्—न बाह्यं
 किंचन वेद नान्तरम् (बृ० ४।३।२१) इति च जागरणस्वप्नप्रपञ्चयो-
 रविरोपेणादर्शनकथनात्सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीत्यवगन्तव्यम् । ततश्च
 २० कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चन्यतिरेकाभावान्मुक्तावपि स्यात् । स्वाप्ययसंप-
 त्त्योरज्ञानमात्रविरोधात् । सति संपद्य न विदुः । सति संपद्यामहि
 (छां० ६।१।२) इति । तस्माद् बाह्यसत्संपदोर्विद्यमानयोरपि यथा ज्ञाना-
 भावादग्रहणमेवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । तदभावो नाडीषु । तस्य स्वप्नस्याभावो नाडीषु । तथा-

१५ त्मनि च । कुतः । तच्छ्रुतेः । प्रपञ्चाभावश्रुतेः । कामनया हि प्रपञ्चः । सु-

पुतायस्याया अकामरूपत्वश्रुतेः । तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकाम-
 रूपम् (बृ० ४।३।२१) इति नाडीप्यात्मनि चेति ग्रहणात्सुषुप्तिर्दिवि-
 पेति सूचयति । तथा हि हिता नाम नाड्यः पुरीतत्पन्ता हृदयदेशा-
 द्राहाः । आभ्यन्तरः परमात्मा । हृदयदेशास्तु जीवस्येन्द्रियाणां च स एव
 १ देशः । तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या बहिर्दृष्ट्याच्छादने भगवल्लीलायां तां
 पश्यति । तत्राप्याच्छादने गाढसुप्तो ज्ञानरहितः क्रियाशक्त्यान्तर्भगवन्तं
 वा प्रविशति । बहिर्नाडीषु वा समायाति । अत एव बृहदारण्यकपष्ठे-न्यत्र
 सुप्तो न कंचन कामं कामयते (बृ० ४।३।२१) इति वारद्वयमाह । ता
 वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । तद्वा अस्यैतदात्मकामम् (बृ० ४।३।२१)
 १० इति भेदेन । सुषुप्तिस्तूभयत्र ज्ञानराक्तेः सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात्सुप्तौ
 न प्रपञ्चसृष्टिः ॥ ३।२।७।२ ॥

३ अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ३।२।८ ॥

प्रबोधे संदेहः । प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव (बृ० ४।३।२५) इति
 १५ जीवसामानधर्मप्रकरणे निरूपितम् । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदयदेशं गत्वा
 भगवतो वा रामागत्य जागर्तीति । आहोस्विद्यत्र स्थितस्तत एव जागर्तीति ।
 तत्र श्रुत्यनुरोधान् हृदयदेशमागत्य जागर्तीत्येवं प्राप्ते ।

उच्यते । अतो नाडीभ्य एव प्रबोधः । गर्तपतितस्य प्रबोधे हि
 ततो गमनम् । प्रतियोन्याद्रवणं तु भगवत इति । किंच । प्रबोधोऽस्मात् ।
 २० अस्मादात्मनः सकाशादेव प्रबोधः । प्रिययेव संपरिष्वक्तस्य बोधामावे-
 क्यमागमनम् । अत एव संपरिष्वक्तो निबिडानिद्रः । तस्माद्यत्रैव तिष्ठति
 तत एव प्रबोध इति सिद्धम् ॥ ३।२।८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३।२।९ ॥

किंनिदाशङ्क्य परिहरति । ननु प्रिययेव प्राप्तेनात्मना परिष्व-
 २५ कस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्त एव भवेत्तु पुनरागच्छेत् ।

अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने नियुक्तोन्य एव जीवः समा-
यातु । अन्यतः प्रबोधे तु स एव । व्यवहारस्तु तावता सेत्स्यति । मुक्त्यर्थं
प्रयत्नस्तु न कर्तव्य इत्याशङ्क्य परिहरति तुराब्दः । अस्मादपि प्रबोधे स
एव । कुतः । कर्मानुस्मृतिराब्दविधिभ्यः । चत्वारो हेतवः । लौकिकवैदि-
५ कयोर्ज्ञानकर्मभेदात् । तत्र लौकिके कर्मणि सामिकृतकर्मणः शेषसमाप-
नात् । न हि कश्चिदपि सुपुमप्रतिबुद्धः सामिकृतं न समापयतीति कचि-
त्सिद्धम् । तथानुस्मृतिः । न हि पूर्वदृष्टं न स्मरतीति कचित् सिद्धम् ।
शब्दाश्च-पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन (बृ० ४।४।५)
कैष तदाभूत् कुत एतदामात् (बृ० २।३।१६) इति । तथा सति संप-
१० येत्यादयश्च । विधयश्च । श्वोभूते ब्रह्माणं वृणोति । (आ० सू० ४।४।१)
श्वोभूते शेषः समाप्नुयात् । एक एव यजेत । द्वादश रात्रीर्वीक्षितः स्थात्
(तै० सं० ५।५।६।७) इत्यादि । यः कामयेत वीरो म आजायत
(तै० ब्रा० २।२।१) इत्यादयः । भगवतैव मर्यादारक्षार्थं तथा करणम् ।
पूर्वपक्षेपूक्तयो दुर्बलाः । तस्मात्स एव प्रतिबुध्यते ॥ ३।२।९ ॥

१५ मुग्धेर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ३।२।१० ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुस्मृतयो न सन्ति
तत्रान्यो भविष्यति । कचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वस्मृतिनारेण मुग्धभावदर्श-
नात् । तत्र यथा लौकिकवैदिकन्यवहारास्तथान्यत्रापि भविष्यन्ति ।
अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तयः । गङ्गाप्रवाहजलस्य बद्धावद्य एव चिदंश-
१० स्तत्रायाति स एव तथा भवतु किं स एवेति निर्वन्धनेत्याशङ्क्य परिह-
रति । मुग्धे मुग्धभावेर्धसंपत्तिरेव न सर्वा । न हि मुग्धस्य यज्ञादाव-
धिकारोऽस्ति । पूर्वप्रवृत्तानि तु जीवनाधिकारात् क्रियन्ते । लौकिकन्यव-
हारोऽपि नापूर्वः सिध्यति । पूर्वोक्तेतुसद्भावे तु न कोपि दोषः । अतो
मुग्धेर्धसंपत्तिः पूर्वव नोत्तरा । कुत एतत् । परिशेषात् । स एव वा न
२५ वेति निश्चयप्रमाणानामभावाद्दर्शान्तेदेहोक्तादिपक्षे । तस्मात् संदेहान्मुग्धे-
र्धप्रतिपत्तिः । न तत्र पाणायनविघातकृता मूर्च्छा विचार्यते । तस्याः

प्राणधर्मत्वात् । यथा बाल्यं शरीरधर्मः । व्यर्थश्च विचारः । जीवावस्था
एव हि विचार्यन्ते । केवलसाक्षिवादस्तु न ब्रह्मवादः । तस्मादेक एव
जीवः स्वप्रादिदोषसंबन्धरहितस्तादृशजन्मयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञाना-
धिकारीति सिद्धम् ॥ ३।२।१० ॥ ३ ॥

४ उभयलिङ्गाधिकरणम् ।

न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ३।२।११ ॥

- इदानीं विषयनिर्धारार्थं ब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रथममन्योन्य-
विरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते । तदर्थमेतावत् सिद्धम् । समन्वयावि-
रोधाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति । तत्र यथा कार्यविरोधः परिहृतः
१० एवं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्यथाबोधकता स्यात् । तत्र
स्वगतधर्माणामविरुद्धानामभिधे पादे विचारः । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीता-
नामत्र विचारः क्रियते । तत्र क्वचिन्वडजीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते ।
क्वचिन्निषिध्यन्ते । यथा—सर्वकर्मा सर्वकामः (छां. ३।१।४।२) । न चैते
जीवधर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । उच्चावचकर्मणां कामानां च जीव-
१५ मतत्वप्रतीतेः । नेतरोनुपपत्तेः (ब्र. सू. १।१।१६) इति सर्वत्र वैलक्ष-
ण्यस्योक्तत्वात् । कार्यविरोधधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । न च
कारणधर्मा एव सर्वे कार्येशे वा प्रतीयन्त इति वाच्यम् । अस्थूलमनसु
(बृ. ३।८।८) इत्यादिवाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् ।

- अत्र केचिदविरोधमेवमाहुः सर्वत्र कारणत्वाद्भगवानस्ति । ततश्चा-
२० स्थूलेस्थूलो नणावनणुरुच्चावचकर्तर्युच्चावचकर्तेर्चावचकाम उच्चावचकामः
पृथिव्यां सर्वगन्धो जलावागन्धः । एवं रसादिषु । एवं स्थानतः पर-
स्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारण एव रूपमस्त्वं चावच्छेदेभेदेनाचि-
न्त्यसामर्थाद्वा । अन्यथासतः सञ्जननप्रसंग इत्यपिना संगृहीत इति ।
एतदुभयमपि न । कुतः । सर्वत्र हि । सर्वत्रैवेतादृशं रूपं भगवत उपदिश्य-
२५ ते । हि युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हेतानि वाक्यानि न
त्वनुवादफानि । वैयर्थ्यापत्तेः । अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः । तमेव विदि-

ध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते । तथा लौकिकवाङ्मनोभिर्न शक्यते व्यवहर्तुम् । ईश्वरसंनिधाने तु शक्यत इति द्वयमाह श्रुतिः । कुत एतदवगम्यते तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । चकाराद्धर्माणां तथात्वविरोधः परिहृतः । आसीनो दूरं व्रजति (क. १।२।२०)
 ५ अपाणिपादो जवनो गृहीता परयत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः (श्वे. ३।१९) इत्यादावलौकिका भगवद्धर्मा उच्यन्ते । अकारणकार्यवचनाद् ब्रह्मधर्माणां चाकार्यत्वं बोधयति । तस्मादन्यवहार्येपि न शास्त्रवैकल्यम् ॥ ३।२।१५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ ३।२।१६ ॥

- १० किञ्चिदाराङ्ग्यं परिहरति । नन्वलौकिकानीन्द्रियाणि विरोधाभावाय कथं न कल्पन्ते । अन्यथाकारणकार्यत्वं तस्य च नित्यत्वमलौकिकत्वं ततश्च पश्यत्यचक्षुरिति विरोध इत्याराङ्ग्यं परिहरति । आह च श्रुतिः स्वयमेव तन्मात्रं प्रज्ञाघनमात्रम् । स यथा सैन्धवधमोनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव वा अरेयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
 १५ एव (बृ. ४।५।१३) इति स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात् । च क्रियामावोपि । वेदविरोधेन तथा कल्पयितुमशक्यत्वात् । वेदानिःश्वासायनभूतसमुत्थानादेरुक्तत्वाच्च । अतो नेन्द्रियाणां परिकल्पना । किंतु सर्वाकारस्वरूपं वस्तुमेव तादृशमिति मन्तव्यम् । कृत्स्नवचनात् । चकारात्—सर्वेन्द्रियविवर्जितम् (भ. गी. १३।१४) इति स्मृतिरपि ।
 २० तस्मान्नेन्द्रियकल्पनाविरोधः ॥ ३।२।१६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ३।२।१७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विरोधमाराङ्ग्यं परिहरति । ननु ब्रह्म जगत्कारणमिति सिद्धम् । तच्च समवायि निमित्तं चेति । कारणधर्मा एव हि कार्ये भवन्ति । असंभावनायां त्वन्यथा कल्पनम् । कामादयो धर्माश्च

- श्रुतौ विहिताः । ते ब्रह्मण एव भवितुं युक्ताः । निषेधिकापि श्रुतिः । न हि वेदवादिनामणुभात्रमप्यन्यथा कल्पनमुचितमित्याशङ्क्य परिहरति । वर्शयति श्रुतिरेव जडजीवधर्माणां भगवत्प्रभाव इति । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे (बृ. २।३।१) इत्युपक्रम्य द्वेधा पञ्च भूतान्युक्त्वा—अथात आदेशो
- ५ नेति नेति (बृ. २।३।६) इत्याह । इतिशब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महामूतानि भवति नत्वेवंप्रकारकम् । तत्साधयति । न भवत्येव ब्रह्म तादृशम् । हि युक्तोयमर्थः । एतस्माज्जातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति । अतो नेति नेतीति प्रकारनिषेधोपसंहारः । नतु समवायित्वमात्रत्वम् । किंत्वन्यत्परमस्तीति रूपं निरूप्य नाम निरूपयति । सत्यस्य सत्यमिति । तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो विद्यमानत्वात्प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्प्रौपचारिकमेव युक्तम् । श्रुत्यैव यथा प्रतिपादनात् । चकारः पूर्वयुक्तचतुराधानार्थः । अथो इति प्रक्रममेवोपि । अथात आवेश इति भिन्नप्रक्रमेणाह । श्रुतेरन्यार्थानिराकरणायाह । अपि स्मर्यते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते (भ. गी. १३।१२)
- १५ इति । सदसतोः क्षेत्रत्वात् । ज्ञेयनिरूपणे निषेधः । प्रपञ्चधर्मा भगवत्पुच्यन्ते वेदादौ न तु तद्धर्मा भवन्तीति ज्ञापयति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामेव तथा निर्णयः ॥ ३।२।१७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ३।२।१८ ॥

- प्रपञ्चधर्मा भगवत्पुपचारादुच्यन्ते—इत्यत्र निदर्शनमाह । अत एव-
- १० ममेव निर्णयमाश्रित्य-समः स्रुपिणा समो नाथेन समो यशकोन सप्त एमिलिभि-लोकैः समोनेन सर्वेण (बृ. १।३।२२) इति निरूपणस्य भगवतो यदुपमानं तत् तद्धर्मसंबन्धात् । न चात्र स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तम् । नान्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं जलं सूर्यकम् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधाकोनु-
- २५ गच्छन् । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् (ब. वि. १२)

1-स reads श्रुतिविहिताः for श्रुतौ विहिताः ।

19-B reads भगवत्पुच्यन्ते for भगवत्पुपचारादुच्यन्ते ।

इति । यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वेमेवं-समः पुंषिणां (बृ. १।३।१२)
इत्यापि । चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्योधिकरणं च संपूर्णमेकदेशिन
इति सूचयति । तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारः । निषेधस्तु मुख्य
इति ॥ ३।२।१८ ॥ ५ ॥

५ अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ।

अम्बुवदग्रहणाच्च न तथात्वम् ॥ ३।२।१९ ॥

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिने दूषयति । तुशब्देस्तथा सिद्धान्तं
व्यावर्तयति । तथात्वं समवायातिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्म-
योगात्सर्वकामत्वादयो न भवन्ति । कुतः । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि
१० प्रतिबिम्बेधिकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबि-
म्बत इति वक्तव्यम् । तथापि स्वमतविरोधादम्बुवदग्रहणमिति । स्वच्छ-
मम्बु प्रतिबिम्बं गृण्हाति । न हि तथा धर्मा गृहीतुं शक्नुवन्ति । धर्मत्वाच्च ।
सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवोचाम ।

नच भ्रमात्कल्पनं वेदेनोच्यते । अप्रतारकत्वात् सर्वज्ञत्वाच्च ।
१५ विष्णुवादिन एव एवं वचनं न वैदिकस्य । पृथिव्यां तिष्ठन् (बृ. ३।७।३)
इत्यादिविरोधश्च । तस्माद्ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयो न तूपाधिसंबन्धादौप-
चारिका इति ॥ ३।२।१९ ॥

वृद्धिन्हासमावृत्तमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्य-

देवम् ॥ ३।२।२० ॥

२० सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो लोकवे-
दाभ्यां तदनुसारेण । महानवकाशोल्लोवकाशो यथावकाशं दश चमसानिति
लौकिकवैदिकव्यवहारो वस्तुधर्मविरुद्धो दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिन्हासी
चाकाशस्यैव । तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते । तथा
सत्युभयसामञ्जस्यं भवति । अन्यथैकतरबाधो भवति । एवं तत्तदनुप्रवेशाद्
२५ ब्रह्माप्येवम् । न चोपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् ।

अन्यानुविधायित्वेऽपि स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् । न चागन्तु-
कत्वात्तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । अन्यधर्मत्वे श्रमाणाभावात् ।
तद्वत्तत्त्वमतीतिश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोधप्रकारोऽयम् । यंधोभयसामञ्जस्यं
भवति प्रकारोऽपि तस्यैव तथा वक्तव्यः । तस्मादभावाकाशस्य वृद्धिन्हास-
५ भावत्वे करकादिष्वन्तर्भावात्तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं ब्रह्मापि वृद्धिन्हासपदेन
शरीर आकाशाजीवयोरकमुदाहरणं बोधयति ॥ ३।२।२० ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।२।२१ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि हृडे-
नुपपन्नं नाम । व्याघातात् । तद्वशमेव तदास्त्विति त्वध्यवसायः प्रामा-
१० णिकः । चकारादुत्पत्तलबन्धनादिप्रत्यक्षमेवोभयसाधकं दृष्टमिति । अधो
अमुष्मैव श्रमार्मेकस्य (मा. १०।८।४०) इति च । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षीः
सर्वविरुद्धधर्माभयत्वेन ब्रह्ममतीतिर्न विरोधः ॥ ३।२।२१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३।२।२२ ॥

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति । ननु सर्वः ।

१५ विशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतन्व्य इति चेत्त-
त्राह । नैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । प्रकृते यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः
पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मान् निषेधति । एतीतस्यैव हि निषेधात् ।
अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिषाद्यते न तु वेदोक्तं ब्रह्मधर्मा
निषेद्धं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते तत्राह । ततो ब्रवीति च भूयः ।

१० यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो
निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै. २।१)
इति । तपस्थूलवाक्येऽपि—एतस्यैव प्रशासने (बृ. ३।८।१) एतद्विदित्वा
(बृ. ३।८।१०) आकाश ओतश्च प्रोतश्च (बृ. ३।८।११)
इति । चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदो संगृहीतो । सर्वत्र लौकिकं

१५ प्रतिषेधत्यलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः । तस्माद् युक्त्याप्य-
विरोधः ॥ ३।२।२२॥६॥

इति । यथेतरसंश्लिष्टस्योपमानत्वेमेवं-समः पुषिणा (बृ. १।३।२२)
इत्यपि । चकारस्तु विरोधामावो वक्तव्योधिकरणं च संपूर्णमेकदेशिन
इति सूचयति । तस्माद्ब्रह्मजीवधर्माणां भगवत्पुनरारः । निषेधस्तु मुख्य
इति ॥ ३।२।१८ ॥ ५ ॥

६ अम्बुवदग्रहणादित्यधिकरणम् ।

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ ३।२।१९ ॥

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति । तुल्यवस्तुत्वां सिद्धान्तं
व्यावर्तयति । तथात्वं समवायातिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्म-
योगात्सर्वकामत्वादयो न भवन्ति । कृतः । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि
१० प्रतिबिम्बे विकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबि-
म्बत इति वक्तव्यम् । तथापि स्वमतविरोधादम्बुवदग्रहणमिति । स्वच्छ-
मम्बु प्रतिबिम्बे गृह्णाति । न हि तथा धर्मा गृहीतुं शक्नुवन्ति । धर्मत्वाच्च ।
सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवोचाम ।

नच ब्रमात्कल्पनं वेदेनाच्यते । अप्रतारकत्वेन सर्वज्ञत्वाच्च ।
१५ विष्टववादिन एव एवं वचनं न वैदिकस्य । पृथिव्यां तिष्ठन् (बृ. ३।७।३)
इत्यादिविरोधश्च । तस्माद्ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयो न तूपाधिसंबन्धादौप-
चारिका इति ॥ ३।२।१९ ॥

वृद्धिन्हासमाकत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्य-
देवम् ॥ ३।२।२० ॥

२० सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो लोकवे-
दाभ्यां तदनुसारेण । महानवकारोलोकोवकारो यथावकाशं दृश चमसानिति
लौकिकवैदिकन्यवहारो यस्तुधर्मविरुद्धो दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिन्हासी
चाकाशस्यैव । तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते । तथा
सत्पुमयसामञ्जस्यं भवति । अन्यथैकतरबाधो भवति । एवं सत्तदनुप्रवेशाद्
२५ ब्रह्माप्येवम् । न चोपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् ।

अन्यानुविधायित्वेपि स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् । न चागन्तु-
कत्वात्तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । अन्यधर्मत्वे ग्रहाणाभावात् ।
तद्गतत्वप्रतीतिश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोधप्रकारोऽयम् । यन्धोभयसामञ्जस्यं
भवति प्रकारोऽपि तस्यैव तथा वक्तव्यः । तस्माद्यथाकारास्य वृद्धिन्हास-
५ भावत्वं चरकादिष्वन्तर्भावात्तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं ब्रह्मापि वृद्धिन्हासपदेन
शरीर आकाशजीवयोरकमुदाहरणं बोधयति ॥ ३।२।२० ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।२।२१ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे विबुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे-
नुपपन्नं नाम । व्याघातात् । तादृशमेव तदास्त्विति त्वप्यवसायः प्रामा-
१० णिकः । चकारादुलूखलबन्धनादिप्रत्यक्षमेवोभयसामञ्जस्यं दृष्टमिति । अथो
अमुष्यैव ममार्थकस्य (भा. १०।८।४०) इति च । तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षैः
सर्वविबुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतिर्न विरोधः ॥ ३।२।२१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३।२।२२ ॥

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिपेधति । ननु सर्व :

- १५ विशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यनिषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतव्य इति चेत्त-
न्नाह । नैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति । प्रकृते यदेतावत् परिदृश्यमाना यावन्तः
पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् ।
अतो जगद्दलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते न तु वेदोक्ता ब्रह्मधर्मा
निषेद्धुं शक्यन्ते । कुत एतदवगम्यते तन्नाह । ततो ब्रवीति च भूयः ।
१० यत्रैव वाक्ये पूर्वं निषेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो
निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् (तै. १।९)
इति । तथार्थूलवान्येषां—एतस्यैव प्रशासने (बृ. ३।८।९) एताद्विदित्वा
(बृ. ३।८।१०) आकाश ओतश्च प्रोतश्च (बृ. ३।८।११)
इति । चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदो संगृहीतो । सर्वत्र लौकिकं
२५ प्रतिपेधत्यलौकिकं विधत्त इति युक्त्या निर्णयः । तस्माद् युक्त्याप्य-
विरोधः ॥ ३।२।२२॥६॥

७ तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ।

तदव्यक्तमाह हि ॥३।२।२३॥

- शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेणाविरोधप्रतिपा-
दनायाधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । न
५ चक्षुषा गृह्यते (मुं. ३।१।८) कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्
(क. २।४।१) नापि वाचा (मुं. ३।१।८) सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति (क. १।२।१५) अप्राप्य मनसा सह (तै. २।९) मन-
सैवेदमाप्तव्यम् (क. ४।१।१) अस्पर्शमगन्धमरसम् (क. ३।१।५)
सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः (छां. ३।१।४।२) अपाणिपादः (श्वे. ३।
१० १९) इत्यादि । विश्वतश्चक्षुः (ऋ. सं. १०।८।१।३) इत्यादि ।
निर्गुणश्च । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः (छां. ३।१।४।२) इत्यादि विरु-
द्धवाक्यानि । न हि वस्तु द्विरूपं संभवति । वाक्यद्वयमपि प्रमाणम् ।
तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्व-
मिति युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षानुरोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमाह ।
१५ तदव्यक्तम् । तद्वत्साव्यक्तमेव भवितुमर्हति । कुतः । आह हि । श्रुति-
प्रत्यक्षाभ्याम् । नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते (बृ. ३।९।२६)
नहि गृह्यत इत्यनुभवसाक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केनचिदपि
चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत ।
तस्मात्सर्वधर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येव । अनुभवविरोधादि-
२० त्येवं प्राप्तम् ॥ ३।२।२३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३।२।२४ ॥

- अपीति पूर्वपक्षमर्हायाम् । सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी । यतः संराधने
सम्यक् सेवायां भगवतोपि जाते दृश्यते । अद्धामकिष्क्यानयोगादवेहि (के.
१।२) । यमेवैष वृणोते तेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) भक्त्या त्वनन्यया
२५ शक्य अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप (भ. गी.

११५४) इति । द्विविधमपि रूपं दृश्यते । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः (मुं. ३।१।८) अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतो नन्तरूपम् (भ. गी. ११।१६) इति । संराधकस्य स्वानुभवो ध्रुवादीनामनुमापकत्वं च । तस्मात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भ्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकार-

५ मनन्तगुणपरिपूर्णं वेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः । अतो लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म ॥ ३।२।२४॥७ ॥

८ प्रकाशादिवचेत्यधिकरणम् ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशाश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ३।२।२५॥

पुनः प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमारभते ।

१० सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षद्वयमाह । ननु प्रत्यक्षानुरोधेनोभयविधवाक्यसमाधानं नोपपद्यते । वस्तुशक्त्येव निर्णय उचितः । नतु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम् । यथा प्रकाशजलसुवर्णादीनामनेकविधत्वं नाङ्गीक्रियते । सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिपूष्णशीतानुमवरूपस्पर्शाः प्रतीयन्ते । न हि तेजसि तावन्तः स्पर्शा अङ्गीक्रियन्ते । जले च हिमतप्तकुण्डादिषु । तथा सुवर्णे वर्णभेदाः । न हि

१५ सर्वं स्वभावादिः । तेजस्त्वादिवस्वभावाहानियसंयात् । तथा महज्जोष्यवैशेष्यमङ्गीकर्तव्यम् । निर्विशिष्टं हि ब्रह्मेति सर्वप्रसिद्धिः । चकारादेवं साधकाः—अगृहो न हि गृह्यते (बृ. ३।१।२६) इत्येवमादयः । ननुक्तं भक्तस्य तथा साक्षात्कारात्तादृशश्रुतेष्वनेकविधत्वमङ्गीकर्तुं शक्यत इति । नैव दोषः । प्रकाशाश्च कर्मणि तपःप्रणिधानादिकर्मणि भगवतः

१० प्रकाशः । तत्र तेषां कामस्तथा प्रकटीभवति । चकारादप्रकाशान्यथाप्रकाशो । तत्र हेतुः । अभ्यासादावृत्तेः । यथैकवारं प्रकटः स्यात्तदा तद्वृत्त्वमङ्गीक्रियेतापि । प्रतिमकं प्रतिकर्म चाविर्भावः । अतः प्रकाशोपि कृत्रिम एव । दीपप्रकाशावत् । अत्यथा सर्वदा स्यात् । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णयः ॥ ३।२।२५ ॥

अतो नन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ ३।२।२६ ॥

फलितमाह । अतः—अभ्यासादनन्तरूपेणाविर्भावः । न ह्येकं वस्तु प्रतिक्षणमभ्यादृशं भवति निमित्तभेदव्यतिरेकेण । कविद्वक्तकामश्च निमित्तत्वेन प्रतीयते । नहि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवति ।
५ किंतु तथा सति लिङ्गं विग्रह एव भवति । युक्तश्रायमर्थः । यद्यद्विया त उरुगाय विभावयन्ति तच्चद्वयः मणयसे सवनुग्रहाय (भा. ३।१।१२) इति । अतः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा तथा निर्णयः कर्तुं शक्यः । तस्मात्सर्वा-
गोचरमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्तम् ॥ ३।२।२६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ ३।२।२७ ॥

- १० तुराम्बः पक्षं व्यावर्तयति । केवल्युक्त्या लोकदृष्टान्तेन निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथेवं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्म-
स्वरूपज्ञानम् । तत्कथं स्वरूपशक्त्या निर्णयः । ब्रह्म तूभयरूपम् । उभ-
यव्यपदेशात् । उभयरूपेण निर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन सर्वविरुद्धधर्मेण
रूपेण व्यपदेशात् । तर्हि कथमेकं वस्त्वनेकधा भासते । तत्राह । अहिकु-
१५ ण्डलवत् । यथा सर्प ऋजुरनेकाकारः कुण्डलश्च भवति तथा ब्रह्मस्वरूपं
सर्वप्रकारं भक्तेच्छया तथा स्फुरति । कल्पनाशास्त्रे हीदं बाधकम् । अने-
ककल्पनागौरवं चेति । न तु केवलं श्रुत्येकसमधिगम्ये । न च शास्त्रवैक-
ल्यम् । एवं साधनार्थत्वात् । अत्रैव हि सूरिग्यामोहादन्यशास्त्रोत्पत्तिः ।
अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान् । न हि प्रमाणभ्रुतदृष्टेनुपपत्ति-
१० रतिर्यदर्थं युक्त्यपेक्षा । लोकेपि शरीरान्तःकरणादीनि परस्परविरुद्धदया-
मारकत्वादीनि विषयभेदेनैकाभिन्नपि क्षणे प्रतीयन्ते । तस्मात्सकल-
विरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्त इति न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति
सिद्धम् ॥ ३।२।२७ ॥ ८ ॥

९ प्रकाशाश्रयवद्वैत्यधिकरणम् ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३।२।२८ ॥

धर्मरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयं स्थापयितुमाधिकरणारम्भः । ननु धर्मा-
नाम के ब्रह्मणो भिन्नास्तकार्यरूपा आहोस्विद्वद्वैवेति संशयः । तत्र लोके
१० कार्यस्यैव पदरूपादेस्तद्धर्मत्वात्समवेतत्वाच्चानित्यतायां प्रमाणामावात्स्वा-
भाविकत्वगात्रेण नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेः—एकमेवाद्वितीयम्
(छां. ६।१।१) इति श्रुतिविरोधाच्च । धर्माः प्रपञ्चवत्कार्याः । तथा
सति ब्रह्म सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीत्येवं प्राप्ते ।

इदमुच्यते । प्रकाशाश्रयवद्वा । वारान्दः पक्षं व्यावर्तयति । यथा

- १० प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः । पृथक्स्थित्यभावात् ।
समवेतत्वाच्च । मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च । नापि
सूर्य एव । भिन्नप्रतीतिर्विद्यमानत्वाच्च । तादृशमेव तद्वस्तुत्पत्तिसिद्ध-
मिति मन्तव्यम् । कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोः कल्पनैवं ब्रह्मधर्म-
योरपि । न ह्यन्यथा वेदे प्रवृत्तिनिषेधशेषता सत्यज्ञानानन्तानन्वपदानां
१५ सामानाधिकरण्यं वा संभवति । लक्षणायां तु सुतरामेव धर्मापेक्षा । अतो
विशिष्टपदार्थ एव तादृशो वेदसिद्ध इति मन्तव्यम् । तत्र हेतुः ।
तेजस्त्वात् तेजःशब्दवाच्यत्वात् । बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव हेतुरुक्तः ।
आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मत्वेन च प्रतीतेः । अपूर्ववदेव दृष्टत्वाच्छ्रुतत्वाच्च न
धर्मेणैवपि युक्त्यपेक्षा । तस्मात् सिद्धं यथाश्रुतमेव ब्रह्मेति ॥ ३।२।२८ ॥

१० पूर्ववद्वा ॥ ३।२।२९ ॥

- एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह । अथवा—अरूपवदेव हि
(ब. सू. ३।२।१४) इत्यादिष्वस्यैवा यः सिद्धान्तः कथितस्तादृश-
वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।

- अयमाशयः । वेदस्थापनार्थं हि प्रवृत्तिः । तत्र यथाक्षरमात्र-
२५ स्यापि बाधो न भवति तथा वक्तव्यम् । यदर्थमुभयरूपताद्वीकृता तत्र धर्माणां

१-त reads धर्मत्वात् for तद्धर्मत्वात् ।

14-A and U read वेदप्रवृत्तिः for वेदं प्रवृत्तिः ।

16-त reads हेतुरुक्तः for हेतुः ।

स्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यं ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथासति एकमेवाद्वि-
 तीयम् (छां. २।२।१) इति बाधः प्रसज्येत । तथा चोत्पत्त्या विचारे
 निर्द्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् । उपपत्त्यापि विचारः पूर्वानुरोधेनैव
 कर्तव्यः । तत्र धर्माणामपि ब्रह्मत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
 ५ मुपपद्यते नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति । तदनु-
 क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपेण च । तावदेव सर्ववेदार्थसिद्धेः । न च
 लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यते । येन तादृशस्य कथं सर्वभाव इति पर्य-
 नुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केण मतिरापेक्षया (क. १।२।९)
 इति समानम् । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च विचारद्वयम् । उपपत्त्या पूर्वनयनं
 १० स्वसिद्धान्तः । एकदेशिनस्तद्विपरीतम् । उभयमपि सूत्रकारस्य संमत-
 मिति ॥ ३।२।२९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३।२।३० ॥

एकदेशिमत उपपत्त्यन्तरमाह । एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीयमिति
 द्वितीयं प्रतिषेधति । स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन् धर्मनिषे-
 १५ धमपि सूचयति । ऐक्षतेति वचनाच्चदुत्पत्तिः । चकारादेकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः । तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध इति
 सिद्धम् ॥ ३।२।३० ॥ ९ ॥

१० परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३।२।३१ ॥

१० धर्मधर्मविरोधः परिहृतः ! धर्म्यन्तरविरोधपरिहारार्थमधिकरण-
 मारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोपि ब्रह्मणः परमन्यदुत्कृष्टं
 फलमस्ति । तत्र वैदिकहेतवः । सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि
 समन्वय एवैते दोषाः परिहृतास्तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात्पुन-
 रुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम् । एतेर्हेतुभिः परिच्छे-

देन धर्मिभेदे सिद्धे न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तविरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्म-
त्वमुत्तरपादेनैक्यं पूर्वाधिकरणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमिति
चेन्न । अर्थबलविचारोऽयं समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः ।
धर्मिविचारान्न पूर्वेण मतार्थत्वम् ।

५. फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ।

विचारेणावृहत्तयेत् कोन्यः साधयितुं क्षमः ॥ ३८ ॥

अतो हेतून्वाधकानाह । एकदेशवाधकत्वात् तत्र फलतो बाधहेतु-
माह । सेतुन्यपदेशात्—अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः (छां. ८।१।१) इति
दहर उत्तरेभ्यः (म. सू. १।३।१४) इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धम् ।

१० अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति (छां. ८।१।६) इत्युपक्रम्य—सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति (छां. ८।१।६) इत्युक्त्वा कामानुपपाद्याज्ञान-
व्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञानानन्तरं संसारसंबन्धाभावाय सेतुत्वं
यदति । पापाब्धितरणार्थं यच्च तरति तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति च । अतः
संसारफलयोर्मध्ये विद्यमानत्वात्तीर्णस्यैव फलवचनात् फलरूपं वस्तु

१५ किंचिद्व्यपदस्तीति ज्ञायते । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफलपरं भविष्यति ।

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य (तै. ३।५) इत्यप्यत्रोदाहरणम् ।

२ तथोन्मानव्यपदेशात् । तत्रैव—यावान्वा अथमाकाशस्तावानेपोन्तर्द्वय-
आकाशः (छां. ८।१।३) इतिसाधनयुक्तिप्रश्न उन्मानेन परिच्छेदं निरूप-
यति । दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनं तत्र बहिराकाशज्ञानमपि साधनं

११ भवति । यत्तुष्पाच्च ब्रह्म भूतादिपादाश्च ज्ञातव्याः स्वैर्या संबन्धव्यपदेशात् ।

तत्रैव प्रमेयनिरूपणप्रस्तावे—उभावप्यस्मिन् (छां. ८।१।३) इत्यादिना-
धाताधेयसंबन्धो निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो निरूपितः । प्राज्ञे-
नात्मना संपरिवृक्तः (बृ. ४।३।२१) इति च । तथा भेदव्यपदेशात् ।

य एपोन्तरादित्ये द्विरणमयः पुरुषो दृश्यते । य एपोन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते

१५ (छां. १।७।५) इत्यत्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं धर्मातिदे-
शमाह । अक्षिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्मिभेदे तु स एवा-

यमिति वदेत् । अतो देशकालवेस्तुस्वरूपपरिच्छेदाच्चतुर्विधपरिच्छेदरहितमन्यत् किंचिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं प्राप्तम् ॥ ३।२।३१ ॥

सामान्यानु ॥ ३।२।३२ ॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यम् । सेत्वा-
 ५ कारादिशब्दास्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते न तु तद्वत्तं दोषमपि कल्पयन्ति ।
 संसारसागरोत्तरणोपायत्वात्सेतुत्वं निर्लेपायाकारात्वम् । कामादिभिर्दोहाय
 चतुष्पात्त्वम् । अमृतत्वाय षोडशाकलत्वम् । अदुर्लभत्वाय संबन्धः ।
 दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डपायिनामयने मासाग्निहोत्रवद् गुणार्थ-
 मेव वचनम् न दोषार्थमिति न ततोन्मशङ्कोत्पादनीया । तस्मात्
 १० पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३।२।३२ ॥

बुध्यर्थः पादवत् ॥ ३।२।३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह । बुध्यर्थः । तथा
 व्यपदेशो बुध्यर्थः । बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासनार्थमयुक्तमित्यारा-
 १५ इक्ष्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासार्थं तथा तत्तद्व-
 १५ णत्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थमेवमुच्यते ॥ ३।२।३३ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३।२।३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः संपद्येतेवेति व्यर्थो
 धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य तथोक्तेषु समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह ।
 स्थानविशेषादिवत् । धर्मैक्येऽपि स्थानविशेषप्राप्त्या न समानधर्मत्वं दृश्यते ।
 २० अन्यत्रापि न तपात्वमायास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि कृत इत्यर्थः ।
 अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह - । प्रकारादिवदिति । यदादित्यगतं तेजः
 (भ. गी. १५।१२) इति वाक्यादादित्यवन्द्वाग्निमत्तेजसामैक्येऽपि न
 समानप्रकारत्वं यथा तथात्रापीति ज्ञानसंभवादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव

कालस्य यथोपाधिविरोधसंभन्धादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतध-
र्मत्वं तथेत्यपि संगृह्यते ॥ ३१२।३४ ॥ — *There here Vallabha*
the commentary

उपपत्तेश्च ॥ ३१२।३५ ॥

किंच । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोन्य उत्तमोस्तीति वदता
५ तत्रैत उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यम् । तच्चासाक्यं प्रमाणाभावात् । साम्येपि तथा
विरोधाभावोद्वेगश्रुतिविरोधश्च । तस्मादितः परस्यानुपपन्नत्वादुक्तस्यमेव
परमकाष्ठापन्नं वस्तित्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३१२।३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३१२।३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्युक्तारतथैव—न तत्तमश्चाभ्यधिकश्च इत्यर्थे
११ (श्वे ६।८) इति श्रुत्यैव ततोधिकस्य प्रतिषेधान्वयाप्यस्मदुक्त एव
मार्गेणुसर्तव्य इत्यर्थः । अवतारफले पूर्व स्वराक्त्याविर्भावमकृत्वा पश्चा-
त्तदाविर्भावे कुतो लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्यमिव प्रतीतं भव-
तीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥ ३१२।३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३१२।३७ ॥

१५ प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिष्यपदेशानां
मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित् ।
तत्र । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृत्वमुक्तमिति तेनैव
व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् । न चाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं
सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा सेत्वादिवाक्यैः सर्वमविरुद्धमित्यर्थमिति
२० वाच्यम् । अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । नोक्तकर्तृत्वेन
व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रवणादिवत्प-
रिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिष्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन
ब्रह्मणोन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरिहाराय तु सामान्यान्वविरोध-
२५ इति वदेत् । तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोन्यस्य परत्व-

निरासेनायामशब्दादिभ्यो व्यापकत्ववार्चकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्व-
गतत्वप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिध्यति । न तु गौतमीयानामिव
कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दाः—आकारावत्सर्वगतश्च नित्यः ।
ज्यायान्दिवो ज्यायानाकारात् (छां. ३।१।१३) वृक्ष इव
स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् (श्वे. ३।९)
इत्यादयः । आदिपदात् सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिरिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमञ्जोके सर्वमावृत्य तिष्ठति (भ. गी. १३।१३) इत्यादि-
स्मृतयः संगृह्यन्ते । अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणम् । अनुमानं
तु विलम्बोपस्थितिकृत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविरोधेन जननीयं
चेदभ्युच्चयमात्रं पर्यवसास्यतीति भावः ॥ ३।२।३७।१० ॥

११ फलमत इत्यधिकरणम् ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३।२।३८ ॥

एवं सर्वोत्तमतत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूप-
मुक्त्वा तदितराधिकारिणां तदाह । ते हि फलमेप्सव एव भजिष्यन्ति ।
तच्च फलदातृत्व एव संभवतीति तदाह । अत ईश्वरादेव फलं
भवति यत्किंचिद्देहिकं पारलौकिकं वा । कुतः । उपपत्तेः । सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः (बृ. ४।४।१२) इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशित्वमसं-
कुचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थो भगवानेव तथेत्यर्थः ।
केचिन्नेव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमासाङ्क्य तत्रानुपपत्ति-
मत्रोपपत्तित्वेन व्याकुर्वन्ति । तन्वगे जौमिनिमतोपन्यासस्वमतोपन्यासा-
भ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवापामनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वय-
वैयर्थ्यं स्यादिति विन्यम् ॥ ३।२।३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३।२।३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदान उपपत्तित्वेन निरूपितम् ।
इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च—स वा एष
महानज आत्मानादौ वसुदानः (बृ. ४।४।२४) इत्यादिरूपा ।
चकारात्—सुखं दुःखं भवो भावः (म. गी. १०।४) इत्युपक्रम्य
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः (म. गी. १०।५)
इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ॥ ३१।३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ३१।४० ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते । ननु कर्मण एव फलमिति पक्षेऽनुप-
पत्तिश्रवणे तुल्ये । तथाहीश्वरवादिनापि कर्मनिरपेक्षेण तेन फलमिति
१० न वक्तुं शक्यम् । विधिधैर्यधर्मप्रवृत्त्यनुपपत्तिपसंगाभ्याम् । तत्सापेक्षत्वे
तदेवास्तु कृतं तत्सापेक्षेण तेन । न चाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव फलसम-
मिति केवलेन तेन न फलं संभवतीति वाच्यम् । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं
च न लोकसिद्धम् । किंतु श्रुतिसिद्धम् । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेन-
वोत्पत्तिवाक्येष्वर्थवादेषु च—अग्निटोमेन स्वर्गकामो यजेत (आ.
१५ सू. १०।२।१) अभिहोत्रं जुहोति प्रजाकामः । इत्यादि ।
वराप्रीर्षमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽथ
आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छत् (ते. सं. १।६।९)
इत्यादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एवं सति लोकेऽन्यथा दर्श-
नेपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वाज्ज्ञात्र काचन शङ्का । ईश्वरवादिनो
१० नित्यज्ञानादिमत्त्व इव । आमुष्मिकफलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवती-
त्यावयोस्तुल्यम् । तस्याशुतरविनाशित्वेपि श्रुतिसिद्धकारणतानि-
र्वाहाय तस्यापारोपूर्वं कल्प्यते । अविपमादीश्वराद् विषमकलोत्पत्त्य-
नुपपत्तिर्वैषम्यनैर्घृण्ये च स्याताम् । अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनि-
र्मनुते ॥ ३१।४० ॥

2-A om. तु after इह ।

8-र om. अथ before कर्मवादी ।

12-C reads कलासंबन्ध इति for तेन न फलं संभवतीति ।

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३।२।४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः । वादरायणस्त्वाचार्य इतः पूर्वो-
क्तमीश्वरमेव फलदत्वेन मनुते । कुतः । हेतुव्यपदेशात् । हेतुत्वेन श्रुतो
व्यपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
५ उन्निर्णीपते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निर्णीपते (कौ. ३।१) ।
इति श्रुतो न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेपि तु फलदित्सया तथात्वमतः
फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित् । नन्वीश्वरस्य
स्वतः फलदाने समर्थस्य फलदित्सायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः । कार्यवै-
चित्र्यं च कथमित्यादि चोद्यं—कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्या-
१० विध्यः (ब सू. २।३।४२) इत्यत्र निरस्तम् । विद्वन्मण्डने श्रीविह्वलेन च ।
अतः सकामैरपि स एव भजनीयो नान्य इति सिद्धम् ॥ ३।२।४१ ॥ ११ ॥

इति श्रीवेदान्तसमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३।२ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

१५ १. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनायविशेषात् ॥ ३।३।१ ॥

पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धस्यैव सच्चिदानन्दविग्रहरूपत्वं
ब्रह्मणो निरूपितम् । इह तु ब्रह्मगता एव धर्मा विचार्यन्ते । ते चेदेकस्मिन्
वाक्ये एव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा न विचारणीया भवेयुर्विरोधामावात् ।
१० पठिताश्च तत्तदुपासनप्रकरणेषु कचित्त एव कचिद्विज्ञाः । यथा वाजसने-

8-C reads फलदानसमर्थस्य for फलदाने समर्थस्य ।

9-B om. कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिव्यव इत्यत्र after चोद्ये ।

17-A and C read शुद्ध for शुद्धस्यैव ।

18-C reads ब्रह्मण एव for ब्रह्मगता एव ।

- यिनः पञ्चाशिविधां प्रस्तुत्य पष्ठमन्यमंशिं पठन्ति । तस्याग्निरेवाग्निरिति ।
 छन्दोगास्तु पञ्चसंख्ययैवोपसंहरन्ति । अथ य एतानेवं पञ्चामीन् वेद
 (छां. ५।१.०।१०) इति । तथा प्राणसंवादे मुख्यपापादन्यांश्चतुरः
 प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति । वाजसुनेयिनस्तु तमिगं पञ्चमं
 ५ पठन्ति । अपरं च । अथर्वोपनिषत्सु कचिद्गीकुलवृन्दाकाननसंचारद्वगो-
 परूपमनल्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलीकपालिन्दीसलिलकलोल-
 संगिमृदुतरपवनचलवलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिमण्डितकुण्डलप्रभानु-
 भावितवामांसमिलन्मूर्धन्यमहामणिकमुरालिकामुखावलीमिलदतितरलकर-
 कमलपुगलाद्गुलीवशेषदविप्रस्वरमूर्च्छनामोहितवज्रवरनितम्बिनीकदम्ब-
 १० कण्ठकुवलयार्चितं कचित्कोदण्डमण्डितभूजदण्डस्वण्डितप्रचण्डदशमुण्ड-
 मतिविचित्रचरित्रामिरामं रामस्वरूपं कचिदतिकरालवदनवित्रासितकमडा-
 कमलासनवपभासनादिकं नृकेसरिकरं कचिदुरुक्रमादिकं च निरूप्यते ।
 तथा य द्रव्येदवताभेदाद् यागभेदवद्धर्माणामावापोद्ग्राह्यां दृष्टादृष्टकलमे-
 वाश्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मानेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद् विनिगमकाभावात्सर्वेषा-
 १५ मुपासनाविषयाणाममहत्त्वभाषितम् । ननूपासनाविषयाणामौपाधिकत्वात्
 तेषां चादिशकल्पितत्वात् तद्विशिष्टानां तथात्वं युक्तमेव । न चैवं तस्मि-
 न्नूपकाणां वेदान्तानाममलपरत्वप्रसंगः । शुद्धस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनो-
 पाधिविशिष्टोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्वत एव तज्ज्ञानं भविष्यती-
 त्येतत्तात्पर्यकत्वादिति चेत् । भवम् । समन्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्म-
 २० विधात्वहानेश्च । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्च । अपरं न-योन्यथा सन्त-
 मात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृत्वं पापं चोरेणात्मापहारिणा
 इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन तदुपास-
 नां वदेत् । स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकृत्वा संदिग्धार्थानां
 ज्योतिराकाशादिराब्दानां तद्वाचकत्वं न निर्णीयाद् व्यासः । एवं च
 २५ सत्युपकरीत्या यागवत्तेषां परस्परं भेदश्चावश्यक इत्युभयतःपारा रज्जु-
 रिति प्राप्तेभिधीयते । सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । अनेकरूपनिरूपकैः सर्व-

वेदान्तेः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्तथा । ब्रह्मणोनन्तरूपत्वे यानि यानि
 रूपाणि विविधैर्जीविरूपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि तैस्तेर्वेदा-
 न्तेर्भिरूप्यन्ते इति तावद्रूपात्मकमेकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुश्चोदनाद्य-
 विशेषादिति । चोद्यते कर्तव्यत्वेन बोध्यतेनेनेति चोदना विधिवाक्य-
 ५ मिति यावत् । तस्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निटोमे शाखाभेदेऽपि
 चोदना तथैव भवति—अग्निटोमेन यजेत् (आ. सू. १०।२।१) इति ।
 तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मत्वेनैवोपासना विधीयते इति तथा । आदि-
 पदात्साक्षात्परंपराभेदेन मोक्षफलकत्वकथनमप्युपासनानामविशिष्टमिति
 प्रयोजनसंयोगः संगृह्यते ॥ ३।३।१ ॥

११ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ ३।३।२ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन भिद्येभेदादुक्त-
 हेत्वसिद्धिं भेदान्नेति चेदित्यनेनाराङ्ग्य तत्परिहारमाह सूत्रकार एकस्या-
 मपीति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृहीतपोडशिकायामतिरात्रग्न्यक्ता-
 वगृहीतपोडशिकायाः सकाशाद् गुणाधिक्येऽपि नातिरात्रभिन्नयागत्वम् ।
 १५ अतिरात्रलक्षणकर्मैवाधिकृत्य तद्ग्रहणाग्रहणयोर्विधानादेवामिहापि ब्रह्मे-
 वाधिकृत्य तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोरुक्तत्वाच्च ब्रह्मोपासनभिन्नत्वमुपास-
 नासु । तथा च ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वाच्चदुक्तहेत्वसिद्धिः ।
 एवं सति यत्रैकस्मिन्नुपास्ये रूपेण्यस्माद्रूपादधिका गुणा उच्यन्ते । तत्र
 तेषामुपसंहार उचित इति भावः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । उपासनाविषये-
 १० ष्वाखिलेष्वविशिष्टं ब्रह्मत्वं ज्ञात्वातेष्वेकतरं रूपं च उपास्ते तस्य तत्र सर्वे
 गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु ॐ इत्येतदक्षरं
 ब्रह्म इति ज्ञात्वोपास्ते तस्य शाखान्तरीया अप्येतदक्षरोपासन-
 प्रकरणोक्ता एवोपसंहर्तव्या नान्ये । तद्रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथ-

- तु रूपान्तरोपासनप्रकरणोक्ता साधारणधर्मत्वेनापि । तथा सति मत्स्योपासकस्य चापशरादिकमपि भावनीयं स्यात् । पुरुषरूपोपासकस्य च लक्ष्योचनायामशृङ्गादिकम् । नन्वाथर्वणोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां—यो वे ये मत्स्यकूर्माद्यवतारा भूर्भुवःसुवस्तरस्मै वै नमो नमः (रा. ता. ५) इति वाक्येन तदितरावताररूपत्वमुच्यते । तेन तद्धर्मत्वमप्याक्षिप्यते । सत्यमाक्षिप्यते तद्धर्मवच्चम् । तत्रायमभिसंधिः । परमकाष्ठापन्नं ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा ह्युपासना कार्या । तेनैतस्यैवान्येवतारास्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्मण्ययमेव कृतवानिति ज्ञेयं परम् । न तु तस्मिन्नेव रूपेन्यावतारधर्मवच्चमपीति । तथा च तस्मिंस्तास्मिन्नव-
 १० तारे तत्तद्धर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते । न तु सर्वत्रापि । तत्र बाधकमुक्तमेव । प्राणाद्युपासनास्वेतावान् विशेषो यथा कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणं बाधकम् । श्रीरामस्वरूपाद्युपासनासु च तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र भावनेपराधो बाधको—योन्यथा सन्तमात्मानम् इत्यादिवाक्यं च । न तथा प्राणाद्युपासनास्वधिकगुणस्येतरजोपसंहारे किञ्चिद् बाधकं दृश्यत
 १५ इति स कर्तुं शक्यत इति ।

- " [मनु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवावतारान्तरेष्वपि लीलाकार्तेति ज्ञानमनुपपन्नमिति चेत् मेवम् । धर्मिग्राहकमानेनैकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वात् । वस्तुन एव तथात्वान्न काचिच्छङ्का । यथैकस्यैवान्योन्याभावस्यानन्तमावप्रतियोगिकतद्रूपत्वं तावत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावरूपत्वं चाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वं
 २० चाभावाभावरूपत्वेऽप्यभावरूपत्वमेव चाद्वीक्रियेत् । तथेहाप्यस्तु । अभावन्वस्याप्रयोजकत्वात् । धर्मिग्राहकमानस्यैव तथात्वात् । तच्च तैत्तिरीयोपनिषत्सु । अतः परं नान्यदुपयिष्ये हि । परात्परं यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् (तै. म. ना. १।५)

10-A and C read सर्वत्रेति for सर्वत्रापि ।

15-B reads सत्कर्तुं for स कर्तुं ।

15-C reads वस्तुन एव for वस्तुन एव ।

- इत्यादि श्रुतिरूपं प्रसिद्धमेव) । अपरं च । सर्वासामपासनानां हि ब्रह्म-
विज्ञानसाधनत्वेन श्रुती निरूपणं क्रियते । यत्प्रकारिकोपासना विज्ञान-
हेतुः स प्रकारश्च निरूप्यते । एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुण-
निरूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामित्यत्र
५ को हेतुरिति पृच्छामः । उपसंहारेण प्राप्तिमनिरूपणे हेतुं चेद्वीथिं तत्र
वदामः । एवं सति न्यूनगुणनिरूपिका श्रुतिः खोक्तानपि गुणान्न वदेत् ।
तथाहि । उपासनानां ब्रह्मविज्ञानफलवत्त्वस्य निर्णीतत्वात् तस्य भेदजा-
तीयत्वाद् घटवत् फलमारोपसाधनसाध्यत्वादरोपतन्निरूपिकैव श्रुतिर्निरूप्ये-
त् । अन्या तूपासनाया नामोक्त्योपासीतेत्येतावदेव वदेत् । गुणानां शेषलभ्य-
१० त्वाच्च वदेत् । उपसंहार्यानिपि वा वदेत् । निरूपयति च गुणां शेषसंहार्यान् ।
न च स्वस्वशाखाप्राप्तेतृणामुपासनासिद्धयर्थं सर्वशाखासुपासनप्रकारो-
गिरिति वाच्यम् । परशाखाज्ञानेन तदुक्तगुणोपसंहारस्याप्यसंभयनोपास-
नाया एवासंगमयाभावात् । तस्मात्स्वशाखोक्तप्रकारिकोपासनायाभेव सर्व-
प्राप्तमधिकारात्तस्य ब्रह्मविज्ञानं भवति । तच्चिरीपाणा वाजसनेयिप्रभृतीनां
१५ प्राप्तिद्योतनसंपत्त्या । स्वर्ग इव प्रकृते ब्रह्मस्यात्तत्तद्विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानमेव ।
न हि रूपरसगन्धादिमत्यां मुनि पुरुषभेदेन कस्येन नैकैकप्रकारकं यद्भू-
ज्ञानं न तद्भूज्ञानम् । एतेनान्तधर्मवत्त्वं अद्यपि ज्ञापितम् । तदुक्तम्
परास्य शक्तिर्विधिष्वेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च (श्वे. ६।८)
इति । अत्र स्वाभाविकीति विशेषणाद्विद्याकल्पितत्वं शक्तीनां निरसतम् ।
२० केचित्तुार्थवणिकानां विद्यां प्रति शिरोमत्तापेक्षणादन्येषां तदनपेक्षणाद्
विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते । स्वाध्यायस्यैव धर्मो न विद्यायाः । कथ-
मिदमयमगम्यते यतरतयात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समानारे वेदव्रतोरदेशानपरे
ग्रन्थ आचार्यविरक्ता इदमपि वेदव्रतत्वेन समामनान्ते—अतद्वर्णनप्रतीति
(मुं. १।२।११) इति चाधिहृतविषयादेतच्छब्दाच्च श्लोपनिषदप्यय-

नधर्म एवैव इति निर्धार्यते । तस्मादनवयं विवर्धकत्वमिति सूत्रार्थं वदन्ति ।
स चिन्त्यते । न ह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकम् । उक्तन्यायेनान्यत्रापि
तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चानुपसंहारार्थमेवातद्धर्मत्वं
बोध्यत इति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां विवर्धकत्वनिर्णयस्यैव दृश्यमा-

५ नन्वादुपेक्ष्य इव भाति । ननु तदुक्तिर्यथा तथास्तु । अतद्धर्मत्वबोधनस्या-
नुपसंहारार्थकत्वे कानुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि
तत्तात्पर्यकल्पना । स एव च न साधीयान् । तथाहि-स्वाध्यायोध्येतव्यः (ते.
आ. २।१५) इत्यादिषु स्वाध्यायशब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धम् । समाचा-
रशब्दस्य विहितक्रियावाचकत्वं च तत्रोभयोरपि मुख्योर्थो बाध्यते ।

१० तस्मिन् संभवति तद्वाधस्त्वयुक्तः । किंचैवं नन्वग्रेष्ठोभेदोद्दिश्येत्यादि-
नोक्तशङ्काया अनिवृत्तिरिति । नन्वाथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते-सहोवाचाग्ज-
योनियोवतारणां मध्ये ग्रेष्ठोवतारको भविता येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा
भवन्ति । यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसाराद् भवन्ति कथं चास्यावतार-
स्य ब्रह्मता भवति । स होवाच त्वं हि नारायणो देवः (गो. उ. ता. १)

१५ इत्युपक्रम्य मधुरास्वरूपं निगद्य निरूप्यते-यत्रासौ संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः
शक्त्या समाहितः (गो. उ. ता. २) इति तेनास्यावतारस्याशेषा-
वताराणां मध्ये ग्रेष्ठ्यं निरूप्यते । श्रीभागवतेपि च-एते चांशकलाः पुंसः
कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् (भा. १।१।२८) इति गीयते । पूर्वोक्तरीत्या
तु सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्द्धारः संभवति । किंच ब्रह्मणो

२० निरवयवत्वेनैकस्यांशित्वमन्येषां तदंशत्वमित्यपि वक्तुमशक्यमिति
प्राप्तेर्भिर्धार्यते [सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः । विशुद्धसत्त्वं तव धाम
शान्तम् । इत्यादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानमूतः सत्त्वनामा भगवद्धर्म-
रूप एव कश्चनास्ति । यादरोन रूपेण भगवान् कार्यं कर्तु-
मिच्छति तादृशं तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयायः पिण्डे बन्धि-

२५ वत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मिन्नवतारे स सांश इत्युच्यते । तत्र
हि विग्रहस्तत्राविर्भूतं ब्रह्मस्वरूपं च प्रतीयते । विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन
धर्मरूपत्वात्तत्राविर्भूतस्यैव ब्रह्मत्वात्समुद्भूतस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रैक-

स्येवांशस्य तद्रूपत्वं यच्चदेवांशत्वम् । यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वयमेव शुद्धं साकारं ब्रह्माविर्भवति भकार्यं स स्वयं पूर्णो भगवान् उच्यते ॥ एतदेव च श्रेष्ठञ्चम् । अत एव सर्वतःपाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन् स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनाविर्भवत् तेन यादृग्यादृग् लीलाविशिष्टं यद्यद्वाल्यपौगण्डा-

५ यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्यमेवेति वयं जानीमः । न चैवं सच्चिदानन्द-विग्रहोक्तिः सर्वथ विरुद्धा भवेदिति वाच्यम् । सत्त्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानन्दरूपत्वावधिरोधात् । भन्त्रापधिष्ठानरूपाणि तु विनतिरूपाणि ।

पतत्र यथा तथा भक्तिर्हंसे प्रपञ्चितम् । तत्त्वं च—प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्यात् (म. सू. ३।२।२८) इति न्यायेन भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानन्दरूप-

१० त्वाद्धर्मनाधिकारिणामप्युपासकानां फलपेप्सूनां तत्तत्फलदानार्थमैश्वर्यादिरूपेण तत्र तत्र स्थितत्वमेव । नन्वेकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वं भवतीत्येतामतो मत्स्यादिरूपेणैव नाधिष्ठानत्वेन सत्त्वं वर्तुं शक्यम् । किंशेषं निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीति सत्त्वान्यवहितप्राकट्योक्तिरप्यनुपपन्नेति चेत् । मेवम् । सत्त्वाधिष्ठानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपनोपत्वात् ।

१५ तद्योक्तं—यदेकमन्यक्तमनन्तरूपम् (म. भा. १।५) इति । प्राकट्यं हि भक्तिनिमित्तकम् । सा तु बहुविधेति तदनुसृतं प्राकट्यमपि तथा । सर्गादिकार्येण्यधिकृतानो भक्तानामितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्येहयस्या-शानन्तरूपत्वेन मत्स्यादिरूपोपि तदर्थं तद्व्यवहित एव प्रकटीभवति । ये तु भगवत्स्वरूपमात्रासक्तस्तदर्थं स्वयमेवातद्भवधानेन प्रादुर्भवति । एतेनैव

२० निराकारत्वाशङ्कापि निरस्ता । एतेन सोपधिलेहवदर्थमेव मत्स्यादिरूप-प्राकट्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाभिरुपाधितत्तदर्थमेव श्रीमज्जनाभप्राकट्यस्यापि तथात्वात् सोपाधिलेहवत्स्वपि पुरुषार्थदानस्यानुपगम्यत्वात् पुरुषविभ इति श्रुतेश्चेतदेव रूपम् । रसो वै सा (ते. २।७) इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं निरुपाधिलेहवतां विषयः । इदमेव च श्रेष्ठञ्चम् । मत्स्यादिरूपं तु सोपधित-

13-A and C om. अनन्तरूपम् after अत्यन्तम् ।

14-रा reads न तथा for तथा ।

18-U and D तद्व्यवधानेन for तद्व्यवहित एव ।

20-U reads निराकारत्वशङ्का for निराकारत्वाशङ्का ।

द्वतामेव तथा । तादृकद्वतामर्थं एव प्राकट्यादित्यवसीयते । एवं सति गुण-
भेदस्याप्रयोजकत्वात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं ब्रह्मणो निष्पत्त्युद्दम् ॥ ३।३।३ ॥

दर्शयति च ॥ ३।३।४ ॥

वेद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
५ (क. २।१५) इत्यादिना । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च
दर्शयति । यद्वा शेषेण एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुल्ले अथ तस्य भयं भवति
(ते. २।७।१) इति । उदित्यव्ययमप्यर्थकम् । तथा चारमल्पमन्यन्तरं
कुरुत इत्यर्थः ॥ ३।३।४ ॥

उपसंहारार्थभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ३।३।५ ॥

ननु पूर्वसूत्रोक्तरीत्या गुणोपसंहारो न कचिदपि प्राप्तावसर इति
सिद्धम् । दृश्यते चोपसंहारः । श्रीरामोपनिषत्सु—यो वै ये मत्स्यकूर्माद्य-
वताराः (रामोत्तर. ५) इत्यादिनोकावताररूपत्वस्य श्रीरामेऽनमस्ते
रघुवर्याय रावणान्तकराय च (भा. १०।४०।२०) इत्यादिषु ते इति
युष्मच्छब्दविषये श्रीव्रजनाथे रघुवर्यत्वादेरित्याराद्धञ्च तत्प्रयोजकं रूपमाह

१५ उपसंहार इत्यादिना । उक्तस्थलादिषु च उपसंहारः स च्वर्थस्य पदार्थस्य
भगवद्भक्त्युपास्यभेदादित्यर्थः । नन्वेवं सति मत्स्ये शरचापादिकं
पुरुषे च शृङ्गादिकं भावनीयं स्यादिति चेत्तत्राह । विधिगोपवदिति ।
यथा विधिविशेषाणामग्निहोत्रत्वादित्यस्य धर्मे समानेपि सति स्वशास्त्रोक्तप्र-
कारस्यैव कारणं नान्यशास्त्रोक्तप्रमाणसंहार एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य

१० तत्तदुपाधारणधर्मत्वेनोपासनं नान्यावतारधर्मवत्त्वेनार्हत्त्यर्थः । यद्वा
मत्वर्थायो वत्प्रत्ययोत्र । तथा च विधिरोपोर्वादादस्तद्वत्समानं च भवति
यत्तत्र चोपसंहार इत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । एकस्यां श्रुतौ यस्य कर्मणो
यत्फलमुच्यते तदितरस्यां तस्यां तस्यैव कर्मणस्तदितरत्वं फलमुच्यते ।
एवं सति द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्तव्यं भवतीति

२५ तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः । यथा—यद्वैश्वदेवेन यजते पञ्चा एव तच्चजमानः

- सृजते (तै. ब्रा. १।४।११) इत्येका श्रुतिरस्य यागस्य प्रजाफलक-
 त्वमाह । यद्वैश्वदेवेन यजते अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति तस्माद्वैश्वदेवेन
 यजमानः संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते इत्याशासीत (तै. ब्रा. १।४।११)
 इति द्वितीया श्रुतिराह । तत्रोचरीतिरिति । यत्तु विधिशेषाणामग्निहोत्रादिध-
 ५ र्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्रेत्यर्थाभिदादुपसंहार इति । तत्र साधु ।
 अग्निहोत्रादेस्तत्तच्छाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणादतिरेके
 प्रायश्चित्तश्रवणान्नान्यशाखोक्तधर्मोपसंहारः शक्यवचनः । प्राणाद्युपासना-
 स्वाधिकगुणस्येतरेत्रोपसंहारे न किञ्चिद्वाधकं दृश्यत इति तत्र स कर्तुं
 शक्यत इति चकारेण तदावयवः संगृह्यन्ते । वस्तुतस्तु पूर्वसमुच्चयार्थश्चकारः ।
 १० शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारप्रयोजनाभावस्य तथात्वेनेत्यत्र निरूपितत्वाद् ।
 उपसंहारबीजमनेन सूत्रेणोक्तम् ॥ ३।३।५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३।३।६ ॥

- ननूपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारो लुपास्यानां ब्रह्मत्वेनैक्ये सति
 भवति । मिथो विरुद्धानां गुणानां शान्तत्वकूरत्वतपोभोगादीनामुपसंहारे
 १५ क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्वमब्रह्मत्वं स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः । शब्दा-
 दिति । एकत्वैकरसत्वाविधर्मनिरूपकभूतेरित्यर्थः । समाधत्ते । नाविशेषा-
 दिति । एकरसत्वं यथा श्रुतिबलाजिर्णीयते तथा विरुद्धधर्मवत्त्वमपि तत
 एव तथेत्यर्थः । तेन वस्त्येव तच्चादृक् मन्तव्यमिति भावः ॥ ३।३।६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोक्षरीयस्त्वादिवत् ॥ ३।३।७ ॥

- १० पूर्वसूत्रोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विकल्पेन पूर्वोक्तात्मकारान्तरेण
 कर्तव्यमित्याह । न वेति । तमेवाह प्रकरणभेदादिति । अत्रापि भावः ।
 श्रुतिप्रामाण्याव्यावृत्तदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति मन्तव्यम् । एवं सति यादृशोधि-
 कारिणो यादृग् वेद्यं रूपं तादृशस्य तस्य तादृक् तन्निरूपयति प्रकरणभेदेन ।
 तथा च ज्ञानप्रकरणे ज्ञानाधिकारिणो यादृग् रूपं ज्ञेयं तादृक् तस्मै
 १५ निरूपयति-अदृश्यमग्राह्यम् (मुं. १।१।६) इत्यादिरूपा श्रुतिः । भक्तिप्रकरणे
 तु भक्तेर्बहुविधत्वाद् यादृग् यादृग्भक्तानां यादृग्यादृक् दनुर्भवविषयस्तादृ-
 कादृक् तन्निरूपयति । आधर्बणोपनिषदिति । अत्र दृष्टान्तमाह । परोक्षरी-

- यस्त्वादिवदिति । अस्मिन्ने लोकेर्द्धकं स्यात् (तै. सं. ६।२।३) इति कामवत् आराध्यावान्तरदीक्षा पूर्वमुक्ता । तदग्रे—परोवरीयसीमवान्तरदीक्षा-मुपेयाद्यः कामयेतामुष्मिन्ने लोकेर्द्धकं स्यादिति चतुरोग्रेश त्रीनथ द्वावर्धकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षा (तै. सं. ६।२।३) इति पठितम् ।
- ५ अस्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वाद् दीक्षां विनोक्तरीत्या घृते तु न परोवरी-यस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणीयानामथर्वणोपनिषदाद्युक्तरूपाणां न भक्तिरहितो-पास्यत्वम् । ज्ञानसाधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं नेति । अथवा पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः प्राप्तः । स चैका-न्तिकभक्तानुभवविरुद्ध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमाह । न वेत्यादिना ।
- १० सर्वैश्वर्यवतारेषु भगवदवतारत्वेन साधारणी भक्तिर्यस्य स सर्वत्रोपसंहारं करोतु नाम । यस्त्वेकान्ती तस्य ज्योतिर्कर्मणान्तःकरणमेकस्मिन्नेव रूपे पर्यवसितमिति रूपान्तरमन्तःकरणारूढं न भवत्येवोत नोपसंहार-संभावनापीति । तदेतदुच्यते । नवेत्यनेन । तत्र हेतुः । प्रकरणभेदादिति । श्रुत्यादिषु तत्तदधिकारिणमुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तम् । तेनात्र प्रकरणभेदे-
- १५ नाधिकार उच्यते । एवं सत्युपासकादिभ्य उक्तरीत्योत्कृष्टाधिकारादित्यर्थः संपद्यते । परोवरीयस्त्वादिवदिति । परस्मात्परश्च वराच्च वरीयानिति परो-वरीयानुद्गृहिः । तथा चाक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यरमभ्रुत्वादिगुणविशिष्टो-पासनाया अप्युद्ग्रीधोपासनत्वेन साम्येपि सर्वोत्कृष्टत्वेनैवोद्ग्रीधो भासते इति न हिरण्यरमभ्रुत्वादिगुणोपसंहारः परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टोद्ग्रीधो-
- २० पासनायामेवं प्रकृतेपीति ॥ ३।३।७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ३॥१८ ॥

- एकान्त्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामेपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशिष्टेत्येका-न्तिनोप्युपसंहारो युक्त इत्याशङ्कोत्तरं तु न-चा प्रकरणभेदात् (ब्र. सू. ३।३।७) इत्यनेनैवोक्तम् । संज्ञा तु लौकिकी । अधिकारस्त्वान्तरः । स
- २५ एव बलीयानिति । संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमाह । अस्ति तु तदपीति । प्रमितभेदेऽप्युपासनेषु परोवरीयस्त्वादिषु संज्ञैकत्वमुद्ग्रीधोपास-नेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३।३।८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ३।३।९ ॥

अथेदं विचार्यते । उपास्येषु रूपेषु बाल्यपौगण्डादिकमप्युच्यते । तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकमात्र आपततीति तत्रोक्तं सच्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात् । प्राकृतत्वेन सर्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह । व्याप्तेरिति । सर्वतःपाणिपादान्तम् (म. गी. १३।१३) इत्यादिस्मृतेः सांकारमेव व्यापकमिति । चकारात् सर्वरस (छां. ३।१४।२) इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां आह्वय्येण लीलारसानुभवस्तादृश्येन क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटीकरोतीति बाल्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपन्नमित्यर्थः । तेन यावदुक्तधर्मवद् ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३।३।९ ॥

- १० ननु ब्रह्मधर्मत्वेन ते सर्वे नित्या वाच्याः । तेषु तत्तद्भक्तविशिष्टाः । तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासंबन्धित्वं श्रूयते । तथा च पूर्वलीलाया नित्यत्वेन तत्संबन्धिमक्तस्यापि तथात्वं वाच्यम् । एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलासंबन्धोराक्यवचनः । तथा वचने तु पूर्वलीलाया नित्यत्वं भज्येत । नित्यत्वे त्वग्रिमलीलासंबन्धिनोभिन्नत्वं स्यात् । तच्चा-
१५ नुभवतर्वावदकमानविरुद्धमित्यत उत्तरं पठति ।

सर्वाभिदादन्यत्रेमे ३।३।१० ॥

- लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहामेदाद् ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलीलातो न्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलासंबन्धिन एव त इत्यर्थः । अत्रेदमाकूतम् । रसो वै सः (तै. २।७)
२० इति श्रुत्या सर्वरसः (छां. ३।१४।२) इति श्रुत्या च सर्व-
रसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतम् । तथा च यस्य रसस्य ये विभावानुभावा-
दिरूपास्तेः स रसः संप्रपद्यते । आतानवितानात्मकतन्तुभिः पट इव । अतस्तत्तादात्म्यं रसस्येति सर्वाभिदो निष्प्रत्यूह इति । ननु विरुद्धदिकयोरे-
कजातीयभाववतोर्मक्त्यतिरायेन युगपदेकजातीयलीलासहितभगवन्नादु-

10-A, C and D read ब्रह्मधर्मवत्त्वेन for ब्रह्मधर्मत्वेन ।

20-स om. सर्वरसः इति श्रुत्या च after श्रुत्या ।

भवे भयवतो व्यापकत्वेनैव प्रादुर्भावस्योपपन्नत्वेऽपि लीलापदार्थानामव्या-
पकत्वादुपपदार्थाविर्भावोपपन्नः । भक्त्याः समानत्वाद्भक्तिमार्गविरोधापाता-
दिनिगमकामावाधिकत्र मायया प्रदर्शयतीति च न वक्तुं युक्तमिति
शङ्काप्येताभ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति ज्ञेयम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वालीलायाश्च
१ तेन सहामेदात्तथात्वादेकस्य भक्त्या यथा ब्रह्मणा सह लीलापदार्था
आविर्भवन्ति तथैव तदैवान्यत्रापि भक्तसमानदेशा आविर्भवन्तीति सर्वसाम-
ञ्जस्यात् ॥ ३।३।१० ॥

ननु व्यापकत्ववत्पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्यादयोऽपि धर्मास्तिष्ठे प्रतीता
मवेयुः । न चैवमस्ति । दुःखसंभावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति यतः ।
१० एव सति व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । तुल्यत्वात् उच्चरं पठति ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ३।३।११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्माः । लीला-
पदार्थास्तु ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते । व्यापकस्य धर्मिणो नागन्तुकध-
र्मस्य व्यापकत्वानियमात् । न हि धर्मेषु पूर्णानन्दत्वादयः समवन्ति ।
११ धर्मिस्त्वापत्त्या धर्मत्वव्याहतेः । अत एवान प्रधानपदमुपास्य धर्मगुणभावेन
लीलापदार्थानामाविर्भाव इति ज्ञापयितुम् ॥ ३।३।११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ ३।३।१२ ॥

ननुपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वादिध-
र्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति लीलास्थाना-
२० मपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपासकस्य प्रियशिरस्त्वादि-
धर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परिहरति । प्रियशिरस्त्वाद्यप्रा-
प्तिरिति । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थाना
चित्तशुद्ध्यपेक्षामावाञ्च सम्भवतीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः ।

2-त reads आविर्भावानुपपत्ते for आविर्भावोत्पपन्नः ।

3-A and Com. न after च ।

4-B om. सूत्राभ्यां after एताभ्याम् ।

अधर्मा नन्वानन्दमयोपासनामर्थवर्णोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण
 कुर्वतः पुरुषरूपे पक्षाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्ये-
 वोक्तत्वात्पुरुषरूपः कथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं नोक्ता-
 पसंहारः । अपरं च मोदयमोदयोरुपचितानुपचितानन्दरूपयोर्यु-

- ५ गपत्सत्त्वेन देशयदेनापि भिन्नत्वाजित्यानन्दैकरसे ब्रह्माणि तादृशूप-
 कथमननुपपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति । प्रियशिरस्त्वादीति । यद्यध्वर्णो-
 पारयात् प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य भेदः स्यात् तदा तदभातिः स्यात्
 च तथेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपासनामार्गीयस्याप्याध्वर्णोपादेरुपसंहा-
 र्यमेवेत्यर्थः । शिरशुद्धितारत्वम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परो-
 १० क्षवादपक्षेपि तत्र भेदाभावाभ्योदयमोदयोर्न त्वदुक्तत्वरूपत्वमित्यर्थः । ब्रह्म-
 धर्मा एव भिन्ना इत्युपासनार्थं तानादाय शिरःपाण्यादि निरूप्यत इति
 तत्रैव निरूपितमस्माभिः । यद्यप्यानन्दमयाधिकरण एवास्यार्थस्योक्तत्वा-
 भेयं शङ्का संभवति । तथापि गुणोपसंहारप्रसंगे मिथ्यावादिन आपाततः
 शङ्का संभवतीत्याचार्येणोक्त्वा निरस्ता ॥ ३।३।१९ ॥

- १५ ननुपास्यरूपपर्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्तव्या न तु विरुद्धाः ।
 तथा च पुरुषरूपे पक्षादि विरुद्धमिति न तदुपसंहार्यमित्याशङ्क्याह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३।३।१३ ॥

- इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासपाना धर्मास्तेष्वुपसंहर्तव्याः ।
 तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तुराब्दः । तत्र हेतुरर्थसामान्यादिति । अर्थः
 २० पदार्थ आनन्दमयत्वलक्षणस्तस्य समानत्वोदकत्वादित्यर्थः ॥ ३।३।१३ ॥
 अधानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मास्तेषामेवो-
 पसंहारः कार्यो नतु पुरुषरूपे पक्षादीनामपीत्यमिमं पठति ।

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ३।३।१४ ॥

- आनन्दावरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गीयाः परोक्षवादेनोच्यन्ते
 २५ प्रियत्वमाधान्याद्व्यस्तेषां सर्वेषामाध्यानाभासमन्ताद् ध्यानं तदर्थं ये धर्मा

उपयुक्तास्त एनोपसंहर्तव्या नान्ये । तत्र हेतुः । प्रयोजनाभावादिति । ध्यान-
पदार्थस्य तावद्भिरेव-सिद्धेरधिकोपसंहारे तथात्वादित्यर्थः ॥ ३१३१४ ॥
अन्येषामनुपसंहारे हेत्वन्तरमप्याह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ ३१३१५ ॥

- प्रियमेवेत्यादिना परोक्षवादिनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव भावना
कार्या । न तु यथाश्रुतानां शिरःपक्षादीनाम् । तेषामविवक्षितत्वात् । तत्र
हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मा इत्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनां
रसात्मकानांमात्मा स्वरूपमानन्द इत्युक्तम् । अग्रे-रसो वै सः (तै. २।७)
इति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च । स्थायिभावात्मकत्वात्तस्यैवानन्दमयत्वाच्च
१० प्रियविषयकलीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्द-
रूपत्वात्तेषामुपासना तूत्तमाधिकारामावाच्छिरःपक्षादिरूपेण कार्येति भाव-
यतीं श्रुतिस्तथा न्यरूपयत् । एतेन यत्परम्परासंबन्धेष्वुपास्यत्वं तदस्य
महत्त्वं कियदवधि वाच्यमिति ज्ञाप्यते । एवं सत्युपासनामार्गीयापास्यं
विभूतिरूपं न तु मूलरूपम् । यं न योगेन (भा. ११।११।९) इति वाक्या-
१५ दिति ज्ञेयम् ॥ ३१३१५ ॥ १ ॥

२ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ३१३१६ ॥

- तैत्तिरीयैकज्ञमयादिनिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य-तस्यैव
एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य (तै. २।३) इति सर्वत्र निगद्यते ।
२० तत्रानन्दमयपर्यन्तं शारीरात्मत्वकषणाद्भवति संशयः । शरीराभिमानी
जीव एव कांश्चिदुत ब्रह्मैव । तत्र शारीरपदाजीव एव भवितुमर्हति । तथा
सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । उच्यते च मार्गव्यां विद्यायाम्-
अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् (तै. ३।२) इत्यारभ्यानन्दमयपर्यन्तम्-
आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् (तै. ३।६) इत्यन्तया श्रुत्या ब्रह्मत्वमि-
१५ त्युभयतःपारं रज्जुरिति पाप आह । इतरवज्जीववदात्मगृहीतिरात्मग्रह-

णम् । तस्यैष एव शरीर आत्मा (तै. २।३) इति यत्तदुत्तरात् । यः
 पूर्वस्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्दमयस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः ।
 तत्तच्छरीराभिमानित्वात्तथा । एतदथा तथानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितम-
 र्माभिः । अथवा न्योन्तर आत्मेति श्रुत्या प्रत्येकमन्त्रमयादीनां भेदनि-
 १५ पितो यः स । तस्मात्तदुत्तरादिति पूर्ववत्
 पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्याप्यात्मग्रहणकथनं यत्तदुत्तरादिति पूर्ववत्
 ॥ ३।३।१६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ ३।३।१७ ॥

ननु सर्वत्रान्योन्तर आत्मेति श्रुत्या प्रत्येकमन्त्रमयादीनां भेदनि-
 १० रूपणाच्छरीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव एवात्मा शरीराभिमानि सर्वत्रो-
 च्यते । आनन्दमयेऽपि तथोक्तिर्या सा त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापक-
 स्त्वेन सर्वत्रान्वयात् । सर्वेषु शरीरेषु संवन्धादित्याशङ्क्य तन्निरासायोक्तेर्ध-
 र्मपक्षतिमाह स्यादित्यादिना । स्यात् आनन्दमय एवोक्तसर्वशरीराभि-
 मानि भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरवधारणादिति । एष एवेत्येवकारेणेतरनि-
 १५ पेक्षपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्धारित्वित्यर्थः ॥ ३।३।१७ ॥ २ ॥

३ कार्याख्यानाधिकरणम् ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ ३।३।१८ ॥

तैत्तिरीयकं पठ्यते । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः
 (तै. २।१) इत्युपक्रम्य महामूतसृष्टिमुक्त्वात्रायते—पृथिव्या ओषधयः ।
 १० ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोन्नरसमयः (तै. २।१)
 इति । एतद्वेन्नस्योत्पात्तिरित्यहेतुत्वमुक्त्वाये—येन ब्रह्मोपासते
 (तै. २।१) इत्युच्यते । मृगवरुणसंवादे च—अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्
 (तै. २।२) इत्युच्यते । तत्र—स वा एष पुरुषोन्नरसमयः (तै. २।१)

- इत्यनेन पूर्वोक्त एव पुरुष उच्यत उत तद्विज्ञ इति भवति संशयः । किमत्र युक्तम् । पूर्वोक्त एवेति । यतः पूर्वोक्तस्यैव स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते । तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना कार्येत्याभिप्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्त आह । कार्याख्यानादपूर्वमिति । पूर्वस्यान्नकार्यस्य
- ५ पुरुषस्याख्यानात्—स वा एष—इत्यनेनाग्निश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिषिपादयिषितमन्नरूपमेवोच्यते न तु पूर्वमित्यर्थः । स वा एष इति प्रत्यभिज्ञानमिति यदुक्तं तत्र । अन्नात्पुरुष इत्यनेनाधिर्भातिकृतन्निरूपणात् । स वा एष इत्यनेनाध्यात्मिकतन्निरूपणादुभयोश्च भेदात् । अत एव संशयाभावायाह । वै निश्चयेन । एष वक्ष्यमाणः पुरुषः स आध्यात्मिकत्वेन
- १० प्रसिद्धोभरसमय इति । अन्यथा ब्रह्मात्मकतपोलक्षणसाधनेनाधिकारे संपन्ने-अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् (तै. ३।२) इति न वदेत् । न च तदपि तथात्वेन स्तूयत इति वाच्यम् । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेः । आनन्दमयान्तमेवमेव निरूपणाच्च । अत एवास्याप्यात्माग्रे निरूपितो यः पूर्वस्येति । स त्वार्थिविक आनन्दमयः । अथवा वाजसनेयिशाखायाम्—आत्मेत्ये-
- १५ वोपासीत (बृ. १।४।७) इत्युपक्रम्य—तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो विसात्प्रेयो-न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा (बृ. १।४।८) इत्येदग्रेन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्येश्वरो हि तथा स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीतेति पठ्यते । अत्रात्मीयाधिकत्वात् सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना विधीयत उतेश्वरपदात्परमात्मन इति भवति संशयः । किमत्र
- १० युक्तम् । जीवात्मन एवेति । कुतः । यथा पुत्रादेरात्मापाधिकप्रियत्वोक्त्या जीवात्मन एव प्रियत्वमुच्यतेन्यत्र श्रुतां तथेहापि । प्रेयः पुत्रादित्यादिकथनाजीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त आह । कार्याख्यानादपूर्वमिति । इतः पूर्वमाग्रायते—प्राणजेव प्राणो नाम भवति वदन् वाग् रूपं परमं श्वसुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैवैतानि कर्षणामान्येव
- १५ (बृ. १।४।७) इति । तथा च प्राणनवदनादिकार्यैः कृत्स्नप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथनादपूर्वम् । पूर्वं तु पुत्रवितायभिमान-

दशायां—न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति (बृ. २।४।५)
 इत्यादिना यत्प्रियत्वेनोच्यते तस्मान्निजमात्मशब्दवाच्यमत्रेत्यर्थः । लोके
 हि प्राणवायुवाग्निन्द्रियादीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता न तु जीवस्यात
 एवाग्रे श्रुतिराहेश्वरो हि तथा स्यादिति । अत एव—मेयोन्यस्मात्सर्वस्मा-
 ५ वन्तरतरं यदयमात्मा (बृ. १।४।८) इत्याह । अन्तरो जीवात्मा ततो-
 प्यतिशयेनान्तरमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हति । एतेन विग्र-
 हस्यैवात्मारूपत्वं सिद्धयति । तेनाविकृतत्वपरमानन्दत्वादयोपि धर्मा
 उपसंहर्तव्याः ॥३।३।१८ ॥

ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्यप्रतीतिरात्मनश्चैकरसत्वा-
 १० दुक्तकर्मनामकर्त्तृ ब्रह्मण्यनुपपन्नमित्याराद्धोत्तरं पठति ।

समान एवं चाभेदात् ॥ ३।३।१९ ॥

चोप्यर्थे । तथा चेवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्यप्रतीतावपि
 सति समान एकरूप एव न तु विषमः । तत्र हेतुरभेदादिति । चक्षुरा-
 दीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः । अत्रेदमाकृतम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं
 ५ पृच्छामि (बृ. ३।९।२९) इति श्रुतेरुपनिषद्वेद्यमेव ब्रह्मस्वरूपम् ।
 ताश्च—प्राणज्ञेय प्राणो भवति वदन् वाक् (बृ. १।४।७) इत्यादिरूपाः ।
 प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यान्तर्यान् स्वरूपेणैव गृह्यद् ब्रह्म तत्तच्छब्दवाच्यं भव-
 तीति वदन्ति । तद्वाच्यता च व्यवहार्यत्वे । ॥ च—तदेतत्प्रेषः पुत्राद्
 (बृ. १।४।८) इत्यादिवाक्यैकवाक्यतया निरुपपिसेहवतामेव व्यवहार्य
 १० इति ज्ञाप्यते । स चाविर्भूतेवताररूप एव संभवति । एवं सति तत्र मल्लै-
 र्भगवाद्दिग्रहे तत्तदवयवेषु भेदेन यथा यथा व्यवह्रियते तथा तथैव तदेक-
 मेवाखण्डसञ्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः संप्रवृत्ते । एवंविधो लोके न प्रसिद्ध
 इत्यसंभायना स्यात् तदमावाग्रे श्रुतिराहेश्वरो हि तथा स्यादिति ।
 एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसञ्चिदानन्दत्वादयो धर्मा उपसंहर्तव्याः
 १५ अनाविर्भूतेषीति स्थितम् । एवं सत्याविमविनाविमविपीश्वरः समानः । न
 स्वाविर्भावे क्वाश्वनागान्तुकान् धर्मानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यमनाविर्भू-

तस्यापि । एवमाविर्भूतप्रकारेणैवाभेदादित्यापि सूत्रार्थः सूत्रकारामिमत
इति ज्ञातव्यम् । चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं समुच्चीयते । एवं साक्षा-
दाविर्भूते भगवद्भूते पूर्णानन्तधर्मास्तदुपासकेनोपसंहर्तव्या इति सिद्धम्
॥ ३।३।१९ ॥

- ५ अथ यत्र कार्यविकीर्षया जीवे स्वयमाविशति तदवैशात्तद्धर्मा
अपि केचित् तस्मिन्नाविर्भवन्ति । तत्रोपासकेनाखिलब्रह्मधर्मोपसंहारः
कर्तव्यो न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह सूत्राभ्याम् । तत्रादौ
विधिपक्षमाह ।

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ ३।३।२० ॥

- १० अन्यत्रापि जीवेत्येवं ब्रह्मणीवोपासना कार्या । तत्र हेतुः । संबन्धा-
दिति । अयोगोलेकं बन्हेरिव तस्मिन्नावैशालक्षणः संबन्धोस्तीति । तत्त्वेन
व्यपदेशाच्च तथेत्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अयं तु जीवोत्राविष्टं भगवन्तमहमु-
पास इति जानाति चेत्तदा न सा जीवगामिन्युपासना किंतु ब्रह्मगामि-
न्येव । तत्राखिलधर्मोपसंहारे न किञ्चिद्राधकम् । यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वो-
१५ पास्ते तत्रापि—तं यथा यथोपास्ते तथैव भवति तद्धेतुान् भूत्वादति-
इति श्रुतेर्गुर्वादौ जीवत्वबुद्धिनिषेधाच्च । तथा तत्र यादृगुपासकस्त-
दुपासनासिद्धयर्थं तत्कलदानार्थं च तादृग्यूपो भगवान्नाविशतीति च
तथा ॥ ३।३।२० ॥

- यस्त्वनन्तरङ्गं भगवद्भक्तं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वेतद्भजनेनाहं
१० भगवन्तं प्रार्थयामीति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्तिमार्गीय इति भक्तहृद्यावि-
र्भूते रूप उपसंहारो धर्मोणां तेन कार्य इत्यग्रिमं पठति ।

न चाविशेषात् ॥ ३।३।२१ ॥

- अनुपसंहारे हेतुरविशेषादिति । अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजनरसा-
त्त्वात्तमेन विस्मृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तन्निरपेक्षत्वेन वा तदाविष्टभगवति

गुणोपसंहारेनुपसंहारे वा भक्तोपासनायां विशेषाभावादिन्यर्थः । अनु-
 पसंहारस्यात्र बाधकत्वाभावज्ञापनाय वाशब्दः । विशेषादिति वा । पूर्वं
 विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं कुर्वन्नप्युक्तरूपभक्तसंगेन तद्भजनेन
 च पूर्वस्माद्विशिष्टं रसमनुभूतवानिति रसास्वादे विशेषाद्गुणोपसंहारं स न
 ५ करोतीत्यनुवादः । विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्वकोपासनायां नीरसत्वे-
 नानादरज्ञापनाय वाशब्दः । भगवदवताररूपोपि वादरायणः प्रासंगिकेपि
 भक्तिमार्गस्मरणे तदीयरसावेशपरवरास्तद्भावस्वभावमनुक्तवान् ॥ ३।३।२१ ॥
 अपि च । उपसंहारे हि तत्रानुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां
 तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रम् । उक्तरूपभक्त्या तु तद्भजनीये भक्त एवालो-
 १० किकाननुभावान् भगवान् प्रत्यक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहारापेक्षागन्धो-
 पित्युत्तरं पठति ।

दर्शयति च ॥ ३।३।२२ ॥

॥ ३।३।२२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्वसेव्येत्यलौकिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भगवति
 १५ तत्तत्तत्कारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षित्वं दृष्ट्वा युलोकन्यापकत्वस्योप-
 संहारं करिष्यतीत्याशङ्क्याह ।

संभृतियुव्याप्त्यापि चातः ॥ ३।३।२३ ॥

राजायनीयानां खिलेषु पठ्यते । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां संभृतानि
 ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं विष्णुमाततान । ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा
 २० स्पर्धितुं कः ॥ (ते. आ. २।४।६) इति । अस्वार्थस्तु—अन्येहि पुरुषैः
 सहायानपेक्ष्य विक्रमाः संश्रियन्ते । तेन तत्पराक्रमाणां ॥ एव नियतपूर्-
 वभावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः । ब्रह्मधर्माणां तु नह्येव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं
 सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः । एवं सति ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि
 वीर्याणि । अत्र चन्द्रासि बहुवचनस्य टादेशः । किंचान्येषां वीर्याणां
 २५ बलवद्भिर्मध्ये गङ्गोपि भवति । तेन ते स्ववीर्याणि न संनिघ्नति । ब्रह्मवी-

याणि तु ब्रह्मणा संमृतानि निष्पत्यूर्हं संमृतानीत्यर्थः । तत्र ज्येष्ठं ब्रह्माग्र
इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्नुवन्नित्यमेव विश्वव्यापक-
मित्यर्थः । देशतोपरिच्छेदमुक्त्वा कालतोपि तमाह । ब्रह्मेति । भूताना-
माकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे । आविर्बभूवेत्यर्थः । एतेन वीर्यसंभृतिद्युव्या-
५ त्रिपमृतिमाहात्म्यमुक्तं भवति । तथाच संभृतिश्च द्युव्यामिश्च तयोः समा-
हारस्तथा । एतावत्यापि सति तत्र नोपसंहार इति । तत्र हेतुः । न
वाविशेषात् (अ. सू. ३।३।२१) इति सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत
एवेति । एतद्यथा तथा तत्रैवोक्तम् ।

विषयवाक्योत्तरार्धेऽर्धमनुदेरेनैवं ज्ञायते भक्तस्वैहिकपारलौकि-
१० कोपयोगिधर्मोपलक्षणार्थं द्वयोरैवोद्देशः कृत इति । चकारेण दर्शनमप्युक्तं
समुच्चीयते । अन्यच्च । स्पर्धावृत्तिसंभावनायां हि तद्योग्यताभिषेधः संभ-
वति । सा चाविर्भूत एव भगवति संभवनात्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमा-
विर्भूतस्य तस्यैतया श्रुत्या माहात्म्यमुच्यत इति वक्ष्यते । एवं सत्येतद्वा-
क्योक्तधर्मयोगैवानुपसंहार्यत्वेन यत्कथनं तत्तु भक्तह्याविर्भूतं ब्रह्माप्येव-
१५ भूतमेवेति ज्ञापनायातो युक्त एवानुपसंहारः ॥ ३।३।२३॥३ ॥

४ पुरुषविद्यायामित्यधिकारणम् ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ ३।३।२४ ॥

तैत्तिरीयके—सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं
विश्वतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् । पुरुष एवेदं सर्वं यद्व्रत यच्च
१० मयम् (तै. स. ३।१।२।१) इत्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते । तत्रैव
ब्रह्मविदाप्रोति परम् (तै. ३।१) इति पक्षे—स वा एष पुरुषोन्नरसमयः
(तै. ३।२) इत्याख्य प्राणमयमनोयमविज्ञानमयानन्दमयात्मकब्रह्म-
स्वरूपं निरूप्यते । तत्र सर्वत्र स च पुरुषाधि एव चेति पश्यत । अत्रा-
न्नमयादिषु पुरुषसूक्तेन पुरुषपदभ्रवणादन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वाद्युप-
१५ संहारः कर्तव्यो न वेति भवति सारायः । किमत्र युक्तम् । उपसंहर्तव्यमे-

- वेति । कृतः । सर्वत्र ब्रह्मण एवोपास्यत्वाद्वाप्युपासनोक्तेर्वक्ष्यत्वपुरुषत्व-
 योरविरोधाद्वैक्यादिति प्राप्ते । उच्यते । पुरुषविद्यायामियेति । अन्न-
 मयादिषु सहस्ररीषवत्त्वादिकं नोपसंहर्तव्यम् । कृतः । पुरुषविद्यायां
 यथा पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमयादीनां विज्ञानमयान्तानां
 ५ स्वरूपं तत्प्रकरणे निरूप्यते । अत्र हि पुरुषत्वमुच्यते । सहस्रपदमनेकत्वो-
 पलक्षकम् । अन्यथाक्षां शिरोभ्यां द्वेगुण्यं वदेत्तेन साकारव्यापकत्वमुक्तं
 भवति । तत्र पुरुषविधत्वं सत्त्वाध्यात्मिकरूपस्तच्छरीराभिमान्यात्मा चान्य
 आधिदैविक उच्यते । न तथात्र । किं च—पुरुष एवेदं सर्वम्—इत्या-
 विना प्रपञ्चात्मकत्वं मुक्तिदातृत्वं चोक्त्वा नेतावन्मात्रमस्य माहात्म्यमि-
 १० तोपि महन्माहात्म्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्विभूतिरूपमिति—एतावानस्य
 महिमा—इत्यनेनोक्त्वा तत् आधिक्यमाह । अतो न्यायांश्च पुरुष इति ।
 एवमतिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमात्रसाधर्म्येणैकविधत्वं वक्तुं शक्यम् । न
 चोपसंहार इति । चकारात्—अम्भस्यपरे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे
 महतो महिमा (तै. ना. १।१।१) इत्यादिभृतयः । सर्वतःपाणिपादा-
 १५ न्तम् (म. गी. १३।१३) इत्यादिस्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एतेन यत्किञ्चि-
 द्धर्मसाम्येपि न मूलभूतब्रह्मरूपत्वमत एव न तत्रोपास्यता तथात्वेनेति
 ज्ञापितम् । अत एव भृगूपाख्यानेऽन्नमयादिब्रह्मज्ञानेपि जिज्ञासैवोक्ता ।
 भूमोरानन्दरूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता । तेनारोपगुणपूर्णं ब्रह्मेत्युक्तं
 २० मवत्यत उक्तमाधिकारिभिस्तदेवोपासनीयं न विभूतिरूपमिति ज्ञापितम्
 २५ ॥ ३।३।२४।४ ॥

अथ निर्देष्टुमिति ज्ञात्वा मजनीयामिति ज्ञापयितुमाधिकरणान्तरमारभते ।

५ वेधाद्यधिकरणम् ।

वेधाद्यर्थमेदात् ॥ ३।३।२५ ॥

वाजसनेयिशाखायां—द्वया ह वै पाजापत्याः—(नृ. १।३।१)

२५ इत्युपक्रम्य तेषां मिथः स्पर्शमुक्तोच्यते—ते ह देवा ऊर्जुहन्तासुरान् यजत

उद्गीर्णेनात्ययमेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वामदगा-
यद् यो वाचि मोमस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कन्याणं वदति तदात्मने ते
विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन् स यः स
पाप्मा यदेवमवतिरूपं वदति स एव पाप्मेति । (बृ. १।३।१) एवमेव

• प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रमृतिषु पापवेषमुक्तोच्यते । अर्धेनमासन्त्यं प्राणमूचुस्त्वं न
उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्ये-
प्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत् स यथास्मान्मृत्वा लोष्टो विध्वंसंतेव
ह वै विध्वंसमाना विष्वहो विनेशुः (बृ. १।३।३) इति । छान्दोग्येपि
प्राणादिवेवेमेव पाप्मवेषमुक्त्वासन्त्येन तथेत्युच्यते । एतावान्परं विशेषो

१० वाजसनेयिना गानकर्तृत्वं सामगानामुद्गीयत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वारूपाणा-
मीनामिति । अत्र देहसंबन्धित्वमानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य चाविशेषेपि
वागादिषु पाप्मवेष आसन्न्यप्राणे कृतो नेति भवति जिज्ञासा । न चास-
न्नोपासनाया विधेयत्वात् तत्स्तुत्यर्थमन्येषु पाप्मवेष उच्यतेरिमिति
वाच्यम् । न हि प्रयोजनायासन्तमप्यर्थं बोधयति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यम् ।

११ प्रमाणत्वव्याहृतिप्रसंगान् । एकत्र प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छङ्कया तदुक्ते
कोपि न प्रवर्तेतापि । साक्षात्क्रियार्थत्वाभावेपि नासन्निरूपकत्वमर्थवादा-
नाम् । वस्तुतस्तु—यदेव विद्यया करोति अद्वयोपनिषदा वा तदेव
वीर्यवत्तर भवति (छां. १।१।१०) इति श्रुतेः । ज्ञात्वा ज्ञात्वा च
कर्माणि जनोपमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्थावरा नाविदुषो

१२ भवेत् । इत्यादिवाक्यैर्ष एव वेदेति वाक्यैश्चार्थवाक्योक्तत्वरूपं ज्ञात्वा
कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा नेत्यर्थवादानां फलोपकार्यद्वनिरूपक-
त्वानानर्थक्यमत उक्तेर्ये हेतुं न परमाम इति प्राप्ते ।

तेमेवाह । वेधादीति । वाक्प्राणादिषु यः पाप्मवेष आदि-
पदाद् दुष्टविषयसंबन्धश्च तत्र हेतुरर्थभेदः । अर्थो ममवास्तत्माज्ञे-
२५ दादित्यर्थः । आसन्न्यस्तु—य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुपासीतेति छान्दोग्य
उपास्यत्वेनोक्तः । सर्ववेदान्तप्रत्ययम् (ब.सू. ३।३।१) इति न्यायाद्वेदान्तेषु-
पास्य ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्न्योपि ब्रह्माभिज्ञोत एवापहतपाप्मा

- लोप इति सामर्थ्यः पठ्यते । अतस्तत्र न.. पाप्मवेध इति भावः । बह्वर्णः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थपदेनोक्तिः । एतेन विभूतिरूपेण यत्रैवं तत्र मूलमूलबह्वर्णि निर्दोषत्वं किं वाच्यमिति ज्ञापितम् । अथवार्थः प्रयोजनं विषय इति यावत् । तद्देवादित्यर्थः । अत्रेदमाकृतम् । देवा हि स्वस्या-
- ५ सुरजयाय गानार्थं वागादीनूचुस्त्वं न.. उद्गायेति गानानन्तरं यो.. वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायदित्युच्यते । एवमेव प्राणादिष्वपि स्वस्वभोगं देवेभ्य आगायदिति । एवं सति देवार्थमेवैतद्गानं न तु भगवदर्थम् । यद्यप्यासन्न्येप्येवमुच्यते तेभ्य एष प्राण उदगायदिति तथापि यथा वागादिषु स्वनिष्ठभोगं देवेभ्य आगायदित्युक्तं तथा नासन्न्ये । तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्म-
- १० कत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्संबन्ध एवेति ज्ञात्वा तथैवागायदसन्न्य इति ज्ञायते । अत एवान्यत्र वेध उक्तोत्र तत्करणेच्छायामप्यासुराणां नाश उक्तः । अत्रे च—भवत्यात्मना परास्य क्षिपन् भ्रातृभ्यो भवति य एवं वेद (बु. १।३।७) इति पठ्यते । तेन परब्रह्म निर्दोषमिति किनु वाच्यम् । यत्र तद्विभूतिरूपासन्न्यस्योक्तरूपां यो वेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दोषरहि-
- १५ तश्च भवतीति किमुतिकन्यायः सूचितो भवति । एतेन लोके दोषत्वेन ये धर्माः प्रतीयन्ते त एव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा न दोषत्वेन ज्ञेयाः । किंतु गुणत्वेनैव । वस्तुन एव तथात्वादिति भावो ज्ञाप्यते ॥ ३।३।२५ ॥

एवं भगवत्संबन्धमावे दोषसंबन्धमुक्त्वा तथा सति गुणहानिं च वदंस्तत्र विशेषमाह ।

- १० हानौ तूपायमशब्दोपत्वात्कुशाच्छन्दः-
स्तुर्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ ३।३।२६ ॥

तदा विद्वान्युष्यपापे विषूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति (मुं. ३।१।३) इत्याथर्वजिकैः पठ्यते । परमपदेन बहोच्यते । तथा च सकार्याविचारहितः परममुपैति । तदनन्तरं साम्यमुपैतीति योजना ।

अपि च । श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या तदनुपाय-
नस्य साम्यानुपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथाच—पराभिध्यानां तु तिरो-
हितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ (ब. सू. ३।२।५) इति सूत्रे जीवस्य
ब्रह्मांशत्वेनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वाद् ब्रह्मणः सकारादिभागे सति तदि-
५ ष्छया तद्धर्मतिरोधानस्य संसारित्वे हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि तदुक्तमित्यनेन
स्मार्यत इति न विस्मर्तव्यम् । यथान्यराख्योक्तधर्मा अप्येकस्यां विद्या-
यामुपसंहियन्त एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा ज्ञविष्येतया श्रुत्या बोध्यन्त इत्येताव-
त्साम्यमस्तीत्युपसंहारमकरण एतस्य निरूपणं कृतम् ॥ ३।३।२६ ॥ ५ ॥

६ संपरायाधिकरणम् ।

११ संपराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ३।३।२७ ॥

याजसनेयिराखायां—स एष नेति नेतीत्यात्मा (बृ. ३।१।२६)
इत्युपक्रम्य-न व्यथते (बृ. ३।१।२६) इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत्
एतादृग् ब्रह्मातस्तद्विदपि विवक्षितरूप इत्यभिप्रायेणापि पठ्यते—अतः पाप-
मकरवमतः कल्याणमकरवमित्युभे द्वे एते तरत्यमृत इत्यादिनाधि-

१५ मथा—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य (बृ. ४।१।२३) इत्युक्त्वा च ब्रह्म-
विदो गृहात्म्यमुक्त्वा पठ्यते । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षुः
अद्धाविद्धो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्सर्वमेनं पश्यति सर्वस्यात्मा भवति
सर्वस्यात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति मेनं पाप्मा तरति (बृ. ४।१।२३)
इत्याद्युक्त्यान्ते पठ्यन्ते—य एवं वेद (बृ. ४।१।२५) इति । अत्र हि पाप्म-

११ तरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यमुच्यते । ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात् ।
आत्मयोगोऽतिप्रसङ्गः नु ब्रह्मवद्भूतेर्भूतिहेतुत्वमुच्यते । परं ब्रह्मेतद्यो धार-
यतीत्युपक्रम्य भजति सोमृतो भवतीति । अत्रापि मुक्तो भवति संसृतेरिति ।
एतद्विषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते । एतावान्परं संदेहः । य एवं
वदति स पाप्मानं तरति (नृ. ता. पू. २।१) इति वचनाज्ज्ञानदशा-

यामपि पापसत्त्वं वाच्यमन्यथा तरणासंभवापत्तेः । एवं सति भक्तिदशाया-
मध्येवमेव न वेति भवति संशयः । तत्र श्रुतावशिेषेण पापनाशश्रवणान्मु-
क्तिपूर्वकाले पापनाशावर्यभावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थेऽपि तथेति
न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सपराय इत्यादि ।

- ५ सपरायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः । अथवा परः पुरुषोत्तमस्त-
स्यायो ज्ञानम् । तथा च सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञान येन स सपरायो
भक्तिमार्ग इति यावत् । अथवा परे पुरुषोत्तमेयनमयो गमनं प्रवेश इति
यावत्तथा च सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । ज्ञानमार्ग-
क्षरमाप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तममाप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितुमेवं
१० फथनम् । अतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः । ब्रह्मभूतस्य भक्ति-
लाभानन्तरं—भक्त्या मामभिजानाति (भ. गी. १८।५५) इति भगव-
द्वाक्यात्पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात्तथा । एवं सति—मुक्ता-
नामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः परान्तात्मा कोटिष्वपि
महामुने । (भा. ६।१४।५) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् (ब. सू. १।३।९)
१५ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे
भक्तिः प्रजायते ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजम् । वैष्णवत्वं
समेतकश्चित्सर्वपापक्षयादिह ॥ इत्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्ति-
संभवाद्भक्तस्य त्रैव्यपापादेरभावान्न ज्ञानमार्गीयितुम्यतेत्यर्थः ।

- ननु—य एव वेद (नृ. पू. ता. २।१) इति सामान्यवचनात्पुरु-
१० षोत्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत्तत्राह । तथा अन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमिति
पापवन्तोऽप्ये भक्तिमार्गीयिभ्योन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हि शब्देन
ज्ञाप्यते ॥ ३।३।२७ ॥

- ननु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां—दुःसहस्रेष्वविरहतीव्रतापधु-
ताशुभाः । ध्यानप्राप्ताच्युताशेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः (भा. १०।२९।१०)
२५ इति वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्रवणात्पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इत्या-
शङ्कायामुचरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ ३१३२८ ॥

- छन्द इच्छा तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्व पापनाशो यः स भगवदिच्छाविशेषतोतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकातत्राशनिरूपक-
यश्चनयोरविरोधाद्धेतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाश आवश्यक इत्यर्थः । एवं सति
५ भक्तेः पूर्वमेव तत्राश औत्सर्गिकः । स कचिद्विशेषेच्छयापनो-
यत इति भावो ज्ञापितो भवति । अत्रेच्छाविशेषे वक्तव्यबहुत्वेपि किंचि-
दुच्यते । विकीर्णितलीलामध्यपातिभक्ता न सोपधिलेहवत्पो न सगुण-
विग्रहा न वा सुकृतादियुक्ता इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्ताद्विपरीतध-
र्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वप्रभौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव
१० तां दशां नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति । न हेतावता
सार्वदिक एवायं भावो भवति । न हि मन्त्रप्रतिबद्धराकिरामिरदाहक
इति तत्स्वभावत्वमेव तस्य सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यम् । एतच्च श्रीभाग-
वतदशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ ३१३२८॥६ ॥

७ गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणम् ।

दम्प.

- १५ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३१३२९ ॥

- ननु—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे श्योमन्
(तै. २।१) इति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यते-
यनाय (तै. आ. ३।१३) इत्यादिश्रुतिभिरुक्तस्वरूपब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष
इत्युच्यते । एतेनैव वृणुते तेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) इति श्रुत्यात्मी-
२० यत्वेनाङ्गीकारात्मकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात्तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवे-
शाद्भक्त्येव स इत्युच्यते । किं च । भक्त्या मामभिजानाति (भ. गी.
१८।५५) इत्युक्त्वा—ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्
(भ. गी. १८।५५) इति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गेऽपि पुरुषोत्तम-
ज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते । ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेति विरोधः ।
२५ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः (न ज्ञानं न च वैराग्यं

- प्रायः श्रेयो भवेदिह (भा. ६।१४।६) इति वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमप्युच्यते । तथा चैवं मिथः श्रुत्योः स्मृत्योश्च विरोधान्नैकतरनिर्धारः समवति । न च ज्ञानेनैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः । ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्यभिप्रायेति वाच्यम् । विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मु-
- ५ त्तिसाधनं कतमज्ज्ञानमित्यनिश्चयात् । न च श्रौतत्वाविरोधात्समुच्चय इति वाच्यम् । ज्ञानिनोक्षरे भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयासम्भवात् । तथैव विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमिति चेत् । न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतो लयस्थाननिर्धारासम्भवात् । अपरं च । ततो मां तच्चतो ज्ञात्वा (म. गी. १८।५५) इति वचनात् भक्तिमार्गे तच्चतो
- १० भगवज्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्तव्यम् । तथा च—मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोबलाः । ब्रह्म मा परमं प्रापुः सगाच्छतसहस्रराः (भा. १।१।१२।१३) इति वाक्यान्ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेस्तत्साधनत्वनिरूपकश्रुतिविरोधः । तथा च कचिज्ज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनोच्यते कचिद्भक्तिं कचिन्नोभयमपीत्येकतरसाधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने
- १५ मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्त आह । गतेरर्थवत्त्वमित्यादि । गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्व फलजनकत्वमुभयथा मर्यादापुटिभेदेनेत्यर्थः । अत्रायमारायः । एष उ एव साधु वरं कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति (कौ. ३।९) इत्यादिश्रुतिभ्यो भगवान् पुष्टिपूर्वकाल एवेतस्मै जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत्फलं दास्य इति विचारितवानिति तथैव भवति । तत्रोक्तरीत्या
- २० मुक्तिसाधनानुगमे हेतुरवश्यं वाच्यः । एव सति कृतिसाध्य साधनं ज्ञान-भक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते । ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्विहितानामपि स्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरुच्यते । तथा च य जीव यस्मिन्मार्गे-द्वीकृतवास्त जीव तत्र प्रवर्तयित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं सुस्थम् । अत एव पुष्टिमार्गेद्वीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्य मर्यादायामद्वीकृतस्य तदपेक्षित्व
- २५ च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन विपक्षे वाचकमाह । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधाद्धेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थ उपापादितः । एतेनैव—नेन भवणा-

- दिरूपा प्रेमरूपा च भाक्तिरविशेषण पापक्षय एवेदित्युत कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।
 तत्राधुनिकानामपि भक्तानां दुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चा-
 विशेषपक्षस्त्वसंगतः । अथ श्रवणादिरूपा पापे सत्यपि भवति । प्रेमरूपा
 तु तन्नाश एवेति विशेषो वाच्यः । सोऽपि प्रेमवतामप्यकूरादीनां मणिप्रसंगे
 ५ भगवता समं कापट्यकृतिश्रवणाज्जातीयानित्यपि शङ्का निरस्ता वेदि-
 त्तया । तथाहि मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैलक्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां
 मुगुक्षयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तदावृत्त्येवैव भगवति प्रेमापि न तु निरुपधिः ।
 कदाचिद्वस्तुस्वभावेन मुक्तीच्छानिवृत्तावपि तद्भक्तेः साधनमार्गायित्वाद्-
 अनिच्छतो भे मक्तिमर्षी प्रयुङ्क्ते इति वाक्यादन्ते मुक्तिरेव भवित्री ।
 १० आत्मिन्मार्गे श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः । पुष्टिभार्गेऽङ्गीकृते-
 स्त्वनुग्रहसाध्यत्वात्तत्र च पापादेरमातिबन्धत्वाच्छ्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च
 युगपत् पौर्वापर्येण वा वैपरीत्येन वा भवत्येव । अत्र श्रवणादिकमपि कलरू-
 पमेव । ज्ञेहेनैव क्रियमाणत्वाज्जायते विधिविषयः । न ह्यविद्यादिमुफत्यन्त-
 रूपमजनानन्दान्तरायरूपांश्चङ्कपाविरलविविधमहातरुगहनानां दहने
 १५ लोलुपस्यानुग्रहानलस्य तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं
 शक्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते । स्वपादमूलं भजतः पियंस्यत्यक्तान्यमावस्य
 हरिः परेशः । विकर्म यद्योत्पतितं कथंचिद् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः
 (भा. ११।५।४९) इति । विकर्म प्राक्तनं तद् दुःखदमिति । स्वयं च
 हरित्वेन दुःखहर्तृति धुनोत्युक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मवृत्त्यसं-
 २० भवात् । सांस्मिकं भक्तो भूतं न तु मया कृतमिति वद् वा यत्कृतं विकर्म
 तत्कथंचिदुत्पतितमित्युच्यते । त्यक्तान्यभावत्वेन गम्यत्सेवाग्न्यासंगेने-
 न्द्रयुग्राह्यपाण्डुराजवन्महदागमनायज्ञानं वा वक्रोक्तरूपे भक्ते विक-
 र्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा कथंचिदित्युक्तवान् । तेन तर्कितं विकर्मात्राप्य-
 भिप्रेतामिति ज्ञायते । एतादृशस्यापि यदि विकर्म भवेच्चदा तत्तिवृत्त्यर्थं न
 २५ तेनान्यत्कर्तव्यम् । भगवानेव हृदि निविष्टस्तद्वुनोति यत् इति । कदाचि-

त्वमकिबलस्फूर्त्या सदोषमपि जनं कृतार्थीकरिष्यामीत्यद्भीकुर्याच्चेद्भक्त-
स्तदैव हृदिस्थ एव तत्संसर्गजं दोषमस्यैतदद्भीकारेण तदोषमपि धुनो-
तीति सर्वपदेनोच्यते । चिरकालभोग्यमपि तत्क्षणैव नाशयति । तन्नाशने
कालादेरप्रतिबन्धकत्वमित्यपि ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तम् ।
१। मत्र भजनादिहृन्निवेशान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सत्यपि संभव इति
॥ ३।३।२९ ॥ ७ ॥

८ उपपन्नाधिकरणम् ।

उपपन्नस्तल्लक्षणाथोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३।३।३० ॥

ननु मुक्तिरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते । युक्तं चेत्तत् । संसृतेर्दुःखात्म-
१० कत्वात् तन्निवृत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात् । पुष्टिमार्मयिमक्तानां तु तदनपेक्षित्व-
मुच्यते । तदुक्तमथर्वणोपनिषत्स्वष्टादशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते । पर-
ब्रह्मतयो धारयतीत्यादेरन्ते सोमृतोभवतीत्यादि । एतव्ये किं तद्रूपं किं
रसनं कथं हेतद्भजनमित्यादिप्रश्नोत्तरं पठ्यते । भक्तिरहस्यमजनं तदि-
हामुत्रोपाधिनैराशयेनैवामुप्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति ।

१५ एतदत्र विचार्यते । मन्त्रावृत्तितदधिष्ठातृरूपध्यानावेरमृतत्वं फल-
मुच्यते । भजनस्वरूपं च यावत्फलनैराशयेन भगवत्यात्मनः कल्पनमि-
त्युच्यते । न च फलनैराशयेन भजनेष्यन्ते मुक्तिरेव भविषीति वाच्यम् । तं
यथा यथोपासते तथैव भवति तद्धेतान्भूत्वावति । इति श्रुतेर्मुक्तिसाधन-
त्वेन ज्ञात्वा भजतः सैव फलम् । स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन्
२० यो भजते तस्य तदेव फलमिति यतो निर्णयः संपद्यते । ये यथा मां
प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् (भ. गी. ४।११) इति भगवद्वाक्याच्च ।
अत एव रहस्यमजनं लक्ष्यमुक्तम् । तथा च श्रीतत्त्वभगवत्संवाधित्वयो-
रविरोधात् कतमो मरीयानिति संराये गूढाभिसंधिः पठति । मुमुक्षोः
सकाराद्रहस्यमजनकर्तृवोपपन्नः उपपत्तियुक्तः । तमेवोद्घाटयति तल्लक्ष-
२५ णार्थोपलब्धेरिति । तद्वक्ष्यो भगवत्स्वरूपात्मको योषः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप-

- स्तदुपलब्धेः । स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः । यथापि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति तथापि न प्रमोस्तदधीनत्वम् । भक्तिविरोधात् । प्रत्युत वैपरीत्यम् । भजनानन्दस्य तत् आधिक्यं तु—मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् (भा. ५।६।१८) दीयमानं न गृह्णन्ति विना भक्तेर्वनं
- ५ जनाः (भा. ३।२९।१३) नारायणपराः (भा. ६।१७।२८) इत्युपक्रम्य स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इत्यादिवान्यैरप्यवसीयते । अत एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन दासीत्वेन दासत्वेन लीलायां गुह्यत्वेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता भवति । न च महत्त्वदार्थस्वरूपाज्ञानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथाभ्रार्षीति वाध्यम् ।
- १० दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासंभवात् । अनुभवविषयीक्रियमाणत्वस्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादित्रये तुल्यदर्शित्वासंभवश्च । मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् (भा. ५।६।१८) इति वाक्ये भक्तेराधिपत्यं स्पष्टमेवोच्यते । तस्मान्मन्यूनार्थजिघृक्षोः सकाशात्पूर्णाधिपतान् महानिति युक्तमेवारयोपपन्नत्वम् । इममेवार्थं हृष्टान्तेनाह । लोक-
- १५ नाविति । यथा स्वाधीनभर्तृका नायिका तदवस्थाननुगुणगुह्यवित्तादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः ।

- अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्लक्षण उद्भूतमाक्तिभावः स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्ववत् । भगवत्माकट्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत इति तथा । एतेन ज्ञाप्यं हि
- २० ज्ञापकादधिकं भवति । एवं सति यज्ज्ञापकं परमकाष्ठापन्नं वस्तु पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कथं वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३।३।३० ॥ ८ ॥

९ अनियमाधिकरणम् ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दा-

२५ नुमानाम्याम् ॥ ३।३।३१ ॥ ॥

अधर्वणोपनिषत्सु पठ्यते । परब्रह्मतयो धारयति रसतिं भोज

- ध्यायते प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशत्याचरति सोमृतो भवति सोमृता भवति (गो. पू. ता. १) इति । तत्र धारणादीनां समुदितानामेवामृतसाधकत्वमुत प्रत्येकमपीति भवति संशयः । अत्र धारणादिसाधन-
 कलापमुक्त्वा फलमुच्यते इति समुदितानामेव मुक्तिसाधकत्वम् । उपलक्षणं
 ५ चैतच्छ्रवणादिनवविधमर्चीनामप्येवमेव तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह ।
 अनियम इति । समुदितानामेव तेषां फलसाधकत्वमिति नियमो नास्ती-
 त्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । सर्वासामविरोध इति । चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं
 मुक्तो भवति संसृतेः (गो. पू. ता. २) इति श्रुत्या चिन्तनमा-
 त्रस्य तथात्वमुच्यते । पञ्चपदीं जपन् इत्याद्युक्त्वा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्म
 १० संपद्यते (गो. पू. ता. २) इति श्रुत्या कीर्तनमात्रस्य तथात्व-
 मुच्यते । तथा च प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात् । एवं
 सति परब्रह्मतयो धारयतीत्यादिषु सोमृतो भवतीति पदं प्रत्येकं संबध्यत
 इति ज्ञेयम् । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव
 तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं
 १५ समुदितानामेव तेषामिति चेत् । नैवम् । योर्थो यत्प्रमाणैकसमाधिगम्यः स
 तेन प्रमाणेन यथा सिध्यति तथा मन्तव्यः । दण्डादेस्तथात्वं प्रत्यक्षेण
 गृह्यते इति तत्र तथास्तु । प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकराज्यसमाधिग-
 म्यम् । श्रुतिस्तूक्तैव । न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णायको भव-
 तीति वाच्यम् । अलौकिकेर्षे लौकिकस्यासामर्थ्यात् । अन्यथा ब्रह्मणा
 २० मनसैव प्रजाजनने निषेकादिकमपि कल्प्येत । स्मृतिरपि—केवलेन हि
 भावेन गोप्यो भावः स्वर्गा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामी-
 पुरंजसा ॥ (भा. ११।१२।८) एतावान् सांख्ययोगाभ्याम्—इत्युप-
 क्रम्यान्ते नारायणस्मृतिरित्याधिरूपैवमेवाह । इममेवार्थं हृदि कृत्वाह
 सूत्रकारः । शब्दानुमानाभ्यामिति । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । ते चोक्ते ।
 २५ एतेन सूत्रकारस्यान्योप्यनुरागोस्तीति भाति । यत्रोक्तसाधनस्तोमसंपत्तिरे-
 कस्मिन् भवेत्ति तत्रैकैव मुक्तावितरसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवण-

कीर्तनस्मरणानां मुक्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे युगपदपि संभवादन्यथासिद्धि-
संभवे विनिगमकामावादेकेनैव मुक्तिरिति न नियमोतः प्रत्येकसाधकत्व-
बोधिकानां सर्वासां श्रुतीनां मिथो विरोधः । तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्वत्रैव
तथास्त्वित्याशङ्क्य बाधकमाह । शब्दानुमानाम्यामिति । पूर्ववत्तत्र प्रत्ये-
कमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः । यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं
तत्र किमु वक्तव्यं समुचितानां तथात्व इति भावः । तेन श्रुतिः प्रयोगो-
यमिति ज्ञेयम् ॥ ३।३।३१ ॥-९ ॥

१० आधिकारिकाधिकरणम् ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३।३।३२ ॥

- ११ पूर्वं मुमुक्षुभिर्मुक्तिसाधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्धर्माणां मुक्ति-
साधनमकारो विचारितः । अभुना तु भगवान् स्वविचारितकार्यं लौकिके-
श्वर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन जीविन तत्कारयति स
जीवस्तेर्धमेर्मुक्तो भवति न वेति विचार्यते । तत्र जीवकृतमग्नद्विषयक-
धर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवद्दीयानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरा-
१५ मेव । तेषां स्वकृत्यसाध्यत्वेनाविधियत्वात् तत्साधनेष्वपवेशोपीति संदेहे
निर्णयमाह । यावदित्यादि । यस्मिन् जीवे यत्कार्यसाधनार्धमधिकारो
भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनक्षमस्तास्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितास्त
आधिकारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यसंपत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनामिति
तावदेव तेषां तास्मिन् स्थितिरित्यर्थः । एवं सति तत्संपत्तौ सोऽपि निवर्तत
१० इति तत्संपत्तिर्धर्मो धर्मा अपि निवर्तन्त इति मुक्तिर्यन्तं न तेषां व्यापार-
संभवे भगवता तथैव विचारितत्वान्मुक्तिस्तु भवत्येवेति भावः । यत्र-
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संपाप्तिं प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति
परं पदम् ॥ इति वाक्यं तन्वाकल्पान्तं येषामधिकारः सप्त-
विंशतिनां तद्विषयकमिति ज्ञेयम् । अन्यथा भगवद्वाधिकारसामर्थ्यस्य
२५ भरतस्य स्वाधिकारसमाप्तिं मुक्तिं न वेदेत् । कृतात्मान इति पदात्तेषा-

भूि भगवति कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे न्यापिवैकुण्ठे
प्रवेश उच्यते न त्वाधिकारिकमुनेः ॥ ३१३२ ॥ १० ॥

११ अक्षरधियामित्यधिकरणम् ।

अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतस्तद्भावाभावाभ्यामौपासन-

वत्तदुक्तम् ॥ ३१३३ ॥

- ननुक्ताधर्वणोपनिषद्वाक्यैर्ममवद्धर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते ।
श्रुत्यन्तरेषु—तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय
(श्वे. ३।८) ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । तरति शोकमात्मावित् । (छां.
७।१।३) ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । इत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधन-
१० त्वमुच्यते । भुतिन्वाविशेषादुभयोस्तथात्वे कारणवैजात्ये कार्यवैजा-
त्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च तदसंभवात्—भक्त्या मामभिजानाति (भ.
गी. १८।५५) इति वाक्याद्भक्ता ज्ञानस्यापि संभवाज्ज्ञानेनैव
मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तम-
प्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वाच्चद्भजनस्यैव तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वाह ।
१५ अक्षरधियामित्यादि । तुराब्दः पूर्वपक्षनिरासे । वाजसनेयके श्रूयते ।
एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणम् अभिवदन्त्यस्थूलमनसु (बृ. ३।८।८) इत्यादि ।
तथाधर्वणे च । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते (मुं. १।१।५) इति
तेन ज्ञानमार्गेक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकाणि
नेति निश्चीयते । ब्रह्मविद्यामोति परम् (ते. २।१) इति धृतावक्षरब्रह्म-
१० विदोक्षरात्परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चोत्तमः (भ. गी. १५।३८)
इति ममवद्वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भक्त्या मामभिजानाति
(भ. गी. १८।५५) इति वाक्ये मामिति पदात्पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमु-
च्यते न त्वक्षरविषयम् । किञ्च ब्रह्मभूतस्य भक्तिप्रामोकेस्तस्य चानन्दा-
शाविर्भावात्मकत्वात्तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात्तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात्
२५ पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । एवं सत्यक्षरविषयिणीनां धियां श्रुतो

- मुक्तिसाधनेषु योवरोधः प्रवेरानं गणनेति यावत् स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्यां पुरुषोत्तमसंबन्धिसंबन्धे मुक्तिरिति सामान्यम् । मर्यादामार्गेद्वि-
कृतानां—ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काहति । समः सर्वेषु भूतेषु
मद्भक्तिं लभते पराम् (भ. गी. १८।१४) इति वाक्याद् ब्रह्मभावा-
५ न्तरमेव भगवद्भावसंभवात्तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशाच्चत्र परम्परोपयोगो ब्रह्म-
भावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः । यस्तुतस्तु पुरुषोत्तमभक्तिरेव मुक्ति-
रिति भावः । नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केषां-
चित्तत्रैव लयः । केषां चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र
हेतुं दृष्टान्तेनाह । ओषसदवदिति । उपसदाख्यकर्माणि तानूनप्त्रस्पर्शा-
१० रूपमोषसदं कर्मास्ति । तत्रातिध्यायां धीवात् सुधि चमसे वा यदाज्यं
चतुरवतं वा समवद्यति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते । अनाधृष्टमस्ति (तै. सं.-
१।२।१०) इति मन्त्रेण षोडशाप्यृष्ट्विजो यजमानेन सह तानूनप्त्रं
समवमुरान्ति—अनु मे दीक्षाम् (तै. सं. १।२।१०) इति मन्त्रेण यज-
मानस्तत्समवमुरान्—यमृत्विजं कामयेतार्यं यज्ञं यशसमृच्छेदिति तं पथम-
१५ मवमरीयेत् (आ. सू. १।१।१।४) इति श्रूयते श्रुतौ कल्पे च । अत्र
सर्वेषामृत्विजां तानूनप्त्रावशेषेपि यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव
तथा कृतिर्नैतरेषु । न हि तत्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरिति पर्यनुयोगः
संभवत्येवमिहापीत्यर्थः । ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसंबन्धित्वेन तस्या-
सिहेतुत्वमेवमक्षरस्याप्यस्त्वित्याशङ्का तु निखिलासुरजीवितमः पुद्गलिरा-
२० सक्तेन यदुवंशोक्त्याचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्वतो वक्तुमुचितेत्या-
शयेनाह । तदुक्तमिति । भगवद्गीतास्त्विति शेषः । तत्र—यदक्षरं वेदविदो
वदन्ति (भ. गी. ८।११) इत्युपक्रम्य—स याति परमां गतिम् (भ. गी. ८।१३)
इत्यन्तेनाक्षरप्राप्त्युपायमुक्त्वा—अनन्यचेताः गतवत् (भ. गी. ८।१४)
इत्यादिना स्वप्राप्त्युपायं विलक्ष्यं ध्यात्वा भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं
२५ पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह । सहस्रयुगपर्यन्तम् (भ. गी. ८।१७) इत्युपक्रम्य
प्रभवत्यहरागमे (भ. गी. ८।१८) इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा—परस्त-
स्मात्तु भावोन्यः (भ. गी. ८।२०) इत्युपक्रम्य—तद्धाम परमं मम

- (भ. गी. ८।११) इत्यन्तेनाक्षरस्वरूपमुक्तम् । अत्र पूर्वं क्षरस्वरूप-
मुक्तिमिति-परस्तरमाहु (भ. गी. ८।१०) इत्यत्र क्षरादेव परत्वमु-
च्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरमार्शित्वाचस्यैव पूर्वमुक्तत्वात् । अत एवाक्षरव्यावर्त-
कस्तुराच्च उक्तः । एतेन नित्यत्वेन क्षरणाभावादक्षरशब्देन जीव एवो-
१५ च्यते न तु पुरुषोत्तमाधिष्ठानभूतो जीवातीति इति निरस्तम् । यं प्राप्य
न निवर्तन्ते (भ. गी. ८।११) इति वाक्याब्जिवे तथात्वासंभवात् ।
नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवेक्यत्वापत्तेश्च । इत एव ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्ति-
रेव मुक्तिरिति ज्ञेयम् । ततोनिवृत्तेः । पुरुषः स परः पार्थ (भ. गी.
८।१२) इत्यनेनाक्षरात्मरस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वमुक्तम् । तेन ज्ञान-
१० मार्गीयाणो न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । यस्यान्तःस्थानीत्यनेन
परस्य लक्षणमुक्तम् । तच्च मूर्त्तादिप्रसंगे श्रीषोक्तेश्वरे स्पष्टमुच्यते ।
तेनाक्षरोपासकानां न पुरुषोत्तमोपासकत्वम् । तद्विषयकश्रवणादेरभावा-
दिति भावः । अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् (भ. गी.
८।११) इति वाक्यात्-स याति परमां गतिम् (भ. गी. ८।११)
१५ इत्यत्राक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः । किं । तत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते ।
यस्मिन्निदं स च विचेति सर्वं यस्मिन्देवा अधिविभ्वे निषेदुः । तदेव
भूतं तदु भगवमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । येनावृते खं च दिवं महीं
च येनावृत्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तः समूद्रे कवयो वयन्ति
यदक्षरे परमे प्रजाः (तै. सं. १०।१।१) इति । अत्राक्षरात्मकत्वेन
१० क्षरात्मकादाकाशात् परमे व्योम्नि भक्तानां हृदयाकाशा इति यावत् । तत्र
प्रकारामानमित्यर्थात् । अत एव-ब्रह्मविदामिति परम् (तै. २।१)
इत्युपक्रम्य-सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहराणं परमे व्योमन्
(तै. २।१) इत्येतदुपनिषत्स्वेव पठ्यते । यदक्षरे परमे प्रजा इति पद-
मवयन्ति इत्यनेन संबध्यते । अत्र प्रजापदाद्यापि वैकुण्ठात्मको लोको-
१५ क्षरपदेनोच्यत इत्यवगम्यते । अत एव-न यत्र माया (भा. २।१।१०)
इत्यादिना श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते । एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं
निश्चीयते । इतोऽप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते । एवं सति सामान्यं

भगवद्विभूतिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्ता । उक्तीत्या-
त्र स्थितिरिति यावत् । ताभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यप्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३।३।३३ ॥

इयदात्मननात् ॥ ३।३।३४ ॥

- ननु संग्रहनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविरोधादक्षरे ब्रह्मणि तथे पुंस्त्वं
५ पौत्तमे भवेत्तान्मयूनतोर्की को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । इयदिति परिमा-
णवचनम् । तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः । अवेदं ज्ञेयम् । तैत्तिरीयोपनि-
षत्सु—संपानन्दस्य मीमाञ्सा भवति (तै. २।८) इत्युपक्रम्य मानुषमो-
नन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजाप-
तिपर्यन्तस्पोक्तोच्यते । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण
१० आनन्दः (तै. २।८) इति । एवं सतीत्यत एतावदक्षरानन्दस्य सावधि-
कत्वेन श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवस्थानानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे
कथनाद्यधोक्तिरिति ॥ ३।३।३४ ॥ ११ ॥

१२ अन्तरा भूतग्रामयदित्यधिकरणम् ।

अन्तरा भूतग्रामयत्स्वात्मनः ॥ ३।३।३५ ॥

- १५ अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि ।
भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति न वेति विचार्यते ।
सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात्तद्भवतीति पूर्वः पक्षः । तथात्वेऽपि—सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः (बृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतिभिर्विषयेषु ज्ञानम् । न तु तथेति
सिद्धान्तः । अत्र तथा ज्ञानाभावस्यावश्यकत्वात् विपर्ययिते बाधकमाह ।
२० पूर्वश्रिन्मुने ब्रह्मानन्दाद्भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स तु भगवद्-
स्तत्प्रवचयकोर्ध्वं प्रमुखा न संपाद्यते । स्वात्मत्वेन ज्ञानं च भजनान-
न्दान्तरापरूपम् । यद्येतत्संपाद्येत न दद्यादग्रेन्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन
ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न संगवतीत्याशयेनाह । अन्तरा स्वात्मन इति ।

भगवता भक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन
ज्ञानं तद्भजनानन्दानुभवेन्तस्य व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशो जीवे
तत्र संपाद्यत इत्यर्थः । तत्संपादनस्य सर्वपेवासंभावितत्वं हीनत्वं च
ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतग्रामवदिति । उक्तभक्तस्य विग्रहोऽप्यलौकिक
५ इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न संभवति । हीनत्वात्तयेत्यर्थः । अथवा
लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपञ्चादिव्यङ्ग्यानन्दानुभवे बाधकस्तथा भजना-
नन्दानुभवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३।३।३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३।३।३६ ॥

- ननु भक्तेष्वप्युद्धवादिषु ज्ञानोपदेशाः भ्रूयते । स चात्मब्रह्माभेद-
१० ज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः स्यादिति तन्म-
न्ताव्यमेव । एवं सति भक्तिमार्गाज्ञानमार्गस्योत्कर्षश्च सिध्यतीत्याशङ्क्य
परिहरति । उपदेशान्तरवदिति । न ह्यभेदज्ञानाद्योपदेशाः किंतु यथाधि-
मस्वर्गापवर्गाख्यपारलौकिकानन्दफलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्का-
रार्थं गायत्र्युपदेशाः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि भूतादि-
१५ भिरपि नोपहतं भवति । यथा वा योगोपदेशासंस्कृतस्य वपुरमचादिभिर्ना-
पहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविषययोगमादात्मक-
त्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादतिकरालत्वेन कदाचित्तद्भावोदये तेन भक्त-
वपुरादेस्तिरोधानेऽग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति तान्निहृत्पथं
ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तद्वपुरादिकं भगवता क्रियते । न त्वात्माभेद-
२० ज्ञानं भगवतोर्भिन्नमित्यर्थः । अन्यथोपदेशानन्तरं वदरीं गच्छन् विदुरं
प्रति-इहागतोहं विरहातुरात्मा (भा. ३।४।२०) इति न वदेत् ।
एवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयम् । अत्रोपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्न-
मुपदेशान्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदो-
पदेश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्वीयानन्दं भक्तिभावप्रतिबन्धनि-
२५ रासापेव सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति । अथोपदेशान्तरवदित्यस्याय-
मर्थः । शरीराद्यव्यासवत्तद्विन्न आत्मा तत्त्वं न तु शरीरादिरित्युपदेशो
ज्ञानमार्गे यथा क्रियते तेन शरीरादावात्मनुद्धवा यः सेहादिः सोपगच्छति ।

तथात्र सर्वेषामात्मनो हात्मा । य आत्मनि तिष्ठन् इत्यादि-
 भ्रुतिसिद्धो जीवात्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते । तेन पुरुषोत्तमे
 निरुपधिः मेहस्तत्संबन्धित्वेनात्मनि स सिध्यति । यद्यप्येवं भावः पूर्वम-
 न्यासीदेव । तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेतिषमोदो वाढ्यं च
 ५ भवतीति तथा । नैतावता जीवभेद आयाति । अग्रे जीवनसंपत्तिरेवोपदे-
 शकार्यं न तु तेन पूर्वभावोपमर्दः संभवतीति सारम् । तेन ज्ञाने सर्वा-
 धिक्यं मन्वानाय भक्तिबलप्रदर्शनं च सिध्यति ॥ ३१३१६ ॥

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३१३३७ ॥

- ननु-तपोहं सोऽसौ सोऽहम् (ऐ. आ. १।१२।२) इत्येतेरे-
 १० यके तैत्तिरीयके च-अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि (म. ना. ५।१०) इति
 पठ्यते । अत्र मध्यस्थं ब्रह्मपदमुभयत्र संबध्यते । तेनावृत्त्या व्यतिहारोतो
 ब्रह्मभेदः सिध्यति । तथा लीलापच्यपातिभक्तानामपि-वृष्णोऽहम्
 कृष्णः इति भाव उल्लेखश्च श्रूयते । अतस्तदभेदज्ञानं भक्तिकल-
 मिति पम्फुल्यमानं प्रतिवादिनं तत्स्वरूपं बोधयति । रसात्मक-
 १५ त्वाद्भक्तेः संयोगविषयोऽगात्मकत्वाद् द्वितीयभावोद्वेगे यथेतेरुपला-
 पादयो व्यभिचारिभावास्तथातीविगादभावेन तदभेदस्फूर्तिरप्येकः स च
 न सार्वदिकरतदा स्वात्मानं तत्त्वेन विशिंपन्ति तं च स्वात्मत्वेन । सोऽत्र
 व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः । अपरं च । उद्देश्यविधेयभावस्फूर्तिं न ह्यद्वैत-
 ज्ञानमस्ति किंतु भावनामात्रं भक्तानां तु विरहभावे तद्वात्मकत्वमेवास्पर्शं
 २० स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्वन्त्येतदथा तथा श्रीभागवतवशमस्कन्ध-
 विवृती प्रपञ्चितमरभाभिः । एवं सति मुख्यं यद्वैतज्ञानं तद्भक्तिभावेक-
 वेदान्यभिचारिभावेभेकतएदिति सर्पपस्वर्णाचलयोरिव ज्ञानभक्तयोस्तार-
 तम्यं कथं वर्णनीयमिति भावः ॥ ३१३३७ ॥ १२ ॥

11-ख reads व्यतिहारतो for व्यतिहारोतो ।

13-C reads उन्मेषश्च for उल्लेखश्च ।

20-C reads तत्तल्लीलां for तल्लीलां ।

१३ सैव हीत्यधिकरणम् ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३१३।३८ ॥

अथेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशामदमादयो विधीयन्ते न वेति । फलोपकार्यन्तरद्वसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रा-
 ५ दुर्भावसंभवाद्विधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तादृशस्य ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्माद्धेतोः सैव भक्तिरेव सत्यादिसर्व-
 साधनरूपा । तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिस्ते भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमेषन्त इत्यर्थः ॥ ३१३।३८ ॥

१० कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३१३।३९ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तम् । तदादर्चार्थमधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि भगवत्संबन्धान्मुक्ति-
 साधकत्वमुच्यते । भक्तिस्तु विहिताविहिता चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञान-
 युतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहात्मिका विहिता । अन्यतोप्राप्तत्वात्कामाद्यु-
 १५ पाधिजा सा त्वविहिता एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधकत्वमि-
 त्याह । इतरत्र विहितभक्तैरिति शेषः । कामाद्युपाधिजस्नेहरूपायां कामा-
 येव मुक्तिसाधनमित्यर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आविपदात्
 शुभत्वसंबन्धित्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोराविशेषाद्
 द्वेषादिरपि संगृह्यते । तेन भगवत्संबन्धमात्रस्य मोक्षसाधकत्वमुक्तं भवति
 २० तत्र विहितभक्तावित्यर्थः । शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता गृहाः । सर्वनिवे-
 दनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवती-
 त्यर्थः । एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेति ज्ञापनाय्यतनपदम् । तेषु तथा
 प्रयोगप्राचुर्यात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपश्वादयः संगृह्यन्ते । एतेन ज्ञाना-
 दिमार्गादुत्कर्ष उक्तो भवति । बाधकानामपि साधकत्वात् । माहात्म्यज्ञा-
 २५ नपूर्वकस्नेहे सत्येव भवन्ति ज्ञाने कामोपि संभवतीति ज्ञापनाय
 चकारः ॥ ३१३।३९ ॥ १३ ॥

१४ आदरादित्यधिकरणम् ।

आदरादलोपः ॥ ३।३।४० ॥

- ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः करणासंभवादन्यतरबाधे प्राप्ते कस्य स्यान्न कस्येति स्यात्सं-
 ५ रायः । तत्र कर्मणां स्वस्वकाले विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितर-
 घातधाश्रवणाद् अन्यदापि तत्कृतिसंगवात् सावकाशत्वेन तेषामेव बाधो
 युक्तो न तु निरवकाशानामिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आद-
 रादिति । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीये पठ्यते । ॐ इति प्रतिपद्यत एतद्दे-
 यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषां वागेतत्परममक्षरं तदेतदृचाभ्युक्तमुच्यते अक्षरे परमे
 १० व्योमन् यस्मिन् देवा अधिनिश्चे निषेदुर्यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य
 इत्तद्विदुस्त इमे समासते (श्वे. ४।८) इति । अत्र ऋक् संवन्धित्वेन
 वर्णात्मके । वस्तुतस्तु परमव्योमात्मके अक्षरे ब्रह्मण्योद्गारे वर्तमानं तल्लो-
 कवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद किमुचा करिष्यतीत्यनेन तदज्ञाने
 वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते । एवं सति तदुक्तकर्मणोपि तथात्वमा-
 १५ याति । एतेन—भक्त्या मामभिजानाति (भ. गी. १८।५५) इति वाक्यात्
 परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव
 वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति । अत एव श्रीभागवते-
 न्युक्तम्—ऋपयोपि देव गृह्यन्त्यसंगविमुक्ता इह संसरन्ति (भा. ३।१।१०)
 इति वा अन्वये निदर्शनम् । यं इत् ईश्वरत्वेन तत्पूर्वोक्तं परं ब्रह्म
 २० विदुस्त इमे भक्ताः सर्वापेक्षया सम्यक् प्रकारेण भगवन्निष्कटे श्रीमोकुल-
 नेकुण्ठादिष्वासत इति । तेनान्येषां सम्यगसत्त्वमर्थाक्षिप्तं भवति । पुरः-
 स्थितार्थवाचीदंशब्दप्रयोगेण चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेरभिमतमिति ज्ञायते ।
 ऋक्शाखायामपि—तमु स्तोतारः पूर्य यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिप-
 र्तनं । आस्य जानन्तो नाम चिद्विविक्तं महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे
 २५ (ऋ. २।२।२६) इत्याद्युगिरन्येभ्यो धर्मेभ्यः सक्ताशाद् भगवद्धर्मेष्वादरः
 श्रूयते । इति तेषामलोप एवेत्यर्थः । एतेनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादि

यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । करणेपि वैयर्थ्यात्तदपरिहारात् । एवं सति यदकरणे प्रत्यवायकयनं तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ३१३४० ॥

नन्वेवंतात्पर्यकत्वे श्रुतेरुपनयनादिवत्कर्मोपयोगित्वं भक्तितज्ज्ञा-
नयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं न तु भक्तेः सिध्यतीत्याराद्धं
भक्तितज्ज्ञानावश्यकत्वमनोधकश्रुतितात्पर्यमाह ।

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ३१३४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेन उपस्थितेपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्येतं तदा
स्वदुक्तं स्यान्न त्वेवं किंतु भयोर्युगपत्करण उपस्थिते बलाबलविचारे क्रिय-
माणेत आदराद्धेतोस्तद्वचनाद्भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपवचनात् कर्मा-
द्धत्वमेतेषां सिध्यतीत्यर्थः ॥ ३१३४१ ॥ १४ ॥

१५ तन्निर्धारणाधिकरणम् ।

तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः

फलम् ॥ ३१३४२ ॥

अथेवं विचार्यते । पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्तव्यं न वेति । तत्र
मार्गत्रयफलात्मके तास्मिन् संपन्ने पुनस्तस्य स्वतोपुरुषार्थस्य करणमप्यो-
जकमिति न कर्तव्यमेवेति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तन्निर्धारणे-
त्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्विवि-
ध्यम् । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशस्य न कर्मकरणं संभवति ।
अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पश्यते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न
विभेति कुतश्चन (तै. २।४) इति । एतद् ह वाच न तपति
किमहं साधु नाकरवम् । किमहं शापमकरवम् इति (तै. २।९)
इति । श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमन्वरीयोद्धवपाण्डवादीनाम् ।
एवं सत्युभयविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्धार-
यति स करोति य एतद्विपरीतं स न करोति । यथा शुक्रजडादिः ।

- एतन्निर्धारश्च भगवदधीनोतो भक्तेष्वपि तन्निर्धारणानियमोतः कर्म कर्तव्य-
मेवातन्निर्धारणे त्वाधुनिकानाम् । एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सर्वेहवता च
कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् । तत्रोभयोः फलं वेदज्ञादावायस्याह । तद्वृष्टेः ।
तस्यां भगवादिच्छाया दृष्टिज्ञानं यस्य स तथा । तस्य जीवकृतकर्मफलात्
५ पृथग् भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत्फलं वेदभर्यादारंशां लोकसंग्रहश्च तत्फलं-
मित्यर्थः । हिशब्देन-सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तं पातकं श्रिकीर्णलोकसंग्रहम् (भ. गी. ३।२५) इति भग-
वद्वाक्यरूपोपपत्तिः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कामसंगावि-
र्जितचित्तमालिन्धेन भगवत्सान्निध्ये प्रतिबन्धः स्यात् । तन्निवृत्तिस्तत्कृ-
१० तं कर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृतेरावश्यकत्वं मु-
क्तम् । सर्वात्मभाववती-न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्व-
(भा. १।१।२०।३१) इति भगवद्वचनाद्विधेयाभावादसंभवाच्च कर्मज्ञानं-
योर्विहितभक्तेष्व करणं न संभवतीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षापूर्णाया
तदनुवृत्तिरिति । तस्मिन्धर्मिण्येव न तु धर्मेष्वपि दृष्टिर्वस्य स तथा । दृष्टिप-
१५ देन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेनान्यविषयकदर्शनभ्रवणादिज्ञानाभावं उक्तो
भवति । एतादृशस्य प्रभुसंगममात्रमपेक्षितम् । तत्र भगवदुक्तं स्वतन्त्रमाधि-
कृत्य भक्तस्य संगमसमयनिर्धारो भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति
तन्निर्धारणानियमः । एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरूप-
माह । पृथक्फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वादनुभवैकवेद्यत्वान्मोक्षान्तं
२० यत्फलं शास्त्र उक्तं तस्माद्विज्ञमित्युक्तम् । अन्यत्र हि धर्माणां साधनत्वं
यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्तैवेति हिशब्देनाह । ज्ञान-
मोक्षादिना तद्भावाप्रतिबन्धश्च फलमित्यर्थः । प्रासंगिकमेतत्सूत्रम्
॥ ३।३।४२ ॥ १५ ॥

१६ प्रदानवदित्यधिकरणम् ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ३।३।४३ ॥

- अथेदं विचार्यते । सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो न वेति । तत्र पुराणे—तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य (भा. ११।१२।१४) इत्युप-
क्रम्य—मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे
ल्लुक्तोभयम् (भा. ११।१२।१५) इति वाक्ये मुक्त्यात्मकाकुतोभय-
साधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं
गम्यते । अतः साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तं वक्तुं तदुप-
देशस्वरूपमाह । प्रदानवदिति । यद्यर्थं साधनोपदेशः स्यात् स्यात्तदा
साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं न त्वेवं किंतु तदुक्तं
भगवदुक्तम् । प्रदानवत् । प्रकृतं दानं वरदानमिति यावत् । तद्वदेवेत्यर्थः ।
१० वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिध्यतीति । तथा शत्रुसंहारमयादिनापि
शरणप्राप्तिर्भवति तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं किंतु तन्निवृत्तेरेव । प्रकृतेपि
सर्वात्मभावे स्वरूपमामिबिलम्बासहिष्णुत्वेनात्यार्त्या स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या
तद्भावस्वभाव्येन गुणगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा
प्रभुमेव शरणं गच्छत्येतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुदुर्लभं प्रदानवदिति ।
१५ भक्त्येष्टेऽपि सौख्यं हि वरो भवति । सर्वात्मभावस्यानुभवेकवेद्यत्वेन पूर्वम-
ज्ञानेनेष्टितत्वासंभवेपि स्वत एव कृपया दानमितिवदित्युक्तम् । अथवा
सर्वात्मभावेन मां याहीति संबन्धः । यद्वा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव
व्याकृतिः । तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भावमात्मा
प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः
१० (मुं. ३।२।३) इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनासाध्यत्वमुच्यत इति
तत्तर्कदेवेत्यर्थः ।

भगवदुक्ताकुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः । किंतु यतो वाच इत्या-
दिनानन्दस्य स्वरूपमुक्त्वा—आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन
(तै. २।४) इति श्रुत्युक्तं यत्पूर्वोक्तं रसात्मकपुरुषोत्तममजानानन्दानु-
२५ भवोत्तरकालीनमकुतोभयं तदर्थः ॥ ३।३।४३ ॥ १६ ॥

१७ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ३।३।४४ ॥

- ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेऽपि वरणकार्यं स्यादुत तज्जिह्वा-
चाविति संशये प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वाच्चानिवृत्तमेव तथेति ।
५ पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गेत्यादिना । सामोपनिषत्सु नवमे प्रपाठके
सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्या ब्रह्मविद्योपदेशार्हा न भवतीति
ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिकारं च ज्ञातुं—यद्वेत्य तेन मोपसीर्द्धं
(छां. ७।१।२) इत्युक्तो नारदः स्वयं विदितमृगवेदादिसर्वविजुनविद्या-
न्तमुक्त्वा—सोहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि (छां. ७।१।३) इति स्वाधि-
१० कारमुक्त्वाह—नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दशोभ्यस्तरति शोकमात्मवि-
विति सोहं भगवः शोचामि तं मां भगवान्छोकस्य परं पारं तारयतु
(छां. ७।१।३) इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्
भूयो वदेति पृष्ठो भूयःपदमधिकार्थकं नामवाङ्मनःसंकल्पयित्तध्यानवि-
ज्ञानबलाभापस्तेजआकाशस्मराशाप्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्त्वा
१५ प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा विजिज्ञासितव्यत्वेन
सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराण्युक्त्वा
सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह । यो वै भूमा तत्सुखम् (छां. ७।२।१)
इति भूमाः स्वरूपजिज्ञासायामाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृ-
णोति नान्यद्विजानाति स भूमा (छां. ७।२।१) इति । एतेन सर्वा-
२० त्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेतिविगाढभावेन सर्वत्र तद्वद्व-
स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्वास्मिन्नेव भगवत्त्व-
स्फूर्तिरपि भवतीत्यथाहंकारादेरा इत्यादिना तामुक्त्वैतेषां व्यभिचारिभाव-
त्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाहाय्यात् आत्मादेशा
इत्यादिना । ततः संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वप्राणादि-
२५ सर्वतिरोधानेनाधिगतीलानुपयोगित्वे न शङ्कनीयम् । यतो भगवत एव

- सर्वसंपत्तिरित्याशयेन—तस्य हं वा एतस्यैवं पर्यतः (छां. ७।२.६।१) इत्युपक्रम्य—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां. ७।२.६।१) इत्युक्तवान् । ततः श्लोकेस्तद्भावस्वरूपमुक्त्वैतस्य मूलकारणमाह । आहारशुद्धावित्यादिना । प्राणपोषको ह्याहारस्तस्य सदोषत्वे तु न किञ्चित् सिध्यति ।
 ५ एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वामावांद्भगवानेव चेत्प्राणपोषको भवेत्तदा सर्वं संपद्यते । स च सर्वात्ममावे सत्येव भवति । स च तथा तद्द्वरणं विना न भवति । तत्रोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्ममाव-
 स्तस्यैव भूयस्त्वात्सर्वतोधिकत्वात्तद्द्वरणमेव सर्वतः कालादेर्बलीय इत्यर्थः । यल्लिङ्गमेव, सर्वतोधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायोपि
 १० सूचितः । ज्ञानमार्गायिज्ञानेन प्रतिबन्धराङ्गायामाह । तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः (ब्र. सू. ३।३।३५) इति सूत्रेण । तत्रोपपादितमस्माभिः ॥ ३।३।४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्पात् क्रिया-
 मानसवत् ॥ ३।३।४५ ॥

- १५ तत्राह । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते किंत्वात्मज्ञानप्रकार-
 विरोध एव । तथाहि । पूर्वप्रपाठक आत्मना सहभेदः सर्वस्य निरूपितः
 श्वेतकेतूपाख्यानेन । अग्रिमे च—सोहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्
 (छां. ७।१।३) इत्यादिना नारदस्यात्मजिज्ञासेवोक्ता । एवं सत्युत्तर-
 मपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वाद्बुभयोः प्रपाठकयोः
 २० पूर्वस्मिन्प्रदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपम्—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां. ७।२.६।१) इत्यन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्माभेद एव सर्वस्योक्तः । तदेवाह । पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः
 प्रकारभेद एवाग्रेपि निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह । प्रकरणादिति । एतत्तु-
 पपादितम् । अत्र सिद्धान्तिसंमतं दृष्टान्तमाह । तद् हृदयसंवादाद्यर्थम् ।

15—A, C and D अत्राह for तत्राह ।

21—स om. एव before सर्वस्य ।

24—A and C reads सिद्धान्त for सिद्धान्ति ।

क्रियामानसवदिति । यथा पूजनप्रकरणे बाह्यतत्क्रियारूपमुच्यते । आन्तरं तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न हेतावतान्यतरस्य तद्भिन्नत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रकरणाभेदाज्ञेहापीत्यर्थः ॥ ३।३।४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ३।३।४६ ॥

- ५ नामरूपात्मकं हि जगत् । तत्पूर्वं सर्वशब्देनानूय तस्मिन् ब्रह्माभेदो निरूपितः । अग्रे तु ब्रह्मादिविद्या अनूय नामात्मकब्रह्मत्वं तद्भातिदिश्यते । नामैवेतन्नामोपास्वेति । इतोपि हेतोर्ज्ञानप्रकारभेद एवाग्रे निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ३।३।४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ३।३।४७ ॥

- १० तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसंवाद आत्मज्ञानप्रकारविशेष एव निरूप्यत इति तत्र किंतु विद्यैव निरूप्यत इति । अत्रेवमाकृतम् । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधननिषेधपूर्वकं वरणस्य साधनमुक्त्वा वृत्तलभ्यत्वे हेतुं वदन् वरणविषयमप्याह । तस्यैव आत्मा वृणुते तज्जं स्यात् (मुं. ३।२।३) इति । तस्य वृत्तस्यात्मन एव भगवाना-
 १५ त्मात एव सत्तनूरूपः स जीवात्मा । तद्वरणस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वकीयां तनुमात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते । ताद्वि-
 शिष्ट एव भोगान् भुङ्क्ते । अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्स्वयि-ब्रह्मविदा-
 मोति परम् (तै. २।१) इति सामान्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा-
 यिमर्षा विशेषतो वदन् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २।१) इति ब्रह्म-
 २० स्वरूपमुक्त्वा- यो वेद निहितं गुहायां परमे न्योमन् । सोऽभुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इत्युक्तम् । एतदथा तथानन्दमयाधिकरणे प्रवृत्तितमस्याभिः ।

किञ्च पुरुषोत्तमत्वाभे हेतुभूतं तु मानिर्माणं यद्वरणं स्वीयत्वेनाङ्गी-
 काररूपं तदेव नत्वन्याद्वरामपीति ज्ञापनायाग्रे वदति-नायमात्मा बलही-

- नेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) इति । बलकार्यं हि प्रमुवशीकरणम् । तच्च—
 अहं भक्तपराधीनः (भा. ९।४।६३) वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या (भा. ९।४।
 ६६) इत्यादिवाक्यैर्भक्त्यैवेति बलशब्देन भक्तिरुच्यते । अन्यथा पूर्ववाक्य
 एवेतरनिषेधस्य कृतत्वात्पुनर्बलाभावाविषेधं न कुर्यात् । वरणमात्रस्य हेतु-
 ५ त्वमुक्त्या बलस्य तथात्वं च न वदेत् । एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं
 भवतीत्याह । २ तैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म
 धाम (मुं. ३।२।४) इति । अस्यार्थस्त्वेष आत्मात्मनोप्यात्मा पुरुषोत्तमो
 ब्रह्माक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशत इति धामपदं पुरुषोत्तमस्याक्षरं ब्रह्म
 सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा न वदेत् । तेन तद्धृदये स्वस्था-
 १० नमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते । प्रकृते श्वेतकेतुपा-
 र्ण्याने परोक्षवादेन ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते ।
 अग्रे तु न हेतावर्तवाधिष्ठानात्मकाक्षराविर्भावो भवति पुरुषोत्तमस्य वा ।
 तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परमाभिः स्यान्न त्वेवं-भक्त्याहमेकया ग्राह्यः
 (भा. १।१।१४।११) इत्यादिवाक्यैः । किंतु भगवदनुग्रहेण भक्तसंगेन
 १५ च भक्तौ सत्यामिति ज्ञापनाय भक्त एव तद्बोधार्थिकारीत्यपि ज्ञापयितुं
 भक्तस्य नारदस्य भगवद्वाक्ययुक्तस्य सनत्कुमारस्य च संवाद उक्तः ।
 तत्रात्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गे तु निरुपधिस्तेहविषयः स
 एव यतः । स तु सर्वात्मभावैकसमधिगम्य इति सर्वात्मभाव एव विद्या-
 शब्देनोच्यते । परमकाठापन्नं यद्वस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रति-
 २० पाद्यम् । अक्षरब्रह्मादिकं तु तद्विभूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधि-
 कारिफलत्वेन च प्रतिपाद्यते । तेन तत्र विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः ।
 सर्वात्मभाव एव मुख्यः । युक्तं चैतत् । अक्षरविषयिण्या विद्यायाः सका-
 शात्तत उत्तमविषयिण्यास्तस्या उत्तमत्वम् ।

एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वादुत्तरस्य पुरुषो-
 २५ त्तमप्रकरणत्वात् त्वद्धेतुत्वसिद्धिश्चात उक्तन्यान्वेन विद्यैवाग्रिमप्रपाठके

- निरूप्यते । न तु पूर्वोक्तात्मज्ञानप्रकारविशेषः । अत्र हेतुमाह । निर्धारणादिति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् (छां. ७।२।१) इत्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह—यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः (छां. ७।२।१) इति ।
- ५ अक्षरपर्यन्तं गणितानन्दत्वात्पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वात् स एव भूमा तस्यैव जिज्ञासितव्यत्वेन निर्धारणादित्यर्थः । भूम्नो लक्षणमग्न उच्यते । यत्र नान्यत् पश्यति (छां. ७।२।१) इत्यादिना । यस्मिन् ज्ञाते सति नान्यत्पश्यतीत्यर्थः । तथा सति स्रग्भिर्भाववतः प्रभुदर्शने सत्यपि लीलोपयोगिवस्तुवर्शनादिकमनुपपन्नमिति
- १० शङ्का तु—तस्य ह वा एतस्यैव पश्यत एवं मन्वानस्यैव विजानत आत्मनः प्राणाः (छां. ७।२।१) इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या । तेः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं संपद्यते नतु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन तदुक्तेः ॥ ३।३।४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३।३।४८ ॥

- १५ दृश्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां नजसीमन्तिनीप्रभृतीनां पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तं च श्रीभागवते तामिरेव । चित्तं सुखेन भयतापहृतं गृहेषु यजिर्विशत्युत करावपि गृहकृत्ये । पादौ पदं न चलतः (भा. १०।२९।३४) इत्यादिना । तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरोधानमुक्तं
- १० भवति । अग्रे तदाविर्भावादिकं एफुद्धमेव ॥ ३।३।४८ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमेकं वाक्यम् । तत्रोपक्रमे—मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दशोभ्यस्तरति शोकमात्मवित् (छां. ७।१।३) इति । सोहं भगवः शोचामि (छां. ७।१।३) इत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्रमादुपसंहारोपि तमावायेवोचितः । अग्रे चेदा-

त्पदानामीश्वरपरत्वं स्याद्वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात् । तस्माद्वाक्या-
नुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३।३।४९ ॥

नवं वाक्यानुरोधाद्वरणेन सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधितव्यम् ।

- ५ वाक्योपक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात् । एतद्वलीयस्त्वं तु—श्रुतिलिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम् (जै. सू. ३।३।
१३) इति जैमिनीयसूत्रे सिद्धम् । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं—यमेवैष
वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तन् स्वात् (मुं. ३।२।३) इति
श्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतद्वेच—नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः
१० (मुं. ३।२।३) इत्युपक्रम्य—एतरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा
विशते ब्रह्मधाम (मुं. ३।२।४) इति श्रुतिः पठ्यते । एतच्च—विद्यैव तु
निर्धारणात् (ब्र. सू. ३।३।४७) इत्यत्र निरूपितम् । अपरं च—
नात्मवित् तरति शोकमात्मवित् (छां. ७।१।३) इति नारदवाक्यानु-
वादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्नात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति ज्ञायते । सहि
१५ सर्वेभ्य उत्तमोतो ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं ततस्ततो भूयो-
स्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिकत्वेन सुखात्मकत्वेन भूमानं भुत्वा तथा
नापृच्छत् कितु तत्प्राप्त्यर्थम् । अत्यार्त्या कश्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् ।
तदा सर्वात्मभाववत्स्वेव प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं
स एवाधस्तात् इत्यादिनोक्तवान् ॥ ३।३।४९ ॥

- १० नन्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते ।
कितु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिन्नाधिकरणाभावादव्यप्रापतिष्ठितत्वमे-
वीच्यत इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च

तदुक्तम् ॥ ३।३।५० ॥

- भूमस्वरूपं श्रुत्वा—स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः (छां. ७।२४।१) इति प्रश्ने—स्वे महिम्नि (छां. ७।२४।१) इत्युत्तरम् । तदर्थस्तु स्वीयत्वेन वृते भक्तेः यो महिमरूपः सर्वात्मभावस्तास्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा भगवदात्मकत्वात्सर्वात्ममावस्य तदितरस्य साक्षात् पुरुषोत्तमाप्राप-
- ५ कत्वादस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाद्यापन्नमहिमत्वरूपोयमेव भाव इति महिमशब्देनोच्यते । स तु विप्रयोगमायोदये सत्येव सम्यग् ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः । ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः—स एवाधस्तात् इत्यादिना—आत्मैवेदं सर्वम् (छां. ७।२६।१) इत्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं—स्वे महिम्नि (छां. ७।२४।१) इति तमेवानुवधाति—स वा एष (छां. ७।२५।२) इत्यनेन । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेद्विह प्रतिपाद्यं स्यात् तद्वोचरीत्यानुबन्धं न कुर्याद्वहङ्कारादेशादिकं च न कुर्यादुक्तप्रश्नोत्तरं स्वान्यवस्त्वभावात् क्वापीत्येव वदेत् । तस्मादस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्तास्तैयामपि
- १५ स्वरूपम्—एवं पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन् (छां. ७।२५।२) इति क्रमेण यन्निरूपितं तदुच्यते । पूर्वं सतिविशदभावेन तदितरारफूत्या तमेव सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नित्यनेन । ततः किञ्चिद्वाहानुसंधानेहङ्कारादेशो भवति । स त्वहमेव सर्वतः स्वकृतिसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुते । करोति च तथा । अत एवान्येषणगुणगाने वृते
- २० तामिः एतदेवोक्तमेवं मन्वान इत्यनेन । ततो निरुपधिस्तेहविषयः पुरुषोत्तम आत्मशब्देनोच्यते इति तदादेशो भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदिन्ययुक्तसहजस्तेहजविषयभाववान् भवति । तदेतदुक्तमेवं विजानन्नित्यनेन । अत एवोपसर्ग उक्तः । ततोतिदिन्येनाविर्भावे सति या अवस्थास्ता निरूपिता आत्मरतिरित्यादिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषो-
- २५ तमवाचका ज्ञेयाः । अन्यथोपचारिकत्वं स्यात् । मुख्ये संभवति तस्यायुक्तत्वात् । ननु सर्वात्मभावस्यापि मुक्तौ पर्यवसानमुत नेति संशयनिरासाय दृष्टान्तमाह । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । मुमुक्षुमक्तस्य स्वेष्टदातृत्वेन

भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते ।
 तच्च कर्मज्ञानं तदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पार्थक्येन तदिष्टमेव साधयति । तथा
 सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यत्प्रकारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं
 स भावः साधयति नान्यमिति न मुक्तौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र
 ५ व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । दृष्टश्चेति । उक्तभाववतो भक्तस्य प्रभुस्व-
 रूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावोस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः । एतादृशा अनेके
 दृष्टा इति नेकस्य नाम गृहीतम् । अत्र शब्दमपि प्रमाणमाह । तदुक्त-
 मिति । भगवतेति शेषः । श्रीभागवते दुर्वाससं प्रति—अहं भक्तपराधीनः
 (भा. ९।४।६३) इत्युपक्रम्य—वरो कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्सिख्यः
 १० सत्पतिं यथा (भा. ९।४।६६) इति । यो हि यद्वशीकृतः स तदिच्छा-
 नुरूपमेव करोत्यतो न सायुज्यादिदानं किंतु भजनानन्ददानमेव । तेषां
 मुक्त्यनिच्छा तु—मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति
 सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत् कालविप्लवम् ॥ स्वर्गापवर्गानरकेष्वपि तुल्यार्थ-
 दर्शिनः । सालोक्यसार्द्धिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥ दीयमानं न गृह्णन्ति
 १५ विना मत्सेवनं जनाः (भा. ९।४।६७-६८-६९) इत्यादिवाक्यसहस्रै-
 र्निर्णीयते ॥ ३।३।५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ३।३।५१ ॥

ननु नान्यत्प्रपश्यतीत्यारभ्य सर्वस्य सर्वात्मभावनिरूपकत्वोक्ति-
 रनुपपन्ना । अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वोक्तिश्च । यतस्तस्य
 १० मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यत । अत्र तु—तस्य सर्वेषु लोकेषु
 कामचारो भवति (छां. ७।२।५।२) इति श्रुतिः पश्यते । एवं सति
 न तन्निरूपणमत्रेति वाच्यम् । तद्भाववतोऽप्यन्यकामवत्त्वमिति वा । द्वितीय-
 स्योक्तप्रमाणपराहतत्वेनाप्यक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं निरस्यति ।
 नेति । तत्र हेतुमाह । सामान्यदप्युपलब्धेरिति । तत्समानधर्मयोगादपि
 २५ तत्प्रयोगः श्रुतावुपलभ्यतेनेकरो यतः । प्रकृतेषु विविधानां लोकानां
 विविधसुखप्रधानत्वाद्भगवत्संबन्धिषु सर्वेषु सुखेषु कामचारो भवतीति श्रुते-
 रर्थो शेषः । ननु यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु तत्राह । नहि लोकापत्तिरिति ।

सर्वात्मभाववत् इति प्रकरणात्—नान्यत्पश्यति (छां. ७।२।४।१) इत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणादिसर्वगतो लोकसंबन्धो मुक्तित्तोऽपि नेति ज्ञापनाय हिशब्दः । किञ्च । एतदग्रे—न पश्यो मृत्युं पश्यति (छां.- ७।२।६।२ इति श्रुत्या मृत्युर्निषेधः क्रियते तथा—आत्मन एवेदं सर्वम् ५ (छां. ७।२।६।१) इति श्रुत्यैवकारेणात्मातिरिक्तव्यवच्छेदः क्रियत इति मृत्युपक्षोऽपि न संबध्यत इत्याह । मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सत्यपि मृत्योरेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसंबन्धस्तत्तुल्य इति ज्ञाप्यतेत एव नोत दुःखमिति दुःखसामान्यनिषेधोऽग्रे कृतः ॥ ३।३।५१ ॥

१० परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ॥ ३।३।५२ ॥

अत्र हेतुवन्तरमाहात्मिमेव श्लोके—सर्वमाप्नोति सर्वशः (छां. ७।२।६।२) इति परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्य—आत्मन एवेदं सर्वम् (छां. ७।२।६।१) इति यत्पूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यं ताद्विधत्तेव प्रतीयत इति न लोकसंबन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु—आत्मन एवेदं सर्वम् ५ (छां. ७।२।६।१) इति यत्पूर्वं श्रुतिवाक्यं तेनैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नाङ्गितेत्याशङ्कायां तत्र हेतुमाह । तुशब्दः शङ्कानिरासो । भूयस्त्वाद्धेतोः । उक्तार्थे हेतूनां बाहुल्ये तदादर्शं भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकानुबन्धः कृत इत्यर्थः । अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकम् । तथा च स्वकृतसाधनसाधितफलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरदधि-

२० रुत्कर्ष इति ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ॥ ३।३।५२ ॥

एक आत्मनः शरीरं भावात् ॥ ३।३।५३ ॥

उक्तार्थे श्रुत्यन्तरसंमतिमप्याह । एके शास्त्रिनस्तेतिरीयाः शरीरे भक्तशरीरे हृदयाकाश इति यावत् । तत्रात्मनो भगवतो भावादाभिर्भावात् तेन सत् सर्वकामोपभोगं वदन्तीति श्रुतिं पठन्ति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद

निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽभुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
 श्रिता (तै. २।१) इति । अत्रोपक्रमे-ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१)
 इति श्रुतिरसंब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थ-
 तदेवाभ्युक्ता (तै. २।१) इति वाक्यं तद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखी-
 ५ कृत्यैषा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्भिरोक्तेत्युक्तैवमुक्तवती सत्यं ज्ञान-
 मिति । परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकैवेयं न शब्दादिभिर्वेदमिति ज्ञापनाय स्वयं
 तत्तत्प्रतिपादिकाप्यन्यमुखेनोक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग
 उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त
 एवार्थो मन्तव्यः ॥ ३।३।५३ ॥ १७ ॥

१८ व्यतिरेकाधिकरणम् ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्च तूपलब्धिवत् ॥ ३।३।५४ ॥

ननु-ब्रह्मविदाप्नोति परम् (तै. २।१) इति श्रुत्यासंब्रह्मविदः
 परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निर-
 पेक्षमिति भवति संशयः । अत्र श्रुती तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत्तथेति
 १५ पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् ।
 सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति पूर्वमवोचाम । किं च । ज्ञानशेषभूतब्रह्मापेक्षया
 फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वाच्चदेवाभ्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेना-
 भिमुखीकृत्य ऋगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते ।
 तथाच गुहायां यदाविर्भूतं परमं व्योम पुरुषोत्तमगूहात्मकमक्षरात्मकं
 १६ व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते ।
 यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् (तै. २।१) इत्यनेन । तथा
 च ज्ञानिनां गुहामु परमव्योमो व्यतिरेक एव । तत्र हेतुमद्भावाभावित्वा-
 दिति । यमेवैष वृणुते (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्या-
 संभवात् ज्ञानिनां तथा वरणाभावात् भगवद्विषयको भावो न भावीति

- तथेत्यर्थः । ननु ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोप्यस्तु । किंच । तदतिरिक्तमा-
विर्भावमपि न पश्याम इत्याशङ्क्यामाह । न तूपलब्धिवदिति उपलब्धि-
ज्ञानं तद्वद्गुहायासाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्मै भक्ताय यल्लीलाविशिष्टं
स्वरूपमनुभाषयित्वा प्रमुर्मवति तद्गुहायां तल्लीलाश्रयभूतमक्षरस्वरूपं
५ वैकुण्ठलोकवदाविर्भावयतीति नोक्तशङ्कालेशोपि । यत्र पुरुषोत्तमस्य
चाक्षुषत्वं तत्र ततोऽधःकक्षस्य तस्य तथात्वे का शङ्का नाम । एत-
दुपपादितं पूर्वं विद्वन्मण्डने च । ननु ज्ञानिज्ञानविषयमक्त-
गुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोस्ति न वा । नायः । मानामावादेकत्वेनैव सर्वत्रोक्तेः ।
न द्वितीयः । निरवयवस्य क्वचिल्लोकरूपत्वात्तद्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपपत्तेरिति
१० चेत् । मैवम् । लोकरूपत्वस्य पञ्चाङ्गावित्त्वे हीयमनुपपत्तिर्न त्वेयं किंत्वक्ष-
रस्वरूपमेव तथेति श्रुतिराह । अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये (भा. १।१)
इत्युपक्रम्य—तदेव भुतं तदु भव्यमा इवं तदक्षरे परमे व्योमन् (भा. १।१)
एतवमे च—यमन्तः समुद्रे कनयो वयन्ति यवक्षरे परमे प्रजाः (भा. १।१)
इत्यादिरूपा । स्मृतिरपि । परस्तस्मान्नु भावोऽन्योऽन्यको व्यक्तस्तनातनः । यः
१५ स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अन्यकोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां
गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम (भा. गी. ८।१०।११)
इत्यादि तु गीतासु । श्रीभागवतेषु—दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः
परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो
गुणापाये समाहिताः (भा. १०।१२८।१४।१५) इति वक्षामे । द्वितीये च—तस्मै
२० स्वलोकं गगवान् सभाजितः संवर्क्षयमास (भा. २।१।१९) इत्युपक्रम्य फाल-
गुणमायासंबन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रमदा उक्त्वा
श्रीरुक्ता । तथा च श्रुतिस्मृत्येकवाक्यतायां तादृक्स्वरूपमेवाक्षरमिति
निर्णयो भवति । एवं सति सच्चिदानन्दत्वे देशकालापरिच्छेदस्यैवैकशत-
गुणातीतत्वादिधर्मवत्त्वेनैव ज्ञानिनामक्षरविज्ञानम् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमा-
२५ पिष्ठानन्वेन तथेति ज्ञेयम् । महानामशानिः (भा. १०।४३।१७) इति

निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
 श्रिता (तै. २।१) इति । अत्रोपक्रमे-ब्रह्मविदामिति परम् (तै. २।१)
 इति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थ-
 तदेवाम्युक्ता (तै. २।१) इति वाक्यं तद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखी-
 ५ कृत्येषा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्भिरुक्तेत्युक्त्वेवमुक्तवती सत्यं ज्ञान-
 मिति । परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेद्यं न शब्दादिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं
 तत्तत्त्वप्रतिपादिकाप्यन्यमुखेनोक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग
 उक्त इत्येतदेकवाक्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त
 एवार्थो मन्तव्यः ॥ ३।३।५३ ॥ १७ ॥

१८ व्यतिरेकाधिकरणम् ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वाच्च तूपलब्धिवत् ॥ ३।३।५४ ॥

ननु-ब्रह्मविदामिति परम् (तै. २।१) इति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः
 परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निर-
 पेक्षमिति भवति संशयः । अत्र श्रुती तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत्तथेति
 १५ पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परमाप्तिः स्यात् ।
 सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति पूर्वमवोचाम । किं च । ज्ञानरोपभूतब्रह्मापेक्षया
 कलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात्तदेवाम्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेना-
 भिमुखीकृत्य ऋगुक्तेत्याह । तेन तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेत ।
 तथाच गुहायां यथाविर्भूतं परमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मकमक्षरात्मकं
 २० व्यापि वैकुण्ठं भवति तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते ।
 यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् (तै. २।१) इत्यनेन । तथा
 च ज्ञानिनां गुहासु परमव्योमो व्यतिरेक एव । तत्र हेतुपद्माभावाभावित्वा-
 दिति । यमेवैष वृणुते (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेर्वरणाभावे भगवद्भावस्यां-
 संभवाद् ज्ञानिनां तथा वरणाभावात् भगवाद्भिव्यक्तो भावो न भावीति

- तथेत्यर्थः । ननु ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोपपत्तुः । किंच । तदतिरिक्तमा-
 विर्भावमपि न पश्याम इत्याशङ्क्यामाह । न तूपलब्धिवदिति उपलब्धि-
 शोभनं तद्वद्गुहायामाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । यस्य भक्त्या यत्कीलाविशिष्टं
 स्वरूपमनुभावयित्वा गम्यतेति तद्गुहायां तत्कीलाश्रयभूतमक्षरस्वरूपं
 वैकुण्ठलोकवदाविर्भावयतीति नोक्तशङ्कालेशोपि । यत्र पुरुषोत्तमस्य
 चाक्षुषत्वं तत्र ततोऽधःकक्षस्य तस्य तथात्वे का शङ्का नाम । एत-
 दुपपादितं पूर्वं विद्वन्मण्डने च । ननु ज्ञानिज्ञानविषयभक्ता-
 गुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोऽस्ति न वा । नायः । मानाभावादेकत्वेनेव सर्वत्रोक्तः ।
 न द्वितीयः । निरवयवस्य कचिद्धोकरूपत्वात्तद्रूपत्वाम्भामेकत्वानुपपत्तेरिति
 १० चेत् । मैवम् । लोकरूपत्वस्य पञ्चाङ्गावित्वे हीयमनुपपत्तिर्न त्वेवं किंत्वक्ष-
 रस्वरूपमेव तथेति श्रुतिराह । अम्मस्यपारे भुवनस्य मध्ये (ना. १।१)
 इत्युपक्रम्य—तदेव भूतं तद्गुह्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् (ना. १।१)
 एतदग्रे च—यमन्तः समुद्रं फलयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः (ना. १।१)
 इत्यादिरूपा । स्मृतिरपि । परस्तस्मात्तु मायोऽन्योऽन्यतो व्यक्तात्तनातनः । यः
 १५ स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्तु न विनश्यति । अन्यकोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां
 गतिम् । यं प्राप्य न नियतन्ते तद्धाम परमं मम (म. गी. ८।१०।११)
 इत्यादि तु गीतासु । श्रीभागवतेषु—दर्शयामास लोकं त्वं गोपानां तमसः
 परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो
 गुणापाये समाहिताः (भा. १०।१८।१४।१५) इति दशमे । द्वितीये च—तस्मै
 २० स्वर्लोके भगवान् सभाजितः संदर्शयमास (भा. २।१।१९) इत्युपक्रम्य काल-
 त्रिगुणमायासंबन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रमदा उक्त्वा
 श्रीरुक्ता । तथा च श्रुतिस्मृत्येकवाक्यतायां तादृक्स्वरूपमेवाक्षरमिति
 निर्णयो भवति । एवं सति साञ्जिदानन्दत्वे देशकालापरिच्छेदस्वरूपप्रकाशत्व-
 गुणातीतत्वादधिधर्मवत्त्वेनेव ज्ञानिनामक्षरविज्ञानम् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमा-
 २५ धिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयम् । मल्लानामशानिः (भा. १०।४२।१७) इति

श्लोकोक्तरीत्या . पुरुषोत्तमस्येव । प्रभुणा ये यथा विचारिताः सन्ति ते
तथा भवन्तीति तद्विचार एव सर्वेषामधिकाररूप इति—कृतप्रयत्नोपेक्षस्तु
(ब्र. सू. २।३।४२) इत्यत्र निर्णीतम् ॥ ३।३।५४ ॥

अस्मिन्नर्थे कैमुतिकन्यायकथनार्थं निदर्शनत्वेनोत्तरं पठति ।

५ अङ्गावयवद्व्यास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदसु ॥ ३।३।५५ ॥

यागे तत्तद्वत्विङ्नियतकर्तव्यान्वाधानादीन्यङ्गानि । तत्रावयवद्व्याः
सर्व एवत्विजो यजमानेन । अवयवन्धनं नामाध्वर्युं त्वा वृणे होतारं त्वां
वृण उद्गातारं त्वां वृणे इत्यादिरूपं वरणमेवान्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृ-
तिपटूनामेकत्राधिकारो नान्यत्रेति नियमो न स्यात् । तस्य तस्य तथा
१० वरणे तु यजमानेच्छैव हेतुः । तेन तदा न सर्वासु शाखासु विहितान्य-
ङ्गानि कर्तुं सर्वेपि शक्ताः । किंतु यजमानवरणनियमिता एव तथा । तत्र
हेतुमाह । हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमितान्यङ्गानि हौत्रमृचाध्वर्य-
वादि यजुषौद्गात्रं साम्ना इति । यथा चालौकिके वैदिके कर्मणि जीवे-
च्छापि नियामिका भवति यत्र तत्र किमु वाच्यं प्रतिरोधकूपं सावकाशन-
१५ मितमङ्गण्डस्थितिमतस्तदीशितुरिच्छैव नियामिका तत्तत्साधनफल-
संपत्ताविति ॥ ३।३।५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥ ३।३।५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसांमये भक्तिमार्गीयत्वं यत्र भवति
तत्र तथैव भगवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः । आत्विजस्त्वेकस्मिन् याग एकत्र
२० वृत्तस्य नापरत्रापि तथेति विरुद्धो दृष्टान्त इत्यरुच्या निदर्शनान्तरमाह ।
यथैक एव कश्चिन्मन्त्रो बहुषु कर्मसु संबध्यते कश्चिद् द्वयोः कश्चिदेक-
त्रैव तथैव विधानात्तथात्रापीत्यर्थः । आदिपदात्कर्माच्यते । यत्र काम्येनैव
नित्यकर्मनिर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वे प्रत्यवायपरिहारप्रेकमेव तदु-
पयुज्यते । तथा च सर्वतोमुखेनेकहानृषवरेष्वर्युषवरे च गृह्यमाणे देवाः
२५ पितर इत्यादिना यजमानकर्तृकानुमन्त्रणमेकमेव सर्वत्र संबध्यते
विधेस्तथात्रापि तावद्विधं यदेकमेव वरणं तेन नञ्निष्ठानन्तर भक्तिनिष्ठेति न

दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः । अथवा ॐ मित्युदाहृत्यैव मन्त्राणामुच्चारणमन्त्रा-
दिरोकारः । स यथा मन्त्रात्मकत्वेनैक एव सर्वमन्त्रेषु संबध्यते । तथा
वरणमपीति तथेत्यर्थः । यद्यपीतरनिष्ठानन्तरगूतभक्तिनिष्ठावतोपि वरणं
तथाभूतभेकमेवेति नोक्तदोषस्तथाप्युक्तद्वयार्थे वृतस्य नीचकक्षापादनमनु-
५ शितमिति मत्वा पक्षान्तरमुक्तम् । वस्तुतस्तु साधनमर्यादया यत्र भक्तिर्दि-
क्षिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचित् ॥ ३११५६॥१८ ॥

१९ भूत इत्यधिकरणम् ।

exp.

भूम्नः क्रतुयज्यायस्त्वं तथाहि दशंयति ॥ ३।२।५७ ॥

ननु सुखरूपजिज्ञासायां—यो वै भूमा तत्सुखम् (छां.७।२३।१)

१० इत्युक्तं भूमस्वरूपजिज्ञासायां—यत्र नान्यत्पश्यति (छां. ७।२।४।१)

इत्यादिना तद्वन्निरूपितं तत्तत्त्वात्मभावस्वरूपमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते ।

गुप्ते हि सुखरूपतोच्यते । सर्वात्मावे त् विरहभावे दुःसहदुःखानुभवः

अयते । तेन मोक्षस्यमेव यो वै भ्रमेत्यादिनोच्यते । यो वै भ्रमा तदमु-

तम (छां. ७।२४।१) इति वाक्याच्च । अग्नेन-ह या एष एवं परयन्

१५ (छां. ७.३.५।३) इत्याद्यक्तवानन्तरमसंभव्यतः स भावो मोक्षो वात्रोच्यत इति

भंशायः॥ कामदावोत्तेर्मतिपर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वावमुत्तशब्दाच्च

मत्तिर्येव भगवदेनोच्यत इति पर्वण्यः । तत्र भगवन्नेन स भाव एवोच्यत

इति सिद्धान्तस्तत्र वःखवर्शानामपपत्त्या सर्वाधिकत्वलक्षणं ममत्वमनपपन्न-

मिति शब्दं परिहृति । मन्त्रः सर्वान्मन्त्राणां जगत्सर्वं सर्वस्मान्मन्त्र-

३० व्यस । सत्रोक्तानपश्चिपदिहार्थं दृष्टान्तमाह । कृत्यदिति । दर्शपूर्णमा-

सपत्न्यस्यैवैति शिष्यकः पाठ्यते-परमेश्विनो वा एष यज्ञोऽय आसीत्तन स

परमां यमात्ममज्ज्ञातः (त्रिंशं ३१६१९) इत्यपक्रम्य-यः एवं

विद्वान् दर्शपूर्णवर्षासौ यजते परमाभेव काशां गच्छति (तै. सं.

१।६।३) इति । यथा प्रतापिद्विःस्वात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठा-

२५ लक्षणफलममकृत्येन दूरिपूर्णमासयोः सर्वप्रतुग्योधिकत्वं चतुगग्र

- आसीदिति श्रूयते । तथा दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्तलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमा-
नन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं
मन्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । तथाहि दर्शयति । श्रुतिस्तु—स
एवाधस्तात् (छां. ७।२.५।१) इत्याद्युक्त्वा—अथात्मादेशः (छां. ७।२.५।१)
५ इत्याद्युक्तवत्पक्षे चैतादृशस्यात्मन एव प्राणारात्मरादि सर्वमिति च दर्श-
यति एतत्सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते न मुक्तस्य । वृत्तिभेदाभावात् प्राणा-
द्यभावाच्च । जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि
न वदेत् । यद्वा ननु लोकेषु शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्या च त्वदुक्त-
भावसंबन्धिग्यभिचारिभावाः श्रूयन्ते । सैव सर्वत्र स एव सर्वत्रेति । एवं
१० सति लौकिकसधर्मवत्त्वान्न त्वदुक्तभावस्यालौकिकज्ञानादिभ्य आधिक्यं
वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वाल्लौकिकत्वमपि न तथेति भवति संशयः ।
तत्र मनुजत्वरिपुत्वादिज्ञानानामिव कामादिभावेन रोहभावस्यापि संभवा-
न्नास्यालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वस्य लौकिकेभ्यो ज्यायस्त्वं
मन्तव्यम् । ननु कं लोकसाधारण्यं बाधकमिति शङ्कानिरासाय निदर्शिन-
१५ माह । क्रतुवदिति । यथा दर्शादिषु दोहनाभिष्रयणातन्त्रनवीक्षवघातादि-
पुरोडारामक्षणादीनां लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेषु न लौकिकत्वम् ।
लौकिरुपमाणाप्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात्तथोक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेन
श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावस्येति दिक् ।

तस्तुतस्तु ग्रामसिंहस्य सिंहस्वरूपत्वेऽपि न ताद्रूप्यं वक्तुं शक्यम् ।

- १० तथा लौकिकपुंसि नार्या वा तदाभासो रसरास्त्रे निरूप्यते । तद्वद्वान्तेन
भगवद्भाववद्गङ्गातीति भावनार्थं नतु ऋषीणां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति ।
अत्रोपपत्तिमाह । तथा हित्यादि । पूर्वोक्तभाववत् आत्मनः प्राणादिकं
सर्वं दर्शयति श्रुतिः । तस्य ह वा एतस्येवं परमतः (छां. ७।२.६।१)
इत्यादिना । इतः पूर्वमपि—स वा एष एवं परमतः (छां. ७।२.५।२)
२५ इत्युपक्रम्य—आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्
भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति (छां. ७।२.५।२) इति श्रुतिश्च ।

न हि लोक एव संभवत्यात्मपदानां भगवद्वाचकत्वादिति सर्वोत्तमविषयक-
भावस्यैव तथात्वं युक्तमिति चोपपत्तिर्हि शब्देन सूच्यते ॥ ३।३।५७ ॥ १९ ॥

२० नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ।

नानां शब्दादिभेदात् ॥ ३।३।५८ ॥

- ५ पूर्वाधिकरणैः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान् । अथ मत्स्या-
दिरूपाणां भगवद्भवतारत्वमविशिष्टमिति सर्वेषां समस्योपासना कार्योत
पार्थक्येनेति विचारयति । अत्रोपास्याभेदपि रूपभेदादेकप्रोपासकर्या-
न्यध्यानुपासनलक्षणापज्ञासंभवावस्था अप्यसिद्धिसंभवादपि समस्यैव सा
कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । सर्वेष्ववतारेषु ननिवेष्टासना कार्या । तत्र
१० हेतुः शब्दादिभेदादिति । तत्तत्स्वरूपवाचकराशब्दानां मन्त्राणां चादिपदा-
वाकारकर्मणां च भेदादित्यर्थः । एतेनैव मिथोविरुद्धानामाकारकर्मणामे-
कत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः सूचितः ॥ ३।३।५८ ॥ २० ॥

२१ विकल्प इत्यधिकरणम् ।

विकल्पोविशिष्टफलत्वात् ॥ ३।३।५९ ॥

- १५ पार्थक्येनोपासनानि कर्तव्यानीति स्थिते विचार्यते । किमभिहोत्र-
वर्षापूर्णमासादिवदेष्टा समुच्चय उक्त कलविकल्प इति । तत्र विधिफलयोः
समानत्वात्समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह । उपासनानां विकल्प एव ।
तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् ।

- मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टम् । एवं सत्येकेनैव
२० तत्सिद्धावपरस्याप्रयोजकत्वादभिहोत्रादिवनित्यताबोधकश्रुत्यभावात्तदर्थि-
नो विकल्प एव ॥ ३।३।५९ ॥ २१ ॥

२२ काम्यास्तित्वत्यधिकरणम् ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा

पूर्वहेत्वभावात् ॥ ३।३।६० ॥

येषु तूपासनेषु भिन्नानि भिन्नानि फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफला-
र्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि समुच्चयैरन्नविशिष्टफलत्वाभावात् । यत्र त्वेक-
स्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकफलकत्वं श्रूयते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति
तदा न समुच्चयिरन्नपि । स्वकामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्ये-
५ नाविशिष्टफलत्वाभावादिति पूर्वहेत्वभावादिति श्लिष्टप्रयोगामिषायेणोक्तमिति
ज्ञेयम् ।

अथवा कामिक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चयैरन् । अत्र
हेतुः स्पष्टः ॥ ३।३।६०॥२२ ॥

२३ अङ्गेष्वित्यधिकरणम् ।

१० अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३।३।६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वाङ्गेषु तमाह । एकार्थसाधकानामुपासनानां
भेदेनाङ्गभेदेऽप्येकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुच्चयैरन्न वेति
संशये निर्णयमाह । उपासनाङ्गानां तदेवाश्रयस्तथा च यदङ्गं यदुपास-
नाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ॥ ३।३।६१ ॥

१५ अत्र हेतुमाह ।

शिष्टेश्च ॥ ३।३।६२ ॥

तत्तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः ।
चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि नाधिकेति सूच्यते
॥ ३।३।६२ ॥ २३ ॥

२४ समाहाराधिकरणम् ।

समाहारात् ॥ ३।३।६३ ॥

कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयोपासने तमाह ।
अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि स्तुतिः

२६७ २५ न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् । [अ. ३ पा. ३ सू. ६६]

श्रूयते । श्रीभागवते च—नमस्ते रघुवर्याय (मा. १०।४०।२०) इत्यादिरूपा स्तुतिर्वचनाये । एवं सति रूपभेदेऽपि भगवत्तारत्वस्याविशिष्टत्वादेकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैकनौपासनमपि साधित्यर्थः ॥ ३।३।६३ ॥

५ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३।३।६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते । तेन धर्मि-धर्माणामैक्यात् पूर्वोक्तं साधित्यर्थः ॥ ३।३।६४ ॥ २४ ॥

२५ न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ३।३।६५ ॥

१० नन्वेवमुपासनं नित्यमुत वैकल्पिकमिति संशय उत्करीत्या नित्यत्वे प्राप्ते तन्नियेधमाह । नेति । किंतु वा विकल्प एवैवमुपासन ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह । सहभावाश्रुतेरिति । नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावभ्रवणं चेत्स्यात्तदा स्यात्तथोपासनस्य नित्यता । न त्वेवमतो विकल्प एवेत्यर्थः ॥ ३।३।६५ ॥

१५ दर्शनाच्च ॥ ३।३।६६ ॥

योपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोऽप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा तत्तथोपास्त इति कलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शनं भवति न तु सर्वेषामित्यपि हेतोर्विकल्प एवेत्यर्थः । एतद् दृष्टान्तेन यस्मिन् रूपे यादृग् धर्मवत्त्वं श्रूयते तादृग् धर्मविशिष्टमैवैकं रूपमुपास्यमिति व्यासहृदयमिति ज्ञायते ।

२० उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतुवत्या सर्वोपासनानां भगवत्साक्षात्कारः फलमिति ध्वन्यते माहात्म्यज्ञापनार्थम् । परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव कैश्चिज्ज्ञाप्यते । यथार्थत्वाच्चदप्यविरोधीति ज्ञेयम् ॥ ३।३।६६ ॥ २५ ॥

इति श्रीविद्वान्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते व्याससूत्राणु-

भाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३।३ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१ पुरुषार्थोऽत इत्यधिकरणम् ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ ३।४।१ ॥

- उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तु-
 ५ मुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तन्न्यायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यब्रह्मफल-
 कसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणामुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यधुना
 विचार्यते । विधिपक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिध्यति ।
 निषेधपक्षे तु केवलस्येतीममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थ इत्यादिना ।
 सिद्धान्ते ज्ञाते तत्र पूर्वपक्षसंभव इत्यादी तमेवाह । अतः सर्वात्मभावादेव
 १० केवलात् पुरुषार्थः सिध्यति । कुतः । शब्दात् श्रुतेरित्यर्थः । श्रुतिस्तु-
 नायमात्मा प्रवचनेन (मुं. ३।२।३) इत्युपक्रम्य—यमवैष वृणोते (मुं. ३।२।
 ३) इत्यादिका । ब्रह्मविद्याप्राप्तिं परम् (ति. २।१) इत्यादिका—तमेवं विद्वान-
 नमृत इह भवति (नृ. पू. १।६) इति । सनत्कुमारनारदसंवादे—यत्र नान्यत्
 पश्यति (छां. ७।२।४।१) इत्याद्यात्मिका छान्दोग्यश्रुतिश्च । एतदादि-
 १५ श्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्भावस्य फलसाधनकत्वं श्रूयत इति
 तथा । अत्र—फलमत उपपत्तेः (ब्र. सू. ३।२।३८) इत्यत्रेवोपपत्तिं हेतुत्वेना-
 नुक्त्वा श्रुतिपदं चानुक्त्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन श्रुतिस्मृत्यात्मकः सर्वोऽपि
 प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत इति ज्ञायते । तेन—केवलेन हि भावेन
 गोप्यो गावः खगा मृगाः । अन्ये मूढाधियो नागाः सिद्धा मामीपुरञ्जसा ॥
 २० यन्न योगेन सांख्येन दानवततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नु-
 याद्यत्नवानपि ॥ (भा. १।१।१२।८-९) इत्यादिरूपा स्मृतिरपि संगृह्यते ।
 एतेन श्रुत्यादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं तद्विरुद्धवादिनामितोन्यदिति
 तेषामप्रामाणिकत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वनाम गृहीतम् । स्वस्य वेदव्यास-
 कर्तृत्वेन तत्रैव यतो मरः । अपरं च वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव
 २५ स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्ततत्त्वरूपाणां मुक्त्यनिच्छाकथनान्मुक्तोपसृप्यव्य-

पदेशाच्च मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् सा भवतु नामान्यैः साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः सतु सर्वान्तरागोचरेति ज्ञापनाय फलपदमनुकृत्वा पुरुषार्थपदमुक्तम् । एवं सत्यस्थः सूत्रस्थार्थान्तरमपि व्यासाभिमतमिति ज्ञायते । तथा सत्यर्थं श्रिष्टः प्रयोगः । तथाहि पुरुषार्थो भगवानेव ।

५ फुतः । अतः शब्दात् । अतःपदविशिष्टश्रुतिवाक्यादित्यर्थः । तैत्तिरीयो-
पनिषत्सु पठ्यते । अतः परं नान्यदणीयस्य हि परात्परं यन्महती
महान्तिम् । यदेकमन्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् (ना.
१११) इति ॥ ३।४।१ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते ।

१० शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ ३।४।२ ॥

विष्णोरिष्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्त्वस्त्वज्ञानपूर्वको यागः फला-
तिशयहेतुरिति तन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थयादरूपं तत् । अत्र दृष्टान्तमाह—
यथान्येष्विति । अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु—यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स
पापः लोकः शृणोति (तै. सं. ३।५।७) यदाङ्क्ते चक्षुरेव धातुव्यस्य
१५ बृहक्ते (तै. सं. ६।१।१) यत्प्रजाजानुषाजा इष्यन्ते वर्म वा
एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य धातुव्याभिभूत्ये (तै. सं. २।६।१)
इत्येवंजातीयिका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ॥ ३।४।२ ॥

मनु—तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रजाजिनो लोकमीप्सन्तः
प्रजजन्ति (बृ. ४।४।२२) एतदग्रे च—ते ह स्म पुत्रिपण्याश्च विन्निप-

२० णायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थामाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति (बृ. ४।४।२२)
इति श्रुतिर्भगवत्कानवतः सर्वत्यागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत
उत्तरं पठति ।

आचारदर्शनात् ॥ ३।४।३ ॥

मह्यविदामपि चसिद्धादीनामभिहोनादिकरणं जैमिनिः पश्यतीति

२५ तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति तन्मतमनुवदन्निमग्न्यनुकवान्

व्यासः । ब्रह्मविदां त्यागावश्यकत्वे गार्हस्थ्यमेतेषां न स्यादिति भावः ।
उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यराक्तानां तेषां त्यागमनुवदति । लोकैषणायाश्च व्युत्थाय
(बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेलोकसंग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं शक्यम्
॥ ३।४।३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३।४।४ ॥

ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च— जनको ह
वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे (बृ. ३।१।१) इत्यादिरूपा । तथा च
ज्ञानैवार्थसिद्धिश्चेत् स्यात्तदा तद्वत् आयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न
स्यादिति भावः ॥ ३।४।४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३।४।५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते (बृ. ४।४।२) इति श्रुतिः
फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम्
॥ ३।४।५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ३।४।६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीते (आ. सू. ३।१।८।१)
इति कल्पश्रुत्या ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्या-
विविध्याधिकारसंपादकत्वात्कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ३।४।६ ॥

ननु—यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत् । गृहाद्वा प्रवजेद्द्वनाद्वा
(जा. ४) इत्यादिश्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरेच्छिको

विकल्पोद्गीकार्योतो न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ३।४।७ ॥

आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् (तै.सं.
२।१।१०) ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेत य आतृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबेद्
विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्नातृतीयात्पुरुषात् सोमं न
पिबति । (तै. सं. २।१।१५) यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् इत्यादिश्रुतिभ्यो

यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते न तथा तत्त्याग इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः । चकारात्—नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ (य. १८।७) इत्यादिरूपा स्मृतिः समुचीयते ॥ ३।४।७ ॥

५ त्यागविधिरशक्तविषय इत्युक्तमिति शोभे प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ३।४।८ ॥

- तुशब्दः पूर्वपक्षे व्यवच्छिन्नति । यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थत्वाद् इति तन्नोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्यमपि न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तम् । यत ईश्वरः कर्मणः सकाशादधिक
- १० उपदिश्यते । तथाहि । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् (बृ. ४।४।२२) इत्युपक्रम्याग्रे पठ्यते—तमेतं वेदानुवचनेन विविद्विषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रजाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्ति
- १५ (बृ. ४।४।२२) इत्यादि । एवं सति यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञरोपत्वं कथं स्यात् । किंतु यज्ञस्य तद्देवनरोपत्वम् । एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । तज्ज्ञानस्य यागपूर्वीकत्वात् तद्विशिष्टस्य तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् । न च पूर्वं सामान्यत इज्यज्ञानमासीद् यज्ञेन विरोधतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भवतीति न तदरोपत्व-
- १० मिति वाच्यम् । तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रजाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्ति (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेस्तद्देवनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसंगत्वात् । यश्च साध्वसाधुकर्मफलसंबन्धराहित्यस्तस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नमतो जीवात्मन एव तथात्वं न तु परस्य । न चेतयोर्वास्तवाभेदाज्जीवमिति वाच्यम् । वास्तवाभेदाज्जीवेष्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य
- १५ सुवचत्वात् । वास्तवाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वानमादाय ये पूर्वप-

- क्षास्ते पूर्वपक्षा एवेत्यलमुक्त्वा) न कर्मणा न यजया धनेन त्यागेनैके
 अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति
 (म. ना. १०।५) इति श्रुत्या कर्मप्रजाधनेर्माक्षाप्राप्तिमुक्त्वा त्यागेन
 तत्प्राप्तिरुच्यते । त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्त्या सांनिध्यात् कर्मादीनामेव
 १५ त्यागोभिषेत् । तथाच मुक्तोपसृप्यत्वाद्भगवत् उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो
 नाकं परेण विद्यमानमपि यक्त्वा—गुहायां विभ्राजते यत् । यस्मात्परं
 नापरमस्ति (म. ना. १०।५) इत्यादिनोपक्रान्तत्वात्पुरुषोत्तमस्वरूपं
 यतयो विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं यतमाना विशन्ति इति
 भक्तिमार्गायाणां फलमुक्तम् । अग्रे—वेदान्तविज्ञान (म. ना. १०।६)
 १६ इत्युक्त्वा ज्ञानमार्गायाणां फलमुक्तम् । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् । एवं
 कर्मज्ञानान्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः पुरुषोत्तमश्च श्रुतावुपदिश्यत इति
 तदेकप्रमाणवादिनो बादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनिमतादधिकमित्यर्थः ।
 एवं श्रुत्वा परमतं निरस्य विश्वासार्थं स्वानुभवमपि प्रमाणयति । तद्दर्शनादिति ।
 शिष्य उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य चानुभवादित्यर्थः । श्रुतयो-
 १७ धिकं मात्मानं दर्शयन्तीति न व्याख्यानम् । उपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः ।
 तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्वमत आधिक्यमाश्रोक्त्या निष्कामकर्मणश्चित्त-
 शुद्धिहेतुत्वेन परम्पराज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारोत्र सूच्यते । पुटिभक्तिमार्गे
 तु सोपि न । यन्न योगेन (मा. ११।१२।१९) इति वाक्यात् । एवं सति
 क कर्मशेषत्वगन्धोपि ब्रह्मणीति भावः ॥ ३।४।८ ॥

१० तुल्यं दर्शनम् ॥ ३।४।९ ॥

- यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न साधीयः ।
 तुल्यं यतो दर्शनम् । ब्रह्मविदां शुक्लतृतीयजन्मवदार्पमादीनां त्यागदर्शनात् ।
 एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति
 भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्यशक्तान् प्रति त्यागविधिरिति निरस्तम् ।
 १५ शुकादीनामतपत्वात् ॥ ३।४।९ ॥

ननु—जनको ह वैदेह (नृ. ३।१।१) इति श्रुतिसाहाय्यादाचा-
 रदर्शनं त्यागदर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वत्रिकी ॥ ३।४।१० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिस्तदा त्वदुक्तं स्यान्न
 त्वेवम् । यत एतादृशी श्रुतिर्ब्रह्मवित्सु सर्वेषु न श्रूयते । तथाहि । एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावयेयाः । किमर्था वयमप्येष्यामहे किमर्था
 ५ वयं यस्यामहे । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचकिरे ।
 एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्था-
 याथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा दाशवक्ष्यः
 मवमाज (बृ. ४।५।१५) इत्यादिश्रुतयो बहवस्तद्विदां कर्मत्यागमेवानुब-
 दन्त्यतस्त्यागपक्ष एव बलवान् ॥ ३।४।१० ॥

१० ननु ब्रह्मवित्त्वाविशेषेऽप्येकेषां कर्मश्रुतिरेकेषां तत्त्याग इति विमामः
 कृत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुग्राह ।

विभागः शतयत् ॥ ३।४।११ ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ४।३।३२)
 इति श्रुतेर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे
 १५ पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव । एवं सति येषु यावानानन्दो दत्तोस्ति तावन्तं
 तं निरूपयन्त्यधिकतारतम्येन तद्दानमिति ज्ञापनाय शतोत्तरमानन्दं श्रु-
 तिर्निरूपयत् । अत एव पुरुषाद्युःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्षं उक्तस्तेन
 पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते । एवं पशुतेऽप्यन्यभावरहित्यतार-
 तम्येन भगवद्भावतारतम्यमत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षं
 २० स्यामस्तदनुत्कर्षं नेत्यर्थः ॥ ३।४।११ ॥

यच्छोकं तद्वतो विधानादिति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३।४।१२ ॥

यदुक्तं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेद एवोच्यते । न तु
 परस्तथा तं ब्रह्मत्वेनाविकृतराद्यरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः
 २५ करोति न तु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वार्त्विग्य इत्युच्यते
 इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वम् । प्रत्ययस्यातिशायनार्थकत्वादतिशयेन

ब्रह्मरूपस्तदेव भवतीति युक्तं तस्य तदार्तिव्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्ये-
परमपि संगच्छते ।

अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्मविदोपी-
त्यर्थः । न च तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प-
५ तिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात्तद्वत् एव तत्राधिकार इति वाच्यम् ।
शान्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् न हि सिता मधुरेति शान्दज्ञान-
मात्रज्ञान्तापुर्त्यज्ञो भवति । तथा सति पित्रोपरागादिकं तत्कार्यमपि
स्यान्न त्वेदम् । अत एव च्छान्दोग्ये सनत्कुमारेण—यद्वेत्य तेन मोपसीद
(छां. ७।१।१) इत्युक्तो नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं
१० स्वाधीतमुक्त्वाह सोहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् (छां. ७।१।३)
इत्यतोपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु-
वेदान्तविज्ञानमुनिभिर्तापार्थाः (म. भा. १०।६) इति पठ्यते ।
विज्ञानमनुभव एव न तु ज्ञानमात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । तं
विधाकर्मणी इत्यादिस्तु संसार्यात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं धृत्वातं
१५ निरूपयति । न तु ब्रह्मविदिति—समन्वारम्भणात् (ब्र. सू. ३।४।५)
इति सूत्रमुपेक्षितमाचार्येण ॥ ३।४।१२ ॥

यद्योक्तं—नियमाच्च (ब्र. सू. ३।४।७) इति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ ३।४।१३ ॥

आश्विनमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतो यथा नियमः श्रूयते न तथा
२१ त्याग इति यदुक्तं तन्न । कुतः । अविशेषात् । न कर्मणान् प्रजया धनेन त्यागे-
नैकेऽमृतत्वमानशुः (म. भा. १०।५) इति श्रुतिः कर्मोद्दिनामृतत्वाभावि-
मुक्त्वा तत्त्यागेन तां वदन्ती कर्मत्यागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्माच्च
विशेषो यत इत्यर्थः । तथा चामृतत्वमानशुरिति पदान्युमुक्तोः कर्मत्यागा-
निशयोऽमुमुक्तोस्तत्कृतिनियम इति व्यवस्थेति भावः ।

२५ अथवा ननु कर्मप्राप्ते तुरीयाश्रमे हि कर्मत्यागो द्वितीये तस्मिन्
कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्तुरद्वैत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमावश्यकम् । तच्च वेदान्ती-

रेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्रमाशङ्क्य निषेधति । नेति । यदहरेव विरजेत् (जा. ४) इति श्रुतेः—तावत् कर्माणि कुर्यात् न निर्विधित यावता (भा. ११।२०।९) इति मगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्य न प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाम्नावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यत्रापि कश्चित् ५ क्रममाप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्र एवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्ययनादिकमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितम् । अत एव शुकस्य वैराग्यातिशयादुपनयनावेष्टनपेक्षोच्यते । एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसंपादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ ३।४।१३ ॥

अथ ग्रहिततया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति

१० वदसि तत्रापि वदामः ।

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ ३।४।१४ ॥

वर्षापूर्णागासावेतादृशी यत्र ब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोऽप्यार्त्विज्येनुमतिः क्रियते न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतम् । उक्तानुपपत्तिमिरित्यर्थः ॥ ३।४।१४ ॥

११ कामकारेण चैके ॥ ३।४।१५ ॥

ननु—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् (नृ. ४।४।२३) इति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निर्विध्यते । स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते ।

उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः कामेनेच्छया करणं काम-

१२ कारस्तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण न तु विधिवशात् करणं तत् कामकार इत्युच्यते तथा चैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तद्विधिपेक्षेके शास्त्रिन एष नित्य इत्यादि पठन्ति । न तावता कर्मकृत्याधिकारमाभिरिति भावः । अथवा कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन कर्मणा प्राप्तवृद्धिहासयोः संबन्धमात्रं ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः । चकार- २५ रेणेश्वराज्ञया लोकसंग्रहार्थं कृतं कर्म समुच्चीयते । सर्वस्य वशी सर्वस्ये- शानः (नृ. ४।४।२२) इति श्रुतेस्तथा ॥ ३।४।१५ ॥

ब्रह्मरूपस्तदेव भवतीति युक्तं तस्य तदार्त्विज्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्य-
परमापि संगच्छते ।

अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्मविदोपी-
त्यर्थः । न च तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प-
५ तिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वाच्चद्वत एव तत्राधिकार इति वाच्यम् ।
शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् न हि सिता मधुरेति शाब्दज्ञान-
मात्रज्ञानस्तन्माधुर्यज्ञो भवति । तथा सति पिचोपशमादिकं तत्कार्यमापि
स्यान्न त्वेवम् । अत एव च्छान्दोग्ये सनत्कुमारेण—यद्वेत्थ तेन मोपसीद
(छां. ७।१।१) इत्युक्तो नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं
१० स्वाधीतमुक्त्वाह सोहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् (छां. ७।१।३)
इत्यतोपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु-
वेदान्ताविज्ञानसुनिश्चितायाः (म. ना. १०।६) इति पठ्यते ।
विज्ञानमनुभव एव न तु ज्ञानमात्रमतो दूरापास्तं कर्मरोषत्वं ब्रह्मणः । तं
विद्याकर्मणी इत्यादिस्तु संसार्यात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं वृत्तान्तं
१५ निरूपयति । न तु ब्रह्मविदिति—समन्वारम्भणात् (ब्र. सू. ३।४।५)
इति सूत्रमुपेक्षितमाचार्येण ॥ ३।४।१२ ॥

यद्योक्तं—नियमाच्च (ब्र. सू. ३।४।७) इति तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ ३।४।१३ ॥

आश्विनमित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतो यथा नियमः श्रूयते न तथा
१० त्याग इति यदुक्तं तत्र । कुतः । अविरोधात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नेके अमृतत्वमानशुः (म. ना. १०।५) इति श्रुतिः कर्मादिनामृतत्वाप्राप्ति-
मुक्त्वा तत्त्यागेन तां वदन्ती कर्मत्यागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्मान्न
विशेषो यत इत्यर्थः । तथा चामृतत्वमानशुरिति पदान्मुमुक्षोः कर्मत्यागा-
नियमोमुमुक्षोस्तत्कृतिनियम इति व्यवस्थेति भावः ।

२५ अथवा ननु क्रमप्राप्ते तुरीयाश्रमे हि कर्मत्यागो द्वितीये तस्मिन्
कर्मकरणानियमस्तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमावश्यकम् । तच्च वेदान्ते-

रेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्रमाराद्ध्वं निषेधति । नेति । यदहरेव
 विरजेत् (जा. ४) इति श्रुतेः—तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्यत यावता
 (भा. ११।२०।९) इति भगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्य च प्रयोजक-
 त्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यत्रापि कश्चित्
 ५ क्रमपातिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्र एवोक्तमिति
 भावः । एतेन वेदाध्ययनाविक्रमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितम् । अत एव
 शकस्य वैराग्यातिशयादुपनयनाविरप्यनपेक्षोच्यते । एवं सूत्रद्वयेन कर्मा-
 धिकारसंगतत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ ३।४।१३ ॥

अथ ग्रहिततया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति

१० वदसि तत्रापि यदामः ।

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ ३।४।१४ ॥

दर्शपूर्णमासमेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं
 ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोऽप्यार्त्विज्येनुमतिः क्रियते न तु तस्याधिकारि-
 त्वमभिप्रेतम् । उक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ॥ ३।४।१४ ॥

१५ **कामकारेण चैके ॥ ३।४।१५ ॥**

ननु—एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कर्मा-
 यान् (बृ. ४।४।२३) इति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषि-
 द्येते । स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते ।

उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः कामेनेच्छया करणं काम-

१० कारस्तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण न तु विषिकृतावत् करणं तत्
 कामकार इत्युच्यते तथा चैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तत्प्र-
 तिषेधमेके शास्त्रिन एष नित्य इत्यादि पठन्ति । न ह्येतत्प्रकारं कर्मकृत्या-
 धिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन
 कर्मणा प्राप्तवृद्धिहासयोः संबन्धमात्रं ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः । चक्रा-
 २५ रेणेश्वराज्ञया लोकाग्रहार्थं कृतं कर्म समुच्चीयते । सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
 शानः (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतस्तथा ॥ ३।४।१५ ॥

उपमर्दं च ॥ ३।४।१६ ॥

अनेन कर्माधिकारामावे हेत्वन्तरमुच्यते । द्वैतमाने हि यथाक-
थंचित् कर्मकृतिसंभावनापि । यस्य त्वखण्डब्रह्माद्वैतमानं ब्रह्मेत्येव न त्विदं
ब्रह्मेति सखण्डम् । अब्रह्मेत्येवनेन प्रपञ्चस्यापि मानात् सखण्डत्वम् । तथा
५ चारखण्डतद्धाने कर्म तदधिकारादेरुपमर्दं चैके शाखिनः पठन्तीति न
ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसंभावनापीत्यर्थः । श्रुतिस्तु—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूतत्वेन कं पश्येत् (नृ. ४।५।१५) इत्यादिरूपा ॥ ३।४।१६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ३।४।१७ ॥

- अत्रेवं विचार्यते । ब्रह्मचर्यान्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुत्या बोध्यते ।
१० ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् (जा. ४) इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव च प्रव्रज-
नमपि बोध्यते । पूर्वं सत्यविरोधाय—यदहरेव (जा. ४) इति श्रुतेश्च
रोगितद्राहितमेवेन विषयभेदो वाच्यः । तत्र ब्रह्मचर्याविशेषेपि भगवदनु-
ग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमव हेतुर्वाच्यः । वेदान्त-
विज्ञानमुनिभितार्थाः संन्यासयोगायतयः शुद्धसत्त्वाः (म. ना. १०।६)
१५ इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथा चैतादृशा एवोर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते । एवं
सत्यूर्ध्वरेतःसु कर्माभाव उक्तरीत्या त्वयाप्युरीकार्य इति ज्ञानरहितानां
कर्मण्यधिकारस्तद्वतां संन्यास इति त्वदुक्ताद् विपरीतोर्थः सिध्यतीति क
कर्मशेषत्वसंभावना ज्ञाने । ननु संन्यासेपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैरा-
ग्यसहकृतं ज्ञानमेतच्छेषभूतं तदसहकृतं तदग्रिहोत्रादिशेषभूतमिति न
२० वेपरीत्यामिति प्राप्त आह । शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्ति-
सिद्धम् । किंतु वेदमात्रसिद्धम् । तत्र तु—तमेवं विद्वानमृत इह भवति ।
(नृ. पू. १।६) ब्रह्मविदाप्नोति परम् । (तै. २।१) य एवं
विदुरमृतास्ते भवन्ति (नृ. ४।४।१४) इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य
मोक्ष एव फलं श्रूयते । सर्वसाधनानां साक्षान्परंपराभेदेन तत्रैव पर्यवसा-
२५ नादतो धर्मिग्राहकमानविरोधात् संन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमपि न वक्तुं

शक्यमित्यर्थः । नन्वेवं संन्यासवैयर्थ्यमिति चेन्न । ब्रह्मविदतिरिक्तसंगस्य
मग्नवद्विस्मारकत्वेनावश्यकस्यान्यत्वेन श्रुत्या कथनादत्त एव—वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितायाः (म. ना. १०१६) इत्युक्त्वा संन्यासयोगावयवतः शुद्धसत्त्वाः
(म. ना. १०१६) इत्युक्तम् । अत्र पञ्चम्यान्तःकरणे संस्कारविशेषाधायकत्वं
५ च प्रतीयते संन्यासस्य । स च संस्कारः फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः
संन्यासो मर्षादामर्गो । पुष्टिमार्गो त्वन्वैव व्यवस्था । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह (भा. ११२०१३१) इति वाक्यात्
॥ १४१७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ ३४१८ ॥

- १० उर्ध्वरेतःसु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः—किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोकः (बृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्म-
प्राप्तांश्च सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिध्यति । तस्या एव सर्वज्ञेयापायपूर्व-
कपरमानन्दरूपत्वाच्च तत् कर्मणि दुःखात्मकसंचारहेतुत्वाच्च जीवभ्रंशोनि-
मित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात् । अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात्तथा च कर्मविधिनापि
१५ परंपरामोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धम् । तं परामर्शं कर्मत्वात्-
न्यावादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः । मोहकरास्रप्रवर्तकः स इतीश्वर-
मेव न मनुते यतोतस्तत्त्वानिस्तस्य मते दूरापास्ता । कर्मानधिकारिणाम-
न्यादीनां संन्यासविधिविषयत्वम् । अन्यथा—वीरहा वा एष देवानां
योमिमुद्धासयते (ते. सं. १।१।५२) इति श्रुतिर्न स्यादतो ब्रह्मचर्यं
२० समाप्य गृही भवेद् गृहाद्धनी भूत्वा प्रमजेद् यदि केतरथा ब्रह्मचर्यादेव
प्रमजेद् गृहाद्धनाद्धा (जा. ४) इति श्रुतेरप्यङ्गहीन एव स विषयो
यत् आयुर्मागविभ्रमेनाश्रमाणां विधानम् । तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवे-
कल्यं नियतमतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यम् । अपि च ज्ञानकर्मणोरलौकिक-
फलसाधकत्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकम् । अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च न विधेयम् ।
२५ साक्षात्स्वकृत्यसाध्यत्वाच्चोदनाबोधकलिङ्गाद्यभावाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसा-

धक्तृत्वं वक्तुं शक्यम् । य एनं विदुरित्यादिस्तु यागेविज्यविष्णुस्तुतिपरे-
त्याशयेनाह । अचोदना चेति । जैमिनिवत्तत्सहायभूतेयमचोदना च परा-
मर्ममपवदतीति संबन्धः । तथा च विधिसंबन्धात्कर्मवानुष्ठेयम् । न तु
मुक्तिसाधनमप्यतथात्वादिति स्थितम् ॥ ३।४।१८ ॥

५ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३।४।१९ ॥

- बादरायण आचार्यो जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्तव्यमिति शिष्य-
संमतमनुष्ठेयं कर्मापवदतीति पूर्वेण संबन्धः । तत्र हेतुः । साम्यश्रुतः ।
यथा—वीरहा वा एष देवानाम् (तै. सं. १।५।२) इति श्रुत्या कर्म-
त्यागकर्तुर्निन्दा श्रूयते । एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः ।
१० तथाहि । असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभि-
गच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जनाः । (ई. ३) एतद्व्येच—ये तद्विदुरमृतांस्ते
भवन्त्यधेतरे दुःखमेवापि यन्ति (बृ. ४।४।१४) इत्यादिरूपा । एतच्च
निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमापाततः । वस्तुतस्तु—तमेतं वेदानुवचनेन विविदि-
यन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनि-
१५ र्भवत्येतमेव प्रमाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति (बृ. ४।४।२२) इति
श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्तेष्व न स्वातन्त्र्यं कर्मणो
वक्तुं शक्यम् । अत एव शुक्रस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि । फलस्य
जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात् । न च स्वर्गकामपदभ्रवणार्जवमिति
वाच्यम् । त्वदभिमतलोकात्मकस्वर्गे—यत्र दुःखेन संभिन्नम् इति
२० वाक्यशेषोक्तस्वर्गपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात्तस्यैव
तत्रोक्तेः । एवं सति—तमेतं वेदानुवचनेन (बृ. ४।४।२२) इति श्रुत्ये-
कवाक्यतापि संपद्यते । अन्यथातु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि
कारीरीचित्रादियामाः श्रूयन्त इति नेवं निर्णय इति चेत् । उच्यते ।
नित्यकर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते । वीहिषश्वादोनां तन्निर्वाहकत्वात्त-
२५ च्छेपत्वेन तेषां विधानम् । एवं सति वीरहेति श्रुतिः साक्षिकस्य गृहिण
आलस्यादिदोषेण तदुद्भासने दोषमाह न त्वाश्रमान्तरपरिग्रह इति मन्त-
व्यम् । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधिवैयर्थ्यं च स्यात् । न चानधिकृतमादाय

- तत्समाहितिरिति वाच्यम् । अत्र पृच्छामोक्षपङ्क्वादिभिः प्रव्रजनं
कार्यमिति विधिरस्त्याहोस्विद् यावर्जीविमभिहोत्रविधायकवाक्यप्रव्रजन-
विधायकवाक्ययोर्विरोधाभावात् विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्यः । अश्रुतेः ।
न द्वितीयः । यदहरेव विरजेत् (जा. ४) इति श्रुत्या वैराग्यवतः
५ प्रव्रजनविधानात्तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवकाशात् । तेन-नापु-
त्रस्य लोकोक्ति (ऐ. भा. ७।१।११) इति श्रुतिरप्यविद्वद्विषयिणीति
न विरोधः । विद्वांसः यज्ञां न कामयते (बृ. ४।४।२२) इति श्रुतेः ।
एतेनर्णत्रयाप्यकरणमपि श्रुत्युक्तं वेदितव्यम् । अधिदाद्विषयत्वात् यदप्यु-
क्तम् अचोदना चेति सूत्रावयवेन चोदनावोधकलिङ्गाद्यभावो
१० बाधक इति । तदपि न साधीयः । श्रुतिसाम्यादेव । श्रूयते हि तस्मादेवं-
विच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः श्रद्धाविचो भूत्वात्मन्येवात्मानं परयेत्
(बृ. ४।४।२३) इति । न च प्रमाणवरतुपरतन्त्रत्याज ज्ञानस्य विधि-
यतेति वाच्यम् । इतरज्ञानस्य तथात्वेपि जीवात्मलक्षणोपिष्ठाने परमात्मनो
भगवतो दर्शनस्यान्यतोप्राप्त्याच्छ्रद्धान्तसाधनेस्तद्दर्शने स्वरूपयोग्यतासंप-
१५ तावात्मन्यधिष्ठाने परमात्मदर्शनानुकूलप्रयत्नविधानसंभवाच्छ्रवणविधिना
श्रुतिवाक्यजशाब्दज्ञानानुकूलप्रयत्नविधानवत् । एवमेव हि यागादिधिनापि
क्रियारूपयागस्य स्वानुकूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न एव विधी-
यते । अन्यप्राप्तत्वात् । न तु क्रिया । तत्प्रयत्ने सति तस्याः स्वतः
एव संभवात् ।
- २० अधवा) ननु यथा वीरहेति श्रुत्या कर्मत्यागो निन्यते तथैव-असुर्वा नाम
ते लोका अन्येन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्यभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽपुधा जनाः
(ई. ३) ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति (बृ. ४।४।१४)
इत्यादिश्रुत्या ममवज्ज्ञानाभावो निन्यते । एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्न-
योविषयत्वे मिथोविरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यम् । नच-सावत्क-
- २५ मणिः कुर्वति न निविधित यावता । (भा. १।१।२०।९) इति भगवद्वा-
न्यादादिभिः कर्म विधीयते तद्विहितस्य ज्ञानमिति वाच्यम् । जनको ह वैदेहो
बहु दाक्षिणेन यज्ञेनेजे (बृ. ३।१।१) इति श्रुतेर्निरागत्वेन प्रसिद्धस्यापि

तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्यादधिकाराभावात् । अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोद्भित्वं ज्ञानस्य तदद्भुत्वं वाच्यम् । तथा च ज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति प्राप्ते प्रतिवदति । अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । ज्ञानमर्हं तदाद्भित्वेनानुष्ठेयं कर्मेति मतं बादरायणोपवदतीति पूर्वेण संबन्धस्तत्र हेतुमाह ।
 ५ साम्यश्रुतेरिति । स्वतोपुरुषार्थं कर्म फलार्थिर्नैवानुष्ठेयम् । तथा च—एष नित्यो महिमा (बृ. ४।४।२३) इति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिविद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसंभवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मेच्छेदपक्षकत्या न ज्ञानस्याद्भुत्वं वक्तुं शक्यम् । कृषी-
 १० वलस्य ग्रीहीणां वपने भर्जनस्येव । तथा च ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसंभवेनान्येषां च—अथेतरे दुःखमेवापि यन्ति—इति निन्दाश्रवणेन तथात्वात् सर्वार्थ-
 तत्त्वज्ञा श्रुतिज्ञानबहिर्मृतं कर्म कथं विदध्यादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधक-
 स्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण मौढ्या निरूपितम् ॥ ३।४।१९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमापत्तीति तच्चात्यर्थमाह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३।४।२० ॥

१५ यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव मानस्या मूर्तेर्धारणं विधीयते न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन मनःसमाधौ तत्प्राप्तात् । ततः किंचन न स्मरेत् । तच्चापि चित्तबद्धिर्ज्ञानकैर्विपुङ्क्ते (मा. ३।२।८।३४) इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा । तथा सति भक्तिसाधनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन ।
 २० ननु तत्र समाधिमाधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्वमुच्यते । प्रकृते ज्ञानं भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैयर्थ्यमिति चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्यमेव कर्म श्रुति-
 तद्विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवज्ज्ञानस्येतरनिरपे-
 २५ क्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वमस्य कर्मणो वाच्यम् । तथा चोक्तम् । दानव-

3-M, A and D read प्राप्तं for प्राप्ते ।

21-M, A and C read दुज्यते for उच्यते ।

- तत्पोहोर्मजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते
 (भा. १।१।७।२४) इति । एष नित्यो महिमा (बृ. ४।४।२३) इति श्रुति-
 रपि—यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासंबन्धस्ताद्वित् स्यादित्यनुक्त्वा
 तस्यैव पदवित् स्यादिति यदुक्तवती तेन पदयोगाधिकमार्गस्वरूपात् तत्र च
 ५ पदयोरेव सेव्यत्वेन मुख्यत्वाच्चज्ञानानुपूर्वप्रयत्नमेव पूर्वं विदधते । तेन—
 शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीष्टेणराः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त
 एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् (भा. १।१।३६)
 इति वाक्याच्च वर्णाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति
 सिद्धम् । तस्यैव तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तम-
 १० स्यैव तत्रापि पदविदेव दीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव स्यादित्येवकारः
 सर्वत्रानुपपद्यते । तथा सति भक्ती जातायां स्वत एव भगवज्ज्ञानं भवतीति
 ज्ञापयितुं—तं विदित्वा (बृ. ४।४।२३) इति पश्चादुक्तवतीति तदाशयो
 ज्ञायते । अत एव पूर्वं कर्म निरूपितम् । साधनत्वात् ।

- [स्यादेतद् भक्तिसाधनत्वमेव चेत्कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदि
 १५ तत्कलासंबन्ध इत्यनुपपन्नमिति चेत् । भैवम् । कर्मणां हि भक्त्युत्पत्तौ
स्वरूपयोग्यतासंपादकत्वमेव । नायमात्मा (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेः ।
 कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद् भगवतः स्वरूपयोग्यतापेक्षापि भार्यादिकस्य ननु
 पीडिकस्यात एव वाराह उक्तो नियमवाची । तथा सति भगवदनुग्रहश्चे-
त्तदा भक्तिस्तया पुरुषोत्तमज्ञानं तदा कर्मतत्फलसंबन्धगन्धेऽपि नेति किम-
 २० नुपपन्नम् । एतेन—तमेव विदित्वा मुनिर्भवति । (बृ. ४।४।२९)
 अग्राहो नहि गृह्यते (बृ. ३।१।३६) इत्यादिश्रुतीनां मिथो विरोधः
 परिहृतः । भक्त्या ग्राह्यत्वादितरसाधनाग्राह्यत्वात् । अत एव विविदिषन्ति
 न तु विदन्त्यपीत्याशयवती—तमेतं वेदानुवचनेन (बृ. ४।४।२२)
 इति श्रुतिः पठ्यते ।

- २५ नचानुपदमेव—तमेव विदित्वा मुनिर्भवति (बृ. ४।४।२२) इत्युक्तेः
 सानिध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतामिति वाच्यम् । वेदानुवचनादीनां
 संनिधौ वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसंभवेन मुनिर्भवतीत्येकत्वं
 १६ [अणुभाष्य]

तद्विदि न वेदेदतो ज्ञानं कस्याचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं
 ज्ञाप्यते । मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां
 कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वतः (भ. गी. ७।३) इति भगवद्वाक्याच्च । तर्हि
 वेदानुवचनादिषु निःशंका प्रवृत्तिः कथम् । इत्थम् । स वा अयम्
 ५ (बृ. ४।४।२२) इत्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथा-
 कथंचित् तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्संगाभावेन भक्तिमार्गापरिचयात् । कर्म-
 मार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमभूतीति तदेव
 भगवद्वेदनेपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां
 वैयर्थ्यं कथमिति चेत् । न । अमृतत्वेपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगि-
 १० संस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ ३।४।२० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ३।४।२१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्नोपपद्यते ।
 साम्योक्तेश्चानस्तुतिरूपत्वात् । अपि च तथा ज्ञानिनोपि कर्मोपादानात्
 कर्मकृतिस्वीकारादिति यावत् । अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्त्व-
 १५ तगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात् । तेषामपि तत्त्वतगुणदोष-
 संबन्धोस्त्येवेति ज्ञापनाय मात्रपदम् । निषेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते ।
 तथा च ज्ञानिनोपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निष्प्रत्यूहमिति
 चेन्नैवं वक्तुं युक्तम् । पदज्ञानस्य कर्मफलासंबन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद्विधे-
 यत्वमेव ।

२० न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि स्तुतिरेवेति
 युक्तम् । तयोरुच्छेदापत्तेः । विधिर्हि प्रवर्तकः । तस्य पुरुषप्रवृत्त्युपयोग्यर्थ-
 कथनेनैव चारितार्थादन्यार्थकथनस्य स्तुतित्वमस्तु नाम । न हेवं प्रकृते ।
 मुमुक्षोः कर्मबन्धाभावोपेक्षोस्तत्साधनत्वज्ञान एव प्रवृत्तिसंभवात् । यच्च
 कर्मफलसंबन्धनिषेधानुपपत्त्या कर्मसंबन्ध इत्युक्तम् । तत्र साधीयः । न हि
 २५ तरणी तमःकार्याभाव इत्युक्ते तस्याभिरपि संभवति । अथवा पुरुषोत्तम-
 ज्ञानमुख्यफलस्यातिमहत्त्वेन साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती किमुतिकन्या-

येन परंपरया तदाहानयन्तं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेर्ब्राह्मणपदेन ब्रह्मविदुच्यते । तथा नाद्यपदेन बुद्धिस्थब्राह्मणमाहात्म्येदिशे कृते स क इत्याकाङ्क्षायाभाह तं ब्राह्मणं विदित्वा विहितनिषिद्धकलासंबन्धी भवतीतिलक्षण इत्यर्थः । साक्षाद्भगवाद्दिदः किमु वाच्यमिति भावः ।

५ अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् ब्राह्मणस्यैव भगवाद्दिदो भक्तस्यैव पदवित् स्यात् तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यात् तद्भजेतेति यावत् । तथा न यत्र भक्तविद्विषयकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं यत्कुं शक्यं तत्र मगयज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुस्थम् ॥ ३।४।२१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३।४।२२ ॥

१० अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते । भूमूर्ध्व वातर्षिर्वरुणं पितरमुपसत्तारं ।

(तै. ३।१) अपीहि भगव इति ह्योपसत्ताद सनत्कुमारं नारदः ।

(छां. ७।१।१) प्रतर्दनो ह धे देवोदासिरिन्द्रस्य पियं धामोपजगाम

(कौ. ३।१) इत्याद्युपाख्यानेहि ब्रह्मविद्या निरूप्यते । सर्वाण्याख्या-

नानि पारिप्लवे संसृजतीति श्रुत्या संसनरोपत्वं तेषामवगम्यते । संसने

१५ शब्दमात्रस्य प्राधान्येनार्थज्ञानस्यातथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं

मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति फर्मशेषत्वमपि न यत्कुं शक्यम् । प्राधान्यं तु

दूरापास्तम् । भर्मिण एवासिद्धिरित्याह । पारिप्लवार्था इति । उक्तरीत्या

सर्वा उपाख्यानश्रुतयः फर्मशेषभूता इत्यर्थः । अत्राचार्य एवमपि फर्म-

शेषत्वं ज्ञानस्य न संभवतीत्याह । नेति । कुतः । विशेषितत्वात् । फर्मणः

२० सकाशाज्ज्ञानं निरोपितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य फर्मशेषत्व-

मित्यर्थः । ननु विशेषितमाख्यानेष्वेतेत्यप्रयोजको हेतुरिति चेन्मैवम् ।

आचार्यशायनवग्भात् । तथाहि पूर्वं तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाख्या-

नानां संसनरोपत्वमुपेक्षित्वोच्यते । न ह्याख्यानेष्वेव ज्ञानं निरूप्यते ।

किन्वन्यत्रापि । तथा हि । तैत्तिरीयके पठ्यते । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदे-

२५ पभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तै. २।१) इत्युपक्रम्य माहात्म्य-

- विशेषज्ञानार्थमाकाशादिकर्तृत्वमुक्त्वानन्दमयत्वं रसरूपत्वमप्युक्त्वा भीषा-
स्मादित्यादिना सर्वनियामकत्वं चोक्त्वा भगवानेव पूर्णानन्द इति ज्ञाप-
नायानन्दगणनां कृत्वानन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं-
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह (तै. २।१) इत्यादिनोक्त्वा
५ तद्विदो माहात्म्यमुच्यते । एत- ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं
किमहं पापमकरवम् (तै. २।९) इति । अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्रूपदेश-
कालापरिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरवध्यानान्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवाग-
मोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति । कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तद्वाञ्छा अस्थिधानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ४।३।३२) इति श्रुतेः । क्षुद्रत-
१० रानन्दजनकस्वर्गपञ्चादि फलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयो-
जकत्वं तस्मिन्नुच्यते इति कर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष
उच्यते इति न धर्म्यसिद्धिर्न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिध्यति ॥३॥४।२२॥

तथाप्याख्यानप्रतिपादितविविधानामसिद्धिरेवेति चेच्चत्राह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ६।४।२३ ॥

- १५ यथा केवलश्रुतेर्विधाप्राधान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतीनामित्यर्थः । चका-
रेण प्रश्नोत्तरनिर्णीतार्थप्रतिपादनम् । महतामेवात्र प्रवृत्तिः । सापि बह्वा-
यासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनं चाधिकमुपाख्यानानामुपा-
ख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते । तत्र हेतुरे-
कवाक्यतोपबन्धादिति । आचार्यवान् पुरुषो वेद (छां. ६।१।४।२) इति
१० श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धाद् गुरु-
शिष्यकथोपबन्धादित्यर्थः । अथवोपाख्यानरहितायां श्रुती यथा ज्ञानं
निरूप्यते तथैव—अधीहि भगव इति ह्योपससाद सनत्कुमारं नारदः (छां.
७।१।१) इत्याद्याख्यानेष्वपि निरूप्यत इत्यनाख्यानश्रुत्यैकवाक्यतयेवा-
ख्याने ज्ञानस्वरूपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः । नैकश्रुत्याचिनोपपदेन
२५ वस्तुसती या तत्तद्गुरुतत्तच्छिष्यकथा तत्सामीप्यमत्रोच्यते । अन्यथा
सामीप्यासंभवादतः कल्पितत्वशङ्कानिरासः । नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वे न

वाचकं पर्याय इति चेद् उच्यते । अश्वमेधप्रकरणे—मनुर्वैवस्वतो राजा इत्यादीन्वाख्यानानि यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः सर्वाण्याख्यानानि पारिषुवे शंसतीत्यनेनोक्त इति सर्व-
शब्दस्तदाख्यानपर एव न त्वाख्यानान्तरपरोषि । प्रकरणस्य नियामक-
त्वात् । एवं सति यदा पारिषुवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः । पारिषुवमाचक्षतेति । तत्र प्रथमेहनि—मनुर्वैवस्वतो राजा इति । द्वितीयेहनि—इन्द्रो वैवस्वत इति । तृतीयेहनि—यमो वैवस्वतो राजा इत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्या-
नसामान्यपरस्वे स्वहोविशेष उपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अत एव
१० पारिषुवमित्येकवचनमतो नाख्यानान्तरगन्धर्वात्रन्धोषि । प्रापकाभावात्
॥ ३।४।२३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनायनपेक्षा ॥ ३।४।२४ ॥

एवं पुरुषार्थतः शब्दात् (अ. सू. ३।४।१) इत्युपक्रम्य ज्ञानस्य फल-
साधने कर्मान्नेषक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपन्न्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन
१५ स्वयमेव यज्ञान्मको जातोत एव जरामर्यामिहोत्रेष्टिस्तदिन्धनं समिधा-
दीति तदावाय आज्यादयस्तेषामनपेक्षोक्तः । श्रुतौ तैत्तिरीयके पठ्यते ।
तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदि-
लोभानि बहिर्वेदः शिखा इदं धूपः काम आन्यं मन्युः पशुस्तपोभिः
(ना. ८०) इत्यादि । एतेन यदन्धस्य यज्ञतासंपादकं तस्य स्वकार्य-
२० साधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते ॥ ३।४।२४ ॥ १ ॥

२ सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ ३।४।२५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेपि स्वरूपोप-
कारित्वमस्ति न वेति निवृत्त्यते । तत्र नेति पूर्वः पक्षः । मुख्यसत्तितदुप-

देशैरेव तत्संभवात् । आचार्यवान् पुरुषो वेद (छां. ६।१।४।२) इति श्रुतेः ।
अत्र सिद्धान्तमाह । सर्वपेक्षेति । सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तम-
ज्ञानोत्पत्तावस्त्यपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह । यज्ञादिश्रुतेरिति यज्ञादिनिरू-
पिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत इत्यर्थः । इदमत्राकूतम् । पुरुषोत्तम एव

५ स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तत्प्राप्तिरेव फलम् । तत्र प्रेममत्तिर्जनं तज्ज्ञानमेव साधन-
मिति—ब्रह्मविदाप्राप्तिं परम् (तै. २।१) इत्यादिना—एतद्विदुरमृतास्तं
भवन्ति (बृ. ४।४।१४) इत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च प्रतिपाद्यते । अयेतरे
दुःखमेवोपयन्ति (बृ. ४।४।१४) इति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमात्र-
प्राप्तिरुच्यते । एवं सति स्वतोपुरुषार्थरूपं यज्ञादिकं सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका

११ श्रुतिर्यन्निरूपयति तत्सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वेनैवेति मन्तव्यम् । तच्च
निष्कामतयैव कृतं तथा । अत एव वाजसनेयिशाखायां—यथाकारी यथा-
चारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति (बृ.
४।४।५) इत्युपक्रम्य पठ्यते । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण
इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो यो कामो निष्काम आत्मकाम आप्त-

१५ कामो भवति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति (बृ. ४।४।६) इत्यादि । अत्र अथाकामयमानः कर्ता
निरूप्यत इति शेषः । यः पुमान् कर्मकृतावकामस्ततो निष्कामः सत्ता-
त्मकामो निरुपपिन्नेहवान् प्रभो ततो भगवत्प्राप्त्याप्तकामो भवतीत्यर्थः ।
अत्र यथाकारित्यादिना कर्मकर्तुरेवोपक्रमादथाकामयमान इत्यनेनापि

१० तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति सत्कर्मणि प्रवृत्त्यर्थं विविधफलानि
स्वयमेवोक्त्वा जनान् भ्रामितवानिति स्वोक्तकरणाच्चिरेण दयया निष्कामं
करोति सकामतयापि क्रियमाणेन वेदिककर्मणानेकजन्मभिः संस्कारविशेष-
प्रचयेनापि तथा । कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते इति स्मृतिभ्यश्च
ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षास्तीति । चकारेण पुष्टावद्धीकृतस्य सर्वानपेक्षेति सा समु-

१५ धीयते । अत एव नायमात्मेत्यादिश्रुतिर्न विरुध्यते । ननु ज्ञानद्वारा कर्मा-
दीनामेव फलसाधकत्वमास्त्विति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह । अश्ववदिति ।
यथा स्नेहफलसाधकदेशान्यवधानात्मकदेशातिक्रमेश्वस्य साधनत्वं न

तु तत्फलसिद्धावपि तथाभिमतिकाध्यात्मिकाभिदैविकप्रातिवन्धानेवृत्तावेव
तेषां साधनत्वं न तु भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । इदं च मुमुक्षुभक्तविषयकमिति
ज्ञेयम् । आत्यन्तिकमकिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ॥ ३।४।२५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३।४।२६ ॥

ननु—तरमादेवंविच्छान्तो दान्त (बृ. ४।४।२३) इत्यादिना शमा-
देरेष ज्ञानसाधनत्वमुच्यते न तु यज्ञादेरिति चेत्तत्राह शमदमाद्युपेतो
भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतयात्मन्येवात्मानं पश्येदिति
ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधेर्हेतोर्ज्ञानमार्गं तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्तथा
१० विधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गं स्वत एव शमादीनां संभवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषा-
मिति भावः ॥ ३।४।२६ ॥

सर्वज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ ३।४।२७ ॥

ननु सत्त्वशोषकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतं नोपपद्यते ।
आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः (छां. ७।२६।२) इति श्रुतेस्तद्विरुद्धाः सर्वज्ञ-
१५ भक्षणानुमतिरपि यतः श्रूयते छन्दोगानाम् । न ह वा एवंविदि किंच-
नानर्त्तं भवति (छां. ५।२।१) तथा वाजसनेयिनां—न ह वा अस्यानर्त्तं
जग्यं भवति (बृ. ६।१।१४) इत्यादि । तरमात्सत्त्वशुद्धयर्थं यज्ञादेर्न
विधानमिति प्राप्ते विषयव्यवस्थामाह । आहारदीर्घभ्येन प्राणात्यय उप-
स्थिते प्राणधारणस्य ज्ञानान्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य वेदहोपकत्वेन ततो
१० महिरङ्गत्वात्तदनुमतिः क्रियत इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तद्दर्शनादिति ।
चाकायणः किलर्षिरापद्रुत इभ्येन साभिखादितान् फल्मापांश्चखाद
(छां. १।१०।५) इत्यादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन
सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वाज्जाते ज्ञाने तत्साधनानपेक्षणादेवंविदीति वचनात्
साहसो सर्वदिक्यपि तदनुमतिर्नानुचिता । अपि स्मर्यते (म. सू.
२५ ३।४।२९) इत्यनेनाविदुषोऽप्यनुमतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाप्याचार्येणावस्था-

विशेषविषयकत्वमुक्तं यत्नेन ज्ञानिनोप्यनापदि विहितत्यागोविहितकरणं
 च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञाप्यते ।
 अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे-विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्पद्यगव-
 स्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् । ऋषे विदन्ति मुनयः
 ५ प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः । यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोभूयेत विप्लुतम् (भा.
 २।६।३९-४०) इति ब्रह्मणोक्तम् । ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती
 हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महाभाया प्रयच्छति (भा. पु. दे. मा. १।५४)
 इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयम् ।
 भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसंभवात् । अनन्याश्विन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपा-
 १० सते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् (भ. गी. ९।२२)
 इति भगवद्वाक्यात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते (भ. गी.
 ७।१४) इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्र-
 ज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ ३।४।२७ ॥

अवाधाच्च ॥ ३।४।२८ ॥

१५ आपदि तथाज्ञभक्षणेन चित्ताशुध्यसंभवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभा-
 वाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ ३।४।२८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३।४।२९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टाज्ञभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि
 श्रुत्यनुमते का शङ्केत्यर्थः । स्मृतिस्तु-जीवितात्ययमापन्नो योऽन्मात्ति
 २० यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाग्भसा (म. स्मृ. १०।१०४)
 इति । अपवा विदुषो दुष्टकर्मासंबन्धो-ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि मस्मसात्कु-
 रते तथा (भ. गी. ४।३७) इति स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ ३।४।२९ ॥

शब्दश्चातो कामकारे ॥ ३।४।३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि
 न दोषोऽत एव साधनदशायां तदभावेन-तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त

उपरतस्ति तिस्रः (बृ. ४।४।२३) इत्यादिरूपः शब्दः कामकारनिवर्तकः
श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३।४।३० ॥ २ ॥

३ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मेत्यधिकरणम् ।

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं
न वेति चिन्तयेते । तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोज-
कत्वात् कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३।४।३१ ॥

यथा ज्ञानिनामप्यनापदि शिष्टानामेवान्न भक्षणीयं विहितत्वात्त-
थाश्रमकर्मापि कर्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः । यथानापयशिष्टान्न-
भक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात् । एतद्योपपादितं सर्वानुमतिरित्ययम् । तथा
नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत्कर्तव्यमेवेति भावः ॥ ३।४।३१ ॥

यच्चोक्तं कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वात् कर्तव्यमिति तत्राह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३।४।३२ ॥

शमदमार्दीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येत-
द्रहितेः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्पे-
क्षेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाशयत
इति न सहकारित्वेनुपपत्तिः काचिविति भावः ॥ ३।४।३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां
भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकतां चाह ।

२० **सर्वथापि न एवोभयलिङ्गात् ॥ ३।४।३३ ॥**

भगवच्छ्रवणफीर्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्तव्या एव
यदापि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोधमश्रुत्वापि न

विशेषविषयकत्वमुक्तं यत्तेन ज्ञानिनोप्यनापदि विहितत्यागोविहितकरणं
 च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञाप्यते ।
 अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे-विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगव-
 स्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् । ऋषे विदन्ति मुनयः
 ५ प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः । यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोभूयेत विप्लुतम् (भा.
 २।६।३९-४०) इति ब्रह्मणोक्तम् । ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती
 हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति (भा. पु. दे. मा. १।५४)
 इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयम् ।
 भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसंभवात् । अनन्याश्रित्यन्तो मां ये जनाः पर्युपा-
 १० सते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् (भ. गी. ९।२२)
 इति भगवद्वाक्यात् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते (भ. गी.
 ७।१४) इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्र-
 ज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ ३।४।२७ ॥

अवाधाच्च ॥ ३।४।२८ ॥

३५ आपदि तथान्नमक्षणेन चित्ताशुष्यसंभवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभा-
 वाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ ३।४।२८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३।४।२९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टान्नमक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि
 श्रुत्यनुमते फा शङ्केत्यर्थः । स्मृतिस्तु-जीवितात्पयमापन्नो योजनमत्ति
 २० यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पञ्चपत्रमिवाम्भसा (म. स्मृ. १०।१०४)
 इति । अथवा विदुषो दुष्टकर्मासंबन्धो-ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कु-
 र्वते तथा (भ. गी. ४।३७) इति स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ ३।४।२९ ॥

शब्दश्चातो कामकारे ॥ ३।४।३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि
 न दोषोऽत एव साधनदशाया तदभावेन-तस्मादेवंविद्भ्रान्तो दान्त

२८९. ३ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्याधिकरणम् । (अ. ३ पा. ४ सू. ३३)

उपरतस्तितिक्षः (बृ. ४।४।२३) इत्यादिरूपः शब्दः कामकारनिवर्तकः
श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३।४।३० ॥ २ ॥

३ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्याधिकरणम् ।

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं
५ न वेति निन्यते । तत्र कलस्य जातत्वात् कुतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजन-
कत्वान्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३।४।३१ ॥

यथा ज्ञानिनामप्यनापदि शिष्टानामेवान्नं भक्षणं विहितत्वाच्च-
आश्रमकर्मापि कर्तव्यमेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः । यथानापयशिष्टान्न-
१० भक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात् । एतच्चोपपादितं सर्वज्ञानमुपतिरित्यर्थः । तथा
नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत्कर्तव्यमेवेति भावः ॥ ३।४।३१ ॥

यच्चोक्तं कुतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्यमिति तत्राह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३।४।३२ ॥

शमदमार्दनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येत-
१५ द्रहितेः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्ये-
वेत्यर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाशयत
इति न सहकारित्वेनुपपत्तिः काचिदिति भावः ॥ ३।४।३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गाद्यज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भाक्तिमार्ग्यसाधनानां
भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकतां चाह ।

२० सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३।४।३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तरादिहितत्वेन कर्तव्या एव
यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोधमकृत्वापि त

- एव भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तु—तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् । (बृ. ४।४।२१) इति । तमेवेकं ज्ञानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैष सेतुः (मुं. ५।२।१५) इत्यपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्तं प्रतिषिध्य तद्विषयकं ज्ञानानुकूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरणमपि तन्मात्र-विषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीतेति वचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्तनमर्थानुसंधानमपि कर्तव्यं नान्येषामिति नानुध्यायाद् बहू-नित्यनेनोक्तवती । अत्रान्वित्युपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद्भावित्वमुच्यते ।
- १० तेन योग्यतया श्रवणकीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । स्मृतिस्तु—शृण्वन्ति गायन्ति गुणन्त्यमीष्टगणः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव परयन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् (मा. १।९।३६) इति । महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमास्थिताः । मजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नम-
१५ स्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते (भ. गी. ९।१३—१४) इति । एतेन भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रयकर्मणो देहधर्म-त्वेन बहिरङ्गत्वात्तदविरोधेनैव तत्कर्तव्यमिति स्थितम् । अत एव भगव-द्धर्मन्यधर्मं प्रतिषिध्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं—स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी (बृ. ४।४।२२) इत्यादिना भगवन्माहात्म्यमुक्तम्
- २० ॥ ३।४।३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३।४।३४ ॥

- प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमनेनो-च्यते । सर्वं पाप्मानं तरति । नेनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नेनं पाप्मा तपति (बृ. ४।४।२३) इत्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रम-
२५ कर्माकरणजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य उत्तमानि साधनानीत्यर्थः ॥ ३।४।३४ ॥

अन्तरा चापि तु तदृष्टेः ॥ ३।४।३५ ॥

भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यल्पमुच्यते । अपि तु तस्मिन्-
न्युरूपोत्तमे धर्मिण्येव दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा 'च
फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्चेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेषां संबन्धः । अन्तरा-
५ शब्दोच्चारणव्यात्मको व्यवधानवाचकः । तथा च श्रुतिः । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं
ग्राहणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोयमात्मायं लोकः (वृ. ४।४।१२) इति ऋणापाकरणहेतुत्वेन लौकिको-
त्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अभीष्टत्वेपि तदुत्पादनव्यासंगेन भगवदानन्वानु-
भवेन्तरायो भविष्यतीति तद्वृत्त्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३।४।३५ ॥

१० अपि स्मर्यते ॥ ३।४।३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्माणां तथान्वं किमु वाच्यं यतो ज्ञानतत्साध-
नवैराग्यादीनामप्यन्तरायरूपत्वं स्मर्यते । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै
मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद् (भा. १।१-२०-
३९-६-१४-६) इति भगवद्राज्यम् ॥ ३।४।३६ ॥

१५ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३।४।३७ ॥

स्मर्यत इति पूर्वेषां संबन्धः । ज्ञानादेः सकाशाद्भक्तिमार्गे फलतो-
प्युत्कर्षमाह । ज्ञानादिसाधनवस्त्वनुग्रहो भुक्तिपर्यन्त एव । भक्तिमार्गे
तु-अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज (भा. ९।४।६३) इत्यादि-
वाक्यैर्विशेषरूपो मुक्तादिभ्योपि भक्तानां व्यावर्तको भगवदनुग्रहः स्मर्यत

२० इत्यर्थः ॥ ३।४।३७ ॥

गूढानिराधिमुद्गाढयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३।४।३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः । तथा चैतरस्या मुक्तेरपि
भक्तिमार्गाप्यतदीयत्वमेव ज्याय इत्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह-लिङ्गा-

२५ ज्ञेति । मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव न तद्देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति

- येन भजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायात-
त्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत्तथेत्यर्थः । न हि
मुक्तात्मनां कश्चन भगवदुपयोगोस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते—न यत्र
माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः (भा. २।९।१०)
५ इत्यादि मुक्तोपसृप्यत्वं चोच्यते । अत एव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुही-
नानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४) इत्युक्तम् । पुरवासित्वे
देहादेरावश्यकत्वाभिप्रेथो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते । इतरज्ज्याय इति
पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽस्ति इत्यनेनोक्तयोरेव वा । एतेन—सोभ्रुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इत्युक्तफलवत्त्वं
१० तस्य सूच्यते ॥ ३।४।३८ ॥ ३ ॥

४ तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावं जैमिनिरपि नियमा-

तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३।४।३९ ॥

- अपेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति न वेति ।
१५ तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्य च मुक्तादेव पर्यवसानात्तदीय-
त्वस्य साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथा च फलतो
न कश्चिद् विशेष इति प्राप्ते ।

- उच्यते । तद्भूतस्येत्यादि । तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः ।
अत्र विश्वासदाढ्यायाह । अन्यस्य का वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमि-
१० नेरपि यदि कदाचिद् भगवत्कृपयायं भावो भवेत्तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीय-
भगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपी-
त्यर्थः । अत्र हेतूनाह । नियमादीन् । तैत्तिरीयके—ते ते धामान्युष्मसि (तै.
सं. १।१।६) इति मन्त्रे यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य परमं

- पदम् (तै. सं. १।३।६) इत्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि-
विष्णोः कर्माणि परयत् (तै. सं. १।३।६) इति मन्त्रेण निरूप्य पुनः
पूर्वोक्तलीलास्थानं—तद्विष्णोः परमं पदम् (तै. सं. १।३।६) इति पदे-
नानुच तस्य नित्यत्वनिरूपणायोच्यते । सदा परयन्ति सूरयः (तै. सं.
५ १।३।६) इति सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तत्र
भक्त्येवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिकदर्शनं
नियम्यते सदेतिपदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयमगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्तावु-
च्यमानायां तन्नियमो भज्येत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुत्तमावस्था-
रूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरेवेति तत्राहत्तद्वेति । उक्तमगवदी-
१० यत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपम् । मुक्तानामपि सिद्धानां
नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा (भा. ६।१।४।५) इति
वाक्यात् । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि भिन्नाः । अथ मर्त्योमृतो
भवत्यत्र ब्रह्म समभुते (नृ. ४।४।७) इति भृत्यामृतस्य मुक्तस्य ब्रह्म-
स्वरूपभोग उच्यते । स च—ग्रमेवैव वृणुते (मुं. १।१।३) इति भुतेर्भ-
१५ गवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टफलत्वमस्यातोत्तमपत्वम् । किंच । फलं हि
साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न मुक्तिर्वि-
ष्णुमुचिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्व भक्तिस्वरूपं निरूप्य—
तथैव परया निर्वृत्त्या ह्यपकारमान्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं
नो एवाद्रिचन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः (भा. ५।६।१७) इति
२० ॥ ३।४।३९ ॥ ४ ॥

५ न चाधिकारिकमित्याधिकरणम् ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ३।४।४० ॥

अथेदं विचार्यते । भुवायेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा तत्संबन्धिफलं
ददाति न वेति । तत्र नेत्याह । न चेति । तत्र हेतुः । पतनानुमानादिति ।

- २५ आब्रह्मभुवनोद्भोकाः पुनरुत्पत्तिर्नोर्जुन (म. गी. ८।१।६) इति स्मृतेरि-
त्यर्थः । फलस्य साधयित्वादिति भावः । किंच तादृशो भगवदीये यजना-

- येन मजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायात-
 न्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत्तथेत्यर्थः । न हि
 मुक्तात्मनां कश्चन भगवदुपयोगोस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते—न यत्र
 माया किमुतापरे हरेरनुग्रहा यत्र सुरासुरार्चिताः (भा. २।१।१०)
 ५ इत्यादि मुक्तोपसृप्यत्वं चोच्यते । अत एव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुही-
 नानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४) इत्युक्तम् । पुरवासित्वे
 वेहादेरावश्यकत्वाज्जिपेधो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते । इतरज्ज्याय इति
 पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेनोक्तयोरेव वा । एतेन—सोभ्रुते
 सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (ते. २।१) इत्युक्तफलवत्त्वं
 १० तस्य सूच्यते ॥ ३।४।३८ ॥ ३ ॥

४ तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमा-

तद्रूपामावेभ्यः ॥ ३।४।३९ ॥

अपेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति न वेति ।

- १५ तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात्तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात्तदीय-
 त्वस्य साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथा च फलतो
 न कश्चिद् विरोध इति प्राप्ते ।

उच्यते । तद्भूतस्येत्यादि । तुशब्देन मर्यादामार्गायव्यवच्छेदः ।

अत्र विश्वासदाढ्यायाह । अन्यस्य का वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमि-

- १० नेरपि यदि कदाचिद् भगवत्कृपयायं भावो भवेत्तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गाय-
 भगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपी-
 त्यर्थः । अत्र हेतूनाह । नियमादीन् । तैत्तिरीयके—ते ते धामान्युष्मसि (ते.
 सं. १।३।६) इति मन्त्रे यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य परमं

- पदम् (तै. सं. १।३।६) इत्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि—
 विष्णोः कर्माणि पश्यत (तै. सं. १।३।६) इति मन्त्रेण निरूप्य पुनः
 पूर्वोक्तीलास्थानं—तद्विष्णोः परमं पदम् (तै. सं. १।३।६) इति पदे-
 नानूय तस्य नित्यत्वनिरूपणाच्यते । सदा पश्यन्ति सूरयः (तै. सं.
 ५ १।३।६) इति सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तच्च
 भक्त्यैवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिकवर्शनं
 नियम्यते सदेतिपदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं भामस्य मुक्तावु-
 च्यमानायां तन्नियमो मन्येतेत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुत्तमावस्था-
 रूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरिति तन्माह्यातद्रूपेति । उत्तमभगवदी-
 १० यत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तिरपि फलरूपम् । मुक्तानामपि सिद्धानां
 नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा (भा. ६।१।४।५) इति
 वाक्यात् । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योन्मृतो
 भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते (बृ. ४।४।७) इति श्रुत्यामृतस्य मुक्तस्य ब्रह्म-
 स्वरूपगोप उच्यते । स य-यमेवैव वृणुते (मुं. ३।२।३) इति श्रुतेर्भ-
 १५ गवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टफलत्वमस्यातोतद्रूपत्वम् । किंच । फलं हि
 साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थस्याभावावपि न मुक्तिर्व-
 कुमुषिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्व भक्तिस्वरूपं निरूप्य—
 तथैव परया निर्वृत्त्या ह्यभगवन्प्रान्पन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वगमासादितं
 नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः (भा. ५।६।१७) इति
 २० ॥ ३।४।३९ ॥ ४ ॥

५ न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ३।४।४० ॥

अथेदं विचार्यते । भुवाभेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा तत्संबन्धिफलं
 ददाति न चेति । तत्र नेत्याह । न चेति । तत्र हेतुः । पतनानुमानादिति ।

२५ आग्रहमुवनाद्भोक्ताः पुनरावर्तिनोर्जुन (म. भा. ८।१६) इति स्मृतेरि-
 त्यर्थः । फलस्य सावधित्वादिति मानः । किंच तादृशे भगवदीये यजना-

योगादपि न तृप्ता । अथवा । तादृशस्य सदा भक्तिरसानुभवात्तदतिरिक्त-
स्यानपेक्षणादन्येषां फलानां संबन्धामावादित्यर्थः ॥ ३।४।४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ३।४।४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिकं फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजकमिति

- ५ वदन्त्यपि तूपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति । भक्तिमावाच्युतेः । अधिकार-
समाप्तौ भगवदनुग्रहाशापि कदाचित्संभवतीत्युपपत्तनं तत् । मुक्ता त्वपुन-
रावृत्तेर्भक्तिरमाशापि नेति महापतनमेव सेति भावः । तेन निषिद्धकर्म-
फलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति । अत एव श्रीभागवते—नारायणपरा लोके न
कुतश्चन बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः । (भा. ६।१८।
१० २८) इति गीयते । भक्तिमार्गे तु साक्षात्संगाभावेपि तदीयभावमात्रमप्य-
शनवत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपमोगवदेव मन्यते । तदुक्तं श्रीभागवते—अथ ह
वाक् तव (भा. ६।१।३९) इत्यादिना । साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासं-
भावित इति शङ्कानिरासायाह । तदुक्तमिति । सोभ्रुते सर्वान् कामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति । अत्र महा समभ्रुते (बृ. ४।४।७)
१५ इत्यादिभ्रुतिषु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपरसाशनमुक्तमित्यर्थः ॥ ३।४।४१ ॥ ५ ॥

६ बहिस्तूभययेत्यधिकरणम् ।

बहिस्तूभयथापि स्मृतेताचाराच्च ॥ ३।४।४२ ॥

- अथेदं विचार्यते । प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षाद् स्वरूपमोगवतो
वा गृहत्यागः कर्तव्यो न वेति फलस्य सिद्धत्वाच्चेति पक्षव्यवच्छेदाय—
२० मद्गतार्थातयामानां न बन्धाय गृहा मताः (भा. ४।३०।१९) इति
वाक्याद् बन्धकत्वेन त्याज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तुराब्दः । भाव-
मात्रे साक्षात्प्रभुसंबन्धे बोभयथापि गृहाद् बहिर्गमनं गृहत्याग इति यावत् ।
स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह । स्मृतेरित्यादि । त्वं तु सर्वं परित्यज्य
क्षेहं स्वजनबन्धुषु । मग्धावेज्य मनः सम्यक् समदम् विचरस्व माम्

(भा. ११।७।६) इत्यादिस्मृतिर्भगवद्भावतस्तत्सर्वविशिष्टस्यापि बहिर्ग-
 भनमाह । तदाचारोपि तथैव श्रूयतेतत्तथा । अत्रायमाशयः । आश्रमध-
 र्मत्वेन गृहत्यागो यदहरेवेत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुपपादितोपि यदधुना पुन-
 रुच्यते तेन तदातिरिक्तोयमिति ज्ञायते । तथा चोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिम-
 ५ तिबन्धकत्वाभावेपि व्याससंगस्य तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभु-
 रसास्यादे प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्रागस्य विमयोगरसानुभावकत्वेन च
 स कर्तव्यः । यद्यपि स्वेष्टान्तरायत्वेन स्वत एव तस्यागो भार्वा तथापि-
 आश्रमादाश्रमं गच्छेत् (भा. ११।१७।३८) इति वाक्यादत्राश्रमान्तरत्वा-
 भावेन त्यागस्याविहितत्वशङ्काभावायेयमुक्तिरिति ॥ ३।४।४२ ॥

१० स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३।४।४३ ॥

पुष्टिमार्गीयमक्तस्य विहितत्वाविति ज्ञानमप्रयोजकम् । तत्र हेतुः—तस्य
 भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य भुतेरतो बहिर्गमनं न साधन-
 त्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र—यमेवैव वृणुते (मुं. ३।१।३) इति
 श्रुतिरनुपेया । एतदनुषङ्गमेव पठ्यते । नापमात्मा बलदीनेन लभ्यः
 १५ (मुं. ३।३।४) इति । अत्र भगवद्भरणानन्तरमपि जीवबलं फलमद्
 यदपेक्षो भगवद्भाव इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव बलमिति निर्णी-
 यते । तस्यैव मर्यादात्रलोपमर्दकत्वाद्भगवद्दशीकारहेतुत्वाच्च । ब्रजसीम-
 न्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तदल्लेनेव यत इत्या-
 त्रेय आचार्यो गनुते । इदमत्राभिप्रेतम् । सर्वात्मभावस्य यदलं तत्तदा-

२० त्मकस्य प्रभोरिव । तस्य चार्थं स्वभावो यदन्यत्र रोचते । अत एव
 ब्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणपचारप्रोच्छलत्केवलभावाम्बोधिचचनवीचयो
 गीयन्ते—पर्हन्बुजाश्च त्वं वादतलमस्याहम् तत्प्रभृति नान्यसमस्तं स्थातुं
 पारयामः (भा. १०।२१।३६) इत्यादयः । अतस्त्यागस्तु पृथलम
 इवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति विष्णवतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूप-
 २५ शोयमिति तथा ॥ ३।४।४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुल्लेभिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ३।४।४४ ॥

- सर्वत्यागपूर्वकं यद् बहिः प्रमुसमीपमनेन मर्त्तस्य तदार्त्विज्यमृ-
 त्विकर्मवेत्याहुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायममिसंधिः । यजमानो हि
 स्वेष्टसिद्धयर्थमृत्विज आदौ वृणुते । प्रकृते च—यमेवैष वृणुते (मुं. ३।२।३)
 इति श्रुतेः । तस्मादेकाकी न रमते (वृ. १।४।३) इति श्रुतेश्च स्वक्री-
 ५ ङार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलारूपाञ्जीवान् वृणुते । यूनः स्थविरान्वेति
 विकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा सर्वात्मभाववच्चेनेकरूपा-
 णामेवात्र वरणम् । तत्र यथा स्वीयस्वीयतदङ्गमात्रकरणं तेषां तथेतरसं-
 बन्धनिवर्तनपूर्वकं तद्गोप्यसमर्पकत्वमत्र । तदुक्तं भगवता—यदा पुमांस्त्य-
 क्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे (भा. ११।२९।३४)
 १० इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसंबन्धनिवर्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति ।
 तदनन्तरमात्मनिवेदने सति तद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः संभवति ।
 १० अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनाभिच्छायां विषयः । तस्मात्सुष्ठुक्तमार्त्विज्यमिति ।
 एतेन—न ददाति न पचति (आ. सू. १०।१४।६।७) इत्यादिश्रुतेर्यथा
 सोमादौ दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा
 १५ पुरुषोत्तमस्योक्तभक्तैः सह रमणमेव सार्वदिकम् । एतदेव च महन्महत्त्व-
 मिति सूचितं भवति । प्रकृते भक्तानामृत्तिकृत्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्या-
 न्तरमप्याह । तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय ऋत्विक् परिकीयते ।
 वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रीयते तथा प्रकृतेषु ।

- नय कश्चित् कल्याण्यो दक्षिणाः इति प्रभवचनात्तदर्थेव तत्प्रवृ-
 २० त्तिरत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्थं प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यम् ।
 मीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रशस्यावश्यकत्वात्तथैव दक्षिणादानमप्यन्यथा
 निरङ्कुत्वाप्तेः । प्रकृतेषु भक्तानां सेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थमेव
 ताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ३।४।४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ३।४।४५ ॥

- २५ अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते । मक्तिरस्य मजने तदिहामुत्रोपाधिनेरा-
 २५ र्येन वामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम् (गो. पू. ता० १) इति ।

भक्तिमार्गमचारैकहृदयो वादरायणः ।

मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमः ॥ ३९ ॥

॥ ३१४४५ ॥ ६ ॥

७ सहकार्यन्तराधिकरणम् ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ३१४४६ ॥

ननु यमेवेति भुक्तिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्व-
माह । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठतिः अस्माविधौ भुक्त्वात्म-
न्येवात्मानं पश्येत् (बृ. ४।४।२३) इति श्रुतिः साधनान्तरमाह ।

१० एवं विरोधे भुक्तित्वाविशेषात् किमादरणीयं किं चेति संशये साधनान्तर-
विधिरेवादरणीयोन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्ते ।

उच्यते । सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिमेवेन वरणं द्विधो-
ष्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोप्यते । पुष्टौ तु नान्या-
पेक्षेति न विरोधमन्योषि । अपरं च साधनं हि कायिकं वाचिकं मान-

११ सिद्धं च विधीयते । तत्र-मनसेवासध्यम् (क. ३।३) इति भुक्तेस्तृतीयं
मुख्यम् । तदपि तावदेव मर्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यं यावत् क्षेत्रे
न भवति । यतरतद्वतः क्षेत्रवतस्तुक्तं तृतीयं साधनमपि विध्यादिवत् । यथा
तद्वतो विधिरर्थवादो या मृदावप्रयोजकस्तस्य स्वत एव संभवात्तथा
भगवत्प्राप्ताविद्यमित्यर्थः । केमुक्तिकन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वा-

१२ देवायारयतीति तृतीयमेवोक्तम् ॥ ३१४४६ ॥ ७ ॥

८ गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम् ।

कृत्स्नभावाच्च गृहिणोपसंहारः ॥ ३१४४७ ॥

ननु-महिस्तुभ्यथा (ब. सू. ३।४।४३) इत्यादिना भगवदीयरय
गृह्यस्य आवश्यक इति निरूपितम् । छान्दोग्ये तु-आचार्यकुलात्

(छां. ८।१।५।१) इत्युपक्रम्य छान्दोग्योपनिषदन्ते—आचार्यकुला-
 द्वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिरोपेणातिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्या-
 यमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मानि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसन्
 सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेनं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलो-
 ५ कमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) ।

इदं विषयवाक्यम् । ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति गृहिणोपसंहारः कृतः ।
 वाजसनेयिराखायां च—तद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः
 प्रजां न कामयन्ते (बृ. ४।४।२२) इत्युपक्रम्य—अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति
 (बृ. ४।४।२२) इति पश्यते । एवं सति विकल्पा संभवत्युपसंहारस्य
 १० तात्पर्यग्राहकत्वाद् गृहिण एव यथोक्तकर्तृब्रह्मसंपत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यम् ।
 त्यागोक्तिस्तु ब्रह्मेतादृशं यदर्थं सर्वं त्यज्यत इति स्तुतिपरेति प्राप्ते गृहि-
 णोपसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्यमाह । कृतस्तेति । त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति
 विनियोगो न सर्वेन्द्रियाणाम् । गृहिणस्तु सर्वैः प्रकारिर्मजनं भवतीति
 परिजनश्च कृतार्थो भवतीति च भजने कृतस्तता भवतीति तेनोपसंहारः
 १५ कृत इत्यर्थः । अत एवात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्येत्युच्यते । अत्रा-
 त्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयम् । कर्ममार्गाद्यगृहिव्यवच्छेदाय तुराब्दः ।
 अत्रेदमाकृतम् । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात् केचन भक्ताः
 स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः सेवां कुर्वन्तस्तथैव निर्द्वया
 मुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्ते । तदुक्तं—मधुद्विदसेवानुरक्तमनसामभवोपि
 २० फलाः (भा. ५।१।४।४४) इति । तेन भगवद्भजन एव तत्रापि पुष्टि-
 मार्ग एव श्रुतेर्मर इति ज्ञायते । पूर्वमुत्कटभगवद्भक्त्याचवतां तदर्थं त्यागं
 निरप्य गृहिणोपसंहारतात्पर्यं पश्चाद् यन्निरूपितवांस्तेन तादृग्भाववत्तैव
 त्यागः कार्यः । तद्रहितेन तु गृह एवोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यम् ।
 तेनैव तल्लभ इति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभावभावे त्यागधर्मानि-
 २५ र्वाहादिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना यत्नं प्रचुरभावविवराराया गृहान्त्यक्त्वा

गन्ति । आत्रेयोदुःखे

भगवद्वतारसामयिकभक्तदशोक्ता । एते सर्वे फलमार्गीयाः । राजसने-
प्युक्तास्तु साधनमार्गीया इति नानुषपत्तिः काचित् ॥ ३।४।४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३।४।४८ ॥

- किंच संन्यासिन आवश्यका ये धर्मास्ततोधिकारस्ते गृहिणः
५ सिध्यन्तीत्यतोपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्यारयिनाह । मौनवदित्यादि ।
मौनपदमनीहानिलयामादित्रिदण्डधर्मोपलक्षकम् । यथा वागिन्द्रियमात्र-
देहमात्रचित्तमात्रनियामकास्ते धर्मा उक्ता न्यासिनस्त्वधेतरेषामपीन्द्रिय-
नियामकानां धर्माणामात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिताप्येति धृत्या गृहिण
उपदिश्यन्त इति युक्तो गृहिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमनमात्रम् । अत्र
१० तु भगवति निनियोधादाधिक्यामेति भावः । वस्तुतस्तु केवलनियमनस्याप-
योक्तृत्वात्तत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३।४।४८ ॥

अनाविष्कुर्यन्नन्वयात् ॥ ३।४।४९ ॥

- ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् गृहिणोपसंहार इति न युज्यते ।
शुषो देशे स्वाध्यायमधीयानः (छां. ८।१।५।१) इत्यादिकर्ममार्गीय-
१५ गृहिणोपसंहार इति न युज्यते । अत्राविष्कुर्यन्नन्वयात् । भगवद्भाष्यस्य
लोके स्वं गग-
नम् । शोषणे मुख्यं
हेतुमाहान्वयादिति । यतो भगवता समन्वयं संबन्धं प्राप्य वर्ततेतो हेतो-
स्तथा । अत्र स्वश्लोके षष्ठमी । एतेन यावदन्तःकरणे साक्षात्प्रभोः
२० प्राकट्यं नास्ति तावदेव बहिराविष्करणं भवति । प्राकट्ये तु न तथा सं-
वर्तीति ज्ञापितम् ॥ ३।४।४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३।४।५० ॥

- वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्यानावश्यकत्वेपि तत्स-
मयमाह । प्रस्तुतं प्रमुग्धजनं तत्प्रतिबन्धासंभव ऐहिकं कर्म कार्यम् । नन्वे-
२५ हिकं कर्मस्तु मा वा । अतस्तत्समयोक्तिर्विपर्यत्याह । प्रस्तुतं प्रमु-
ग्धजनं तद्दर्शनादिति । आचार्यकुलादित्युपक्रम्यामे पठ्यते । धार्मिकान्
विदधदिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यतेतत्तत्सम-
योक्तिरावश्यकी । अन्यथा श्रुतानुक्रमस्तीति प्रस्तुतत्राधेपि तत्करणे फलप्रति-
बन्धः स्यादिति भावः ॥ ३।४।५० ॥ ८ ॥

९ एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थाव-
धृतेः ॥ ३।४।५१ ॥

ननु—तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेथ संपत्त्ये (छां. ६।१।४।२)

- ५ इति श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसंपत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसंगे लीलारसानुमवातिरिक्ता वक्तुमशक्या । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने (भा. ६।१।४।५) इति स्मृतेश्च । मुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एव । एवं सत्युक्तगृहिणस्तत्फलं भवति न वेति संशयं निर्णयमाह । एवंभूतस्योक्त-
- १० रूपस्य मुक्तस्य मुक्तेर्यत्फलं भक्तिरसानुभवस्तस्यानियमस्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्त्यत्वात् । अत एव—मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् । (भा. ५।६।१९) इति शुकवाक्यम् । अत्रैतत्सर्गिकहेतुमाह । तदवस्थेति । न स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इत्यस्यावृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्धारः क्रियते । यद्यप्येवं
- १५ मुक्तिफलानियम एवायाति न तु तदनियमस्तथापि —तस्य तावदेव चिरं (छां. ६।१।४।२) इत्यादिप्रमाणेन स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इति श्रुत्या समं विरोधाभावाद्योत्सर्गिकी तदवस्था । तत्फलं तु फलस्यचिदित्यनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्वता बादरायणेन अनियम (म. सू. ३।३।३१) इत्युक्तम् । एवं सति—न स पुनरावर्तते
- १० (छां. ८।१।५।१) इति श्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति न तु तदतीते-पीति ज्ञेयम् । समाभिज्ञापनायावृत्तिः । अथवा श्रुतौ तदवस्थावधृतेर्हेतोरस्माकमपि तदवस्थावधृतिर्यतोतः फलानियमनिश्चयोपीत्यर्थः । एवं सति मुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः संपन्नः ॥ ३।४।५१ ॥ ९ ॥

इति अविद्वन्वासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणु-

भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ आदृच्यधिकरणम् ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद् यदि ।

तस्याग्निमव्यवस्था या सा च तुर्ये विविच्यते ॥ ४० ॥

जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ।

५ अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥ ४१ ॥

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविश्रुवप् ।

यदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शौच्याश्च येन तान् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मनाभावः शतांशेनापि चेद् भवेत् ।

शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वमूत्रविनाशतः ॥ ४३ ॥

१० स्वाप्ययस्य च संपत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ।

अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेद् व्याप्तो यदेव किम् ॥ ४४ ॥

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ।

सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा गतिः ॥ ४५ ॥

अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।

१५ आदृचिः श्रवणादीनां नयकृत्वोपदेशतः ॥ ४६ ॥

दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि व्रीहवघातवत् ।

आदृचौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥ ४७ ॥

आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ।

प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥ ४८ ॥

१० आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ।

आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ ४९ ॥

मनने च निदिध्यासे विश्लेषश्चोच्यतेषुना ।

आसनादिपङ्क्तस्तु चित्तं औतार्थ एव हि ॥ ५० ॥

९ एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधूतेस्तदवस्थाव-
धूतेः ॥ ३।४।५१ ॥

ननु—तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्त्ये (छां. ६।१।४।२)

५ इति श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसंपत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोत्तमसंगे लीलारसा-
नुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । मुक्तानामपि
सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने
(भा. ६।१।४।५) इति स्मृतेश्च । मुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एव । एवं
सत्युक्तगृहिणस्तत्फलं भवति न वेति संशये निर्णयमाह । एवंभूतस्योक्त-

१० रूपस्य मुक्तस्य मुक्तेर्यत्फलं भक्तिरसानुभवस्तस्यानियमस्तस्य भगवदि-
च्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्यत्वात् । अत एव—मुक्तिं ददाति कर्हिचित्
स्म न भक्तियोगम् । (भा. ५।६।१९) इति शुकवाक्यम् । अत्रैतत्सर्गि-
कहेतुमाह । तदवस्थेति । न स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१) इत्यस्या-
वृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्धारः कियते । यद्यप्येवं

१५ मुक्तिफलामानियम एवायाति न तु तदनियमस्तथापि —तस्य तावदेव
चिरं (छां. ६।१।४।२) इत्यादिप्रमाणेन स पुनरावर्तते (छां. ८।१।५।१)
इति श्रुत्या समं विरोधाभावाद्योत्सर्गिकी तदवस्था । तत्फलं तु फल्यधिदि-
त्यनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्वता चादरायणेन
अनियम (म. सु. ३।३।३१) इत्युक्तम् । एवं सति—न स पुनरावर्तते

२० (छां. ८।१।५।१) इति श्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति न तु तदतीते-
षीति ज्ञेयम् । समाभिज्ञापनायावृत्तिः । अथवा श्रुतौ तदवस्थावधूतेर्हेतोर-
स्माकमपि तदवस्थावधूतिर्यतोतः फलानियमनिश्चयोपीत्यर्थः । एवं सति
मुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः संपन्नः ॥ ३।४।५१ ॥ ९ ॥

इति श्रीविद्वत्सायनात्मतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राण-

भाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

१ आवृत्त्यधिकरणम् ।

समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद् यदि ।

तस्याग्निमव्यवस्था या सा च तुर्ये विविच्यते ॥ ४० ॥

जीवतो त्रिचमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ।

५ अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥ ४१ ॥

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये भूदाः सर्वविष्ठम् ।

वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येन तान् ॥ ४२ ॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मनाभावः कृतांशेनापि चेद् भवेत् ।

शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वमूत्रविनाशतः ॥ ४३ ॥

१० स्वाप्ययस्य च संपत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ।

अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेद् व्यासो वदेन्न किम् ॥ ४४ ॥

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ।

सा सुपुत्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥ ४५ ॥

अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ।

१५ आवृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्योपदेशतः ॥ ४६ ॥

दर्शनार्थत्वतो लिङ्गनादपि व्रीहयघातवत् ।

आवृत्तौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् वृथा मतिः ॥ ४७ ॥

आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ।

प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥ ४८ ॥

२० आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ।

आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ ४९ ॥

गनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेधुना ।

आसनादिपङ्क्तस्तु चित्तं श्रोतार्य एव हि ॥ ५० ॥

‘धारयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ।’

धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ ५१ ॥

अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फल एव हि ।

प्रोढा चेत्पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥ ५२ ॥

५ ‘एतावान् प्रथमे पादे निर्णयः सूचकत्कृतः ।

द्वितीये धियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥ ५३ ॥

लिङ्गस्यपि शरीरस्य नादयोत्क्रान्तिरिहोच्यते ।

दिनायनकृतो नास्य विशेषोस्तीति नोच्यते ॥ ५४ ॥

‘तृतीये काममुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ।

१० तन्निर्धारोऽन्यमार्गाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥ ५५ ॥’

गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यो लोकस्तु नेति च ।

तुरीये पुष्टिमर्यादामेदेन फलमुच्यते ॥ ५६ ॥

प्रभारेव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते ।

लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च तदोत्थितम् ॥ ५७ ॥

१५ अस्य फलप्रकरणत्वेऽपि साधनरूपस्यापि श्रवणस्यान्तरङ्गत्वं ज्ञाप-
यितुं तन्निर्धारमप्याह ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४।१।११ ॥

आत्मा नारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो गन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृ.

४।५।६) इत्यादिकवैविहिते श्रवणाविके किं सकृदेव कर्तव्यमुतासङ्ग-

२० यिति भवति संशयः । किं तात्पर्यं सकृदेवेति । तावदेव शास्त्रार्थस्य

संपत्तेः । न च तण्डुलनिष्पात्तिफलकावधातस्येव वर्तमानफलकानां श्रवणा-

दीनां तस्मिन्निर्णयन्तमावृत्तिरन्याप्यतेति वाच्यम् । अवधातस्य वितुपी-

करणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तथात्वमस्तु नाम । प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात्

सकृत्कृतेर्नैवादृष्टद्वारा फलसंपादनसंभवादावृत्तिरप्ययोजिकेति प्राप्ते ।

२५ उच्यते । आवृत्तिरेव श्रवणादीनां श्रुत्यभिमतता । कुतः । अस्मिन्नु-

पदेशात् । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपास्याने-एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स

अन्यथा सकृदुपदेशेनैव तदवगमेप्यसकृदुपदेशो व्यर्थः स्यादत-
स्तथेत्यर्थः । बाजसनेयिशाखायां पठ्यते । एवमेवायं शरीरं आत्मे-
भ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायिव
(बृ. ४।३।३६) इति तत्रैव पुनस्तेन प्रयोतेनैव आत्मा निष्क्रामति इत्युप-
५ क्रम्य पठ्यते—सं विद्याकर्मणी समन्वारमेति पूर्वप्रज्ञा च (बृ. ४।४।२)
इति । तत्रैवेतदनुपदमेव—तद्यथा तूजलायुका (बृ. ४।४।३) इत्युपक्रम्य
पठ्यते—एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं
कल्याणतरं रूपं तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा देवं
वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः (बृ. ४।४।४) इति । तत्रैवाग्रे पठ्यते ।
१ प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचिह करोत्ययम् । तस्माद्लोकात्पुनरेत्यस्मै-
लोकाय कर्मणे (बृ. ४।४।६) इति ।

अत्र हेत्वन्तरमाह । लिङ्गाच्च । वेदानुमापकत्वेन स्मृतिर्लिङ्ग-
मित्युच्यते । सा च भगवद्गीतासु—अविद्या माम् (भ. गी. १।२०)
इत्युपक्रम्य पठ्यते—एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते
१५ (भ. गी. १।२१) इति । आवह्यभुवनांल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन
(भ. गी. ८।१६) इति च ।

अथवा—यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पाप-
कारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन (बृ. ४।४।५)
इति श्रुतिर्वर्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसंज्ञिकर्मण्यनुमापकत्वं वदतीति
२० कर्मिणः पुनर्जन्मावश्यकमिति ज्ञायते । एवं सति लिङ्गत्वेन निरूपणादि-
त्यर्थः संपद्यते । निवृत्तिमार्गमस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं न तु
जन्मनिवर्तकत्वं मानामावात् ४।४।२ ॥ १॥७

२ आत्माधिकरणम् ।

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

२५ / आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४।१।३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तशब्दः । ज्ञानिनो हि भगवन्तमात्म-
त्वेन बोधासते । तस्या नैरन्तर्येनैकजन्ममिदमेव तेषां हृदि भगवान्

स्फुरति । तदा स्वानन्दारास्याप्याविर्भावान् ब्रह्मभूतः सन्नात्मत्वेनैव ब्रह्म
स्फुरितमिति तदानन्दात्मकः संस्तमनुभवति । एवं स्थितः पारम्भसमाप्तौ
देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो भवति । सर्वोपकारीति पदार्थमपि तस्मै भगवता
ज्ञानं दत्तमिति प्रवचनमपि तस्य फलान्तःपातीत्यधिकारिण्युपस्थिते
५ तर्ह्येवोपदिशति च ॥ एतदेवाह । आत्मेत्यादिना । उप सर्मापि गमनं
प्रवेश इति यावत् ।

अथवा ॥ ननु ज्ञानमवत्योरनावृत्तिः फलमत उत्तमे-ते न तु कर्म-
स्याशयेन कर्मणः फलमावृत्तिरिति यन्निरूपितं तत्रेदं चिन्त्यते । न स
पुनरावर्तते (का. ३) इति श्रुतिः सर्वयानावृत्तिमाहोत सावधिकीं ताम-
१० मरशाब्देन तन्निवृत्तिमिव । किमत्र युक्तम् । सावधिकीमेवेति । तथाहि-
पूर्वकर्मनैयत्यस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात्तस्य प्ररोहैकत्वभावत्वात्तस्य दुरति-
क्रमत्वात्तत्फलानुभवस्यावश्यकत्वात् ॥

अपि च-य एनं विदुः (नृ. ४।४।२२) इति श्रुतेः सति ज्ञाने
हि सा । यतो वाचः (तै. २।९) अगृह्यो न हि गृह्यते (नृ. ४।४।२२)
१५ इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानारंभवात् । इत एव भक्तिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या ।
ज्ञानाविषये केहारांभवात् । ॥

किंच-सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः (नृ. ४।४।२२) इत्यादि-
श्रुतिभ्यो यस्यावतारकर्माणि प्रायान्ति ह्यस्मदादयः । न यं विदन्ति तत्त्वेन
(भा. २।६।१७) इत्यादिस्मृतिभ्यश्च का प्रत्याशा जीवितस्यातिहीनस्य
१० तत्प्राप्तौ । अत एवोपदेशासंभवोपीति प्राप्ते प्रत्याह । आत्मेतीत्यादिना ।
तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासकः । अत्रायमाशयः । सत्यमुक्तं भवता । तत्रोच्यते ।
यथागृहात्वातिमहत्त्वादिधर्मा भगवति सन्ति तथा सर्वोत्तमत्वमपि ।
य आत्मनि तिष्ठन् इत्यादिश्रुतिष्वात्मत्वेनैवोक्तेः । सर्वधर्माश्च-
त्तेषु यदा यं धर्मं पुरस्कृत्य लीलां करोति तत्कार्यमेव तदा
२५ संपद्यते । हितकारित्वस्वभावत्वात्तस्य । एवं सति यस्मिन् पुण्यं यदा-

- त्वेन लीलां करोति तदा स्वप्राप्त्यनुकूलप्रयत्नवन्तं विधायात्मानं प्राप-
यति । अनूक्तं दुरतिक्रमः कर्मस्वभाव इति । नैष दोषः । न ह्यत्ररसपा-
क्राय जगधमौषधमपि गौरवाय भवति । तेन न तन्निवृत्तिर्वा । व्यापादने-
कस्वभावमपि विषमाशीविषं तदपगमपटुतरनिगमसंगमो नापगमयति वा ।
५ तथा भगवदर्पितं तदर्थं च कृतं कर्म न कर्मनाराय भवतीति न वक्तुं
शक्यम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा (भा. ११।३।४४)
इति वाक्यात् । अग्राह्यत्वग्राह्यत्वविरोधापहारस्तु जीवसामर्थ्येऽश्वरेच्छाभ्यां
पुरैव कृत इति नाधिकमत्र निरूप्यम् । इतिराद्भो हेत्वर्थे । तथाच भग-
वानात्मा भवति सर्वेषां जीवानामतो हेतोरुत्तरीत्या तदनुग्रहेण तमुपग-
१० च्छन्ति । ज्ञानमार्गेऽङ्गीकृतास्त्वात्मत्वेनैव ज्ञानादुपसमीप एव गच्छन्त्यु-
त्तरीत्याक्षरात्मके तत्रैव प्रविष्टा भवन्तीत्यर्थः । भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतास्तु
साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमे सति तद्भजनार्थमुपसमीपं गच्छन्तीत्यर्थः ।

- एवं श्लेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । संप्रदायानुवृत्तिरपि भगवद्विहिते-
त्येतादृशाः स्वयं येन मार्गेण फलं प्राप्तास्तं मार्गमन्यान् अपि ग्राहयन्त्युप-
१५ देशैरन्वोभयत्राप्यात्मत्वमेव हेतुरन्यथात्मारामस्य सर्वनिरपेक्षस्यैवंकरणा-
संभवेन मोक्षमार्गाप्रसिद्धिरेव स्यात् । तस्मात् सर्वधानावृत्तिरेव श्रुत्याभि-
मतेति ज्ञेयम् ॥ ४।१।३ ॥ ७

नन्वात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४।१।४ ॥

- १० अतद्रूपे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथा च तादृशेन
तेन स मोक्षो न भवतीत्यर्थः । श्रुतिसिद्धत्वाच्चास्ति मोक्ष इति न वक्तुं
शक्यमिति भावः । अथवात्मत्वेनोक्तिरुपासनार्थेति वदन् वादी वक्तव्यः ।
फलार्थमेव तत् । फलं च श्रुत्युक्तस्तत्प्रवेश एवेति त्वयापि वाच्यम् ।
एवं सत्यादी ज्ञानमार्गेणुपपत्तिमाह । न प्रतीकेनात्मभूते ज्ञानिन उपगमः
२५ पूर्वोक्तः प्रवेशः संभवतीति शेषः । भक्तिमार्गेऽपि तामाह । न हि स इति ।
न हि प्रतीकोपासने स लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽस्त्युपास्यत्वेन येन

तत्प्राकट्यं स्यात् तदुपगमनं चेत्यर्थः । [एवं ज्ञानुभक्तयोः कलसत्ता साधिता ॥ ४।१।४ ॥]

ननु—सर्वं खल्विदं ब्रह्म । (छां. ३।१।४।१) आत्मेवेदं सर्वम् (छां. ७।२।५।२) इत्यादिश्रुतयः सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं मुक्तिसाधनत्वेनोप-
५ दिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकेवेति कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधक-
त्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४।१।५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वात् ।
सा च नोपदेशसाध्यात् नोपदिश्यते । किंत्वनूद्यते । सा त्वधिकारोत्क-
१० र्षात् स्वतः एव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मुक्तिसाधनत्वमिति साधूक्तम् ।
एतदेवोक्तमनेन सूत्रेण ॥ ४।१।५ ॥ २ ॥

३ आदित्याद्यधिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाह उपपत्तेः ॥ ४।१।६ ॥

छान्दोग्ये—अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमा-
१५ त्मानमुपास्त इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच (छां. ५।१।३।१)
इति । अथ होवाचेन्द्रमुग्रम् (छां. ५।१।४।१) इत्युपक्रम्य—त्वं कमात्मा-
नमुपास्त इति वायुमेव भगवो राजन् इति होवाच (छां. ५।१।४।१)
इति । एवमेवाग्रे प्रश्नभेदेन वक्रभेदेनाकाशशास्त्रभूतय आत्मत्वेनो-
पासनाविषया उच्यते । तत्रैव—अस्ती वा आदित्यो देवमधु (छां.
२० ३।१।१) इत्युपक्रम्यान्ते पठ्यते । य एतमेव विद्वानादित्यं ब्रह्मो-
पास्ते (छां. ३।१।१।४) इति । अत्रेदं चिन्त्यते अत्र प्रतीकोपासन-
त्वमस्ति न चेति । अस्तीति पूर्वः पक्षः । तथाहि । सर्वं खल्विदं ब्रह्म
(छां. ३।१।४।१) इति श्रुती सर्वमनूय ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति न कश्चि-
त्प्रतीकोपासनमस्तीति हि पूर्वं निरूपितम् । अत्रोक्तश्रुतिभिः प्रत्येकं तत्त्वे-
२५ नोपास्यत्वेनोक्त्वा नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारेणैवोपासनेन सर्वेषां
कलसिद्धेः पृथक् पृथक् भूमीनां गौत्वात् प्रयोजनविरोधाभावाच्च । साहस्राधि-

- कारामावात् पृथक् तदुक्तिरिति चेद् । न । सर्वत्र सदा तद्भावनायां तथा-
 नुभवस्यापि संभवात् । एवं सति वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं किंतु
 यथादित्यादीनां तत्तथा तथा सर्वस्यापीति प्रतीकोपासनत्वमेव सर्वत्र ।
 तेनैव फलमिति प्राप्ते प्रतिवदति । आदित्यादौ या ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तास्तु
 ५ साकारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात् तस्य प्रत्येकमप्यङ्गमुपासितं फलदमि-
 त्येकैकाङ्गविषयिण्यस्ता विधीयन्ते । उपपन्नं चेत्तत् । नहि साकारव्याप-
 कब्रह्मणोऽङ्गं न ब्रह्मातो न प्रतीकोपासनत्वं तत्र । अपरं च । असौ वा
 आदित्यो देवमधु (छां. ३।१।१) इत्युक्त्वा-तस्य प्रतिदिक्करशमीनां
 कृपावलोकनरूपाणां मधुत्वं निरूप्य तद् यत् प्रथमममृतं तद्वसव उप-
 १० जीवन्त्यमिना मुखेन न वै देवा अभन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यन्ति । त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतरस्माद् रूपादुद्यन्ति (छां.

- स्तदर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभाव संपादयतीति
 १५ तस्माद्रूपादुदयश्चेत्तत्सर्वं भगवदङ्गत्वं एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोर्थो
 ज्ञेयः । न हि प्रतीकत्वं इदं सर्वं संभवति भक्तिमार्गीयत्वादस्पर्शस्येति
 भावः । अङ्गानां भगवत्स्वरूपात्मकत्वेनैक्यमिति शापनायैकवचनम् ।
 एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवति
 ॥ ४।१।६ ॥

१०. आसीनः संभवात् ॥ ४।१।७ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वाधुना धर्मिणः फलत्वं तत्साधनं
 चाह । संभवात् । उत्कटक्षेहात्मकसाधनस्य संभवात्तदधीनः संस्तदग्र
 आसीनो भगवान् भवति । एतेन यत्कवश्यतोक्ता ॥ ४।१।७ ॥
 एवं बहिःप्राकट्यमुक्त्वान्तरं तदाह ।

२५

ध्यानाच्च ॥ ४।१।८ ॥

भावनीत्कट्यदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूपध्यानादपि
 हृदि प्रकटः सनासीनो भवतीत्यर्थः । तेन स्वर्यमुक्तं भवति ॥ ४।१।८ ॥

एवं भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकट्यमित्युक्त्वा स्त्रीलानाविष्करणमाविष्करणं चापि तदिच्छयैवेत्याह ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ४१११९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराचलत्वमपीत्यर्थः ॥ ४१११९ ॥

५

स्मरन्ति च ॥ ४१११९० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपनिरपेक्षास्तत्स्मरणजनितानन्देनैव विस्मृताप्यगन्तिफला भवन्ति । चकाराच्छ्रवणकीर्तनादयोपि समुच्चीयन्ते । तदुक्तम्—अयं ह वाय तव महिमामृतसमुद्रविषुषा सकृद्विद्वत् स्वमनसि निष्यन्दमानानदरतमुखेन विस्मारितदृष्टभुतमुखलेशाभासाः परममागताः (भा. १० ६।१।३९) इति । अथवा—अहं भक्तपराधीनः (गा. ९।४।६३) इत्यादि-स्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ ४१११९० ॥ ३ ॥

४ यज्ञकाम्यताधिकरणम् ।

यज्ञकाम्यता तत्राविशेषात् ॥ ४१११९१ ॥

अथेदं विचार्यते । बहिरावेर्भावो येभ्यो येभ्यश्चान्तस्तेषां तेषां च १५ मिथस्तारतम्यमस्ति न वेति । तत्र निर्णयमाह । यत्र भक्तेर्वैकाग्र्यता भगवत्स्वरूपे प्रकट एवैकामिन् ग्राहकाचित्तधारा न त्वन्तर्बहिर्विशानं तत्रोभयोरन्तः परयतो बहिः परयतश्च भवे भगवत्स्वरूपे च विशेषामावाञ्ज तारतम्यमस्तीत्यर्थः ॥ ४१११९१ ॥ ४ ॥

५ आध्यायणाधिकरणम् ।

१० आध्यायणाच्चत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४१११९२ ॥

उक्तेर्ष एवार्थ संशयः । अन्तः प्राकट्यवतो यदा बहिः संवेदने सत्यपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरमन्वभूवमभुना बहिरनुभवामीत्यनुव्यवसायो भवति न वेति । तत्र चैतदुक्त्याद् भवितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आध्यायणादिति [श्रीभागवते—आयणं हि

सतामहम् (भा. ११।१।४८) इति भगवद्वाक्यात् प्रायणराधेन
 स्वतः पुरुषार्थत्वेन प्राप्यं परमं पारलौकिकं फलमुच्यते । तथा च फलं
 तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था सार्वदिकी न तु बहिः प्राकट्येपि बहि-
 द्धानुसंधानमित्यर्थः । ततस्तस्य तत्र सायुज्यं भवति न वेति संशये निर्ण-
 ५ माह । तत्रापि प्रायणोपि प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापावलोकन-
 श्रीचरणनलिनस्पर्शादिकं दृष्टमेव फलं न त्वदृष्टं सायुज्यमित्यर्थः । 'यतः
 शुद्धपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतोन्यथा पूर्वोक्तभावसंपत्तिः कथं स्यादित्युपपत्तिर्हि'राधेन
 सूच्यते । एतच्च—तद्वत्तस्य तु नातद्भाव (ब. सू. ३।४।४०१) इत्यत्र
 निरूपितम् ॥ ४।१।१२ ॥ ५ ॥

६ तदधिगमाधिकरणम् ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व-
 पदेशात् ॥ ४।१।१३ ॥

पुष्टिमार्गीयमक्तस्य फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयस्य तस्य फलं
 धिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावरयकम् । कर्ममर्यादाया अपि
 ५ स्वकृतत्वात्तामनुलङ्घ्यैव भगवता फलं दीयते । तच्च नामुक्तं क्षीयते ।
 तद्भोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयतत्संतानजननादनिर्मांस एव सर्वस्य
 संपद्यते । न च प्रायश्चित्तवज्ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यम् । तद्वत्तस्य
 तदुद्देशोनाविहितत्वात् । तथा कथने चान्योन्याश्रयः । दुरितस्य चित्ता-
 शुद्धिहेतुत्वेन तन्नाशे ज्ञानोदयो यतोतो मर्यादामार्गे मुक्तिरनुकविषयेति
 १० प्राप्तिरुच्यते । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावादेवोत्तराधस्याश्ले-
 षोसंबन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवतीत्यर्थः । अत्रोत्तरस्यात्पक्षस्याश्लेष इति
 नार्थस्तस्यात्मन्येवोत्पत्तेस्तदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोनुत्पत्तिरेवार्थः ।
 न चैवं मर्यादामार्गीयत्वभङ्गः । साधनं विना स्वरूपबलेनैव कार्यकरणे
 हि पुष्टिरिह तु नियतकर्मविरोधित्वस्वभावेन ज्ञानेनैव तथा संपत्तेः । अतः
 २५ एव—तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रीतं प्रदूयेतेवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते
 (छां. ५।२।४।३) इति श्रुतिरग्रिदृष्टान्तमाह । स्मृतिरापि—यथेधांसि

समिद्धोमिर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन । ज्ञानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा
(म. गी. ४।३७) इति । सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन
यजते (छां. ५।२.४।३) इत्यादिश्रुतिमिस्त्वयापि न तद्भोगनियमो
वक्तुं शक्यः । एतेनाभुक्तस्याक्षयाद्भोगे च कर्मान्तरजननान्मोक्षासंभव इति

५ निरस्तं वेदितव्यम् । न चान्योन्याश्रयः । अनाद्यविद्याजनितसंसारवास-
नात्मिका हि सा । सा च गुरुपंसच्चिश्रवणमननविधुपासनादिरूपया
ज्ञानसामग्र्येव नाशयते । अविद्या परं ज्ञानेन नाशयत इति क तत्पसंगः ।
ज्ञानसामग्र्या बलिष्ठत्वात्कर्मणो दुर्बलत्वान्न तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञान-
नाशयत्वबोधकश्रुतिस्मृतिमता त्वयाप्युररीकार्यम् । इममेव हेतुमाहाचार्यः

१० स्तत्रयपदेशादिति ॥ ४।१।१३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४।१।१४ ॥

पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो भवतु नाम ।

धर्मस्यातथात्वेनाविरोधः प्रेत्याशाङ्कानिरासाय पूर्वन्यायातिदेशमाह । इत-
रस्य पुण्यस्याप्येवं पूर्वस्य नाश उत्तरस्याश्लेष इत्यर्थः । अतिदेशाद्धेतुरपि

१५ स एव ज्ञेयः । तथाहि । उभे उ हेवेप एते तरति (नृ. ४।४।२२) । क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि (मुं. २।२।८) इति सामान्यवचनात्—ज्ञानामिः सर्वकर्माणि
(म. गी. ४।३७) इति स्मृती सर्वशङ्काय तथा । अपेक्षं शाङ्क्यते । मर्यादा-
मार्गायित्वाज्ञानानन्तरं भरतवत्संश्लेषेण भगवद्भावाच्च्युतो संमज्जदोपोत्प-
त्तिवद्वधे विहितनिषिद्धकर्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति ज्ञानस्य न सर्वात्मना

१० कर्मविरोधित्वमिति । तत्र निर्णयमाह । पाते भक्तिमार्गे भगवद्भावाच्च्युतिः
पात इत्युच्यते । तुरप्यर्थः । अपिशब्दे वाच्ये व्यवच्छेदार्थकतुराशब्दोक्त्या-
स्मिन्मार्गे पापस्य व्यवच्छेद एव । न कर्हिचिन्मत्परा इति वाक्यपात् । परंतु
मर्यादामार्गायित्वात् प्रारब्धमोक्षार्थं प्रमुञ्चेत्तथा फरोति तद्भावे पूर्णं सति
तद्भोगोसंभावित इति तदेवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते । ७

१५ तथाच तस्मिन् सत्यप्युत्तरस्य कर्मणोसंश्लेषः प्रेत्यर्थः । पूर्वसूत्र
एवमेवाश्लेषशब्दस्य व्युत्पत्तेः । अतिदेशस्यैवंपदेनेव प्राप्तेः सर्वं सूत्रं तत्परत्वेन

न व्याख्येयम् । पातशब्दस्य देहपातं तुशब्दस्यावधारणमर्थमुक्त्वा देहपाते मुक्तेरावश्यकत्वावधारणं वाक्यार्थ इति चोक्तिर्न साधीयसी । मुक्तिप्राप्तकष-
दामावात्—भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते (त्र. सू. ४।१।१९)
इत्यग्रे वक्तव्यत्वाच्च ॥ ४।१।१४ ॥

५ 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥' ४।१।१५ ॥

ननु देहस्य कर्मजन्यत्वात्तन्नाशो तन्नाशस्यावश्यकत्वाच्च ब्रह्मविदः
प्रवचनानुपपत्तिः । एवं सति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरूपसत्त्यादिसाधनासंभवः ।
आचार्यवान् पुरुषो वेद (छां. ६।१।४।२) इति श्रुतेस्तदभावेन ज्ञानमार्गो-
च्छेदेन मुक्त्युच्छेदप्रसंग इत्याशङ्क्य समाधत्ते । पूर्वं पूर्वसूत्राभ्यां
१० ज्ञाननाशयत्वेन ये श्लोके पापपुण्ये ते नारोपे किंत्वनारब्धं भोगा-
यतनलक्षणं कार्यं याभ्यां त एवेत्यर्थः । नन्वितरनिरपेक्षं हि
ज्ञानं स्वराक्त्येवामिरेष इव कर्माणि वहतीति पूर्वमुक्तं तथा सत्य-
रोपमेव तद्वहतीति वक्तुं युक्तम् । न तु सरोपम् । शक्तेरविशिष्टत्वात् ।
न च कर्मनारोपि संस्कारवशात् कुलालचक्रप्रभिवत्तद्वासनावशात् देहा-
१५ विसत्तया प्रवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य सर्वतो बलवत्त्वात्
सदासनस्य तस्य नाशनात् । न हि महाशिलानिष्पाते चक्रप्रभिरनुव-
र्तितुं शक्नोतीत्याशङ्क्यारब्धकार्यादहने हेतुमाह—तदवधेः । तज्ज्ञानेना-
रब्धकार्यादहनं यत् तदखिलकारणकारणत्वेनाखिलस्य पूर्वावधिरूपभग-
वदिच्छालक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । यत्र तस्यापि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगू-
२० ढारायः । अत एवाग्रे तथा वक्ष्यते । अत एव श्रीभागवते मृगदारकामासेन
स्वारब्धकर्मणा योमारम्भणतो विभ्रंशित (भा. ५।८।२६) इति । उपभोगेन
कर्मारब्धं व्यपनयन् (भा. ५।१०।१४) इति च भरतं प्रति वचनं गीयते ।
एवं सति भणिमन्त्रादिप्रतिबद्धराक्षेरमेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न
काचिद्धानिरिति सर्वमनवयम् । इच्छाप्रतिबद्धतादरायां न प्राचीना

I—C om. न after तत्परत्वेन ।

१—B reads मरुमुच्छेद for मृगमुच्छेद ।

16—M, A and C read निषाते for निष्पाते ।

दशास्तीति तद्व्यवच्छेदज्ञापनाय तुशब्दः । एतेन भगवद्भावस्य सर्वतो
बलवन्त्वात् कथं तस्य पात इति शङ्का निरस्ता । भगवदिच्छाया मूल-
कारणत्वेनोक्तेस्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात् । तथेच्छा च स्वकृतमर्यादा-
पालनाय पुढावह्रीकृते न तथेति सर्वमनवयम् ॥ ४११।१५ ॥

५ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४११।१६ ॥

ननु मारब्धं हि प्राचीनं तन्नाशाय तज्ज्ञेय एव कर्तव्यो बलविदा
न तु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि । प्रयोजनामावात् । दृश्यते न तादृशानां
तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आवश्यक इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजन-
माह । तुशब्दः शङ्कान्युदात्तकः । अग्निहोत्रादिविहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव
१० भोगकार्याय मारब्धनाशार्थवेत्यर्थः । येषामग्निहोत्रादिकारकं मारब्धमस्ति
तेरेव तन्नाशाय भोगमत्तदपि क्रियते न त्वतादृशीरत एव न सनकादीनां
तथात्वम् । फल एतत् । तद्दर्शनात् । यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति
पापः पापेन (नृ. ४।४।५) इति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्निकर्महेतुत्वं दर्श-
१५ यतीति नानुपपत्तिः काचित् । केचित्तु ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवामिहोत्रा-
देरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति । स न साधुः इतिदधिगम इत्युप-
क्रमाद् बलविदः मारब्धात्मकपतिवन्धनाशो मोक्षस्य पूर्वज्ञानेनैव संपत्तेः
कर्मणो वैयर्थ्यापातात् । तमेतं वेदानुवचनेन (नृ. ४।४।२२) इत्यादिश्रुति-
दर्शनं दर्शनपदार्थ इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्ष्यः ॥ ४११।१६ ॥ ६ ॥ ७

११ ७ अतोऽन्याधिकरणम् ।

अतोऽन्यापि लोकेषामुभयोः ॥ ४११।१७ ॥

तदेवं पूर्वसूत्रचतुष्टयेन मर्यादामार्गीयमन्त्रस्य मर्यादैव मुक्ति-
प्रतिबन्धसंभवस्तथैव तन्नाशाच्चेति निरूपितम् । अथ पुष्टिमार्गीयस्य विनैव
भोगं मारब्धं नश्यति न वेति विचार्यते । तत्र भोगिकनाशस्वभावन्नानस्य
२५ न तं विनास्यापि तन्नश्यतीति पाप्मे निर्णयमाह । लोकेषां पुष्टिमार्गीयाणां
१० [अभ्युपगम्य]

- भक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव नाशो भवति । कुत एतत् । तत्राह । अतः श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाशत्वनिरूपिकायाः । ब्रह्मविद एव प्रवचनादिनिरूपणेन तदनाशप्रारब्धाख्यकर्माक्षेपकश्रुतेश्च । [अन्यापि श्रुतिः पठ्यते । तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः ५ पापकृत्याम् इति । ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनानानिरूपकश्रुत्यास्याः श्रुतेर्विरोधपरिहारायावरयं विषयभेदो वाच्यः । न च काम्यकर्म-विषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । तदधिगम उत्तरपूर्वाययोरक्षेपविनाशो (म. सू. ४।१।१३) इति सूत्रेणेतस्याप्येवमिति सूत्रावयवेन चाविशेषणारब्धातिरिक्तकर्मणोरखिलयोर्नानानिरूपणात् । पापकृत्यायां काम्यत्वा- १० संभवाच्च पितृमादत्पनुग्रहभाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिविलम्बमसाहिष्णुर्भगवानस्य प्रारब्धमेतत्संबन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति । प्रारब्धं भोगैकनाशमिति स्वकृतमर्यादापालनाय न नाशयति । न च तयोरमूर्तत्वेनाकृताभ्याममप्रसंगेन च नैवं वक्तुमुचितमिति वाच्यम् । ईश्वरत्वेनान्यथापि करणसंभवात् । मर्यादाविपरीतस्वरूपत्वात् पुटिमार्गस्य न काचना- १५ ज्ञानुपपत्तिर्भाविनीया । तस्या अत्र भूषणत्वात् । अत एवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सूचितः ॥ ४।१।१७ ॥

‘यदेव विद्ययेति हि ॥४।१।१८॥’

- ननु—यदेव विद्यया करोति (छां १।१।१०) इति श्रुत्या विद्या-पूर्वकं कर्मकरणे वीर्यातिशयः कलं श्रूयते । अतो ब्रह्मविद्यावतोपि तथा- २० त्वस्योचितत्वात् तदुत्तरस्याप्यक्षेप इति यदुक्तं तत्रोपपद्यत इति प्राप्त आह । यदेवेति । हि यस्माद्धेतोस्त्वया—यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा (छां. १।१।१०) इति श्रुतेरेव ब्रह्मविदोपि कर्मात्पत्ति-प्रसञ्जिकात्वेनोदाहृता ये सा तु न समर्था । तथाहि । ॐ मित्ये-वसरमुद्ग्रीधमुपासीत (छां. १।१।१२) इत्युपक्रम्य तस्य रसतमत्वं २५ मिथुनरूपत्वमनुज्ञास्तरत्वं त्रयीप्रवृत्तिहेतुत्वं च निरूप्यतदग्रे—यदेव विद्यया (छां. १।१।१०) इत्याद्युक्त्वा—इति खल्वेतत्स्थवाक्षरस्योपन्यास्यानं

भवतीत्युपसंहारादुद्गीथोपासनाविषयमेव यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते । तेनोक्तसतमन्वादिप्रकारकोपासनानां मध्ये—यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति (छां. १।१।१०) इति तदर्थं इति न ब्रह्मविद्यागन्धोपीति न सा शङ्कान्न संभवतीत्यर्थः । यद्वा । उक्ताशङ्कान्न निरासार्येवाह । यदेवेति । ब्रह्मविद्धि प्रारब्धक्षयायैव कर्म कुरुते तत्त्व-
न्यकृतात्कर्मणः सकारात् सवासनतन्नाशनाद् वीर्यवत्तरं भवत्येवेति नानुपपात्तिः काचिदित्यर्थः । यद्वा । ननु पुष्टिमार्गीयस्य प्रारब्धस्यापि भोगं विनैव नाश इति श्रुत्वासंभावनां कुर्वाणं प्रति कैमुतिकन्यायेन तत्प-
रिहारमाह । यदेवेत्यादि । जीवनिष्ठा विद्या हि भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूता ।
१० एवं सति यत्र धर्मसंबन्धिसंबन्धादन्येभ्योतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षाद्भिसंबन्धेतिशयितकार्यसंपत्तौ कथमसंभावना कर्तुमुचितेति निगू-
ढाशयः । अत एव हेतुवाची हिशब्दः ॥ ४।१।१८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते ॥ ४।१।१९ ॥

पुष्टिमार्गीयफलप्राप्ते प्रतिबन्धाभावं सोपपात्तिकमुक्त्वा तत्प्राप्तिप्रका-
१५ रणाह । इतरं । अग्रेप्राप्त्यालौकिकदेहाद्भेदे स्थूलालिङ्गशरीरे क्षपयित्वा दूरकृत्वा, अथ भगवल्लीलोपयोगिवेहप्राप्त्यनन्तरं भोगेन संपद्यते । सोभ्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति श्रुत्युक्तेन भोगेन संपद्यत इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे निरूपितः । अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विना चोक्तफलप्राप्तेर्व्यवच्छेदकस्तुशब्दः
२० ॥ ४।१।१९ ॥ ७ ॥

इति श्रीविद्व्यासमतवर्तिश्रीबलमाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुमाव्ये

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४।१ ॥

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ बाह्यमनोधिकरणम् ।

बाह्य मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४।२।३ ॥

- पूर्वपादे लौकिकरीरे क्षणयित्वालौकिकं तत्प्राप्य फलेन संपद्यत
 ५ इति निरूपितम् । अथात्रेदं चिन्त्यते । मक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्षपणं नाम किं
 तत्त्वरूपनाशनमुत (मणिस्पर्शादयश्चामीकरत्वमिव, तस्यैवालौकिकत्वसंपा-
 दनं भगवदनुग्रहादिति । अत्रोत्तर एव पक्षः सार्धपानिति माति । तथाहि
 यथा पूर्वं संसारिणं एव जीवस्य तदनुग्रहात् पूर्वाविस्थापगमो मुक्त्यवस्था
 चोच्यते तथात्रापि वक्तुमुचितत्वात् । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्य-
 १० त्रैव समवलीयन्ते (बृ. ४।४।६) इति श्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुक्ति-
 काले तत्प्राणादीनामपि तथैवाहात एवाग्रे-ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
 (बृ. ४।४।६) इत्युच्यते । प्राणमार्गस्योक्तमवस्थावाग्नये तद्विषयिणीति
 प्राप्ते प्रतिवदामः । ब्रह्मांशत्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वान्निर्दोषस्वरूपत्वान्नि-
 त्यत्वाच्च दोषाणां चागन्तुकत्वात्तदपगमे तस्य तथात्वमुचितम् । प्राणादयस्तु
 १५ न तादृशा इति तद् दृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं न वक्तुं शक्यम् । देहेन्द्रियासुही-
 नाना वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४) इति श्रीभागवत-
 वाक्याच्च । न च लौकिकत्वविशिष्टदेहादिरत्र निषिध्यत इति वाच्यम् ।
 सामान्यनिषेधे बाधकाभावात् । न च तदनुभव एव बाधक इति
 वाच्यम् । भगवत इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे बाधकाभावात् ।
 २० नन्वागन्तुकत्वमेव बाधकमिति चेन्मैवम् । यथा व्यापिवैकुण्ठस्याक्ष-
 रत्मकत्वेनागन्तुकत्वेन नैसर्गिकतद्गतखिलवस्तरूपत्वेन सामीप्यादि-
 मुक्तिं प्राप्नुवतां मक्तानां देहेन्द्रियादिरूपमप्यनागन्तुकमेव वैकुण्ठप्रा-
 णमात्रेण शुद्धजीवानां संपद्यते । तदीयत्वेन तत् फलतीति यावत् । तथा पुरु-
 पोत्तमलीलाया अपि पुरुषोत्तमात्मकत्वात्तत्राह्मीकारमात्रेण प्राचीनाशेषप्रा-
 २५ बाहिकधर्मनिवृत्तां शुद्धजीवस्य पुरुषोत्तमलीलात्मकदेहादिरपि तदीयत्वेन
 संपद्यत इति नानुपपन्नं किञ्चिदित्यवाहितोवाह । अयमेवार्थो बाजसनेधि-

- शाखायाम्—अथाकामयमानः (बृ. ४।४।६) इत्युपक्रम्य—आत्मकाम आत्म-
 कामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मेव सन्
 ब्रह्माप्नोति (बृ. ४।४।६) इत्यन्तेन वाक्येन निगद्यते । अत्र प्राणशब्देन
 प्राणाः सर्वेन्द्रियाणि चोच्यन्ते । आत्मकामशब्देन भगवद्वाचकात्मपद-
 ५ ग्रहणेन भक्तस्य स्नेहातिशयजनितप्रभुविद्वक्षात्त्यतिशयस्तादृशो येन मरण-
 मेव संपद्येत यदि प्रभुमाकट्ये क्षणमपि विलम्बः स्यात् । अतो भगवत्प्रा-
 कट्येनैवात्मस्थितिरिति ध्वन्यते । भक्तिमार्गे प्राकट्यस्यैव परमफलत्वेन
 तद्दर्शनेनाप्तकामो भवति । ततः साक्षादाश्रेयादिकामनायां प्राचीनदेह-
 प्राणादेस्तदयोग्यत्वात्ते तत्रैव लीना भवन्तीति ॥ बहिः प्रकटस्यैवान्तरपि
 १० प्राकट्यादुत्क्रमणामाव उच्यते । आत्मातिरिक्तस्य गतिमुक्त्वा तस्य
 तामाह । ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्नोति (बृ. ४।४।६) इत्यनेन उक्तीत्या
 पुरुषात्मकतल्लीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिसंपत्त्या ब्रह्मेव सन्न तु ब्रह्मातिरिक्त-
 देहादिमानपि तादृशः सन् ब्रह्म बृहत्त्वात् बृंहणत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं
 प्राप्तो भवतीत्यर्थः । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांशत्वेनानन्दांशाविर्भावेन च
 १५ ब्रह्मत्वे प्राणादिलयोक्त्या ब्रह्म तदितरव्यवच्छेदे चानुक्तसिद्धे सति
 ब्रह्मेव सन्निति वा न वदेत् । अत एवेतदधे श्लोकोक्तिः । अथ मर्त्योमृतो
 भवत्यत्र ब्रह्म समभुते (बृ. ४।४।७) इति । मृतिर्धर्मवच्छरीरं हि मर्त्यं
 तद्वत्त्वेन जीवोपि तथोच्यते । तथा चायं पूर्व तादृश एव । अथ पुष्टि-
 लीलाप्रवेशानन्तरममृत उक्तरूपशरीरयान् भवति । ततोव्रात्मिन्नेव शरीरे
 २० ब्रह्म सम्यगभुते । भगवता क्रियमाणलीलारसमनुभवतीत्यर्थः । भगवान्
 बादरायण इमांशेव श्रुतिं विषयीकृत्य तत्रोक्तप्राणानां लय एकदेवोक्त
 क्रमनियमोस्तीति संशये निर्णयमाह । वाङ् मनसीति । तत्र हेतुदर्शना-
 दिति । एतदुक्तं भवति । भक्तेः स्नेहात्मकत्वात्तस्य प्रभुमाकट्यफलकत्वात्त-
 दीत्करण्ये तस्यावश्यकत्वादयं मां परयत्विति प्रभ्विच्छया तस्मिन् संपन्ने
 २५ चक्षुर्भ्यां मनसा च तद्रूपाभूतमनुभवतः स कोप्युत्कट्ये भावः समजानि

१०-M, A and C read भवन्ति for भवन्तीति ।

१५-M, A, C and D om. ब्रह्म after प्राणादिलयोक्त्या ।

येन प्रभुणा सह सर्वेन्द्रियव्यापारकृतीच्छा समभूत् । तत्र तेषामसाम-
 ५ र्थात् भगवदानन्दसंबन्धिमनःसंबन्धेन तं प्राप्स्याम इति तत्रैव संगता-
 स्तेनानन्देन संपन्ना जाताः । अयमेवार्थेन स सूत्रेणाग्रिमेण च—अत एव
 सर्वाण्यनु (अ. सू. ४।२।२) इति सूत्रेण निरूप्यते । दर्शनानन्तरमादौ
 ५ सहसंभाषणेच्छैव जन्यत इति वाङ् मनसि संपद्यते (छां. ६।८।६)
 इति छान्दोग्ये स्फुटोक्ते संमत्या चादौ सैवोक्ता । एवं सति वाङ् मनसि
 संगता सती भगवदानन्देन संपद्यत इति सूत्रार्थः संपद्यते । दर्शनाभावोपि
 वेण्वादिशब्दादपि तथा संपद्यत इति हेत्वन्तरमाह । शब्दाच्चेति
 ॥ ४।२।१ ॥

१० अत एव सर्वाण्यनु ॥ ४।२।२ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाणीन्द्रियाणि । अनु सांनि-
 ध्याद् वाचः पश्चान्मनसि संगतानि भगवदानन्देन संपद्यन्त इत्यर्थः । क्वेचि-
 च्चत्र छान्दोग्यस्थ-वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
 १५ देवतायाम् (छां. ६।८।६) इति वाक्यं विषयत्वेनोक्त्वा सूत्रे वाक्यपदस्य
 दृष्टिपरत्वं वदन्ति संपत्तिं तन्नाशं च । तन्न साधीयः । तथाहि । वाक्य-
 १५ दस्य दृष्टिपरत्वं चेच्छ्रुत्यभिमतं स्यात्सूत्रकारस्तदा तथैव तदेन तु तत्सा-
 रूप्यमेव वाक्यम् । तन्निर्णयार्थमेव प्रवृत्तेः मुख्यार्थत्यागो लक्षणापत्तिश्च ।
 किंचैव मनसीति पदवैयर्थ्यं स्यात् । विषयवाक्योक्तक्रमत्यागानुपपत्ति-
 श्चेति ॥ ४।२।२ ॥

१० तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४।२।३ ॥

पूर्वोक्तसर्वेन्द्रियवेशिष्टबन्धनः प्राणे संपद्यते न तु केवलम् । तत्र
 हेतुः । उत्तरादिति । स यथा राकुनिः सूत्रेण प्रवृद्धो दिशं दिशं पतित्वान्य-
 त्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं
 पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते (छां. ६।८।२) इत्युक्त्वा
 २५ तत्र हेतुमुत्तरेण वाक्येनाह । प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः (छां. ६।८।२)
 इति । तस्माद्धेतोस्तथेत्यर्थः ॥ ४।२।३ ॥

सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ४।२।४ ॥

- सर्वेन्द्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोध्यक्षे पुरो हृदि वा पक्वे
मगवति संपद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुः । उपगमादिभ्य इति । उपगमोभ्युपगमः
पुष्टिमार्गेङ्गीकार इति यावत् । ततस्तथेत्यर्थः । आदिपदाद् भगवद्वशीकर-
णसमर्थः स्नेहः प्रभवनिङ्गितार्थत्यागस्तद्वनुरूपं मजनं च । १० अभ्यु-
पगमे सिद्धे स्नेहाद्योक्तरथं भवन्त्येवेत्याशयेन तदादित्वमुक्तम् । नोद्देशः
कृतः । मर्यादामार्गेङ्गीकृतानां तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्यादुत्कटस्ने-
हासंभवेन प्रमुप्राकट्यासंभवात् स्वप्रकृतौ संपातलये शुद्धजीवस्य भग-
वदनुग्रहेण श्रवणादिरूपया तथाविधस्नेहरूपया च भक्त्या मुक्तिः संप-
१० द्यत इति बद्धेव तारतम्यमिति निगूढाशयेनेदमुक्तम् । १० अभ्युपगमादयस्तु
मुण्डकोपनिषत्सु पठ्यन्ते । नायमात्मा (मुं. ३।२।४) इत्युपक्रम्य-
यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तन्नू स्वाम् । नायमा-
त्मावलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसा वाध लिङ्गात् । एतैरुपाये-
र्यतेते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्म धाम (मुं. ३।२।४)
१५ इति ॥ ४।२।४ ॥ १ ॥

२ भूताधिकरणम् ।

उक्तं निगूढमाशयं पकटयति ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ४।२।५ ॥

- ननु मर्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलय उत्तान्यथेति संशये
२० निर्णयमाह । तेषां ते भूतेषु लीयन्ते न तूत्तरीत्या भगवति । अत्र प्रमा-
णमाह तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्मार्गिं वामप्येति वातं प्राणश्चक्षु-
रादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः ओत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मीयधीर्लोमानि
वनस्पतीन् केशां अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते (बृ. ३।२।१३)
इति श्रुतेः । न चाविद्वद्विषयिणीयं श्रुतिरिति वाच्यम् । याज्ञवल्क्येति

- होवाच । यत्रायं पुरुषो श्रियत उदस्मांत प्राणाः कामन्त्याहो नेति नेति
होवाच याज्ञवल्क्योत्रैव सिमवनीयन्ते स उच्छ्रायत्याध्मायत्याध्मातो मृतः
शेते (बृ. ३।२।११) इति पूर्ववाक्यात् धीन ह्यविदुषः प्राणानामनु-
त्क्रमः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति (बृ. ४।४।२) इत्यादिश्रुतेः ।
५ ननु यत्रास्य पुरुषस्य (बृ. ३।२।१२) इत्युपक्रम्य-रेतश्च निर्धायते
(बृ. ३।२।१३) इत्यन्ता श्रुतिरविद्वद्विषयिणीति मन्तव्यम् । यत एत-
दग्रे-कायं तदा पुरुषो भवति (बृ. ३।२।१३) इति प्रश्ने याज्ञवल्क्या-
र्तमागाम्यां विचारितमुत्तरमुच्यते । तौ ह यदूचतुः कर्म हेव तदूचतुरथ
ह यत् प्रशशास्तुः कर्म हेव तत् प्रशशास्तुः पुण्यो वै पुण्येन
१० कर्मणा भवति पापः पापेन (बृ. ३।२।१३) इति । एतेन कर्माश्रय-
स्तिष्ठतीति निर्णयः संपद्यते । एवं सति प्राणानूत्क्रमणोक्त्या संघातल-
योक्त्या च विद्वद्विषयत्वेमग्रावसीयते यतस्तस्यैवोक्तं द्वयं संभवति ।
आग्निमश्रुत्युक्तकर्माश्रयत्वं च तस्मिन् विरुद्धमतः पूर्वोत्तरविरोधाद्विषया-
निश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः । मर्यादामार्गीयविद्वद्विषयिण्येवेयं श्रुतिरिति ।
१५ अत एव प्रश्ने क तदा पुरुषो भवति इत्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि साधारण-
पुरुषव्यावृत्त्या मर्यादामार्गीयतत्प्रापकमयमिति पदम् । तस्यैवोपक्रान्त-
त्वात् । तथा तदग्निमविचारितोर्थोऽपि तद्विषयक एवेति बुध्यस्व । ननूक्तं
बाधकमिति चेत् । हन्त श्रुतिशिरःसमाकलितमाकलय । मर्यादामार्गे
हि विधिप्राधान्यात्तथैव निर्माणात् । तत्र हेवं कृत एवं फलं
२० दास्ये न त्वकृतेपीति भगवदिच्छा । अतः कर्म प्रधानम् । एवं सत्यार्त-
मागस्यायमाशयः । वागादिरेतोन्तलयेन मारब्धस्यापि तदा नारा-
च्छुद्धं जीवं विध्यविषयं कदाचित्पुटौ प्रवेशयति नवेति संशयेन
तदापि किं मर्यादामार्ग एवोत पुटावपि प्रवेशितो भवतीति प्रश्नः ।
तदास्यार्थस्येश्वरेच्छारीतिमविदुषो दुर्ज्ञेयत्वं जानन्ती स्वयमेव यद-
२५ वधारितवती तदपि रहस्यामिति स्फुटमनुक्त्वा श्रुतिः पर्यवसितमर्थमुक्त-

वती तौ हेत्यादिना । अत्र कर्मपदं मर्यादामार्गपरं तथा च मर्यादा-
मार्ग एव तस्य स्थितिरित्यर्थः संपद्यते । मुक्त एव भवतीति यावत् ।
अत एव तत्परंसापि । यत ईश्वरत्वेन सर्वकरणसमर्थोपि तद्दाने तदेवक्षते ।
अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमुक्तम्—पुण्यो वै (बृ. ३।२।१३)
५ इत्यादिना ॥ ४।२।१५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयो भक्तो ज्ञानी च भवतः । उक्तनिर्णयस्तु
ज्ञानमार्गीयविवय एव । भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुष्टावपि प्रवेशय-
तीत्याशङ्क्य तन्निर्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ४।२।१६ ॥

- १० एकास्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न किंतूमयोरपि ।
तत्र हेतुः—दर्शयत इति । यतो याज्ञवल्क्यवार्तमार्गी ज्ञानिभक्तसाधारण्येन
मर्यादानियमं दर्शयत उचरीत्या तौ हेत्यादिना । अन्यथाप्राकृताङ्गी-
कृतिरन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हि शाब्देन सूच्यते । पूर्वोक्तपूर्वोत्तरश्रुतिविरोधप-
रिहारान्यथानुपपत्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयम् । किञ्चित्पुनसंहतेषु वामादिषु शरीरा-
१५ न्तरप्रेक्षासामयिको जीवः कायं तदा पुरुष इति प्रश्नविषयः इति वदन्ति ।
तत्र साधीयः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे
प्राणा अनूत्क्रामन्ति (बृ. ४।४।२) इति श्रुतिर्भाविदेहान्तरजीवस्य
प्राणानामिन्द्रियाणां च सहैवोत्क्रमणं वदतीति वामादित्यस्य तत्रासंभ-
वात्तत्कस्य प्रश्नविषयत्वं वक्तुं शक्यम् । पूर्ववाक्येनैव समबलीयन्त इत्यु-
१० क्त्वाच्चातोऽस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्यः । एतेन नायं परविद्यावान् यतः
अमृतत्वमेव तत्फलमिति । तच्च देशान्तरानायतमित्युत्क्रमणापेक्षा कर्मा-
श्रयत्वं च न स्यात् । किंत्वपरविद्यावान् । तस्यास्तु ब्रह्मलोकावधि
फलमिति कर्माश्रयत्वोत्क्रमणादिकं संभवतीत्यपि निरस्तं वेदितव्यम्
॥ ४।२।१६ ॥ २ ॥

३ समानाधिकरणम् ।

मर्यादापुट्योर्न कदाचिदन्यथामाव इति यदुक्तं तत्र हेत्वपेक्षायां
वस्तुस्वरूपमेव तथेति बोधयितुमाह । समानेत्यादि ।

समाना चासृत्युपक्रमदमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ४।२।७ ॥

- ५ अत्रायमाशयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया
मर्यादा । विहितसाधनं विनेव मोचनेच्छा पुटिमार्गमर्यादा । तथा सति
सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति । एतदेवाह । स्मृतिः संस्मृतिः । जीवानां
स्वस्मात् प्रथक्कृतानामविषयाहन्ताममतास्पदीकरणम् । तदुपक्रम
आरम्भस्तं भर्षादीकृत्य मुक्तिपर्यन्तमुक्तरूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा
१० मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः । एवमेवानुपोष्य व्रतमकृत्वामृतत्वमपि
पुटिमार्गे समानमित्यर्थः । अत्रोपोषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षकम्
॥ ४।२।७ ॥

- एवं प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतं परामृश्यते । सोध्यक्ष इति सूत्रेण पुटि-
मार्गीयमक्तसंघातस्य भगवन्नेव लय इत्युक्तम् । अग्निमेण तेन मर्यादा-
१५ मार्गीयमक्तसंघातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रश्नानन्तरं शुद्धजीवस्य तस्य
मुक्तिरेव भवतीति वक्तव्ये सति—आहर सौम्य हस्तम् (बु. ३।२।१३)
इत्यादिना स्वाशयमन्येष्वप्रकटयन्ती कर्म यन्निरूपितवन्ती तत्कुत इत्या-
शङ्क्य तयोराशयं निगूढं प्रकटयति ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ४।२।८ ॥

- २० एतदा नित्यलीलान्तःपातलक्षणपुटिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादा-
मार्गीयाया अप्रतिर्मुक्तः संसारत्वामावेपि पुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवाभावात्
संसार इत्येव पुटिमार्गे व्यपदेशो यतः क्रियतेतस्तदभिसंधाय तया रीत्या
निरूपणम् । अत एव श्रीभगवते श्रीशिववचनं गीयते—नारायणपराः
सर्वे न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गोपवर्गेनरकेष्वपि तुन्यार्थदर्शिनिः
२५ (मा. ६।१।७।२८) इति । श्रीभगवद्गीतास्वपि । देवान् देवयजो यान्ति

मद्भूता यान्ति मामपि (म. गी. ७।२३) इति वाक्येन मर्यादामार्गी-
यमक्षमुक्तेरितरसाधारण्यमुच्यते ॥ ४।२।८ ॥

ननु संसारवन्मुक्तेरापि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुटिमार्गीयतत्त्वं
तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापतीति तदोप-
५ प्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ४।२।९ ॥

पुटिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । पुटि-
मर्यादामप्यतिक्रम्य पुटिपुटौ प्रवेगे तत्तत्त्वमनुभवविषयो भवति नान्यथा ।
तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापोतिशायितानुग्रहेतरासाध्यत्वादतं उक्तेतराज्ञेयमेव
१० तद्भवति । तेषां तु मुक्तिरेव फलम् । तस्या एवेष्टत्वाद्भागिणां स्वर्गादिवत् ।
इष्टफलाप्राप्तौ हि प्रतारकत्वमन्यथा प्रवृत्तिमार्गीयफलबोधिकाया अपि
श्रुतेः प्रतारकत्वं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चिदिति ।
नन्वेवंविधायां स्थित्यै किं मानमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ प्रमाणत इत्यादि ।
प्रमाणं श्रुतिः । सा तु—यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
१५ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन (तै. २।९) इति । एतद्ब्र-
ह्म न तपति । किमहं याधु नाकरं किमहं पापमकरम्
(तै. २।९) इति ।

अत्र पूर्वार्धेन दुर्ज्ञेयत्वमुत्तरार्धेन तत्सत्ता च बोध्यते । अन्यथा
मनसाप्यप्राप्यस्य वेदनकथनं विरुद्धं स्यादतो दुर्ज्ञेयत्वेनैव धर्मिग्राहकमान-
२० सिद्धं तदित्यर्थः । चकारात्तादृशानामनुभवः परिगृह्यते ॥ ४।२।९ ॥

तर्हि ब्रह्मविदामिव तादृशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं कथि-
च्छूयेत । न चैवम् । अतः पूर्वोक्तं न सार्थं इति मांतीत्युत्सूत्रमाशङ्क्य
तत्र हेतुमाह ॥

नोपमर्देनातः ॥ ४।२।१० ॥

२५ उपदेशनं तदा स्याद् यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वास्थ्यं स्याच-
तस्तेषां विरहिदशा प्रियसंगमदशा चेति दशाद्वयमेव भवति नान्याः ।

पूर्वस्यास्त्वस्यास्तनतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामुपमर्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीत्यर्थः । संगमे तु अतः पुरःप्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत् एव हेतोरुपदेशोन्यस्मै न भवतीत्यर्थः । नहि भगवदग्रे स संभवतीति श्रावः ॥ ४।२।१० ॥

ननु—रसो वै सः रसश्च होवायं लब्ध्वानन्दीभवति (तै. २।७) इत्युपक्रम्य—एष होवानन्दयाति (तै. २।७) इति श्रुतेरुक्तरूपानन्दमाप्तौ दुःसहविरहतापोशक्यवचनः । आनन्दतिरोधान एव तत्संभवात् । तद्धेतोरसंभवात् । संभवे तु तत्प्राप्तिरेव न स्यादिति प्राञ्च उत्तरं पठति । अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ४।२।११ ॥

१० आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवत् एव धर्म ऊष्मा विरहताप इत्यर्थः । विरोधपरिहारायाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं भवति । भगवद्विरहस्य सर्वसाधारणत्वेपि स्थायिभावात्मकरसरूपभगवत्प्रादुर्भावो यस्य हृदि भवति तस्यैव तदप्राप्तिस्तपस्तद्वनन्तरं नियमतस्तत्प्राप्तिश्च भवति । न त्वतप्राभूतस्येत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तदसस्यैवैष धर्म इति निश्चीयते ।

१५ तस्य वस्तुन एव तथात्वात्स तापोपि रसात्मक एव ॥ ४।२।११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ ४।२।१२ ॥

ननु—न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् (छां. ७।२.६।२) इत्यादिश्रुत्या दुःखप्रतिषेधस्तादृशो भक्ते क्रियत इति तस्य दुःखित्वं न वक्तुं शक्यमित्याशङ्क्य प्रतिषेधति । नेति । कुतः । शारीरात् । शरीर-
१० संबन्धिनो हेतोर्यदुदुःखं कर्मजनितमिति यावत् । तस्यैव भ्रुतौ प्रतिषेधाम्ना-
त्रानुपपत्तिरित्यर्थः । एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्यत्वानुमानमपि निरस्तं वेदितव्यम् । लौकिक एव दुःखं तज्जन्यत्वनियमात् ॥ ४।२।१२ ॥

स्पष्टो हेकेषाम् ॥ ४।२।१३ ॥

एकेषा शास्त्रिणां भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्निवर्तनलक्षणो-
२५ र्थः स्पष्टः पठ्यते । तथाहि । रसो वै सः । रसश्च होवायं लब्ध्वानन्दी-

- भवति । को होवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकारा आनन्दो न स्यात् ।
 एष होवानन्दयाति । (तै. २।७) अत्र रसात्मकमगवत्स्वरूपलाभे सत्यान-
 न्दवत्त्वमुक्त्वा तस्यैव जीवनहेतुत्वं परमानन्दहेतुत्वं चोच्यते । मरणहेतूप-
 स्थित्यभावे जीवनहेतुत्वं न वदेत् । स रसस्तु संयोगविप्रयोगमावाभ्यामेव
 ५ पूर्णो भवत्यनुभूतो नैकतरेण । तत्र विरहतापस्यात्युपमर्दित्वेन तदा प्राण-
 स्थितिरपि न स्याद् यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादित्याशयेनाह ।
 को होवान्यादित्यादि । तद्यथेव हृदि स्फुरद्वप आकाशो भगवान्
 स्यात्कस्तदान्यात् । अन् प्राणने । को वा जीवयेन्न कोपीत्यर्थः । तादृशस्य
 भगवत्स्वरूपातिरिक्तान्न जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्यपदम् । महानन्दाधि-
 १० कपूर्णानन्दविरहात्तन्मरणनिवारणासामर्थ्यमतादृशस्योचितमेवेति ज्ञापनाय,
 हिराम्दः ।

- ✓ [तादृशस्य जीवनसंपादनं प्रभोरावरयकमिति ज्ञापनार्थैवकारः ।
 तापात्मकस्यानन्दात्मकत्वमेवेति ज्ञापनायानन्दपदम् । तदा मलापगुण-
 गानादयो ये भवन्ति तेषां एव नीलाम्बुदश्यामोर्तिहारावशाद्
 १५ हृदयादपगच्छत्विति भावेऽपि हृदयान्नापसारयितुं शक्य इति ज्ञापनाय
 आकाशत्वमुक्तम् । तदनन्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा प्रकर्षेण दर्शनस्य-
 शाश्वतेषां भाषणादिभिः स्वरूपानन्ददानेनान्यात् पूर्वापानिवाचिपूर्वकमानन्द-
 पूर्णं कुर्यादित्यर्थः । रसः होवायं लब्धानन्दीभवति (तै. २।७) इति
 पूर्ववाक्येनैवान्यवच्छेदपूर्वकं भगवत्प्राप्तेरानन्दहेतुत्वप्राप्तावपि यत्पुनराह
 २० तत्रापि व्यतिरेकमुखेन तत्रापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यविशेषाभ्यां
 वारद्वयं तेन विरहसामयिकोत्तरूप एवार्थः श्रुतेरभिप्रेत इति निश्चीयते ।
 अन्यथा मरणहेतुपस्थितौ जीवनहेतुत्वं न वदेदित्युक्तम् । तदवस्थापन्नः
 को वा पुरुषो जीवेदिति वार्थः ॥ ४।२।१३ ॥

स्मर्यते च ॥ ४।२।१४ ॥

- २५ भगवद्भावस्य मरणहेतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादिदुरापत्तं
 च श्रीभागवते स्मर्यते । ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदौहिकाः ।

ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्विमर्ष्यहम् (भा. १०।४६।४) इत्युप-
क्रम्य—धारयन्त्यथ कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन (भा. १०।४६।६)
इत्यादि श्रीप्रभुवचनं श्रीमदुद्धववचनं च—एताः परं तनुभृतो भुवि गोप-
वध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः । वाञ्छन्ति ये भवभियो
५ मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य? (भा. १०।४७।५८)
इत्यादि । तेन भगवत एव जीवनहेतुत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थत्वं दुरा-
पत्वं च स्फुटमवगम्यते ॥ ४।२।१४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ ४।२।१५ ॥

ननु हृदि बहिश्च रसात्मकभगवत्प्राकट्यं तददर्शनजनितो विरह-
१० भावस्तज्जनितस्तापस्तेन मरणोपस्थितिस्तन्निवर्तनं तदौत्कट्यं तदा प्राकट्यं
ततः पूर्णस्वरूपानन्ददानादिकं लोके कचिदपि न दृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठे-
पीति कुत इत्याशङ्क्यामाह । तानि । उक्तानि वस्तूनि परे प्रकृतिका-
लाद्यतीति वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्रीगोकुले एव सन्तीति शेषः । तत्र
प्रमाणमाह । तथा ह्याह श्रुतिः । ऋग्वेदे पठ्यते । ता वां वास्तून्मुष्मसि
१५ गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः
परमं पदमवभाति भूरि । (ऋ. सं. २।२।२४ तै. सं. १।३।६) ता
तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गमक्तयोः संबन्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमध्वै
प्राप्नुमुष्मसि काम्यामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसंधि-
मुद्धाटयति । यत्र श्रीगोकूले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो
२० मृगाश्च वसन्तीति शेषः । अयासः शुभावहाः । तत उक्तगुणाविशि-
ष्टमुरु गीयत इत्युरुगायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । अत एव
तदादिभक्तेषु कामान् वर्पतीति वृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं पदं
स्थानं भगवतो वैकुण्ठं भवति तत्रैतादृशलीलाभावेन तस्मादपि परममु-
त्कृष्टम् ॥ अत्र भूमाववभाति प्रकारात् इत्यर्थः । तथापि स्वदृग्गोचरो न
२५ भवतीति खेदेनात्राहेत्याह श्रुतिः । उरु गीयते परं सर्वत्र कामवर्पणं
भक्तेष्वत्रैवेति तात्पर्येण वा विशेषणद्वयमुक्तम् । यमुनापूलिनतदुपवनानि-

कुञ्जगह्वरपदेशाद्रिसान्वायात्मकत्वेन भूरि बहुरूपम् । तथा चेतादृशं
यत्परमपदमवभाति तत्संबन्धीनि वास्तूनि कामयामह इति वाक्यार्थः
संपद्यते । ते पदार्था इति वक्तव्ये सति तानीत्युक्तिर्या सा विषयवाक्यानु-
बोधादिति ज्ञेयम् ॥

५ पुरुषोत्तमसंबन्ध्यर्थानां तत्प्राकट्यस्थान एव प्राकट्यं युक्तमिति
हिशब्देनाह ॥ ४।२।१५ ॥ ३ ॥

४ अविभागाधिकरणम् ।

अविभागो वचनात् ॥ ४।२।१६ ॥

ननु लीलाया नित्यत्वेन तन्मध्यपातिनां तद्वर्तिनं यथा नित्यं

१० तथा तादृक्साधनाभावोपि निजानुकम्पया कदाचित् कमपि भक्तं तत्र
नपति चेत्तदा कंचित् कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियोजयति नवेति
संशयः । तोषस्य कादाचित्कत्वात् तत्साध्या तत्र स्थितिरपि तथैवेति
वियोजयतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तत्र प्रवेशितस्य तस्माद-
विभागे एव । कृतः । वचनात् । तत्तिरीयक उक्तमनन्तरमेव-विष्णोः कर्माणि

१५ पश्यत (तै. सं. १।३।६) इत्युक्त्वा तत्र कृतानि कर्माण्युक्त्वा तदग्रे वदति ।
ताद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः (तै. सं. १।३।६) इति । पुरुषो
त्तमस्वरूपविस्वं सूरित्वम् । तच्च भक्त्यैवेति सूरयो भक्ता एव । तेषां सदा
दर्शनमुच्यते । अन्यथा लीलानित्यत्वेनैव पूर्वगम्यां तत्र स्थितगवादीनां
प्रमुकर्मविषयाणां च भक्तानां सदा तद्वर्तिनस्य प्राप्तत्वादिदं न वदेत्तस्मा-
२० दविभाग एव । एतेनापि लीलानित्यत्वं सिध्यति । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने
प्रपञ्चितम् ॥ ४।२।१६ ॥ ४ ॥

५ तदोक्तोधिकरणम् ।

एवं पुष्टिमार्गमिदमक्तवृत्तान्तमुक्त्वा ज्ञानमार्गस्य तमाह ।

तदोक्तोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्त-

२५

च्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हाद्वानुगृहीतः

शताधिकया ॥ ४।२।१७ ॥

- पूर्व-भूतेषु तच्छ्रुतेः (ब्र. सू. ४।२।५) इत्यादिना मर्यादा-
मार्गायस्य वागादित्युक्तोऽधुना तस्य जीवात्मन उत्क्रमणप्रकार उच्यते ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति (बृ. ४।४।१)
इति श्रुतेस्तस्यात्मन ओक आयतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रज्वलति पूर्वं
५ तथाप्रकारामानमपि तदा प्रकाशत इति यावत् । तदा तत्प्रकाशितं द्वारं
निर्गमनमार्गो यस्य तादृश उत्क्रामति । यतः श्रुतिस्तथाह । तस्य हेतस्य हृद-
स्याग्रं प्रचोतेते तेनैष आत्मा निष्क्रामति यक्षुथे वा मूर्ध्ने वा (छां.
४।४।२) इत्यादि । यद्यप्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि विद्वास्तु नेतरव-
दितरनाड्या निष्क्रामति । किं तु शताधिक्येकरातस्या नाड्या मूर्धन्यया
१० निष्क्रामति—शतं चेका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतेका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ् अन्या उत्क्रमणे भवन्ति (छां.
८।६।६) इति यतः श्रुतिराह । अत्र हेतुमाह । हार्दानुगृहीत इति
हेत्वन्तरगमं विशेषणम् । गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे (क. ३।१) इति श्रुते-
र्हृदयाकारासंबन्धी यः परमात्मा तदनुग्रहात् तथैव भवतीत्यर्थः । अनु-
१५ ग्रहे हेतुर्विद्यासामर्थ्यादिति । तस्या विद्यायाः शेषभूताद्भूता या गतिः
प्रवजनरूपा तच्छेषभूतैव या भगवत्स्मृतिपरम्परा च ताभ्यां च यो भगव-
दनुग्रहस्तेन तथेत्यर्थः ॥ ४।२।१७॥५॥

६ रश्म्यधिकरणम् ।

रश्म्यनुसारी ॥ ४।२।१८ ॥

- २० अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्निमस्तिष्ठन्ति
शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः (छां.
८।६।१) इत्युपक्रम्याग्रे पठ्यते । सममित आसीना आहुर्जानासि मां
जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रामन्तो भवति तावज्जा-
नात्यथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थैरेव रश्मिभिरूर्ध्वं आक्रमते (छां.
२५ ८।६।५) इति । अत्र तममित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधारण्युत्क्रान्तिः प्राप्यते ।

पूर्वमादित्यत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मिभिरुर्ध्वाक्रमणं च तथा । अत्र
संशयः । ओकोद्यज्वलनादेरितरसाधारण्येपि यथा हावर्गानुग्रहाद्विलक्षणा
गतिर्विदुष उक्ता तथा रश्म्यनुसारित्वमपीतरसाधारण्यमुतास्मिन्नेवेति ।
तत्रावधारणमाह । रश्म्यनुसारी निष्क्रामत्ययमेवेति ॥ ४।२।१८ ॥ ६ ॥ ७

५

७ निक्षयधिकरणम् ।

निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावितात्
दर्शयति च ४।२।१९॥

विदुष उक्क्रमणे हावर्गानुग्रहकृतो यथा विशेषस्तथा कालविशेष-
कृतोपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निरासमाह । तत्राहोरात्रकृतो-
१० सनकृतो वा रा भवेत् । तत्राद्यकृतो नास्तीत्याह । नेति । तत्र हेतुः ।
संबन्धस्येत्यादि । अनुग्रहहेतुमूतो यः पूर्वोक्तो रश्म्यनुस्मृतिसंबन्धस्तस्य
यावद्देहमावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रहरस्यापि तथात्वात्कालस्यापयोजकत्व-
मित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । दर्शयति यतः श्रुतिः । तमेव विदित्वा
मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति (बृ. ४।४।२२)
१५ इति ॥ ४।२।१९ ॥

हावर्गानुग्रहस्य मुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वावयनविशेषोऽप्यपयोजक इत्याह ।

अतश्चायनेपि दक्षिणे ॥ ४।२।२० ॥

स्पष्टार्थमिदम् ॥ ४।२।२० ॥

ननु—यत्र काले त्वनावृत्तिम् (म. गी. ८।२३) इति काल-
२० प्राधान्येनोपक्रम्य—अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति बह्व ब्रह्मविदो जनाः (म. गी. ८।२४) इति भग-
वद्वाक्याद् ब्रह्मविदोऽप्युक्तकालोपेक्षास्तीत्याराद्ध्व विषयभेदेन समाधत्ते ।

योगिनः प्राति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ ४।२।२१ ॥

ज्ञानमार्गायोगमार्गे हि भिन्नः । तथा च योगिनमुद्दिश्यैव काल-
विशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यते न तु ज्ञानमार्गीयस्य श्रौतस्य । इतर-
निरपेक्षत्वात् । न च योगसांख्ये अपि श्रौते एवेति वाच्यम् । यतः
स्मार्ते एते । यो हेत्वर्थे । एते योगसांख्ये—अग्निर्ग्योतिः । धूमो रात्रिः ।
५ (म. गी. ८।२४, २५) इति वाक्यद्वयोक्तमती वा । इदं तु श्रुत्युक्त-
देवयानपितृयाणातिरिक्तमार्गमभिप्रेत्य समाहितम् । ते एव चेदत्राप्युच्येते
शब्दभेदेन तदा न विरोधः ॥४।२।२१।७॥७

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

१ अचिराद्यधिकरणम् ।

अचिरादिना तत्प्रयितेः ॥४।३।१ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्यैव मर्यादामार्गीयभक्तस्याप्यचिरादिमार्गेणैव
गमनम् । उत सद्योमुक्तिरेव भवतीति संशयः । तत्र यथा ज्ञानिनो नियमा-
५ भावस्तथात्रापीति प्राप्त आह । अचिरादिमार्गेण तस्य ज्ञानमार्गीयस्यै-
वोत्कर्षकथनात् स एव तेन मार्गेण गच्छति न तु भक्तोपीत्यर्थः ।
तथाहि । पञ्चामिविद्याप्रकरणे—तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेरण्ये श्रद्धा तप
इत्युपासते तेर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरहरापूर्थमाणपक्षम् (छां. ५।१०।१)
इत्यत्रोपक्रमे मत्तातिरिक्तानेवाधिकृत्य तथा गतिरुच्यते । स्मृतावपि—
१० अग्निर्ग्योतिरहः शुक्रः (म. गी. ८।२४) इत्यत्र ब्रह्मविदो जना इति
वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स पन्था इत्युच्यते । अथेदं चिन्त्यते । सामोप-
निषत्सु पठंचते । अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणि-
म्रस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः
(छां. ८।६।१) इत्युपक्रम्यादित्यरूपस्य पिङ्गलस्य रश्मिरूपत्वं नाडीना-

- मुक्त्वाग्रे वदति । अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थेतेरेव रश्मिभिरुर्ध्व-
माक्रमते (छां. ८।६।५) इति नाडीरश्मिसंबन्धेनेका परलोक-
गतिः श्रूयते । अर्विरादिका चान्या तेर्निपमभिसंभवन्त्यर्चिषोः ।
(छां. ५।१०।१) इत्यादिश्रुत्युक्ता । स एनं देवयानं मन्यान्मापयामि-
५ लोकमागच्छति (की. १।२) इति चापरा । स यदा वै पुरुषोऽस्मा-
ल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति (बृ. ५।१०।१) इति चेतरा । सूर्यद्वारेण
ते विरजाः प्रयान्ति (मुं. १।१।१३) इति चान्या । एवमनेकेषु मार्गेषु
सत्स्वर्चिरादेरेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभाषिकमार्चिरादित्वमत
एव—अर्धेतयोः पथोः कतरेणचन (छां. ५।१०।८) इति मार्गद्वय-
१० ऋटानामतिकष्टं—जायस्व प्रियस्वेति तृतीयं स्थानम् (छां. ५।१०।८)
इत्युक्तमन्यप्राप्तेषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वावस्य तृतीयत्वं नोच्ये-
तातः प्रकुरणभेदाद्विज्ञोपासनमशेषत्वाग्निधोनेपेक्षा । भिन्ना एवैते मार्गा
ब्रह्मप्रापका इति मन्तव्यमिति चेन्नोच्यते । न हीयं परिभाषा सर्वेषु
श्रुतास्ति यतस्तथोच्येत । अतो लापवादनैकपर्वविशिष्ट एक एव मार्ग
१५ इति मन्तव्यं ननु पर्वभेदेन मार्गभेद इति । गौरवप्रसंगात्] न एवमथै-
तेरेव रश्मिभिरित्यवधारणानुवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः श्रुतेरुत्क्रमण-
मात्रमार्गनिरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे हि—अथ यत्रैतदस्माच्छ-
रीरादुत्क्रामत्यर्थेतेरेव रश्मिभिरुर्ध्व आक्रमते (छां. ८।६।५) इत्युच्यते ।
एतस्मात्पुरस्तात्—अथ या एता हृदयस्य नाड्यः (छां. ८।६।१)
२० इत्युपक्रम्य विङ्गलस्यादित्यत्वमुक्त्वा—तद्यथा मृदापथ आतत उभौ ग्रामौ
गच्छन्तीं चामुं धैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकी गच्छन्तीं
चामुं चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु मृदा आभ्यो
नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेषुभिन्नादित्ये मृदा इत्यन्तेन वाक्येन नाडीषु
रश्मिप्रचारमुक्त्वाग्रे अथ यत्रैतदस्मादित्याद्युक्तम् । उपसंहारे च—शतं
२५ चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतेका । तथोर्ध्वमायजमुत्त-
मेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति (छां. ८।६।६) इति । एवमुपक्र-
मोपसंहाराभ्यामुत्क्रमणमात्रमार्गनिरूपकत्वं न तु ब्रह्मप्रापकमार्गस्यातस्त-

- दनुपपत्तिपरिहारोन्वयकः । नन्वेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्ती श्रुतिः क्वचित् किञ्चित् पर्वं निरूपयति । क्वचिन्नेति कथम् । उपसंहारेण प्राप्स्यत इति तात्पर्येण तथेति चेद् ब्रवीषि तदा शाखान्तरमविदुषस्तदसंभवेन तं प्रति श्रुतेन्यूनतापातः । न हि सर्व-
- ५ शाखाविदं प्रत्येव कथनमिति वक्तुमुचितम् । तस्यासंभवादतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं प्रत्येव तथा । अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरत्वात् । शाखान्तरसंवादिवर्षकथनानुपपत्तिश्च । उपसंहारैरेव तस्यापि प्राक्संभवादतो विरुद्धदिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकग्रामप्राप्तिविद्वापि भवितुमर्हति स्वातन्त्र्येण सर्वमार्गेर्ब्रह्मप्राप्तिः । न चैवमयैतयोः पथोरिति द्विवचनानुपप-
- १० तिर्जायस्व त्रियस्वेत्यस्य तृतीयत्वं चानुपपन्नमिति वाच्यम् । अर्चिरादिकमुक्त्वोपसंहरत्येष देवयानः पन्था इति । श्रुत्यन्तरे च—स एनं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति (कौ. १।३) इति । तथा च ब्रह्मप्रापकाः सर्वे मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । देवी संपद्धिमोक्षाय (म. गी. १६।५) इति भगवद्वाक्याद् देव्यां संपदि ये जातास्ते देवा इत्युच्यन्ते
- १५ तेषां यानं गमनं यत्रेति ते सर्वपि मार्गा देवयानराब्देनोच्यन्ते । द्वितीयस्त्वविशिष्टः । एवं द्वित्वं त्रित्वं चोपपद्यते । न चोक्तरीत्या लाघवादेक एव स मन्तव्यः । स्वतः प्रमाणभूता हि श्रुतिः । सा येन यदा या श्रुता तदर्थावधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वान्न लाघवगौरवतद्विचारावसरः । क्वचिदुपरिपत्तौ चोक्तार्थैरुपसंहारानवकाशः । अपरं च ब्रह्मविदः
- २० क्रममुक्तौ गन्तव्यो मार्गो ह्ययमुपदिश्यते । तच्चलोके तदानन्दानुभवश्चावश्यकः । तथा चोपासनभेदात् फलभेदस्यावश्यकत्वान्मार्गभेदोपि तथेति सर्वेष्वेकरूपफलप्रसञ्जक उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने कर्मणि चोपसंहारः संमतः । मार्गस्तु नान्यतररूपोतो यस्योपासकस्य येन मार्गेण गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो युक्तः । अविधेयत्वादपि
- २५ तथा । एतद्यथा तथा पुरस्तान्निरूपितम्—उपसंहारोऽर्थभिदादिधिशेषवत्समाने च (ब्र. सू. ३।३।५) इत्यत्र । एवं सत्यर्चिशब्देनार्चिरुपलक्षितो मार्ग उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे मार्गाः संगृह्यन्त इति । नानुपपत्तिः

काचिदिति चेदत्र वदामः । अचिरादिभ्यं इत्युक्तं भवेत् त्वद्गीतिरेव चेद-
भिप्रेता भवेत्तस्मान्नैवमित्यवधार्यते । अचिरादिनेत्येकवचनान्यथानुपपत्त्या
मार्गस्यैकत्वमवश्यमुरीकार्यम् । एवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वण्युक्तानि तानि
सर्वाण्येकस्मिन्नेवाचिरादिमार्गे वर्तमानान्यपि यस्योपासकस्य यावत्पर्वभोगो
५ भावी तं प्रति तावत्पर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां स न भावी तं प्रति न तदुक्ति-
स्तद्भोगमावादिति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु त्वयाप्यनुक्तानां पर्वणां तत्र
स्थितिं वदतोपसंहार एवोक्तो भवति प्रापकत्वेनेति चेत् । स्यादेतादेवं यदि
तस्यैव गन्तुर्भोगाय तदपि पर्वं तन्नोच्येत । न त्वेवं किंत्वेकवचनानुरो-
धान्मार्गिक्ये निश्चिते यं प्रति यत्पूर्वोच्यते तत्र तत्र कण्ठोकमेवेति नोपसंहारा-
१० पेक्षा । अग्रेन्यत्रोक्तानां पर्वणामुक्त्यपले संनिवेशोक्त्यापि सूत्रकाराभिमत
एक एव मार्ग इति ज्ञायते । श्रुतौ सर्वत्र पूर्वपरामर्शादपि तथा ४।३।१ ॥

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४।३।२ ॥

छान्दोग्ये वायुर्न पठ्यते । कौपीतकिश्रुती तु—स एतं देवयानं पन्थानमा-
पयामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजा-
१५ पतिलोकं स ब्रह्मलोकम् (कौ. १।३) इति वाष्वादयः श्रूयन्ते ।
तन्मार्धपोमेश्वाभेदान्न विचारणीयमस्ति । वायुलोकं कस्माद्लोकाद्गच्छती-
त्याकाङ्क्षायामाह । वायुमन्दादिति । अचिरयोहरत्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्य-
माणपक्षाभ्यान् पडुदङ्केति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्
(छां. ५।१०।१) इत्यत्र संवत्सरलोकात्पररताद्वायुलोको निवेशयितव्यस्तथा
२० च संवत्सरलोकाद्वायुलोकं गच्छतीत्यर्थः । तत्र विनिगमकमाह । अवि-
शेषविशेषाभ्यामिति ।

अनेदं ज्ञेयम् । अग्निहोत्रादिकर्ममिश्रितशुद्धावुपासनादिभिर्ज्ञानो-
दये क्रममुक्त्यधिकारी हि तत्तल्लोकं गत्वा मुक्त्वान्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म
त्वमित्याद्यं भूलोक एव च भवत्यत आदौ तवत्यो भोगस्ततस्तदुपरितन-
२० लोकानां—पृथिवी दीक्षा तयाग्निर्दीक्षया दीक्षितः । (तै. ब्रा. ३।७।७) यया
पृथिव्यग्निमार्गा (आ. सू. १।१३।५) इत्यादिश्रुतिभ्यो मूर्धमिषधाना भवत्यतो-
चिरात्यममित्येकमार्गो गच्छति ।

- ततः कर्मोपासनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वात्तत्र तत्र गत्वा भुङ्क्ते । तथा च संवत्सरान्तानां मूसंबन्धित्वेनाविशेषात्तन्मध्ये वायोर्न प्रवेशः । भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुपरि द्युलोकस्तथा च वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः (तै. सं. ३।४।५) इति श्रुतेः सूर्यो दिवोधिपतिः (तै. सं. ३।४।५) इति श्रुतेस्तयोः पौर्वापर्ये विशेषो हेतुरस्तीत्यादित्यलोकात् पूर्वमुक्तरीत्या भूलोकमध्यपातिसंवत्सरस्य परस्ताच्च वायुर्निवेशयितव्य इत्यर्थः । ननु तेर्विषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरित्याविश्रुतिरुक्तमुक्तमनूद्यानूद्यापादानत्वं वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नेक्तमादरणीयमिति चेत् । सत्यम् । यस्योपासकस्य न वायुलोकभोगस्तं प्रति सोक्तिर्यस्य तु तद्भोगस्तस्योक्तरीतिर्मर्गेक्यादिति नानुपपत्तिः काचित् । केचित्तु—स एनं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकम् (कौ. १।३) इत्यविशेषेण वायुरुपदिश्यते । मिथः पौर्वापर्यप्रापकपक्षाभावात् । यदापैषुरयोस्माद्योकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति (बृ. ५।१०।१) इति श्रुत्यादित्यात्पूर्वो वायुर्विशेषेणोपदिश्यत इत्यन्दादित्ययोरन्तराले निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । यथा तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति विशेषोपदेश इत्युच्यते तथा ॥ वरुणलोकमित्यत्रापि वक्तुं शक्यम् । न च स आदित्यमागच्छतीत्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् वायुलोकगतस्यैव पूर्वत्वात्तथेति वाच्यम् । अमिलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकम् (कौ. १।३) इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । किंचैवममिलोकानन्तरं वायुलोक इत्यपि वक्तुं शक्यमतो विद्वद्भिरुपेक्ष्योयम् । वाजसनेयिनस्तु मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम् (बृ. ६।१।१५) इति पठन्ति । तत्राप्यादित्यात्पूर्वो देवलोकात्परो वायुर्ज्ञेयः । एकत्रादित्यात्पूर्वत्वे सिद्धे मार्गेक्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सूत्रकारेण तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तं वायुमन्दादिति । एवं सति मासेभ्यः परस्ताद्वन्दनिवेशनं कार्यम् ।

न च वायुमन्दादिति सूत्रान्मार्गमेदापत्तिः । देवलोकस्यादित्याधिष्ठेयत्वे-
नादित्यमध्यपातित्वमभिप्रेत्य छन्दोगश्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासो-
प्यतो नानुपपत्तिः ॥ ४।३।२ ॥

तद्वितोधि वरुणः संबन्धात् ॥ ४।३।३ ॥

५ आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम् (छां. ४।१.५।५) इत्यत्र
पठितविद्युल्लोकात्परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः । संबन्धात् ।
तद्वितोप्संबन्धित्वाद्वरुणस्य सत्पतित्वात्तथा ॥ ४।३।३ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती ॥ ४।३।४ ॥

स्पष्टमिदम् । अर्धिराविषाढे विद्युदनन्तरं तत्पुरुषोमानवः स एताद्
१० ब्रह्म गमयति (छां. ४।१.५।५) इति पठ्यते । तत्र यस्योपासकस्य
वरुणादिलोकगमनापेक्षा नास्ति तमपेक्ष्येति ज्ञेयम् । मार्गव्यनियमम-
भिप्रेत्य सूत्रकारोऽन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकानां तत्रैव निवेशन-
माह ॥ ४।३।४ ॥ १ ॥

२ आतिवाहिकाधिकरणम् ।

१५ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४।३।५ ॥

विद्युदनन्तरं स तत्पुरुषोमानवः स एताद् ब्रह्म गमयतीत्यत्र
भवति संशयः । उक्तश्रुतेर्गमयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्चीयते । स च विद्युद-
नन्तरमेव पठ्यते । एवं सति यस्य वरुणादिलोकगमनं तस्य वचनाभावेन
गमयित्रप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्तिर्भवति न वेति । तत्र वाचनिकस्य यावद्वचनत्वात्-
२० दंभावेन सा न भवतीति प्राप्त आह । आतिवाहिका इति । एतदुक्तं
भवति । यस्योपासकस्य यावत्कलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्मादिनी तस्य ताव-
च्चद्भोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्यस्य एव कौपीतकीश्रुतौ प्रजापतिलोकानन्तरं
ब्रह्मलोकः पठ्यते । अन्यथा कुतसाधनवैयर्थ्यं तेषां ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वबो-

- धकश्रुतिविरोधश्च स्यात् । तथा च यत्रातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति तत्राप्यातिवा-
हिको भगवदीय एव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु बहव एव तादृशाः
सन्तीति ज्ञापनाय बहुवचनमत्रोक्तम् । तन्मध्ये कश्चनागत्येक एव नयतीति
ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनम् । तत्र हेतुस्तल्लिङ्गात् । तत्पुरुषोमानव इत्यत्र
५ ब्रह्मसंबन्धित्वं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते यथा विद्याबलात् तत्तल्लोक-
प्राप्तिस्तथैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न किंतु भगवदीयपुरुषानुग्रहेणेवेति । न च
पूर्वपूर्वलोकाधिष्ठातृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्रत्यातिवाहिका यथा तथा ब्रह्म-
प्राप्त्यभ्यवहितपूर्वलोके देवा एव ब्रह्मप्रापका इति तत्पदेन स लोक एवो-
च्यत इति वाच्यम् । तदेतरलोकेषु तदकथनं यथा तथात्रापि न कथयेत् ।
१० लोकाधिष्ठातृदेवानामप्रातिवाहिकोक्तावर्चिलोकप्रापकातिवाहिकस्याभावात्
तत्प्राप्तिर्न स्यात् । तथा सति देवयानमार्ग एवोच्छिद्येत । अतो यथा
विद्याबलेनैवार्चिषः प्राप्तिस्तथेतेरेषामपीति बुध्यस्व । कस्यचिदल्पलोकगत्य-
नन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः । कस्यचिद् बहुलोकगत्यनन्तरं सोच्यत इति ।
भोगभूमित्वमेव तेषामवगन्तव्यम् । सर्वेषां सर्वत्र गमने देवयानं पन्थानं
१५ वदन्त्याः श्रुतेः सामितत्कथनमनुपपन्नं स्यादत उपासनाभेदेन फलभेदं
ज्ञापयन्ती तथा वदतीति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ४।३।५ ॥

- ननु तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्यादिश्रुतिभ्यो देवयानपथं
प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मविन्त्वमवश्यं वाच्यम् । तेन सद्योमुक्तो संभवन्त्यां सत्यां
क्षयिष्णुत्वेन क्षुद्रानन्दत्वेन च हेयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतूनामर्चिरा-
१० दिलोकानां कामना कुतो यतस्तद्धेतुभूतोपासनाः संभवन्ति । किंच ।
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः (ब. सू. ४।३।१) इत्यत्र यदुक्तं ज्ञानमार्गीयस्यै-
वार्चिरादिप्राप्तिर्न भक्तिमार्गीयस्येति तदप्यनुपपन्नम् । यत्कर्मभिर्यत्तपसा
ज्ञानवैराग्यतश्च यत् (भा. १।१।२।३।२) इत्युपक्रम्य-सर्वं मद्भक्त्यो-
गेन मद्भक्तो लभतेजसा । स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथंचिद्यदि वाञ्छति ॥
१५ (भा. १।१।२।३।३) इति भगवद्वाक्याद्भक्तस्याप्येतद्वाञ्छाफले संभवतः ।
अन्यथा ममूर्न वदेत् । एवं सति भक्तिसुखं हित्वान्यत्र कामनायां
हेतुर्वाच्य इत्याकाङ्क्षायां तमाह ।

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ४।३।६ ॥

- अत्रेदं ज्ञेयम् । देवयानः पन्था अपि भगवतेव सुष्ठोस्ति । तथा चोक्तहेतुमिस्तत्र कस्यापि कामनाभावे तत्सुष्ठुर्व्यर्था स्यादतो भगवानेव कांश्च व्यामोहयति ज्ञानिनो मर्यादामार्गीयमकांश्चातस्तत्कामनासिद्धेस्त-
 ५ रक्तभोग इति । यच्चर्विरादिमार्गान्तृणां देहवियोगेन संपिण्डितकरण-
 ग्रामत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । अर्चिरादीनां चाचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यं
 व्यामोहः । कार्यकरणासामर्थ्यमिति यावत् । तेनार्चिराद्यपिष्ठातृदेवेर-
 तिवाह्यन्त इति सिद्धमिति व्याख्यानम् । तत्र साधीयः । व्यामोहशब्द-
 स्यान्न्यथाज्ञानवाचकत्वेनासामर्थ्यावाचकत्वात् । तथा सत्यर्चिलोकमपि न
 १० प्राप्नुयात् । प्रापकामावादित्युक्तम् ॥ ४।३।६ ॥

ननु विद्युतो वरुणादिलोकप्राप्त्यनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तद्भोक्तृसंबन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽस्त्युत स स्वत एव तत्प्राप्नोतीति संशय उचारं पठति ।

वेद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ४।३।७ ॥

- १५ नहि ब्रह्मप्राप्तिर्विद्युद्भोक्तृसंबन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते । किंतु ब्रह्मसंब-
 न्धितत्सामर्थ्येन । तथा चर्यत एव लोकात्तत्प्राप्तिस्ततो ब्रह्मसंबन्धिपुरुषा-
 देव । एवं सति विद्युद्भोकात्तत्प्राप्ती यो ब्रह्मसंबन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्ते-
 २० नैव ततो वरुणादिलोकेभ्योपि ब्रह्मप्राप्तिस्तत्र हेतुमाह । तच्छ्रुतेः । तान्
 वेद्युतान्पुरुषोमानस इत्य ब्रह्मलोकान् भ्रमयति (मृ. ६।२।१५) इति श्रुतेः ।
 २५ अत्रेत्येति वचनाच्चत एव लोकाद् ब्रह्मप्राप्तिर्भविनी तत्रैवागत्य ब्रह्म प्रापय-
 तीति गम्यते । श्रुतौ वेद्युतं लोकमागत्य तस्माद् ब्रह्मलोकान् भ्रमयतीत्युक्त-
 मिति स पुरुषो वेद्युत इत्युच्यते न तु तद्भोक्तृवासित्वेन । तथा सत्येत्येति न
 वदेत् तत एव ब्रह्मप्रापणे । अत एव मानस इत्युक्तः । भगवन्भनसि भवत्य-
 र्थेन मां प्रापयत्विति तदैव प्रापयतीति तथा ।
 ३५ छान्दोग्ये त्वमानस इति पठ्यते । तज्जालौकिकत्वं तदप्युक्तरूप-
 भवेति न कश्चिद्विशेषः । वाजसनेयके ब्रह्मलोकान्गमयतीति पठ्यते ।

छान्दोग्ये तु ब्रह्मेति । तत्रायं भावः । मर्कं तु वैकुण्ठलोकं नयति तं बहुविधा
इति ब्रह्मलोकानित्युक्तम् । ज्ञानमार्गायं त्वक्षरं ब्रह्म प्रापयतीति
ब्रह्मेत्युक्तम् । अत एवोभयव्यामोह उक्त आचार्येण ॥ ४।३।७ ॥ २ ॥

३ कार्याधिकरणम् ॥

५ अत्र सिद्धान्तवादार्थमुक्तमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा बादरिमतं
पूर्वपक्षत्वेनाह ।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४।३।८ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयति (छां. ४।१।५।५) इत्यत्र ब्रह्मपदेना-
विकृतं परमेव ब्रह्मोच्यते । उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक इति भवति संशयः ।
५ परस्य व्यापकत्वेन देशविशेषगमयित्रोरनपेक्षितयोरुक्तेः कार्यरूप एव स
ब्रह्मपदेनोच्यत इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य गत्युपपत्तेः ।
तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्स्थितिदेशं प्रत्यस्य गन्तुर्येतेरुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४।३।८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ४।३।९ ॥

ब्रह्मलोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति
१५ (बृ. ६।२।१५) इति श्रुती बहुत्वेन वासाधिकरणत्वेन च विशेषिता
लोकाः । गन्तारश्च दूरेदेशगत्या विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत् । किंतु
कार्यमेवेत्यर्थः । लोकपदं तज्जन्यभोगपरम् । तेन तस्यैकत्वेपि विविध-
भोगज्ञापनाय बहुवचनं घटते ॥ ४।३।९ ॥

तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह ।

२० सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः ॥ ४।३।१० ॥

तल्लोकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परमाप्तौ किंतु तत् एवेति
परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः । तुरान्दस्तु वस्तुतो ब्रह्मत्वं
व्यवच्छिनत्ति ॥ ४।३।१० ॥

ननु—आब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्तिनोर्जुन (मं. गी. ८।१६)

इति वाक्यात्ततः पुनरावर्तते । अत्र तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति पठ्यत
इति परमेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इति प्राप्त उच्चरं पठति ।

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ४।३।११ ॥

फलपसमाप्ती कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण चतुर्थ-
५ खेन ब्रह्मणा सहातो ब्रह्मणः सकारात्परमीश्वरं प्राप्नोत्यतोपुनरावृत्तिश्रु-
तिर्न विरुध्यते । अत्र प्रमाणमाह । अभिधानादिति । श्रुतिं तथाभिधाना-
दित्यर्थः । सा तु—वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्थाः संन्यासयोगाद् यतयः
शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे
(मुं. ३।२।६) इति । परान्तकाल इत्यत्र परशब्देन ब्रह्मणः पूर्ण-
१० मायुरुच्यते ॥ ४।३।११ ॥

उक्तेर्धे श्रुतिं प्रमाणत्वेनोक्त्या स्मृतिमप्याह ।

स्मृतेश्च ॥ ४।३।१२ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः
प्रविशन्ति परं पदम् इति स्मृत्यापि स एवार्थः प्रतिपाद्यते ॥ ४।३।१२ ॥

१५ अत्र सिद्धान्तमाह ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ४।३।१३ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयति (छां. ४।१।५।५) इत्यग्न ब्रह्मपदेन
परंभवं ब्रह्मोच्यते । इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः मुख्यत्वात् ।
बृहत्त्यादिधर्मविशिष्टं हि ब्रह्मपदेनोच्यते । तादृक् परमेव ब्रह्म गमयतीति
२० मुख्या वृत्तिर्महत्त्वपदस्य परस्मिन्नेवान्वयत्र गौणी । तथा च मुख्यगौणयोर्मध्ये
मुख्यस्यैव बलिष्ठत्वात् तथा ॥ ४।३।१३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४।३।१४ ॥

स एनं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं स
वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् (कौ. १।३) इति
२५ कीर्तिता किञ्चिन्तेरग्राहिलोकप्राप्तिवदविशेषेणैव प्रजापतिलोकप्राप्त्यनन्तरं

- ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । न हि तत्र ब्रह्मलोकरान्देन कार्यः स उच्यते इति वक्तुं शक्यम् । पार्थक्येन प्रजापतिलोकस्योक्तत्वात् । अपरं च ये चेभेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेर्षिपमाभिसंभवन्ति (छां. ५।१०।१) इति छान्दोग्यश्रुतिं विषयीकृत्य ह्यर्चिरादिना तत्प्रथितेः (ब्र. सू. ४।३।१)
- ५ इत्युपक्रम्याचार्येण कृतोन्यत्रार्चिःशब्दस्याभावात् । तत्र चान्ते ब्रह्म गमयतीत्युच्यते । तथा च छान्दोग्येनृकानामन्यञ्चोक्तानां लोकानां मार्ग-
क्यासिध्यर्थं तत्रैव संनिवेशो वायुमन्दात् । तदितोविवरुणः (ब्र. सू. ४।३।३) वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती (ब्र. सू. ४।३।४) इत्यन्तेनोक्तः । एवं सत्यादावर्चिषं ततोहस्ततः सितपक्षं ततः संवत्सरं ततो वायुं ततो
- १० देवलोकं तत आदित्यं ततश्चन्द्रमसं ततो विद्युतं ततो वरुणं तत इन्द्रं ततः प्रजापतिं ततश्चामानवेन पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः संपद्यते । एवं सति प्रजापतिलोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्यासंभवात् तच्छ्रद्धापि भवितुं नार्हति यद्यपि तथापि व्यासोक्तमार्गक्यमभन्वानस्तथावददिति ज्ञायते । परंतु वेदार्थनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वाद् भगवदवतारत्याच्य तदुक्त-
- १५ एव शास्त्रार्थ इति मन्तव्यम् । किंच स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् (को. १।३) इत्यत्र ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत् तद्व-
दान्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यम् । बाधकाभावात् ।

- [ननु परस्य व्यापकत्वान्निर्विशेषत्वाच्च न गन्तव्यतोपपद्यते । जीव-
स्याप्यविद्योषाध्यवच्छिन्नतादशायां परब्रह्मणि गन्तृत्वासंभवात्तत्रांशे च
- १० वस्तुतोभिन्नत्वात् स्वरूपेणावस्थानमेव भवतीति न गन्तृत्वमप्युपपद्यते । तस्यैवाभावात् । जीवत्वदशायां तूपाध्यवच्छेदाद् गन्तृत्वं जीवस्यापरस्य ब्रह्मणश्चाविद्यकरूपनभवाच्चेन गन्तव्यता चोपपद्यते । उपासनाफलत्यादस्य गमनस्योपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेर्वोचितत्वाच्च निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तृत्वासंभव इत्युक्तमता नादरिमतमेव सार्थायः । न च ब्रह्मपदस्य
- १५ मुरुपाधैत्वमुक्तरीत्यात्र संभवत्यतोव्यामुख्यार्थत्वमेवानुसर्तव्यमिति चेत् । स्यादेतदेवं यद्योपाधिकमुपासरूपं जीवत्वं वा स्याद् न त्वेवम् । प्रकृ-
तिनावत्त्वं हि प्रतिषेधनि (ब्र. सू. ३।२।२२) इत्यादिभिः तद्गुणसार-

त्वाच्च तद्व्यपदेशः (ब्र. सू. २।३।२१) इत्याद्यधिकरणैः श्रुत्यर्थनि-
र्णयेन ब्रह्मणि विशेषाणामीपाधिकत्वरस्य जीवपुरुषोत्तमभेदस्य च
पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । न च व्यापकत्वं गन्तव्यत्वे बाधकम् । प्रार-
ब्धभोगं विना तत्प्राप्त्यसंगवात् यदा यत्र तद्भोगसमाप्तिस्तदा तत्र
५ तत्प्राप्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ।]

किंच । उपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेवोपासकस्य । परं
सगुणत्वेन तत्चारतम्यात् फलतारतम्यम् । यस्तु भगवदनुग्रहेण प्राकृतगु-
णरहितोभूत् स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्यते । तादृशस्थैव मुक्तिप्रकारद्व-
यमुक्तं सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन । न तस्मात्प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समव-
लीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति (बृ. ४।४।२२) इत्याविश्रुतिस्तु प्रार-
ब्धरहितविषया । निर्गुणब्रह्मविद्यावतोपि प्रारब्धभोगस्तु त्वयापि वाच्या-
न्यथा प्रवचनसंभवेन ज्ञानमार्ग एवोच्छिद्येत । ते ब्रह्मलोके तु
परान्तकालि (मुं. ३।२।६) इति श्रुतिरपि परान्तकाल एव येषां प्रार-
ब्धभोगसमाप्तिस्तद्विषयिणीति मन्तव्यम् । अन्यथा वेदान्तविज्ञानेत्याद्यु-
१५ क्तधर्मविशिष्टानां मुक्तौ विलम्बो नापपद्यत इति दिक् ॥ ४।३।१४ ॥]

न च कार्यं प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ ४।३।१५ ॥

अपि च—ब्रह्मविदाम्नेति परम् (तै. २।१) इति संक्षेपेणोक्त्वा
तदुपाध्यक्ता इति तद्विवरिकामृचं प्रस्तुत्य साक्षा । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
यो वेद निहितं गुहायाम् परमे व्योमन् । सांभूते सर्वान् कामान् सह
२० ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति । अत्रोपक्रमानुरोधेन परेणैव ब्रह्मणा
सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यत इति कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिप-
त्तिर्न कापि श्रुतेरभिप्रेतातोत्रापि परमेव ब्रह्मपदेनोच्यते । ऋगर्थस्त्वानन्द-
मयाधिकरणे प्रपञ्चित इति नात्रोक्तः ॥ ४।३।१५ ॥ ३ ॥

४ अप्रतीकाधिकरणम् ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्त-

त्कतुश्च ॥ ४।३।१६ ॥

क्रमयुक्त्याधिकारिणः प्रारब्धे मुक्त्वामानवेन पुरुषेण प्रापिताः पर-
५ मेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धम् । तत्रेदं संविद्यते । अर्चिरादिलोकप्राप्तिर्ह्यु-
पासनाविशेषफलम् । एवं सत्यमानवः पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत
काश्चिदेवेति । किमत्र युक्तम् । सर्वानेवेति । यतोर्चिरादिमार्गगताना-
मन्ते ब्रह्मप्राप्त्यर्थमेव स नियुक्तस्ततोऽन्यथाकरणे हेत्वभावात्तथैव स
कर्तृति प्राप्ते ।

१० उच्यते । श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु भगव-
द्विभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेणैव न्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्मत्वोपासनायाः
फलसाधनत्वं वदति । न तूपास्ये ब्रह्मतामपीति भन्वाना य उपासते ते
प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते । तथा च सत्यपि वेदविहितत्वेनोपासनायाः
कृतत्वेन सफलत्वाद् तत्फलकत्वेनोपासकानामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तान-
१५ मानवः पुरुषो ब्रह्म न प्रापयति किंतु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वा य उपासते
तानेव ब्रह्म प्रापयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । तत्र हेतुमाह ।
उभयथा दोषादिति । वस्तुतो यद्ब्रह्मरूपं तत्राब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थं च
ब्रह्मत्वेन भावनमेवमुभयथा करणे दोषः संपद्यत इति तस्य न ब्रह्म-
प्राप्तावधिकारोस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असन्नेव
१० स भवति । असद् ब्रह्मेति वेद चेत् (तै. २।६) इति । योन्यथा सन्त-
मात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चरिणात्माप-
हारिणा इति । एवं ज्ञानमार्गीयन्यवस्थामुक्त्वा भक्तिमार्गीयस्यापि
तामाह । तत्कतुश्चेति । सर्वं ब्रह्मक्रियोगेन (भा. १।१।२ १।३३) इति वाक्यान्
तस्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसंभावना । तत्र कथंचियदि बाञ्छतीति

- वाक्यादिच्छामात्रेण तद्भोगकरूपानन्तरं प्राचीनभगवद्भजनलक्षणकतुश्च
नीयत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु भक्तस्यामानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान्
प्राप्नोतीति ज्ञापनाय प्रथमान्त उक्तः । ननु ब्रह्मणोधिकं न किञ्चिदस्ति ।
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (श्वे. ६।८) इति श्रुतेः । एवं सति च्छान्दोग्ये
५ सनत्कुमारनारदसंवादे—स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते (छां. ७।१।१) इत्या-
दिना नामयाह्ननःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुत्तरो-
त्तरं पूर्वस्मात् पूर्वस्माद् भूयस्त्वं चोच्यतेतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां वक्तुं
शक्यमिति चेत् मैयम् । विभूतिरूपाणां नियतफलदानत्वाद् येन रूपेणात्यक्-
लदानं तत्राधिकगुणमाकल्ये प्रयोजनाभावात् तावन्मात्रगुणपकटनं येन रू-
१० पेण ततोधिकफलदानं तत्र ततोधिकगुणपकटनमिति पूर्वस्मादांगिक्यमुच्यते ।
एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानं तु स्वतन्त्रेच्छत्वाङ्गीलारूपमिति नानुपपन्नं
किञ्चित् । प्रतिमादिष्वावाहनेन संनिहिते विभूतिरूपे तद्भावनं पूजामार्गं ।
भक्तिमार्गं तु भक्त्या तत्र प्रकटे तथा । गुरौ तु शास्त्रे परे च निष्णातं
ब्रह्मणीति विशेषणवत्त्वेन भगवदावेशात् तत्र तद्भावनमिति सर्वमवदातम् ।
१५ अपि च बादरिजैमिनिमतोक्त्यनन्तरं स्वमतोक्त्या तत्समानविषयत्वमत्रा-
पीत्यवगम्यते । तत्र च कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिपरब्रह्मप्राप्तिविशयत्वमुक्तं पूर्वोत्तर-
पक्षभेदेन । बादरिमतो सविशेषस्यैवोपास्यत्वाद्विशेषाणां चाविद्यकत्वादुपास-
नानां सर्वासां प्रतीकतद्रूपत्वमेव सिध्यति । एवं सत्यप्रतीकालम्बनान्न-
यतीति वदता व्यासेन बादरिमतानुसारिण उपासकस्य न कस्यापि
२० ब्रह्मप्राप्तिरिति ज्ञाप्यते । वस्तुतस्तुपासनायामुपास्यस्वरूपज्ञानस्याप्यङ्ग-
त्वात्तन्मतीयामामुक्तरीत्या तदभावेन निरङ्कुत्वादर्चिरादिप्राप्तिरपि न
संभवति किं पुनर्ब्रह्मण इति निगूढाराधो व्यासस्य । एवं सति परमात्मावे-
वोपोद्बलकमुक्तं भवतीति सैव व्यासाभिमतोति सिद्धम् । ये तु प्रतीकेष्वब्र-
ह्मक्रतुत्वं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेपि वचनबलात् तद्वतो ब्रह्मप्राप्ति-
२५ रिति वदन्ति । तत्रेदमुच्यते । वचनं तु वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकं
न तु कारकमतस्तच्चेद् बोधयति तदप्रतीकालम्बनान्नयतीति व्यासो-

- न्यविरोधाय तत्राप्यप्रतीकत्वमूरीकार्यम् । अन्यथा पञ्चाग्निविद्या-
निरूपिकां श्रुतिं पर्यन्नेवं स न वदेत् । न चीत्सार्गिकं पक्षमाश्रित्य
तथोक्तमिति वाच्यम् । तस्य बाधकापनोद्यत्वाद्बचनस्य चोक्तन्या-
येनावधकत्वात् । यत्र बचनस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधबोधकत्वमेव ।
५ न तु तथात्वमित्युपेक्षणीयास्ते । ननु मनःप्रभृतीनां शुद्धब्रह्मत्वं-
मनो ब्रह्मोपास्ते इति वदेज्ज तु प्रकारवाचीतिशब्दशिरस्कं ब्रह्म-
पवमत उपासनाप्रकारावच्छेदकत्वमेव ब्रह्मपदस्य न तु स्वरूपानिरूप-
कत्वमिति चेद् हन्तेदं शब्दार्थानवगमविजृम्भितमेव । यतो मन उपास्त्वे-
त्युक्त्वा तदुपासनाफलं यावन्मनोगतं तत्रास्य कामचारो भवतीति वदिष्यं-
१० स्तदुपासनाया एतत्फलसाधकत्वे प्रयोजकरूपाकाङ्क्षायामाह । मनो ब्रह्मेति ।
इति शब्दोऽत्र हेतुत्ववाची । तथा च यतो मनो ब्रह्मातो हेतोस्तदुपासनं
तादृक्फलसाधकमित्यर्थः । अत एव मनो हि ब्रह्म मन उपास्त्वेति पूर्व-
मुक्तम् । सर्वत्रैवमेव ज्ञेयम् ॥ ४।३।१६ ॥ ४ ॥

५ विशेषाधिकरणम् ।

१५ विशेषं च दर्शयति ॥ ४।३।१७ ॥

- सर्वाण्युपास्यानि रूपाणि ब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्ति-
रेवेति सिद्धम् । तत्रेदं चिन्त्यते । ज्ञानमार्गायाणां भक्तिमार्गायाणां चावि-
शेषेणैव परप्राप्तिरुक्त कश्चिद्विशेषोऽस्तीति । तत्रोभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेना ।
विशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते प्रत्याह । विशेषं च श्रुतिर्दर्शयति ।
२० तौत्तरीयके पठ्यते । ब्रह्मविदामोति परम् (तै. २।१) इति गूढा-
भिसंधिना सामान्यत एतावदुक्त्वा गूढं तमुद्घाटयन्त्यतिगोप्यत्वमस्मि-
न्नर्थेनुभवेकवेद्यत्वं च ज्ञापयन्त्याह—तदेपाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म । यो वेद निहितं मुहायां परमे व्योमन् । सोऽभुते सर्वान् कामान्
सह । ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति । तत्पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेना-
२५ भिमुखीकृत्येपर्युक्ता तदनुभवकर्तृभिरिति शेषः । ब्रह्मविदक्षरब्रह्मविदामोति

- संनिध्यादक्षरमेवाप्नोति । एतावानर्थो यो वेदेत्यन्तयर्वाकः । अथ परमाप्नोतीत्यस्यार्थ उच्यते निहितमित्यादिना । अत एव मध्ये क्रियापद-
मुभयसंबन्धित्वज्ञापकमुक्तम् । तत्रापिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेधा । तत्रादौ
मर्यादायामुच्यते । इहायमाशयो ज्ञेयः । नायमात्मा प्रवचनेन (मुं ३।२।
५ ३) इति श्रुत्या भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तममाप्नोति ।
एवं सत्यक्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्व उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् । तेनैव-
मेतवर्धो निरूप्यते । ज्ञानमार्गायाणामक्षरज्ञानेनाक्षरप्रतिस्तेषां तदेकपर्यव-
सायित्वात् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् । तदुक्तं भगवद्गीतासु
—एवं सततयुक्ता ये (भ. गी. १२।१) इति प्रश्ने—मध्यावेश्य मनो ये माम्
१० (भ. गी. १२।२) ये त्वक्षरमनिर्देशयम् । (भ. गी. १२।३) श्रीमामयते
च—भक्त्याहुमेकया ग्राह्यः (भा. ११।१४।२१) तस्मान्मद्भक्तिमुक्तस्येत्यु-
पक्रम्य—न ज्ञानं न च वेदाग्र्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह (भा. ११।२०।३१)
इत्यादिना । तथा च ब्रह्मविदं चेद्भगवान् वृणुते तदा भक्तिरुदेति । तत्र-
चुरभावे सति स्वयं तद् हृदि प्रकटीगविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं
१५ तद्गुहायां हृदयाकाशे प्रकटीकरोति तत् परमव्योमशब्देनोच्यते । अली-
ङ्गिकप्रयोगेण तस्यालीङ्गिकत्वं ज्ञाम्यते । यथा स्वस्थापितं वस्त्ववश्यं
दर्शनयोग्यं भवति तथात्र भगवानपीति ज्ञापनाय निहितमित्युक्तम् । तथा च
परमाप्नोतीति पदविवृतिरूपत्वादस्य गुहायां परमे व्योम्नि निहितं यो वेद स
नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते ब्रह्मेव सन् ब्रह्मोपैति (बु. ४।४।
२० २२) इति श्रुत्युक्तरीत्या परमाप्नोतीत्यर्थः संपद्यते । अथ शुद्धपुष्टिमार्गेद्वीकृ-
तस्य व्यवस्थामाह । सोऽश्रुते (तै. २।१) इत्यादिना । अत्रायमभिसंधिः ।
यथा स्वयं प्रकटीभूय लोके लीलां करोति तथात्यनुग्रहवशात् स्वान्तः-
स्थितमपि मत्तं प्रकटीकृत्य तत्सेवातिशयेन तद्वशः सन् स्वलीलारसा-
नुभवं कारयतीति स मत्तो ब्रह्मणा परब्रह्मणा पुरुषोचयेन सह सर्वान्
२५ कामानभ्रुत इति । चकारादुक्ता श्रुतिः स्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एवं सति

ज्ञानमार्गीयाणामक्षरप्राप्तिरेव । भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम्
॥ ४।३।१७ ॥ ५ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४।३ ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

१ संपद्याविर्भावधिकरणम् ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ ४।४।१ ॥

ब्रह्माविद्याप्रोति परम् (तै. २।१) इत्युपक्रम्य—सोऽश्रुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति तैत्तिरीयके पठ्यते ।
१० तत्रेदं संदिह्यते । किमन्तःस्थित एवाश्रुते । उत पुनर्जन्म प्राप्नोति । तत्रा-
न्यस्त्वनुपपन्नः । न स पुनरावर्तते (का. २) तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति
(बृ. ६।२।१५) इत्यादि श्रुतिविरोधात् कर्माभावाच्चेति प्राप्ते प्रतिवदति ।
संपद्य ब्रह्म संपद्यापि स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशाद् रूपात्मकम-
जनानेन्ददित्सायां तत्कृत आविर्भावो भवत्येव । भगवद्भीनत्वज्ञापनायास्य
१५ तत्र कर्तृत्वं नोक्तम् । ननूक्तं—न स पुनरावर्तते (का. २) इत्यादिश्रुतिवि-
रोधः कर्माभावश्च बाधक इत्यत आह । स्वेनेति । स्वशब्दोऽत्र भगव-
द्वाची । तथा च भगवत्स्वरूपबलेनैवाविर्भाव इत्यर्थः । एवं सत्युक्तश्रुति-
र्मर्यादामार्गविषयिणीति न विरोध इति भावः । तेषामिह प्रपञ्चे न पुन-
२० रावृत्तिरस्तीति हि श्रुतिराह । लीलायाः प्रपञ्चातीतत्वात् तत्राविर्भावस्य
निषेधादिषयत्वादापि न विरोधः । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह । शब्दा-
दिति । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति
श्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं वदति । स च न विग्रहं विना
संभवतीति श्रुतिबलादेव तथा मन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४।४।१ ॥

२५ हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ४।४।२ ॥

अत्रोपक्रमे—ब्रह्मविदामोति परम् (तै. २।१) इति वाक्येन परप्राप्ति-
लक्षणां मुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तद्विवृतिरेव सोश्रुत इत्यादिना क्रियते । तेन
पृष्टिमार्गीयमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशानस्य सिध्यत्यतोपि हेतोस्तदाविर्भावस्य
न लौकिकत्वं न चावृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ ४।४।२ ॥

५

आत्मा प्रकरणात् ॥ ४।४।३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात्कामभोगस्य गुणसाध्यत्वात्सह ब्रह्मणे-
त्यत्र ब्रह्मपदं सगुणतत्परमतो न तस्य मुक्तिरूपत्वमित्यत आह । अत्र ब्रह्म-
पदेनात्मा व्यापको मायातद्गुणसंबन्धरहितो यः स एवोच्यते । युतः । प्रकर-
णात् । ब्रह्मविदामोति परम् (तै. २।१) इत्युपक्रम्य तत्प्राप्ताव् गुणाती-
१० तस्यैवैतत्प्रकरणमिति तदेवात्र ब्रह्मराध्वेनोच्यत इत्यर्थः ॥ ४।४।३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४।४।४ ॥

ननु—ब्रह्मविदामोति परम् (तै. २।१) इति भिन्नं वाक्यम्
अभिन्नतातो नैकं प्रकरणमिति सगुणपदेन तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्याशङ्क्य
प्रतिवदति । पूर्ववाक्येन समविभागेनैवेयमृक् पठिता न तु विभागेन ।
१५ युतः । दृष्टत्वात् । ब्रह्मविदिति वाक्यानन्तरं तत्पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपाद्यत्वेना-
मिमुखीकृत्यैवगुक्तेति श्रुतिर्दृश्यते । तदेवाभ्युक्तेति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थम-
धिकृत्यैवगुच्यत इति गुणातीतमेव तदत्र वाच्यमित्यर्थः ॥ ४।४।४।१ ॥

२ ब्राह्माधिकरणम् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपस्थासादिभ्यः ॥ ४।४।५ ॥

२० पूर्वजमुक्तो जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिराविर्भूतो गुणा-
तन्निन पुरुषोत्तमेनेव सह सर्वान् कायानश्रुत इति सिद्धम् । अथ तत्रैवेदं
विचार्यते । आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुङ्क्त उताप्राश्रुतेनेति । तत्र
भोगस्य लौकिकत्वे तदायत्नस्यापि तादृशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं
२५ मत्याह । ब्राह्मेण ब्रह्मसंबन्धिना ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया
संपादितेन सत्यज्ञानानन्दात्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्रुत इति जैमिनि-

राचार्यो मनुते । तत्र हेतुरुपन्यासादिभ्य इति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति
 ब्रह्मविदः परप्राप्तिं प्रतिज्ञाय तदर्थस्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चा क्रियते सोऽश्रुत
 इत्यादिना । तथा च परप्राप्तेर्मुक्तिरूपत्वात् पुष्टिमार्गायास्तस्या एवं-
 रूपत्वादक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमायतनरूपत्वात्तदात्मकमेव शरीरं तस्य वक्तु-
 ५ मुचितं न तु प्राकृतम् । एतद्बोधनायैवाग्नेजमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि ।
 भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं
 भवति । इदमेवादिपदेन बहुवचनेन च ज्ञाप्यते । एतदानन्दमयाधिकरणे
 प्रपञ्चितमतो नात्र पुनरुच्यते तत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते तत्रान्येषामिव-
 मङ्गीकारे किमाश्चर्यमिति ज्ञापनाय तन्मतोपन्यासः कृतः ॥ ४।४।५ ॥

१० चितितन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ४।४।६ ॥

स यथा सैन्धवघनोनन्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा भरे
 अयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः (वृ. ४।५।१३) इति श्रुतौ
 घनपदेन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यते । अन्यथा न वदेत् ।
 प्रयोजनाभावात् । तथा च तादृशेन सह भोगकर्त्रा तादृशेनैव भाव्यमिति
 १५ चित्ति चिद्रूपे ब्रह्मणि तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण कामान् भुङ्क्ते न तु
 विग्रहेण । श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्थानुक्तेः । पूर्णानन्दत्वाद्भगवतस्तत्संब-
 न्धेन तदानन्दमनुभवतीत्यर्थः संपद्यते । चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैस-
 र्गिकमित्यौडुलोमिराचार्यो मनुते । अशरीरं वाव (छां. ८।१२।१)
 इति श्रुतिरेतादृशान्यविषयिणीति ज्ञेयम् । मुक्तिदशायां तदनुभवस्य
 २० भगवदिच्छाविषयत्वाभावाच्च तथा । तथा चैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽस्य
 भवत्विति भगवदिच्छैव श्रुतौ कामशब्देनोच्यते ॥ ४।४।६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ४।४।७ ॥

परमाचार्यो वादरायणस्तु नैवं मनुते । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्य-
 स्योपन्यास एवमपि विग्रहवच्चेनापि कृतो यतः । तथाहि । यो वेद
 २५ निहितं गुहायाम् (तै. २।१) इत्यत्र गुहाया उक्तत्वात्तस्या विग्रह
 एव संभवात् । किंच । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन प्राप्नोतीत्युक्त्वा च ब्रह्मविदः

- परमाप्तौ स्वातन्त्र्यं ज्ञाप्यते । तदेव ब्रह्मणा सहेति पदेनोपन्यस्तम् । तेन ब्रह्मणोपि तत्समानक्रियावत्त्वं ज्ञाप्यते । परं त्वप्राधान्येन । तथा च भक्तस्यैव कामा वक्ष्यमुचितास्ते च न विग्रहं विना संभवन्ति । किञ्च । विपश्चितेति विरोपणेन विविधं पश्यच्चिद्रूपत्वमुच्यते । कामभोगोक्तिप्रस्तावं
- ११ एतदुक्त्या तदुपयोग्येव सर्वं वाच्यम् । एवं सति भक्तविविधभावान् पश्यति स्वयंभोगचतुरश्वेत्युक्तं भवति । एतेनापि भक्तविग्रहः सिध्यति । ननु विग्रहस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा भोगो विरुद्ध इत्यत आह । पूर्वभावादिति । भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्विस्तृतभोगानुरूप-विग्रहाणां सत्त्वाच्च विरोधः । किञ्च । उक्तश्रुतिसूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह
- १२ भक्तस्य कामभोगो निरूपितः । स यावतार्थेन विना नोपपद्यते तावान् स श्रुत्यभिमत इति मन्तव्यम् । तथा च ब्रह्मसंबन्धयोग्यानि शरीराणि नित्यानि सन्त्येव । यथानुग्रहो यस्मिन्जीवे स तादृशं तदाविश्य भगव-वानन्दमभ्रुत इति सर्वमयदातम् ॥ ४।४।७ ॥

संकल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ४।४।८ ॥

- १४ एवं परमाप्तिः केषांचिदेव भवति । तत्र हेत्वपेक्षायामाह । भजना-नन्दं दातुं यमेव संकल्पविषयं करोति स एवैव प्राप्नोतीति भगवत्संकल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । नायमात्मेत्युपक्रम्य—यमे-वेव वृणुते तेन लभ्यः (मुं. ३।२।३) इति श्रुतिः श्रूयतेतः स एवात्र हेतुः । श्रुतौ प्रवचनादिदापः कृत इत्यप्राप्येवकार उक्तः । यकारात्तज्जनितैवेत-
- १५ दनुरूपा परमार्तिः संगृह्यते ॥ ४।४।८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४।४।९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीत्या स्वयमेव नान्योतो हेतो-स्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति नान्यस्तेनानन्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः करोत्यतः सर्व-

स्याधिपतिरिति श्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः । चकारात्—मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनामपि (भा. १।४।६८) इति भगवद्वाक्यं संगृह्यते । अन्यथा सर्वज्ञस्याकुण्ठितज्ञानराक्तेरेवं कथनमयुक्तं स्यादतः पुष्टिमार्गेणुग्रहैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणस्तत्र विश्वासश्च तथेति सिद्धम् ॥ ४।४।१९ ॥

अभावं चादरिराह ह्येवम् ॥ ४।४।१० ॥

मुक्तोपि जीवः पुष्टिमार्गेण्डीकृतो भगवदत्तं विग्रहं प्राप्य भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धम् । अत्र प्रत्यवतिष्ठते चादरिराचार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते । तत्र हेतुराह । ह्येवमिति । ब्रह्मविदो हि मुक्तिरुच्यते । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं परयति (बृ. २।४।१४) इत्याद्युक्त्या—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्. (बृ. २।४।१४) इत्यादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः । तथा च तस्य कामभोगवार्ता दूरतरेति तदाक्षेप्यदेहोपि तथा ॥ ४।४।१० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४।४।११ ॥

जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य पुंसो देहादेर्भावं सत्तां मन्यते । तत्र हेतुर्विकल्पेत्यादि । ब्रह्मविदाम्प्रोति परमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते । नायमात्मा (मुं. ३।२।३) इति श्रुत्या तु वरणमात्रप्राप्त्यत्वम् । सोभ्रुत इत्यादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते । इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येति (बृ. ४।४।२२) इति च पठ्यते । एवं सति मिथो विरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीत्या ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः पुष्टिमार्गीयमुक्तस्य तु सोभ्रुत इत्यनेनोक्तं परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्प एव श्रुत्यभिमत इति ज्ञायते । तेन नायमात्मेति श्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी । इहैवेत्यादिश्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणी मन्तव्यम् । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्त्वं निष्पत्युहं सिध्यति । तत् केन कं पश्येदित्यादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकी व्यवस्थामाह न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम् ॥ ४।४।११ ॥

द्वादशाहवद्भयविधं बादरायणोतः ॥ ४।४।१२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य भूतजन्य-
त्वन्यान्वत्वात्तदभावेनाशरीररूपं तद्भोगायतनत्वेन शरीररूपमपीति बाद-
रायण आचार्यो मन्यते । अत्र हेतुरत इति । तन्माविधश्रुतेरित्यर्थः ।

- ५ तथाहि । ^{७-१२-२}मुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युक्त्वा तत्स्वरूपमाह । यो वै भूमा
तत्सुखम् (छां. ७।२।१) इत्युपक्रम्याह उच्यते । यत्र नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा (छां. ७।२।१) इत्यनेन
केवलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभाववतो भक्तस्य विप्रयोग-
गतामयिकी व्यवस्थामाह स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात्स
१० पुरस्तात् (छां. ७।२।५) इत्यादिना । ततः— स वा एष एवं पश्य-
न्नेवं मन्वान एवं विजानन् (छां. ७।२।५) इति पूर्वावस्थामनूय
संयोगावस्थामाह । आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः
(छां. ७।२।५) इति वाक्येन सोभुत इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्त्वा
भक्तस्वरूपमाह । तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
१५ आत्मतः प्राणः (छां. ७।२।६) इत्युपक्रम्य—आत्मत एवेदं सर्वम्
(छां. ७।२।६) इति । तेनाशरीरत्वं सिध्यति । अन्यप्रयोगेणाविकृतादेव
पुरुषोत्तमात्प्राणाद्याविर्भाव उच्यते । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । पूर्वं विर-
हदशायां प्राणादयो भगवत्येव लीना आसंस्ततस्तत्प्राकट्ये तत एव
प्राणादयोपि संवन्ना इति तत्प्राप्तेर्निमित्तत्वं यतो विभूतिरूपाणामपि पुरु-
२० षोत्तमे लयो नानुपपन्नः । आत्मरतिरित्यादिना सोभुत इत्यनेन च
शरीरत्वम् । जैमिनिरुच्यत एव बाह्येणेति मनुते । एकस्य विरुद्धोभयध-
र्मवन्त्वमन्वानं प्रति वैदिकं दृष्टान्तमाह । द्वादशाहवदिति । यः कामयेत
प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत (तै. सं. ७।२।१) इति चोदनया
द्विरात्रेण यजेत (तै. सं. ७।२।४) इत्यादिविधयस्तर्कतत्त्वेनाहीनत्वं
२५ गम्यते । द्वादशाहमृद्धिक्रमा उपेयुः । य एवं विद्वाञ्छः सन्नमुपयन्ति
(तै. सं. ७।५।१) इति श्रुत्या च सन्नत्वं बहुकर्तृकस्य गम्यते । एवमेव
द्वादशाहशरीरिन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मभिरभुत इति सन्नतुल्यत्वम् । यस्तुतो

भगवद्विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मत्वेनैकरूपत्वमतो द्वादशाहवदुभयाविधम् ।
सत्रे प्रत्येकं चेतनानां यजमानानां फलमागित्ववदत्रापि तादृग्भक्तदेहादी-
नामपि ब्रह्मात्मकत्वाच्चेतनत्वमेवेत्यप्यनेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते । अत एव
श्रीभागवते—देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् (भा. ७।१।३४)
५ इति गीयते ॥ ४।४।१२ ॥ २ ॥

३ तत्त्वभावाधिकरणम् ।

तत्त्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ ४।४।१३ ॥

अथेदं चिन्त्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतरीर इवावस्था दृश्यन्ते
तत्कालीनैः पुंभिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रोपपत्तिमाह । तद्-
१० शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवच्छेदेन पूर्वपक्षव्युदासाय तुराब्दः । तत्
प्राकृततुल्यदर्शनमभावे तथात्वस्याभाव एव भवति । न तु तत्र प्राकृता
धर्माः सन्ति । नन्वविद्यमानानामर्थानां कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह ।
संध्यवदिति । स्वप्ने यथा वासनावशादविद्यमानानामप्यर्थानां भवति तथा
भगवद्विच्छावशात्तत्रापि प्राकृततुल्यत्वदर्शनस्योपपत्तेर्न प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेय-
१५ मित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन् संध्ये
स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोयं
परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति ।
स यत्रायं प्रस्वपिति (बृ. ४।३।९) इत्युपक्रम्य स्वयं विहृत्य स्वयं
निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्मव-
२० ति—न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति (बृ. ४।३।१०)
इत्यादिरूपा । एवमेव भगवानासुराणां प्राकृतगुणे तमस्येव दुःखात्मके
लयं चिकीर्षुः स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिसंपादनाय तादृशीमिव लीलां दर्श-
यत्यतो न प्राकृतत्वशङ्कागम्योप्यत्र । अत एव भगवतोक्तम्—मामात्मपर-
देहेषु प्रदिपन्तोभ्यसूयकाः (भ. गी. १६।१८) इत्युपक्रम्य—ततो यान्त्य-
२५ धमां गतिम् (भ. गी. १६।२०) इति । तेषामासुरत्वेन मुक्त्यनधिका-
रित्वात् तथाकरणमतः सुदूकं संध्यवदुपपत्तेरिति ॥ ४।४।१३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ ४।४।१४ ॥

- लौकिकवद्भासमाने लीलापदार्थे यद्दर्शनं भक्तानां तत्तु भावे विषये विद्यमाने सति भवति । अत्र दृष्टान्तमाह । जाग्रद्वत् । यथा मोहाभाववतः पुंसः सत एवार्थस्य दर्शनं तथेति । एताभ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति ।
- ५ सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति श्रुत्या भक्तकामपूरणाय भगवान् लीलां करोतीति गम्यते । यद्दर्शनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति तादृशीमपि तां करोतीति श्रूयते । यथा सौमयुद्धे मोहवचनानि । हस्तादायुधच्युतिः । प्रभासीयलीलां च । उक्तीत्या सोऽश्रुत इति श्रुत्या परब्रह्मत्वमवगम्यते । उक्तीत्या तद्वै-
- १० परीत्यं च । एवं सत्यं कस्या वास्तव्यमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यम् । ते ते धामान्युष्मासि (तै. सं. १।३।६।१) विष्णोः कर्माणि पश्यत (तै. सं. १।३।६।२) तद्विष्णोः परमं पदम् (तै. सं. १।३।६।२) तद्विष्णोः विपश्यतः (अ. सं. १।२९।२९) इत्यादिश्रुतिभिः । सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वरांभुयम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ।
- १५ विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् (म. ना. १।३।१) इत्यादिभिश्च शुद्धब्रह्मणस्तद्विपरीतदर्शनवश्यं हेतुर्वाच्यः । स त्वांसुरभ्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः । भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय-लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् (ब. सू. २।१।३३) इति न्यायेन या लीलाः करोति
- १० यथा रिङ्गणादिलीला भगवतो नैसर्गिकधर्मरूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमाना एव ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम् । अत एव लीलायाः अनेकरूपत्वाद् ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैन्यवदृष्टान्तेनैकरसत्वनिरूपणाच्छुद्ध-ब्रह्मधर्मत्वं न संभवतीति शङ्कानिरासाय कैवल्यमित्युक्तम् ।

- साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (ज्ये. ६।११) इत्यादि-
- १५ श्रुतिषु यान्यधर्मराहित्यलक्षणा केवलतोका सा लीलात्मिकैव लीला-विशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म न कदाचित्प्रहितमित्यर्थः पर्यवस्यति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वम् ।

एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । अथवा लीलेव केवल्यं जीवानां मुक्तिरूपम्
तत्र प्रवेशः परमा मुक्तिरिति यावदित्यर्थः ॥ ४।४।१४ ॥ ३ ॥

४ प्रदीपाधिकरणम् ।

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ ४।४।१५ ॥

- ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्रधान-
भावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो मक्तस्यानुपपन्नमित्या-
शङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह । नहि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां
तथा भोक्तुं शक्नो भवति किंतु भगवांस्तास्मिन्नाविशाति यदा
तदायमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते । एतदेवाह । प्रदीप-
वदिति । यथा प्राचीनः प्रकृतो दीपः सेहयुक्तायां वर्त्यामर्वाचीनायामाविष्टः
स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति सेहार्धीनस्थितिश्च भवति स्वयं
तथात्राप्येत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । भर्ता
संभ्रियमाणो विभर्ति । एको देवो बहुधा निविष्टः (तै. आ. ३।१४) इति ।
सर्वान् कामानित्युक्तत्वाद् यस्य कामस्य भोगो यथा निवेशे सति
तत्तथा तदा निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः । अयं निवेशो नान्तर्या-
मिन्नेन तस्यैकधैव प्रवेशात् । निसर्गतः सर्वेषां जीवानां भगवान् भवत्येव
प्रभुर्यद्यपि तथापि यं स्वीयत्वेन वृणुते तस्य विवाहितः पतिरिव भर्ता
सन् वरणजसेहातिरायेन भक्तेनापि अभियमाणः सन् स भक्त इव स्वयं-
मपि तं स्वस्मिन् विभर्ति । अत एव सेहाराहित्येनायोगोलकादिकं विहाय
प्रदीपं दृष्टान्तमुक्तवान् व्यासः) अत एव देवपदमुक्तम् । स्वरूपानन्द-
दानाद्वावादीपनात् पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतनाद्ब्रह्मकुण्डादि-
स्थितेश्च । तदुक्तं निरुक्ते—दिवो दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा ।
युस्थानो भवतीति वा यो देवः (नि. ७।१५) इति । किंच भक्तानां
कामभोजनार्थं क्रीडाकरणात् क्रीडायामेव जयेच्छाकरणाद्भक्तैः सह व्यव-
हारकरणाद्भक्तेषु स्वमाहान्येच्छादिव्योतनाद्—न पारयेहं (भा. १०।३२)
न न्वाहशी प्रणयिर्नाम् (भा. १०।६०।५५) इत्यादिभिः स्तुतिकर-

णात् मत्तमपत्तिदर्शनेन कालीयदमनादौ मोदकरणात् तेवेव मत्तिमद-
करणात् ते स्वमेव प्रियमेव पश्यन्तीति स्वमकरणाच्चेष्टां कान्तिकरणादि-
च्छाकरणाद्वा तान्निकृते गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे—दिवु क्रीडा-
विजिगीषाव्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तियतिषु (पा. धा. पां. दि. १)
५ इति । एवं सति युक्तमेव तेषां तथात्वमिति हिरान्देनाह ॥ ४१४।१५ ॥

ननु—अस्थूलमनण्वहस्वम् (बृ. ३।८।८) इत्याद्यनन्तरं, पठ्यते ।
न तद्वशोति कञ्चन । न तद्वशोति कश्चन (बृ. ३।८।८) इति । उक्त-
श्रुती च ब्रह्मणा सह जीयस्य भोग उच्यते । तथा च सगुणनिर्गुणभेदेन
विषयभेदोवश्यं वाच्यो विरोधपरिहारायेत्यत उचरं पठति ।

१० स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४१४।१६ ॥

इहायमाशयः । प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिषेधति, ततो ब्रवीति य भूयः
(अ. सू. ३।२।२२) इत्याद्यधिकरणैः—परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च (श्वे. ६।८) इत्यादिश्रुतिभ्यश्च प्राकृता
एव धर्मा निषिध्यन्ते ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्ते—न्यथा तद्वोधनमेव न
१५ स्यान्निषेधकवाक्य एव तद्वोधनमपि न स्यात्—एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासनम्
(बृ. ३।८।९) इत्यादिरूपमतोचिन्त्यानन्तराक्षेर्भगवतः क्व वा कार्याक्ष-
मता यया प्राकृतान् गुणानुरीकुर्यादितो निर्गुणमेव सदा सर्वत्र भगवद्रूप-
मिति मन्तव्यम् । एवं सति—तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा
उपर्युपरि संघरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं
२० ब्रह्मलोकं न विदन्ति (छां. ८।३।२) इति च्छान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां
न कश्चिद् ब्रह्मश्रोति तच्च न कंचनेति तद्विषयिणी निषेधिका श्रुतिः ।
ब्रह्मविदामोति परम् (ते. २।१) इति श्रुत्युक्तपरब्रह्मसाधिवशाविषयिणी
भोगबोधिका सेति न विरोधगन्धोपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः प्रस्वायः ।
स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते (छां. ६।८।१) इति श्रुतेः । संप-
२५ तिर्ब्रह्मसंपत्तिरुक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्ष एतयोरन्यतरापेक्षमुपमयश्रुत्युक्त-
मित्यर्थः । भगवत्कर्तृकभोगस्य लीलारूपत्वात् तस्याश्च—लोकवत्तु लीला-

केवल्पम् (अ. सू. २।१।३३) इत्यत्र मुक्तित्वेन निरूपणात् तन्मात्रेः
संपद्रूपत्वं युक्तरमिति हिशब्दार्थः ॥ ४।४।१६ ॥ ४ ॥

५ जगद्व्यापाराधिकरणम् ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ ४।४।१७ ॥

- ५ ब्रह्मणा सह भोगकरणं लौकिकव्यापारयुतमुत नेति संशये
तद्युतमिति पूर्वः पक्षस्तथा सति मुक्तित्वमद्वात् पूर्वोक्तमनुपपन्नमिति प्राप्त
आह । जगदित्यादि । पूर्वोक्तस्य जगत्संबन्धी लौकिको यो व्यापारः
कायवाङ्मनसां तद्वर्जं तद्वर्हितं भोगकरणम् । तत्र हेतु आह । प्रकरणा-
दसंनिहितत्वाच्चेति । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रमेण मुक्तिप्रकरणात् तत्र
१० लौकिकव्यापारोसंभावितः । किंच । लीलायाः कालमायाव्यतीतत्वेन प्राकृतं
जगद् दूरतरमितोपि हेतोर्न तत्संभवः । कदाचिद्भोके लीलाप्रकटनेच्छायां
तदधिष्ठानत्वयोग्ये मधुराविदेशेतिशुद्धे गोलके चक्षुरिन्द्रियमिव स्थाप-
यित्वा लीलां करोति । तदापि लीलामध्यपातिनां न लौकि-
कव्यापारसंभवः । न हि चक्षुरिन्द्रियं गोलककार्यं करोति न वा
१५ तन्नारो नश्यति । एतत्सर्व-दिवीव चक्षुराततम् (अ. १।२२।
२०) इति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् । किंच
छान्दोग्ये-भूमेव सुखं भूमा स्वेव विजिज्ञासितव्यः (छां. ७।२।३।१)
इत्युक्तं भूमौ लक्ष्यमाह । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद् विजानाति स भूमा (छां. ७।२।३।१) इति । अत्र
२० नान्यत् तत्र तत्र तत्रैव नास्ति ध्येति यदिन्द्रियव्यापारो नापिद्धस्त-
त्राप्यन्यत्रापि कस्तेन भगवद्विषयकः स सिद्धो भवतीति जगद्व्यापाररा-
हित्यं सिद्धम् । तत्र तेन भगवत एव स्वतन्त्रं फलत्वमुक्तं भवति । न हि
सुखस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति ॥ ४।४।१७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल

स्थोक्तेः ॥ ४।४।१८ ॥

- नन्वेतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये पठ्यते । सर्वत्र हि पश्यति (छां. ७।२६।२) इति सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयव्यापाररा-
 ५ हित्ये नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते । आधिकारिकेत्यादिना । अभेद-
 मुच्यते । सोभुते (तै. २।१) लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् (ब्र. सू. २।१।३३)
 इत्यादिभिर्निर्णयलीलामध्यपातित्वं तस्योच्यते । नान्यत्र पश्यति (छां. ७।२४।१) इत्यादिभूतिवशान्जगद्धापारवर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तम् ।
 अभेदं विचार्यते । नान्यत्पश्यतीति प्रकरण एव सर्वत्र ह पश्यति (छां. ७।२६।२) इति सर्वविषयकं दर्शनमुच्यते तत् फलं पूर्वोक्तमुपपद्यत
 इति । किं च । एकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणाने-
 फलीलासंबन्धित्वं भवति । तच्च लीलानित्यतायां न घटते ।
 यतस्तत्तद्देशतत्कालसंबन्धिनी सा नित्या । एवं सत्येकस्या-
 नेकरूपत्वं जीवरय न संभवतीति तन्नित्यत्वमपि न सिध्यतीति । तत्रोच्यते ।
 १५ भूतो सर्वपदेन न जगदुच्यते किंतु यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन
 क्रियमाणायामधिकृतो य एको भक्तस्तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति
 तान्नाधिकारिकाणीत्युच्यन्ते । तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवस्तुमाद्य-
 मुच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चित् । अत एवाग्रे पठ्यते । सर्वमाप्नोति सर्वशः
 (छां. ७।२६।२) इति । स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति
 २० सतदा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सहस्राणि
 च विंशतिः (छां. ७।२६।२) इति । यथा मण्डलवर्तिषु पुंसु नेकस्य
 प्राप्यमेन प्राधान्यं वक्तुं शक्यं तथेत्यपि रूपेणैव ज्ञापनाय मण्डल-
 पदमुक्तम् ॥ ४।४।१८ ॥

चिकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ ४।४।१९ ॥

- नन्वेवं सति श्वस्त्वद्देहमायास्य इति प्रमुणोक्ते तदाशया तस्मिन्-
 तिर्नोपपद्यते । नित्यत्वाल्लीलायास्तस्य कालस्य तदागमनस्य च तदापि
 वर्तमानत्वात् । तथा प्रमूक्तिरपि नोपपद्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते । इह
 भगवल्लीलाप्रकृतिस्तद्विरुद्धोर्थो विकार इत्युच्यते । तत्र न वर्तते तज्ज्ञानं
 ५ तादृशं च भवति यत्स्वरूपं प्रति तथा वदति तस्य स्वमेहे तदा भगव-
 स्थितिज्ञानं न भवतीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतदतो यदेराकालविशिष्टा
 यादृशी या लीला तस्यास्तादृश्या एव तल्लीलामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं
 नान्यविषयकमिति ज्ञेयम् । अत एव द्वितीयस्यापि मह्यं पूर्वमुक्तमासीत्ते-
 नागत इत्येव ज्ञानं भवति । तदैव हि रसोदयोतो रसस्वरूपमध्यपातित्वा-
 १० ल्लीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्भगवद्रूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लीलायाम् ।
 अत्र प्रमाणमाह । तथाहि स्थितिमाहेति । सर्वमाप्नोति सर्वशः (छां.
 ७।२।६।२) इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वल्लीला-
 रसमाप्नोतीति वदन्त्युक्तरीत्यैव लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः । अतो वस्त्वे-
 वेदमलौकिकमीदृशमिति मन्तव्यं वैदिकैरिति भावः । अलौकिकेर्धे
 १५ लौकिकरीत्यनुसरणं न युक्तं किं त्वलौकिकरीत्यनुसरणमेव युक्तमिति
 हिशब्देन द्योत्यते । एतन् रसो वै सः (तै. २।७) इति श्रुतेर्लीला-
 विशिष्ट एव प्रमुस्तथेति तादृश एव परमकलमिति स्थापितं भवति
 . ॥ ४।४।१९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥४॥४।२० ॥

- न च लौकिकयुक्तिविरोधोत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः किंतु साधकत्वेन ।
 २० यतः प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती अपि लौकिकयुक्त्यप्रसारेणालौकिके भग-
 वत्संबन्धिन्यर्थेन्यथामावर्तनं निषेधति । नैषा तर्केण मतिरापनेया (क.
 १।२।९) । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।
 (श्वे. ६।८) अलौकिकास्तु ये मावा न ताम्तर्केण योजयेत् (म. भा.
 भी. ५।१२) । श्रीभागवते च-न हि विरोध उभयं भवत्यपरिगणितगुण-
 ५ गण ईश्वरेनवगाह्यमाहात्म्येर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारममाणाभासकुतर्क-

- शास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर (भा. ६।९। ३६) इत्यादिवाक्यैरचिन्त्यानन्तराकिमन्वेन भगवत्स्वरूपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्शयते । किंच । ता वा वास्तून्पुष्पसि गमय्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवमाति भूरि (अ. सं. २।२।२४) इति ।
५. अग्नेदे पश्यते । किंचित्पाठभेदेन यजुःशास्त्रायामपि । ता तानि वास्तूनि वा गोपीमाधवयोः सेवन्धीनि गमय्यै प्रसादत्वेन प्राप्तुमुष्पसि कामयामहे तानि कानीत्याकाङ्क्षायां मूढाभिसंधिमुद्धाटयति यत्र श्रीमोकुले गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुपभृतयो वसन्तीति शेषः । ग्राम्यारण्यपशूपलक्षणा-र्थमुभयोरेव ग्रहणम् । अत्राह भूमाविव तदुरुगायस्य बहुगीयमानस्य वृष्णः
- १० मत्तैषु कामान् वर्पतीति वृषा तस्य पदं स्थानं वैकुण्ठं ततोपि परममधिकमत्र विचित्रलीलाकरणात् । भूरि यमुनापुलिननिकुञ्जगोवर्धनादिरूपत्वेन बहुरूपम् । तथा च तत्रत्यानि तानि कामयामहे इति वाक्यार्थः संपद्यते । एतेन लीलासंबन्धिवस्तूनां यत्र फलत्वेन बहुरूपप्रार्थनं तत्र तल्लीलाकर्तुः परमफलत्वे किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते । अथ ह वाव तव महिमासुत-
- १५ समुद्रविश्रुपा सङ्कल्लीडया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतमुखेन विरमारि-तद्वदभ्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवताः (भा. ६।९।३९) इति श्रीभागवते । एतेनापि किमुतिकन्यायेन प्रभोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते । फलप्रक-रणत्वात्तदेवाचार्यतात्पर्यविषय इति ज्ञायते ॥ ४।४।२० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ४।४।२१ ॥

- १० इतोपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते । यतः श्रोत्रे सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. २।१) इति श्रुतौ भक्तसाम्यमुच्यते । तच्च पुरुषोत्तम एव संभवति । यतः सत्यं दत्त्वा तत्कृतात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्नतिकरुणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयन्तं प्रधानी-करोति । अन्यथा भक्तो न भवितुं न शक्नुयात् । युक्तं चैतत् । प्राप्तं फलं
- १५ स्वाधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वमेव न स्यात् । तथा चास्माद्विद्वादिपि

प्रमोरेव परमफलत्वं सिध्यति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते (श्वे. ६।८) इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदम् । न चात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्कनीयम् । आप्नोति परमित्येतद्राकृतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वाद् भोगस्य । अनुभूयमानस्यैव हि सुखस्य लोके पुरुषार्थत्वोक्तेः ॥ ४।४।२१ ॥

एवं भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायोत्तरं पठति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४।४।२२ ॥

अनावृत्तिर्मक्तानां ज्ञानिनां चोच्यते । तत्र मानं शब्दः । स च १० तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति (छां. ८।६।६) । न तेषां पुनरावृत्तिरेतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते (छां. ४।१५।६) । ब्रह्मलोकमभिसंप्रपद्यते । न च पुनरावर्तते (छां. ८।१५।१) इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनां तामाह । न हि मक्तानां नाड्यादिप्रयुक्तममृतावम् । तस्मान्मज्झक्तियुक्तस्य योगिनो वै मंदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो १५ भवेदिह (भा. १।१।२०।३१) इत्यादिवाक्येभ्यः । किंतु यमेवेति श्रुतेर्वर्णमात्रलभ्यः पुरुषोत्तमः । एवं सति ब्रह्मविदाम्प्रोति परम् (तै. १।१) इति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकोक्तव्याख्यानरीत्या मक्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दिष्टत्वादावृत्तिहेत्वभावात् प्रपञ्चेनावृत्तिः संभवति । तादृशं प्रतीश्वरेच्छापि न तथा भवितुमर्हति । ये दारागारपुत्राभप्राणान् वित्तमिमं परम् । २० हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे (भा. १।४।६५) इति भगवद्वाक्यात् परप्रामिरूपत्वाच्च भोगस्य न नाशसंभावना । किंच यत्रैकस्यैव मक्तस्य देशकालभेदेनानेकविधलीलासंबन्धित्वेपि तत्तल्लीलासंबन्धित्वमनश्वरमुच्यते तत्र सर्वथा तदभावः कथं वक्तुं शक्यो ब्रह्मणापि । अपरं च । कालसाध्यो हि नश्वरः स्याद् न हि पुरुषोत्तमे २५ कालः प्रभावितुं शक्नोति । न यत्र कालोनिमिषां परः प्रभुः । (भा. २।२।१७)

इत्यादिवाक्येभ्यः । तथा च ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्य-
 त्वेपि फलप्राप्तौ वैलक्षण्यात् । पूर्ववाक्येन मक्तानामाहानावृत्ति-
 ५ मुत्तरवाक्येन ज्ञानिनामिति ज्ञायते । न च फलप्रकरणान्तेनावृत्त्युक्तेः
 संसारामात्र एव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायो ज्ञायत इति
 ५ वाच्यम् । ब्रह्मविदः परमार्थि फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्वकाममोग-
 स्त्वेन श्रुत्या निरूपणात् स च स्वस्वाधिकारानुसारेण निवेदितार्थाङ्गीकार-
 रूप एवेति ज्ञेयम् । तेन स एव परमं फलमनावृत्तिस्त्वार्थिकी । परं
 त्वावृत्तौ संभवत्यां परमफलत्वं नोपपद्यत इति ज्ञानदुर्बलराङ्गानिरासायेय-
 ५ मुक्ता । पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषमवर्तकनिवर्तकत्वेणुराज्याद्व्यवसिकद्वयतावना-
 १० वृत्तिः पूर्वोक्ता । मर्यादामार्गीयाणां देवरूपान्छब्दान्दुक्तसाधनादनावृत्तिं
 द्वितीयेनेत्यपि तात्पर्यविषयः श्रिद्धोर्यो ज्ञेयः । तथा सति परमफलमग्रे
 स्वत एव भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ॥ ४॥४॥२२ ॥ ५ ॥

जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।

तदन्यदिति ये माहुरासुरास्तानहो भुवाः ॥ ५८ ॥

१५ नानामतोच्चान्तविनाशनसमो

वेदान्तहृत्पद्मविकासने पटुः ।

२० आविष्कृतोयं भुवि भाष्यभास्करो

मुधा भुधा घायत नान्यवर्त्मसु ॥ ५९ ॥

पुरन्दरमदोद्भवप्रचुरदृष्टिसंपीडित-

२५ स्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लीलया ।

स्मितामृतमुदृष्टिभिः परिपुपोप तान्यो गिरिं

दधार च स एव हि श्रुतिशिरःसु संराजते ॥ ६० ॥

16- नानामतोऽप्यादिश्लोकवर्णं M. A. पुस्तकयोर्नास्ति (ग्रन्थद्वयं) ग्रन्थ-
 समावपनन्तरं तु M. पुस्तके श्लोकद्वयं A पुस्तके श्लोकवर्णं च वर्तते ।
 प्रकाशनाप्याख्यातुं तु व्याख्याताः भवेयं श्लोकाः ।
 D पुस्तके च ग्रन्थाद्वयवैधर्म्यं श्लोकाः ।

16-C reads सिद्धान्त for इत्यत्र ।

श्रीकृष्णकृपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते ।

तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरेर्नृणाम् ॥ ६१ ॥

भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।

निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥ ६२ ॥

- ५ इति श्रीमद्वेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४१४ ॥

समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकारिकाः ।



	५०
साङ्गोध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकोः ॥	१
निःसंदिग्धं तदर्थश्च लोकवद्वयाकृतेः स्फुटाः ॥	१
अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥	२
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥	२
सदेहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ॥	३
विरुद्धशास्त्रसंभेदादङ्गैश्चाश्रयनिश्चयः ॥	३
तस्मात्सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ॥	३
अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥	३
असंदिग्धेषु वेदार्थे स्फुणाखननवन्मतः ॥	३
मीमांसानिर्णयः प्राप्ते दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥	३
संदेहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ॥	८
क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती संदिश्येते परस्थिते ॥	८
ह्यस्यस्थितिनाशानां जगतः कर्तुं वै वृहत् ॥	९
वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥	९
नहि श्रुतिविरोधोस्ति कल्पोपि न विरुध्यते ॥	९
सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद् वृहत् ॥	९
साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् ॥	१३
न प्रवर्तयितुं शक्या तथा चेन्नरको न हि ॥	१३
प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा हरिरेव हि ॥	१४
यत्र एव हि पूर्वत्र बोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥	१४
सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ॥	१४
मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनभ्रवणान्छ्रुतो ॥	१४
कृमिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थे च संपतः ॥	१४

	पृ.
एकस्यैव मयांशस्य जीवस्यैव मदांमते ॥	१६
बन्धोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः ॥	१६
ज्ञापनार्थे प्रमाणानि संनिकर्षादिमार्गतः ॥	१८
सर्वथाविषयेवाच्येव्यवहार्ये कुतः प्रमा ॥	१८
एवंविचारश्चातुर्यवद्भिः सन्निरवजाधिपे ॥	३४
आनन्दमयतानन्दसंदोहायावधार्यते ॥	३४
पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ॥	४६
अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्धोपायि मूर्धमु ॥	४६
संदेहवारकं शास्त्रं पदशक्त्या तु निर्णयः ॥	५९
जीवादुत्कर्षशब्देन द्वयोर्वाक्येपि न क्षतिः ॥	५९
बाधकानां बलिष्ठत्वात्साधकानामभावतः ॥	७३
आधारधर्मा बाधेरन्निति पादोभिधीयते ॥	७३
यस्मिन्नित्यादिवाक्ये च वाक्यार्थः सर्वबाधितः ॥	७३
अर्थात्मकरणाद्विज्ञादिति पूर्वं विचार्यते ॥	७३
ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥	९१
कठबल्लीविचारेण निश्चिता अधिकारिणः ॥	९५
वाक्यान्तरं च तत्रत्यं चिन्त्यते प्रलयावधि ॥	९५
ब्रह्मधर्माश्च ये केचित्सिद्धा युक्त्यापि साधिताः ॥	९६
निर्णायकास्ततोप्यन्ये चत्वारोत्र निरूपिताः ॥	९६
संदिग्धानां पदार्थानां पौर्वापर्येण निर्णयः ॥	१०१
न तु संदिग्धवाक्येन सर्वव्याकुलतोचिता ॥	१०१

वेदोक्तादणुमात्रेपि विपरीतं तु यद्भवेत् ॥	१३७
तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा ॥	१३७
अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ॥	१३९
नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥	१३९
व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥	१५०
आनन्दांशविषयकौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥	१५०
प्रतीयेरन्परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥	१५०
विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ॥	१५४
सर्वतःपाणिपादान्तात्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखत्वात् ॥	१५४
निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ॥	१५५
सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ॥	१५५
अन्यधर्मतिरोभावान्मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिण्यः ॥	१५५
सर्वोपनिषदां सिद्धो हाविरोधे समन्वयः ॥	१६७
कथं बोधकता तासां सा तृतीये विचार्यते ॥	१६७
एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहेव वा ॥	१६७
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥	१६७
ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ॥	१६७
फेबले वा यथायोगे प्रथमं तद्विचार्यते ॥	१६७
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ॥	१६७
अधिकारे ततः सिद्धा विषयावष्टतिस्ततः ॥	१६७
अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहतिः ॥	१६७
बहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥	१६७
फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ॥	२०१
विचारेणावृहत् तच्चेत्कोन्यः साधयितुं क्षमः ॥	२०१

॥ श्रीमद्विद्वत्पञ्चरत्नकारिकाः ॥

भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो चादरायणः ॥	२९७
मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥	२९७
समन्वयेनाविरोधात् साधनैर्ब्रह्मविद्यदि ॥	३०१
तस्याग्रिमव्यवस्था या साच तुर्ये विविच्यते ॥	३०१
जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ॥	३०१
अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव न चान्यथा ॥	३०१
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये भूढाः सर्वविष्टवम् ॥	३०१
वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येन ताव ॥	३०१
ब्रह्मविद्वदनाभावः शतांशेनापि चेद्वेत् ॥	३०१
शास्त्रमेतद्व्या जातं सर्वमूत्रविनाशतः ॥	३०१
स्वाप्ययस्य च संपत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ॥	३०१
अन्यथा न श्रुतेरर्थः स्याच्चेव्यासो वदेन्न किम् ॥	३०१
तामसीं बुद्धिमाश्रित्य या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ॥	३०१
सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥	३०१
अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ॥	३०१
आवृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्वोपदेशतः ॥	३०१
दर्शनार्थत्वतो लिङ्गदपि ग्रीह्यवघातवत् ॥	३०१
आवृत्तिः श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥	३०१
आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि बोध्यते ॥	३०१
प्रतीकोपासनादीनां नैवंभावो हि जायते ॥	३०१
आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्निशिष्यते ॥	३०१
आदित्यादिब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥	३०१

मनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेधुना ॥	३०१
आसनादिपङ्क्तैस्तु चित्तं श्रौतार्थ एव हि ॥	३०१
धारयेदायतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥	३०२
धर्माधर्मभयं तस्य नास्त्येवेति विनिश्चयः	३०२
अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फल एव हि ॥	३०२
पौढा चेत्पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेत् ॥	३०२
एतावान्प्रथमे पादे निर्णयः सूत्रकृत्कृतः ॥	३०२
द्वितीये त्रियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥	३०२
लिङ्गस्यापि शरीरस्य नाङ्ग्योत्क्रान्तिरिहोच्यते ॥	३०२
दिनायनकृतो नास्य विशेषोस्तीवि चोच्यते ॥	३०२
तृतीये क्रममुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ॥	३०२
तन्निर्द्धारान्यमार्गाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥	३०२
गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्या लोकेस्तु नेति च ॥	३०२
तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥	३०२
शरीरेव फलत्वं तन्निर्दोषत्वं च वर्ण्यते ॥	३०२
लीलानित्यत्वतः पूर्णगुणत्वं च ततोऽखिलम् ॥	३०२
जानीत परमं तत्त्वं यस्मिंदोत्संगलालितम् ॥	३६१
तदन्यदिति ये प्राहुरासुरास्तान्हो बुधाः ॥	३६१
नानामतध्वान्तविनाशनसमो	
वेदान्तहृत्पद्मविकासने पटुः ।	
आविष्कृतोऽयं श्रुति भाष्यभास्करो	
मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु ॥	३६१
पुरन्दरमदोद्भवमचुरवृष्टिसंपीडित-	
स्वकीयवरगोकुलावनपरायणो लीलया ।	
स्मितामृतमुष्टिभिः परिपुपोष तान्यो गिरिं	
दधार च स एव हि श्रुतिशिरामु संराजते ॥	३६१

श्रीकृष्णकृपयैवायं सिद्धान्तो हृदि भासते ।

तेनाधिकं वरीवर्ति न वक्तव्यं हरेर्नृणाम् ॥

३६२

भाष्यपुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ॥

निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥

३६२

॥ आचार्याणां कारिकाः समाप्ताः ॥



श्रीः

अधिकरणानां सूचीपत्रम् ।

अ. पा. अ.

पृ.

१।१।१	जिज्ञासाधिकरणम् ...	१
१।१।२	जन्माद्यधिकरणम् ...	८
१।१।३	समन्वयाधिकरणम् ...	१२
१।१।४	ईक्षत्यधिकरणम् ...	१७
१।१।५	आनन्दमयाधिकरणम् ...	२२
१।१।६	अन्तस्तद्धर्माधिकरणम् ...	३९
१।१।७	तल्लिङ्गाधिकरणम् ...	४२
१।१।८	अतिदेशाधिकरणम् ...	४३
१।१।९	ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ...	४३
१।१।१०	अनुगमाधिकरणम् ...	४६
१।२।१	सर्वत्रपसिद्धोपदेशाधिकरणम् ...	५१
१।२।२	शब्दविशेषाधिकरणम् ...	५५
१।२।३	अत्ता चराचराधिकरणम् ...	५७
१।२।४	गुहां प्रविष्टावित्यधिकरणम् ...	५८
१।२।५	अन्तर उपपत्तेरित्यधिकरणम् ...	६०
१।२।६	अन्तर्गम्यधिकरणम् ...	६३
१।२।७	अदृश्यत्वाधिकरणम् ...	६५
१।२।८	वैश्वानराधिकरणम् ...	६७
१।३।१	दुष्पायायतनाधिकरणम् ...	७३
१।३।२	भूमाधिकरणम् ...	७६
१।३।३	अक्षराधिकरणम् ...	७७
१।३।४	ईक्षतिकर्माधिकरणम् ...	७९
१।३।५	दहराधिकरणम् ...	७९
१।३।६	अनुकृत्यधिकरणम् ...	८५

अ. पा. अ.

पृ.

१।३।७	शब्दादेव प्रमिताधिकरणम्	८६
१।३।८	तदुपर्यपीत्यधिकरणम् ✓	८७
१।३।९	शुगस्येत्यधिकरणम्	९३
१।३।१०	कम्पनाधिकरणम्	९५
१।३।११	ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्	९६
१।३।१२	अर्थान्तरव्यपदेशाधिकरणम्	९७
१।३।१३	सुपुप्त्युत्क्रान्त्योरित्याधिकरणम्	९७
१।४।१	अनुमानिकाधिकरणम्	१००
१।४।२	चमसवदित्यधिकरणम्	१०४
१।४।३	न संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	१०६
१।४।४	यथाव्यपदिष्टाधिकरणम्	१०८
१।४।५	समाकर्षाधिकरणम्	१०९
१।४।६	जगद्वाचित्वाधिकरणम्	११०
१।४।७	वाक्यान्वयाधिकरणम्	११३
१।४।८	प्रकृतिश्रुत्यधिकरणम्	११६
२।१।१	रमृत्यनवकाशदोषप्रसंग इत्यधिकरणम्	१२०
२।१।२	इतरेषामित्यधिकरणम्	१२१
२।१।३	एतेन योग इत्यधिगमम्	१२१
२।१।४	न विलक्षणत्वाधिकरणम्	१२१
२।१।५	असादिति चैतन्यधिकरणम्	१२२
२।१।६	एतेनेत्यधिकरणम्	१२३
२।१।७	भोक्तापत्तेरित्यधिकरणम् ✓	१२३
२।१।८	तदनन्यत्वाधिकरणम् ✓	१२४
२।१।९	असद्व्यपदेशाधिकरणम्	१२५
२।१।१०	इतरव्यपदेशाधिकरणम्	१२६
२।१।११	उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	१२६
२।१।१२	सर्वोपेताधिकरणम्	१२८
२।२।१	रचनानुपपत्तेरित्याधिकरणम्	१२९

अ. पा., अ.

पृ.

२।२।२	पुरुषाश्मवादित्यधिकरणम्	१३१
२।२।३	महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणम्	१३२
२।२।४	समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम्	१३३
२।२।५	नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम्	१३५
२।२।६	नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम्	१३६
२।२।७	पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम्	१३७
२।२।८	उपपत्त्यसंभवादित्यधिकरणम्	१३८
२।३।१	न वियदित्यधिकरणम्	१३९
२।३।२	एतेन मातरिभ्वेत्यधिकरणम्	१४२
२।३।३	असंभवाधिकरणम्	१४२
२।३।४	तेजोत इत्यधिकरणम्	१४२
२।३।५	आप इत्यधिकरणम्	१४३
२।३।६	पृथिव्यधिकारेत्यधिकरणम्	१४३
२।३।७	तदभिध्यानादेवेत्यधिकरणम्	१४४
२।३।८	विपर्ययेत्यधिकरणम्	१४४
२।३।९	अन्तरा विज्ञानमनसी इत्यधिकरणम्	१४४
२।३।१०	नात्मा श्रुतेरित्यधिकरणम्	१४५
२।३।११	श्रोत एवेत्यधिकरणम् ✓	१४६
२।३।१२	उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणम् ✓	१४६
२।३।१३	तद्वृणसारत्वाधिकरणम् ✓	१४९
२।३।१४	कर्ता शास्त्रार्थवन्वादित्यधिकरणम् ✓	१५१
२।३।१५	पराशु तच्छ्रुतेरित्याधिकरणम् ✓	१५३
२।३।१६	अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणम् ✓	१५४
२।४।१	तथा प्राणा इत्यधिकरणम् ✓	१५८
२।४।२	हस्तादय इत्यधिकरणम्	१५९
२।४।३	अणवश्चेत्यधिकरणम्	१६०
२।४।४	श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणम्	१६०

अ. प. अ.

पृ.

२।४।५	चक्षुरादिवच्चित्यधिकरणम् ...	१६०
२।४।६	ज्योतिराद्यधिष्ठानं त्वित्यधिकरणम् ✓ ...	१६२
२।४।७	प्राणवतेत्यधिकरणम् ...	१६२
२।४।८	तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादित्यधिकरणम् ...	१६३
२।४।९	संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वित्यधिकरणम् ...	१६४
२।४।१०	मांसादिभौममित्यधिकरणम्	१६५
३।१।१	तदन्तरप्रतिपत्तावित्यधिकरणम् ...	१६७
३।१।२	कृतात्पर्याधिकरणम् ...	१७३
३।१।३	अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम्	१७५
३।१।४	विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम्	१७७
३।१।५	शब्दावरोधाधिकरणम् ...	१७९
३।१।६	अन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ...	१८०
३।१।७	रेतःसिग्धिकरणम् ...	१८१
३।१।८	योनेः शरीरमित्यधिकरणम् ...	१८२
३।२।१	संख्याधिकरणम् ✓ ...	१८२
३।२।२	तदभावो नाडीष्वित्यधिकरणम् ...	१८६
३।२।३	अतः प्रबोध इत्यधिकरणम् ...	१८७
३।२।४	उभयलिङ्गाधिकरणम् ✓ ...	१८९
३।२।५	अरूपवदेव हीत्यधिकरणम् ...	१९१
३।२।६	अन्ववदग्रहणादित्यधिकरणम् ...	१९४
३।२।७	तदव्यक्तमाह हीत्यधिकरणम् ...	१९६
३।२।८	प्रकाशादिवचेत्यधिकरणम् ...	१९७
३।२।९	प्रकाशाश्रयवद्वेत्यधिकरणम् ...	१९९
३।२।१०	परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ...	२००
३।२।११	फलमत इत्यधिकरणम् ...	२०४
३।३।१	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ✓ ...	२०६
३।३।२	आत्मगृहीत्यधिकरणम् ...	२२०
३।३।३	कार्याख्यानाधिकरणम् ...	२२१

अ. पा. अ.	पृ.
३।३।४ पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ...	२२६
३।३।५ वेधायधिकरणम् ...	२२७
३।३।६ संपरायाधिकरणम् ...	२३१
३।३।७ गतेरर्थवच्चमित्यधिकरणम् ...	२३३
३।३।८ उपपन्नाधिकरणम् ...	२३६
३।३।९ अनियमाधिकरणम् ...	२३७
३।३।१० आधिकारिकाधिकरणम् ...	२३९
३।३।११ अक्षरधियामित्यधिकरणम् ...	२४०
३।३।१२ अन्तरा भूतग्रामवदित्यधिकरणम् ...	२४३
३।३।१३ सैव हीत्यधिकरणम् ...	२४६
३।३।१४ आदरादित्याधिकरणम् ...	२४७
३।३।१५ तन्निर्धारणाधिकरणम् ...	२४८
३।३।१६ प्रदानवदित्याधिकरणम् ...	२४९
३।३।१७ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ...	२५१
३।३।१८ व्यतिरेकाधिकरणम् ...	२६०
३।३।१९ भूम्न इत्यधिकरणम् ...	२६३
३।३।२० नाना शब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ...	२६५
३।३।२१ विकल्प इत्यधिकरणम् ...	२६५
३।३।२२ काम्यास्तित्यधिकरणम् ...	२६५
३।३।२३ अङ्गेष्वित्यधिकरणम् ...	२६६
३।३।२४ समाहाराधिकरणम् ...	२६७
३।३।२५ न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ...	२६८
३।४।१ पुरुषार्थोत इत्यधिकरणम् ...	२८५
३।४।२ सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ...	२८९
३।४।३ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मेत्यधिकरणम् ...	२९२
३।४।४ तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ...	२९३
३।४।५ न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ...	२९३

अ. पा. अ.

पृ.

३।४।६	बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम्	२९४
३।४।७	सहकार्यन्तराधिकरणम्	२९७
३।४।८	गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम्	२९७
३।४।९	एवं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम्	३००
४।१।१	आवृत्त्याधिकरणम्	३०१
४।१।२	आत्माधिकरणम्	३०४
४।१।३	आदित्यायाधिकरणम्	३०७
४।१।४	यज्ञैकाग्रताधिकरणम्	३०९
४।१।५	आ प्रायणाधिकरणम्	३०९
४।१।६	तदधिगमाधिकरणम्	३१०
४।१।७	अतोऽन्याधिकरणम्	३१३
४।२।१	वाङ्मनाधिकरणम्	३१६
४।२।२	भूताधिकरणम्	३१९
४।२।३	समानाधिकरणम्	३२२
४।२।४	अविभागाधिकरणम्	३२७
४।२।५	तदोक्तोधिकरणम्	३२७
४।२।६	रश्म्यधिकरणम्	३२८
४।२।७	निश्चयधिकरणम्	३२९
४।३।१	अर्विराद्यधिकरणम्	३३०
४।३।२	आतिवाहिकाधिकरणम्	३३५
४।३।३	कार्याधिकरणम्	३३८
४।३।४	अप्रतीकाधिकरणम्	३४२
४।३।५	विशेषाधिकरणम्	३४४
४।४।१	संपद्याविर्भावाधिकरणम्	३४६
४।४।२	ब्राह्माधिकरणम्	३४७
४।४।३	तत्त्वभावाधिकरणम्	३५२
४।४।४	प्रदीपाधिकरणम्	३५४
४।४।५	जगद्भाषाराधिकरणम्	३५६

।

श्रीमद्वाल्मीकीयपाठानुसारतः श्रीमद्वाल्मीकीयप्रणीत- ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमः ।

अ	पृ.	अतोन्वाति हेकेषामुभयोः ...	पृ.
अथो मानास्यपदेशादन्वयाः सविदाः-		अत्ता पदानपरमणाय ...	५७
चित्तवादिन्यधीयत एके ...	१५४	अथातो महाजिज्ञासा ...	१
अकण्ठस्याय न बोधस्तथाहि दशोपनि ...	१६१	अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तः ...	६५
अक्षरभिर्वा त्वयोधः सामान्यतद्वावा-		अद्वयानियमान् ...	१५७
भावाभ्यामौपसद्वत्तदुक्तम् ...	२४०	अधिकं तु भेदनिर्देशान् ...	१२६
अक्षरमन्मरान्तधृतेः ...	७७	अधिष्ठेत्तद्वास्तु वाद्वयपर्यैव	
अभिज्ञेत्तद्वास्तु सत्कार्यायैव तद्वास्तु ...	१११	तद्वास्तु ...	२७१
आध्यादितिभ्रुतेरिति चैव भाक्तवत् ...	१७०	अधिष्ठानानुसन्धेय ...	१३८
अज्ञादमद्वास्तु न शानाच्छ हि		अन्यथनमायततः ...	१७३
मनिषेद्य ...	२६३	अनभिधर्तं च दार्ढ्यनि ...	२९०
अद्वित्वानुपपत्तेश्च ...	१३१	अनवरिधतेरर्थमवाचय नेतरः ...	६२
अद्वेषु यथाश्रयभावाः ...	२६६	अगारक्यकार्यं एव नु पूर्वं तदर्थे ...	११२
अवस्तुत्वं चावेद्य ...	३०९	अनाविबुर्जन्मवयात् ...	२९९
अणवश्च ...	१६०	अनाश्रुतिः शब्दादनाश्रुतिः शब्दात् ...	१९०
अणुश्च ...	१६१	अनिघमः सर्वज्ञानादितोः शब्दा-	
अत एव निश्चयम् ...	९०	नुमानाभ्याम् ...	२३७
अत एव च सर्वान्वयम् ...	११८	अतिशक्तिप्रतिपादयि च भुतम् ...	१७५
अत एव व्याप्यभवायनवेष्टा ...	२८५	अमुक्तोस्तस्य च ...	८५
अत एव चानन्याभिपतिः ...	३८९	अनुष्ठापनिरातो देहसंयन्धायोनिता-	
अत एव चोन्मा सूर्यकादिभूत ...	१९३	दिवत् ...	१५६
अत एव न देवता भूतं च ...	७०	अनुपपत्तेषु न शारीरः ...	५४
अत एव प्राणः ...	४३	अनुपपत्तिश्चः मलान्तप्रेषणत्वरद-	
अतः प्रबोधोन्मात् ...	१८७	दृष्टं च तदुक्तम् ...	२५६
अतश्चायनेषि दक्षिणे ...	१२९	अनुष्ठेयं वाद्वयपर्यः सामान्यधृतेः ...	२७८
अतस्त्वितरज्यायो द्विः ...	२९१	अनुष्ठेयमेवांशुः ...	७१
अतिदेशश्च ...	२५३	अनुष्ठेयश्च ...	१३५
अतोन्वातेन तथा हि निश्चयम् ...	१९८	अनेन सर्वगतयनाभावाशब्ददि-	२०३
		अन्तर उच्यतेः ...	६०

पृ.	पृ.
अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः... २९१	अविमानिष्यपदेशस्तु विशेषानुगतिश्चात् १२१
अन्तरा भूतपामवत्स्वात्मनः... २९३	अभिष्यकेतिपारम्भः... ७१
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तद्विज्ञादिति	अभिसंख्यादिभ्यसि चेषम्... १५७
येन्नाविशेषात्... १२४	अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्... १३०
अन्तर्याम्यधिदेशादिषु तद्व्यपदेशात् १३	अभ्युपदृष्ट्यात् न तथात्वम्... १९४
अन्तर्गम्यसर्वज्ञता वा... १३८	अद्वयत्वे हि तत्प्रधानत्वात्... १९९
अन्तर्गम्योऽप्येव... ४०	अर्थादिना तत्प्रतिनेः... १३०
अन्तर्गम्यतेऽप्येव नित्यत्वाद् विशेषः १३७	भर्मकोक्तत्वात्तद्व्यपदेशाच्च तेति चेन्न
अन्तर्गम्यत्वात् न नृणादिवत्... १३८	निचायत्वादेव व्योमवच्च... ५६
अन्तर्गम्यत्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् २१५	अस्युक्तोऽस्ति चेन्ननुक्तम्... ८५
अन्तर्गम्यमितो वा इत्यसिद्धिवेष्ट्याम् १३१	अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा-
अन्तर्गम्यतेऽनुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशा-	द्वि द्वि... १४८
स्तत्त्वत्... २४४	अवस्थितेति काशकल्पः... ११५
अन्तर्गम्यत्वाच्चूतेऽप्येव... ७८	अविमगेन दृष्टत्वात्... १४७
अन्तर्गम्यते पूर्ववद्भिरावात्... १८०	अविमगो वक्ष्याम्... १२७
अन्तर्गम्यं तु जैमिनिः प्रश्नम्भ्यान्ना-	अविरोधव्यन्दनवत्... १४८
भ्यामपि येवमेके... ११२	अभुद्विमिति चेन्न शब्दात्... १८१
अन्तर्गम्यं वा पामर्शः... ८४	अन्तर्गम्यवच्च तदनुपपत्तिः... १२६
अन्तर्गम्यदिति चेत्तथाद्वयत्वात्... २११	अभ्युपगमादिति चेन्नेत्यादिकाणि प्रतीतेः १७१
अन्तर्गम्यत्वात्तन्मनोऽप्येव... १३३	असति प्रतिज्ञोपरोधो योगस्यमप्यथा ११४
अपि सप्त... १७७	असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ११२
अपि स्वर्गते... ८६	असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मलोकेण
अपि स्वर्गते... १५५	वाक्योपात्... १२५
अपि स्वर्गते... २८८	असंनतेत्याप्यतिकरः... १५६
अपि स्वर्गते... २९१	असंभवस्तु सत्तोनुपपत्तेः... १४२
अपि चैवमेके... १९०	असार्वात्रिकी... २७१
अपि संरापने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् १९६	अस्ति तु... १४०
अपि ततो तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात्... १२२	अस्मिन्नेव च तयोऽं शास्ति... १७
अपि ततो तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात्... १२२	अस्येव चोपपत्तेरप्यथा... १२४
अपि ततो तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात्... १२२	आ
अपि ततो तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात्... १२२	आकामस्तद्विज्ञात्... ४२
अपि ततो तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात्... १२२	आकामो चाविशेषात्... ११४
अपि ततो तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात्... १२२	आकामोऽप्येव तद्व्यपदेशात्... १४

पृ.	४.
आधारदर्शनात् २६९	इमेरेषां चानुपलब्धेः १२१
आतिशयिहकारतत्त्वज्ञात् ३३५	इयदात्मनान् २४३
आत्मकृतेः परिणामात् ११७	ई
आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् २२०	ईति कर्मव्यवहारास्तः ७९
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि १२७	ईति तेनाशब्दम् १८
आत्मशब्दाच्च २२०	उ
आत्मा मकराणात् ३४७	उत्कृष्टिष्वत एवमात्मादित्यौदुलोनिः ११५
आत्मेति सूत्राच्छान्ति यद्भवति च ३०४	उत्तान्तिगमयतीनाम् १४६
आद्यादुलोपः २४७	उत्तराद्येवाविभूतधर्मास्तु ८४
आदिवादिमतवशाद् उपपत्तेः ... ३०७	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधान् ... १३३
आप्यानाथ प्रयोगात्मात्मात् ... २१९	उत्पत्त्यसंभवात् १३८
आनन्दमयोऽप्याद्यात् २३	उदासीनात्मासि चैवं सिद्धिः ... १३५
आनन्दोदयः प्रभावरस्य २१८	उपदेशभेदज्ञेति येनोपपत्तिमन्त्रव्यतिरो-
आनन्दमयमिति चेन्न तदपेक्षयात् १७४	पात् ४५
आनुमानिकमपेक्षेयमिति चेन्न शरीर-	उपपत्तेर्भा २०३
रूपकविश्वस्तगृहीतेर्दर्शयति च १००	उपपत्तेर्भा १२९
आपः १४३	उपपन्नस्तत्त्वज्ञानार्थोत्तरादपेक्षोक्तवत् २३६
आ प्रापणात्तत्रापि हि दृश्यम् ... ३०९	उपपत्तिमिति त्वेके भावमानवत्तदुक्तम् २१४
आभास एव च १५७	उपपत्तिं च २७६
आत्मनस्ति चेन्नमहिम्नम् ७२	उपपत्तिवदिति वयः १५२
आर्षिर्गवमित्यौदुलोपिस्तरमे हि परि-	उपपत्तिः १२६
क्षीयते २९५	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
आवृत्तिस्तत्तदुद्देशात् ३०२	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
आसीनः संभवान् ३०८	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
आह च सम्प्राप्तम् १९२	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
इ	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
इतरपरामर्शस्त इति चेन्नातंभवात् ८३	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
इतराद्येवादितात्पर्यादिदोषप्रसक्तिः १२६	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
इतराद्येवमर्थोत्तरात् काले तु ... ३११	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
इमेरेषां प्रापणात्तदिति चेन्नोपपत्तिवत्-	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
निमित्तवत् १३३	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
इमेरेषां प्रापणात्तदिति चेन्नोपपत्तिवत्-	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४
२८ [अनुभाष्य]	उपपत्तिर्गोर्धर्माद्विधियोपपत्तिं समाने च २१४

	पृ.		पृ.
एतेन मानसि व्याख्यातः ...	१२२	कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वचनस्यशब्दकोपो वा	१२७
एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	१२१	क्षणिकत्वाच्च ...	१३६
एतेन शिक्षापरिष्ठा अत्र व्याख्याताः	१२३	क्षत्रियत्वावगनेऽन्योत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्	१३
एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	११९	ग	
एवं चान्ताकारन्यम् ...	१३७	गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च	८१
एवं मुक्तिफलानिपमस्तद्वरधारधृतेस्तद्व-		गतिस्तमान्यत् ...	२१
स्थावधृतेः ...	३००	गतेरर्थवत्त्वमुपयान्यथादि विरोधः	२३३
एवमुपपन्नस्य पूर्वभावाद्बिरोधं याद-		गुणसाधारण्यभूतेश्च ...	२६७
रायणः ...	३४८	गुणप्राप्तिकवत् ...	१४८
ये		गुणं प्रविष्टात्मानो हि तद्वर्णनात्...	५८
ऐहिकमध्यस्तुतत्रतिष्ठन्ते तद्वर्णनात्	२९९	गोमश्रेष्ठतामशब्दान् ...	१९
क		गोमसंभवात् ...	१४०
कम्पनात् ...	९५	" ...	१५८
करणवच्चैत्र भोगादिभ्यः ...	१३८	ख	
कर्ता शार्त्तार्थवत्त्वात् ...	१५१	यभुतादिषु तत्सहसिदवादिभ्यः	१६०
कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ...	५४	यमस्यद्विरोधात् ...	१०४
कल्पनोपदेशाच्च मन्त्रादिवद्विरोधः	१०६	यन्मादिति चेन्नोपलक्षणायेति कारणां	
कामकारेण चैके ...	२७५	जितिः ...	१७४
कामाच्च नानुमानापेक्षा ...	३७	यापरिष्ठाप्यस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भान्त-	
कामादीनरत्र तत्र चायतनादिभ्यः	२४६	तद्वत्त्वभावितात् ...	१४५
काम्यास्तु यथाकारं समुत्पत्तिरत्र वा पूर्व-		वितितम्भात्तेन तदात्मत्वादिष्वौदुलोभिः	३४८
हेवभावात् ...	२६५	छ	
कारणत्वेन चाक्रमादिषु यथाव्यप-		छन्दत उभयाविरोधात् ...	२३३
द्विष्टेकेः ...	१८८	छन्दोभिधानात्तेति चेन्न तथा चेत्तौर्ण-	
कार्यं यादिरस्य गन्धपातेः ...	१३८	निगदात्तथाहि दर्शनम् ...	८४
कार्यत्वात्पूर्वम् ...	२२१	ज	
कार्यायेतद्व्यपदेशे सत्यः परमभि		जगद्भावितात् ...	११०
धातु ...	३३९	जगद्भावावर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च	१५६
रुतप्रयत्नापेक्षस्तु सिद्धिर्नतिविद्वानेव्यप-		जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वान्...	८
दिभ्यः ...	१५४	जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्तेति चेत्तद्व्या-	
रुतायेतेनुशब्दस्य मृत्तिभ्यां व्येनम-		ख्यातम् ...	१११
नेव च ...	१७३	नवमुख्यप्राण इति चन्नावासत्वे-	
रुतभावात् नृदिगोपसंज्ञाः ...	२९७	विष्वाद्याधिनतादि तयोर्गान्...	४९

	पृ.		पृ.
ज्ञेयत्वावचनाय	१०३	तद्वैकोपजायते तस्य कारितद्वागो विद्या-	
ज्ञेय एव	१०६	सामर्थ्यावच्छेपगणनसम्विधौगाद्य	
ज्योतिराद्यभिधानं तु न ददात्मनत्वात्...	१०७	ज्ञादन्तुर्गृह्यतेः शान्तधिकया ...	३२०
ज्योतिरप्यकनास्तु तथा ह्यभिव्यक्त एके	१०८	तद्वृणसारात्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञावत्	१०९
ज्योतिर्दर्शनात्	९६	तद्वैतव्यपदेशाच्च	३५
ज्योतिश्चरणाभिधानात्	४३	तद्वृणस्य त मानद्वयो ओमिनेरपि नियमात्-	
ज्योतिरपि भावाच्च	९३	ब्रूपाभावेभ्यः	३९९
ज्योतिरपि चैवामसत्त्वज्ञे	१०८	तद्वृणो विधानात्	३७०
त		तस्मिन् चरणा नियमस्तद्वृद्धेः वृथाप्यमति-	
तद्विद्विद्यानि तद्व्यपदेशाद्व्यपन्न भेदात्	१६३	भन्वा फलम्	३४८
तद्वृणोते	३७०	तस्मिन्नुपय मोक्षोपदेशात्	३०
तद्विज्ञोपि वरुणः संप्रत्यक्ष	३३५	तस्मिन्ः प्राण उत्पत्तात्	३१८
तत्तु समन्ययाच्च	१३	तत्त्वम वे संप्रत्यक्षपत्तोः	३५२
तत्पूर्वकत्वाद्वाच्यः	१५८	तत्त्वमभिधानाद्व्यपन्नवधानुमेयमिति	
तत्प्राप्त्यनुष्ठेय	१५८	चैतरेवमवशिष्टोपदेशाः	१२३
तत्प्राप्ति च तद्वृद्धिप्राप्त्यविशेषः ...	१७७	तस्य च निमित्तत्वात्	१६३
तथा च दर्शयति	१४९	तानि परे तथा ह्यहं	३२६
तथा चैवमवगतोपपन्नया	२८४	तुल्ये दर्शयत्	२७२
तथा चैवमभिधेयम्	२०३	तृतीये शब्दः चरितः संशोक्तस्य	१७९
तथा प्राणात्	१५८	तेजोवन्तथा ह्यहं	१४२
तद्विज्ञम उत्तर्प्राप्त्योत्पत्त्यविशेषो		प्रमाणात्मेव चैवमुपपत्ताः प्रमात्र ...	१०३
तद्व्यपदेशात्	३१०	उपात्तकृतात्तु प्रपञ्चात्	१६९
तद्व्यपदेशात्		द	
तद्वर्धनत्वादर्धवत्	१०२	दर्शनं च	१७८
तद्वर्धनत्वात्तद्व्यपदेशात्तद्विज्ञः ...	१२४	"	१९५
तद्वर्धनमपि ततो रक्षति संप्रतिष्ठातः प्रमा-		"	२५५
निरूपणाभावात्	१६७	"	२६७
तद्वर्धनो माहीषु तत्त्वतः प्रपन्नमिति च	१८६	"	३३९
तद्वर्धननिर्धारणे च प्रपत्तोः	९४	दर्शयतश्चैव प्रपन्नानुमाने ...	३५८
तद्विज्ञानादेव तु तद्विद्वत्त्वः	१४४	दर्शयति च	२१४
तद्विज्ञकमाह हि	१९६	"	२२५
तद्वर्धनोः संसारव्यपदेशात्	३२३	दर्शयति चाप्यो अपि समर्थे ...	१९२
तद्वर्धनं चान्तराध्यायः शेषात्	८७	दर्श उत्तरेभ्यः	७९

पृ.	पृ.
दृश्यते तु ... १२२	न संख्योपसंगहद्वि नान्नाभावाद्दि-
देवादिष्वपि लोके ... १२७	रेकात्म्य ... १०६
देहयोगाद्वा सोपि ... १८५	न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि
युम्नाद्यायतनं रसाब्दान् ... ७३	लोकापत्तिः ... २५८
द्वादशाहवदुभयविधं आदरायज्योतः ३५१	न स्थानतोपि परस्पोमवद्विज्ञं सर्वत्र हि
घ	माभुरतच्छ्रुतेरिति येनेतराधिकारात् १४७
धर्म जैमिनिरत एव ... २०५	नानिधिरेण विरोधान् ... १८०
धर्मोपपत्तेर्य ... ७७	नान्नाधुनेर्नित्यताश्च तात्पर्यः ... १४५
धृतेश्च महिम्नोत्पास्मिन्नुपलब्धेः ८२	नाना सङ्गदिभेदात् ... २६५
ध्यानाच्च ... ३०८	नानुमानमतच्छब्दात् ... ७४
न	नामाव उपलब्धेः ... ११५
न कर्माविभागादिनि चेज्जानादिभ्यान् १२९	नाविरोधात् ... २७४
न च कर्तुं करणम् ... १३९	नासतोद्भवत् ... १३५
न च कर्ता प्रतिपद्यमिहंविः ... ३४१	नित्यमेव च भाषात् ... १३२
न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः १३७	नित्योपलब्धयनुपलब्धिप्रसङ्गोन्वयतरनि
न च स्मार्तमतद्रुर्ममिलात् ... ६४	यतो वाच्यथा ... १५१
न चाधिकारिकमपि यतनानुमानात्तद्व- योगात् ... २९३	नियमाच्च ... २७०
न तु दृष्टान्तमात्रम् ... १२२	निर्वाहो येने पुत्रादप्यर्थ ... १८३
न मृगीये तथोपलब्धेः ... १७८	निवि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहमनि-
न मृगीके न हि सः ... ३०६	त्वाद्दुर्यपनि च ... ३२९
न प्रयोगनवत्त्वात् ... १२८	नेतानुपपत्तेः ... ३६
न भावोनुपलब्धेः ... १३६	नैकस्मिन् दर्शयतो हि ... ३२१
न भेदादिनि चेन्न प्रत्येकमविद्वयनात् ११०	नैकस्मिन्प्रसङ्गवत् ... १३६
न चलत्वात्तद्विशेषादिति चेदप्यात्मसं- बन्धमुमा हरिम् ... ४७	नोपमर्दानतः ... ३२३
न वा तत्सहमावाधुनेः ... २६७	घ
न वा प्रकरणभेदापयोगात्तत्त्वादिवत् २१५	पञ्चवृत्तेर्मनोवद्व्यप्यदिरपने ... १६१
न च पुत्रिये पृथगुपदेशात् ... १६०	पटवच्च ... १२५
न च विरोधत् ... २१४	पत्त्यादिद्वन्द्वेभ्यः ... १००
न विपद्यधुनेः ... १३९	पत्युरसामञ्जस्य न् ... १३७
न विद्वत्तत्त्वाद्दृश्य तत्त्वत्वं च शब्दात् १२१	पयोन्नुवच्चेत्तदापि ... १३०
	परं जैमिनिर्मुक्त्यत्तान् ... ३३९
	परमतः सेतुमानसंयन्त्रभेदश्च देशेभ्यः ... २००

	पृ.		पृ.
परात्तु तच्छ्रुतेः	१५३	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्ड-	
परामिष्यानात्तु निरोदितं ततो ह्यस्य		ल्लस्योक्तेः	३५७
यन्मविपर्ययो	१८५	प्रथमैश्वर्यादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः	१७१
परामर्शं जेमिनिरचोदना चारवदति हि	२७७	प्रदानवदेव तदुक्तम्	२४९
परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वन्तु-		प्रदीपवद्वादेशस्तथाहि दर्शयति ...	३५४
यन्मा	२५९	प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावम्	१५७
पारिप्लवायां इति चेन्न विरोधितत्वात्	२८३	प्रवृत्तेभ्य	९३०
पुंस्त्वादिवत्तस्य सतो मिश्रकियोगात्	१५७	प्रसिद्धेभ्य	८१
गुरुवद्विद्यापामिव चेत्तरेषामनाम्नानात्	२२६	प्राणगनेभ्य	१६९
गुरुपार्थेतः शब्दादिति चादरायणः	२६८	प्राणभृक्च	७५
गुरुपार्थमवदिति चेत्तथापि	१३१	प्राणवता शब्दात्	१६२
पूर्वं तु यादरायणो हेतुव्यपदेशम् ...	२०६	प्राणस्तथानुगमात्	४६
पूर्ववद्वा	१९९	प्राणादयो वाक्परोपात्त	१०७
पूर्वविकल्पः प्रकरणान्तराधिक्यामान		प्रियशिरस्त्वाद्यमात्ररूपव्यापययो	
सप्तत्	२५२	हि भेदे	२१८
पृथगुपदेशात्	१४९	फ	
पृथिव्यधिरारूपशब्दात्मनेभ्यः ...	१४३	कलमत उपपत्तेः	२०४
प्रकरणाद्य	५८	घ	
प्रकरणान्	७५	यस्ति मयथापि स्मृतेरावाप्य ...	२६४
प्रकाशवशादेव यथा	१९१	बुद्धयर्थः पादवत्	२०२
प्रकाशादिव्याप्योपपत्तिः प्रकाशश्च कर्मण्य-		यस्यदृष्टिस्त्वर्यात्	३०७
भासात्	१९७	माहेण जेमिनिरुपपत्त्यादिभ्यः ...	३४७
प्रकाशादिवशेनैवराः	१५५	म	
प्रकाशाभ्यवद्वा तेनस्त्वात्	१९९	भाक्कं यानामविवक्षात्तथा हि दर्शयति	१७२
मल्लिभ्य प्रतिज्ञाहृष्टान्तानुपगोधात्	११६	भावं जेमिनिर्विकल्पामननात् ...	३५०
मल्लेतावत्त्वं हि प्रतिपेयति ततो भव-		भावं तु चादरायणोस्ति हि ...	९२
ति च भूयः	१९५	भावे चोपलब्धेः	१२४
प्रतिज्ञासिद्धेर्द्विप्रमाश्लेष्यः ...	११४	भावे जायद्वत्	३५१
प्रतिज्ञाहानिरित्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ...	१४१	भूताद्विषयव्यपदेशोपपत्तेर्भेदम् ...	४५
प्रतिपेयाद्य	२००	भूतेषु तच्छ्रुतेः	३१९
प्रतिपेयादिति चेन्न शारीरगत् ...	३२४	भूमा संप्रसादद्वन्द्व्युपदेशम् ...	७६
प्रतिपेयाद्यप्रतिपेयानिरोधाप्रति-		भूमाः कनुवज्ज्यायस्य तं तथाहि दर्शयति	२६३
विच्छेदात्	२३४	भेदव्यपदेशाय	१७

पृ.	पृ.
भेदव्यपदेशाच्चाम्यः ५१	धोतेः शरीरम् १८२
भेदव्यपदेशात् ७५	रक्तमुपपत्तेश्च नानुमानम् ... १२९
भेदधृतेः १६४	रश्म्यनुसारी ३२८
भेदान्नेति चेदेकस्यामपि २०८	रूपोद्विगन्तान् विषयबोधार्थम् ... १३२
भेदापत्तेरविभागाच्चेति स्याद्वैकल्यम् १२३	रूपोद्विगन्तान् ६७
भोगमात्रस्याप्यतिद्वयम् १५९	रैतद्विगन्तोभेद १८१
भोगेन स्थितौ ह्यप्यपित्वाय संख्यते ३१५	
म	ल
मन्वादिष्वसंभवाद्गणिकां जैमिनिः ११	लिंगसूत्रस्यानादि कर्त्तापस्तद्वि ... २५१
मन्त्रवर्णात् १५५	लिंगाय ३०३
मन्त्रादिवद्वाविरोधः २६२	लोकवत् लोकाकैवल्यम् १९८
महद्विषयदा ह्यवपरिमण्डलाभ्याम् १३२	
महद्वय १०४	वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ... १०३
मत्तादिभोगं यथाप्यद्वितारण्येभ्यः .. १६५	वदमाथाप्येन्द्रप्रजापती १३५
मान्यवर्णिकमेव च गम्यते ३५	वाक्यान्वयात् ११३
मायामात्रं तु कान्तर्धर्मानामिष्यकस्य हि-	वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दद्वयम् ... ११६
विश्व १८३	वायुमहदादिविशेषविशेषाभ्याम् ... ३३३
मुक्तः प्रतिज्ञानात् ३४६	विहरणवाञ्छेति चेत्तदुक्तम् ... १२८
मुक्तोपलब्धव्यपदेशात् ७४	विहृत्येवमिष्टकलभ्याम् २६५
मुग्धैर्धर्तेश्वरिः परिशेषात् १८८	विकाराधर्तं च तथाहि स्थितिमाह १५७
मौनवदितोऽयमव्युपदेशात् २९९	विकाराद्यन्त्रेति चेन्न माधुर्यात् ... ३४
म	मि
यन्त्रेकपता तत्राविशेषात् ३०९	मिज्ञानाद्विषये वा तद्व्यतिरेकात् ... १३९
यथा च तक्षोन्नयथा १५३	विद्याकर्मणोरिति तु मरुवत्त्वात् ... १७७
यथा च प्राणादि १३५	विदेह तु निर्वारणात् २५३
यदेव निद्रयेति हि ३१४	विधिर्वा चारणवत् २८०
यद्यपि कारमपरिधिराधिकारिका-	विषयविषयं तु कर्मोक्त उपपद्यते च ... १४४
णम् २३९	विप्रतिषेधाच्च १३९
यन्मद्व्यमादित्वं न दोषमन्यद्वानात् १५०	विप्रतिषेधापातमत्रस्तम् १३१
यावद्विज्ञां तु विभागो लोकवत् ... ३४१	विश्रामः शनवत् २७३
युक्तः शब्दान्तराच्च १२५	विशेषः कर्मणोने चेन्ननेकप्रतिषेधेर्भावात् ८८
योगिनः प्रति धर्म्यते रमन्ते चते ३२९	विशेषेननुगोचरमेव ५४
योगिश्च हि गीयते १९८	विशेषं च दर्शयति ३४४
	विशेषप्रभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी ६६

विशेषणाच्च ५०	शास्त्रिभ्योमयेषि हि मेदेनेनमर्षापते ६५
विशेषानुपदेश २९१	शास्त्रदृष्ट्या नृपदेशो वामदेववत् ... ४८
विशेषितत्वाच्च ३३८	मिष्टिञ्च २६६
विशारोपदेशाच्च १५१	शुभस्व तदनादृशवृत्त्यात्तद्वद्वृत्त्यात्स्व-
विहितत्वाच्चाप्यमकर्मणि २८९	ते हि ९१
वृद्धिहासमावृत्तमन्त्रभाषाकुम्भसामञ्च-	शीपत्वात्पुरुषार्थवदो यथान्वयेव्यति
स्यादेवम् १९४	जेमिनिः १६९
वेषार्थमिदात् २२७	मवणाव्ययनार्थप्रतिषेधास्मृतेभ्य
वेषुनेनेव तत्तत्तत्पुत्रोः ३३७	श्रुतात्वाच्च २२
वेषमर्षाच्च न स्वप्नाद्विषम् १३६	" २०४
वैलक्षण्याच्च १६४	श्रुतेभ्य १९६
वैशेष्यात्तु तद्वद्वस्तद्वादः १६५	श्रुतेभ्य नृपदमूलत्वाच्च १२७
वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषाच्च ६७	श्रुतोपनिषद्भार्याभिधानाच्च ६२
वैष्णवेनैवैव न सापेक्षावालायाहि दर्श-	श्रुत्यादिवर्तमानत्वाच्च न बाधः ... २५६
यति १२८	येसभ्य १६०
व्यतिरेकस्त्वद्वायानावित्कान्तशुभलक्षितम् २१०	स
व्यतिरेकानवर्तयतेवान्वेषेभ्यश्चाच्च ... १३०	संज्ञातमेतदुक्तमस्ति तु तद्वि ... २१६
व्यतिरेको गन्धवत् १४८	संज्ञापूर्तिरूपवित्तु भिन्न-कुर्यात् उपदेशात् १६५
व्यतिरेको विविचयिनी हृत्तरवत् ... २४५	संयमते त्वनुभूयेतेषामारोह्यरोहो तद्वानि-
व्यपदेशाच्च कियत्वा ॥ येनिर्देशविषयम् १५२	दर्शनाच्च १७६
व्यामिश्र समञ्जसम् २३७	संज्ञापरमार्थान्वित्वात्तद्विद्वत् १४
स	स एव तु कर्मानुष्ठापितव्यविधिभ्यः १८७
शक्तिविवर्धनाच्च १५२	संज्ञकत्वादेव न तद्विद्वतेः १४९
शब्द इति चैतानः प्रगल्भादायक्षा-	संज्ञाशब्दादयश्च १२५
नुमानाभ्याम् ८९	संज्ञेयं सृष्टिपदं हि १८२
शब्दविशेषाच्च ५५	समयतेविशेषितत्वाच्च १५९
शब्दभ्यासोक्तमष्टो २८८	सामान्याद्वृत्त्याच्च २७०
शब्दाच्च १४०	समवायाभ्युपगमाच्च साम्याद्वनवर्तिनोः १३३
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठापान्ति चैत्र तयाह-	सम्पादयत् १०९
पृथुपदेशादसंभवान्पृथगपि येनमर्थवत् ६९	सम्पादयत्वाच्च १५३
२८६देव प्रमितः ८६	समान एव चाभेदान् २२३
शब्दमात्रमेतः स्यात्तथा तद्विषयसद्वृत्तया	समानतामद्वयताद्वृत्त्याद्विधिषो
तेनःमवस्थानमेवत्याच्च २८७	दर्शनात्तद्विद्वतेभ्य ९०

पृ.	पृ.
समाना पासृ युपक्रमदमृतत्वं चानु- पोष्य ३२२	सोध्यस्ते तदुपगमादिभ्यः ३१९
समाहारात् २६६	स्तुतयेनुमतिर्वा २४५
समुदाय उभयहेतुकेषु तदपानिः ... १३३	स्तुतिमात्रमुपादानादिनि चेन्नापूर्वत्वात् २८२
संपत्तेरिति जेमिनिस्तथाहि दर्शयति ७१	स्थाननिशेयादुक्ताधादिवत् ... २०२
संपत्ताविर्भावः स्वेन शब्दात् ... ३४६	स्थानाद्व्यपदेशाच्च ६१
संपन्थादेवमग्न्याणि २१४	स्थित्यदनाभ्यां च ७५
संयन्धानुपपत्तेश्च १३८	स्यष्टौ ह्येकेषाम् ३२४
संभूतिरुपपत्त्यपि घातः २५	स्मरन्ति च १५६
संभोगमाप्तिरिति चेन्न येशोष्यात् ... ५६	” १७७
सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ५१	” ३०९
सर्वधानुपपत्तेश्च १३६	स्मर्यते च ३२५
सर्वधावि न एवोभयलिङ्गात् २८९	स्मर्यतेपि च लोके १७८
सर्वधर्मोपपत्तेश्च १२९	स्वयंमाणमनुमानं स्यादिति ... ६८
सर्ववेदान्तसंख्यं बोधनायविशेषेण च २०६	स्मृतेभ्यः ५५
सर्वान्जानुमतिश्च प्राणात्यये तदुद्घोनात् १८७	” ३३९
सर्वविक्षा च यज्ञाविधुत्तरावयत् ... २८५	स्मृत्यनवकारादोपपत्तश्च इति चेन्नान्य-
सर्वमिहाव्यप्रेमे २१७	स्मृत्यनवकारादोपपत्तश्चात् ... १२०
सर्वविता च तद्वर्तमानात् १२८	स्याधिकरस्य ब्रह्मस्यद्वयत् ... १२१
सङ्कारित्वेन च २८९	स्वपक्षदोषाच्च १२३
सङ्कार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं सद्वृत्तौ २९७	” १२७
विध्यादिवत् २९७	स्वशब्देन्मानाभ्यां च १२७
साक्षाद्योभयान्नानात् ११७	स्वात्मना चोत्तरयोः १२७
साक्षादप्यदिरोधं जेमिनिः ७८	स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेपि-
सा च प्रा.सनात् ७८	कारण २०९
सामान्यासिद्धयपत्तेः १७९	सपक्षश्च तन्नियमः २०९
सामान्यात् २०२	स्वाध्यायसंपर्ययोत्तरावैह्यमादिवत्-
सामीप्यात् तद्व्यपदेशः १३८	तं हि ३५५
संपराये तर्तम्याभावात्तथा ह्यन्ये ... २३१	स्वाध्यायात् २१
सुरुतदुपपत्ते एवेति तु धादिसः ... १७५	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ... २९५
मुसविशिष्टाभिधानादेव च ६१	ह
मुपपुन्युक्तान्योर्ध्वेन ९७	इत्यादयस्तु स्थितेतो नेवम् ... १५९
सूक्ष्मं तु तदर्थंवात् १०२	ज्ञानो नृपायनशब्दोपपत्तकुशाच्छन्दस्तु-
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपपत्त्येः ... ३२३	युपपन्नवत्तदुक्तम् २२९
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः १८८	इत्येकस्या तु मनुष्याधिकारत्वात् ... ८७
तेव हि सत्यादयः २४६	हेयतावचनाच्च २०

श्रीमदणुशास्त्रोद्धृतानां प्रमाणवाक्यानां सूचीपत्रम् ।

[सर्वत्र पृष्ठाङ्काः निर्दिष्टाः]

अथर्वग्रन्थसूक्तम् ।

मत्स्य दशाः १५५

अथर्ववेदः ।

वेभानो न कृत्या ७०

आदित्यहृदयम् ।

धेयः राक्ष ४१

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् ।

न ददाति २९६

आपस्तम्बधीतयुग्मम् ।

अग्निष्टोमेन यजेत २०८

अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत २०५

अधानो वर्धयुग्मास्तौ ४

एनया निपादद्वयपति ९१

मल्लिष्ठो मल्ल २७०

यपूभिर्न कामयेनायम् २२१

यवा पृथिवी १३३

श्रीभूते मल्लानं पृथलि १८८

ईशाय.स्यम् ।

अन्धं तमः ९९

अनुर्वा नाम ते २७८

नक्ति द्वेय २७८, २७९

ऋक्संहिता ।

अत्राह १२६, १५९

अग्नि रक्षा शुक्र २३०

आनीदवानम् १६०

आयज जानन् १०२४

एनावानस्य ४५

क इह प्रयोचत १२०

चन्द्रमा मन्त्रः १७१

तम आसीत् १०९

तमु स्तोताः २१७

ता वा १२६, १५९

द्विर्वीच ससुतात्मन् १५६

एतदोस्य निष्ठा १५५

पुत्र्य एवेदम् १५५

यज्ञेन यज्ञमयनन्त ८९

विश्वतश्चतुः १९६

ऐतरेयोपनिषद् ।

अग्निर्वाग्भूता १२१, १६२

आत्मा वै १८, १९

तयोर्हं तौ सौ २२५

नाम्यसिक्चन १८

स इमान् १८

स ऐक्षन् १८, १९

ऐतरेयब्राह्मणम् ।

भ.पुत्रस्य लोकोक्ति २७९

कठोपनिषद् ।

अनायनन्तम् १०१

अन्वय घनम् १०४

अथान्दमस्मन् १०३

अस्मन्मन्त्रम् १९६

अद्गुप्तमात्रा पुरुषः ८६

आत्मानं रथिः विद्धि १०१

आहमेन्द्रियमनेयतौ १०१

आसीनो दूम् ५८, १९२

इन्द्रियाण इवान् १०१

इन्द्रिवेभ्यः परा स्वर्गः १०२, १०३, १०४

कनं विवन्तो ५८

एकस्तथा १५६

एष सर्वेषु भूतपुं १०१, १०३

कश्चिद्द्वारः १९६

किं तेन २

गुह्यं प्रविष्टो ३२८

तयोर्ध्वमायतुः ८०

दृश्यते स्वयया १०२

देवैरज्ञावि १०४

न जायते ५८, १४५

न तत्र सूर्यो भाति ८५

न रु पुनः ३४६

मेवा तर्कग २००, ३५८

पुरुषान्न परं किञ्चित् १०१

म ते मयीमि १०४

बुद्धिं तु साधयि १०१

मनसस्तु परा बुद्धिः १००

मनसेव १९१, १९६, २९७

महतः परमायकं १००

महात्मं विभुम् १०४

मृता वा एवा ३९

मृतयोः सा १९०

मृत्युर्धर्मोपसेवनं ५७

य एष मुनेषु १८३, १८२

यत्र मह्यं य सत्र य ५७

यदिदं किञ्च ९५

येषं ज्ञेते ६०, १०४

योग्यथा २

सत्यं किमप्येति १०३

सर्वे वेदाः २२, १०४, ११०, १९६

२१४

सोध्यनः पारं ६०

कालाग्निरुद्रोपनिषद् ।

न स पुनरावर्त्तते १४९

केनोपनिषद् ।

अवेज्ञातम् १९०

कौपीतक्युपनिषद् ।

अग्निशोकं ३३४

अथ सलु प्राण एव ४९

अथ सलु यथा प्रज्ञायाः ५१

अथ सिमन्त्याणः १८६

आनन्दोऽगोमृतः ४७, ४८

एष उ एव साधु २०६

एष उ एवासाधु २३, २०६

एष लोहगलः ४६

एष लोहधाविनिः ४७

एष खेव साधु कमं कायनिः १२८

केष एतत् १११

स्वमेव मे बुद्ध्या ४७

न वार्धं विनिष्ठासीत ४८, ४९

न हि प्रज्ञापेनोर्थः ५१

प्रज्ञया धीर् १४६

प्रतर्दनो ॥ वे ४६, २८३

प्रणेन होवामुदिमन् ४६, ४७, ५०

प्राणो वा अह ४६

यज्ञेव एतत् ११२

यमघो निनीयति १५३

ये के चास्मत् १४६

ये वे के चास्मात् १७५, १७७

यो वे प्राणः ५०, ५१

वकारं विद्यत् ४८, ४९

स एनं देवयानं ३३१, ३३२, ३३३,

३३४, ३३९

स प्रजापन्थिकं ३४०

स म आत्मेति ४८

स यदस्मान् १४६

सह होवामिन् ५१

स्वप्नं न कंचन १८६

गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

चिन्तयंश्चेतसा २३८

पञ्चर्षी जपन् २३८

परमहंसो धारयति २३७

गोपालोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

यत्रासौ संस्थितः कृष्णः २१२

स होवाच तं हि २१२

गीतमसूत्रम् ।

उद्वाहणे जिह्वाच्छेदः ९५

छान्दोग्योपनिषद् ।

अपि वेङ्गाः १११

अथ सलु कनुमयः ५१

अथ य आत्मा ८२

अथ य आत्मा स स्तुः ८३

अथ य इहात्मानं २०१

अथ य एतन्निर्व २०७

अथ य एवोन्मरस्मिणि ३९, ६१

अथ यदतः परा ४४

अथ यदिदमस्मिन् प्रसूते ७९

अथ यत्रैतद्वरनात् १११

अथ य एव संप्रसादः ८३

अथ वा एताः १२८, १३०, १३१

अथ योयं भगवः ६१

अथ वा सर्वम् ११७

अथ इ शौनके य वपिषं ९४

अथ होवाच सत्यवर्ध ३०७

अथामादेशः २६४

अथेदंशतं ८८

अथेनयोः ययोः १७८, १८१

अधीहि २८३, २८४

अधीहि भगव इति ९४

अध्यात्मम् ३९

अनेन जीवेतात्मना १०६, १२६, १२९,

१४६, १६२

अज्जमवं हि सौम्य १६४

अवि वा तमेवोद्देशम् ११६

अयमात्मापह्ननात्मा १४६

अशरीरं वायु ३४८

भसो वा आदित्यः ९१, १०७, १०८

ग्रह इमे स्वा ९३

आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः २०४

आकाशस्यैव मूलं ११२

आकाशो वै ९७

आकाशो ह्येतेभ्यः ४२

आचार्यकुलात् २९७, २९८

आचार्यवत् २८४, २८६, ३१२

आत्मत एवेदं सर्वम् ३५१

आत्मन एवेदं सर्वम् २५२, २५९

आत्मरतिरात्मकीयः २६४, ३५१

अग्रगानं स्वयम् १८४

आग्नेवेदं सर्वम् १५, २७, २५७, ३०७

आदित्यबन्धुमतम् ३३५

आदित्यो वै देवमधु १०६

आहारशुद्धी २८७

हृत्पथिदेवतम् ३९

इदं मानवम् ६२

उदेति इ वै ३९

उभाष्यस्मिन् २०१

एकमेवाद्वितीयम् १५, १८, १९९, २००

एतदमृतम् ६१

एतस्मिन् प्रेष ५४

एनेन प्रतिपद्यमानः ३६०

इदं संयद्गम ६१

एवं पश्यन्नेवं २५७
 एष आत्मापहनः ६१, ८१
 एष आत्मेति शेषाय ६०
 एष उ एव ०६१
 एष देवपथः ६२
 एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः ३९, ४०
 ऐतदात्म्यमिदं १८४, ३०२
 अमृत्येदक्षाम् ३१४
 कतमा सा देवता ४३
 गायत्री वा इदम् ४३, ४४, ४५
 शाक्यायनः २८७
 ज्ञानश्रुतिर्हि पौत्रायणः ९३
 जायस्व ३३१
 जयापाम्दिवः २०४
 ज्ञानादेव तु केवल्यम् २४०
 तत्तेन ऐक्ष्य १२१,
 तत्तेनोमृजय २१, १०९
 तत्त्वमसि ४८
 तत्पुरुषोमानवः ३३५
 तत्रान्नमर्थं हि १४३
 तत्सद्यम् १८४
 तदभेदोपम् ८२
 तद्वैश्वं १८, १४०
 तद्वैश्वानामन्नम् १७२
 तद्वैक आहुः १०९
 तद्य इत्थं विदुषे १६८, ३३०
 तद्य इह रमणीयचरणाः १७४
 तद्यधेपीकानूलम् ३१०
 तद्यद्यापि हिरण्यं ३५५
 तद्यद्रक्तं ६९
 तद्यद्यमिन् ६०
 तममितः ३२८
 तयोर्विनायन् ३६०

तानि शोक्म ७६, २४०
 तस्माद्यत्र क्व वर्पन्ति १७९
 तस्माद्यत्र क्व शोचन्ति १७९
 तस्य तान्देव चिरम् ३००
 तस्य सर्वेषु लोकेषु २५८
 तस्य ह त्वा एनस्यैवं ४४, २५२, २५५,
 २६४, ३५१
 तस्य हेनस्य ३२८
 त्रिपादस्य ४४
 त्वं कमात्मानम् ३०७
 ना अन्नमसृजय १४३
 ना आप ऐक्ष्यत १४३
 तान्द्विपुण्ड्रिय १४
 तानानस्य ४३, ४५
 तातां त्रिभुवनम् १०५
 तेर्चियम् ३३१
 देवा अन्नं १८१
 नच पुनः ३६०
 न परयः ३२४
 न परथे सृत्यं २५९
 न स पुनः १६, ३००
 न इ वा एवावेदि २८७
 नान्विच्छ्रुतं खेव २५१
 नान्वित्तरति २५६
 नान्वित्तरति २५९
 नैतद्व्याहृणः ९५
 पञ्च पुरास्मनः ४४
 पञ्चशाम द्वाशामः
 पादोऽय विन्वा ४५
 पादोऽय सर्वा ४३
 प्रमोतया देवता ४
 प्रणवन्वने हि ३,
 यद् स्यात् १८

स्वमयीतः ३५५
स्वे महिम्नि २५७
स्वं ह्यपीतः २१, ११२

जावालौपनिषद् ।

एषोनन्तेऽपकः ७३
गृह्णद्वा २७०
ग्रहणायदेव २७६, २७७
यद्ग्रहेण विजेतः २७०, २७५, २७६,
२७९

जैमिनीयसूत्रम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ५
भुनक्तिन्न वायव्य २५६

तैत्तिरीयारण्यकम् ।

अग्निः पुष्टस्त्व १२
एको देवः ३५४
तमेवं विद्वान् १३३
मर्ता संघियमाणः ३५४
यदुपाधीनम् १७६
ये चेह सखेनेच्छन्ते १७६
सूर्याचन्द्रमसौ ११

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

अथ सोमय २०
अद्वयः पृथिवी १४३
अधीहि मगधो ग्रह २८, ३०
अनेन जीविनात्मना १४७
अन्नबान्नादः १४
अन्नात्पुरुषः २२१
अन्नं ग्रह २२०, २२१, २२२
अप्राप्य मनसा सह १९५, १९६
/ अष्टादृशमय आभीत् २०, १०९, १२५
असद्व्यसति ३४२
असन्नेव ॥ मग्नि ११०, ३४२
अस्मान्मेवात् ३१

आकाशशरीरं ग्रह ४२
आत्मन आकाशः ४२ १०९
आत्मानं स्वयमकुर्वन् १२५
आनन्दद्वयेव ११४
आनन्दो ग्रह २२०
आनन्दं ग्रहगोविद्वान् १९५, २४८, २५०
एतद् ह वा न तपति ३२, २४८, २८४
एतं ह ३२३
एनम नन्दमयम् ३०, ३७, ३९, २०१
एनमानन्दमयम् २३, ३०
एष होव ३०, ३७
एष होवान्दृष्टान्ति २३, ११४, ३२३, ३२४
कामकामनुसंवरन् १४७
किमहं पारमकरम् २४८
को होव २३, ३४
नस्तृष्टा १२६
ततो वै सत् २०
तदात्मानम् २०, ११८ १२५
तदेवाभ्युक्ता २४, २७, २६० ३४१
तपता ग्रह २८, १४१
तस्माद्वा एतस्मात् २३
तस्य यन्त्रेव शिरः १५८
तस्यैव एव ३०
तस्यैव एव शरीर आत्मा २२०, २२१
ते ये शतम् २४३
परात्परं यन्मार्गः २१०
पृथिव्यामोपघवः २२१
प्रजया पशुभिः १४
ग्रहविद्वान्ति परम् ९, १६, २४, ३०,
१०२, १४०, २२६, २४०, २४२,
२५३ २६०, ३४६, २६८, ३४७,
३५५, ३६०,
ग्रहणा विपन्निता ३४४

मृगवेवाहजिः ९, २८३

महान् कीर्त्तवा १४

महान् भवनि १४

य एवं वेद १४

यतो वा इमानि ९, ११, १२, १९

यतो वाचो निर्दन्ते १७, ५२, १००,

१९१, २८४, ३०५, ३२३

यदा ह्येव एतस्मिन्देशे २०

यदा ह्येव एतस्मिन्नुदरम् २१४

यदेव आकाशः २३, ३०, ४०

येन ब्रह्म २२१

ये प्रागं ब्रह्मोवासते १५८

यो वेदु निहितं ९, १४, २५३, २६०,

३४१, ३४८

रतो वे साः ३०, २१३, २१७, २२०,

३२४, ३५७

रमे वेसायम् ३७, ३२५

रापोरिभिः १४२

विज्ञानं वाविज्ञानं च १२१

विज्ञानं ब्रह्म ५३, २४३

विज्ञानं यज्ञम् १५२

रा आत्मानम् १३, १४, १८

रा एको महानः ३८, २४३

रा तपोतप्यत ३७

सर्वं ज्ञानमननं ब्रह्म ८, ९, २४, २३३,

२४२, २५३, २८३, ३४१

रा दशायम् ३०, ३९

सर्वं एवात्मनः ११४

रा वा एव पुरुषः २२१, २२६

सुखमपि ब्रह्म ५९

सोदानयन ३७, ११७, १४०

सिञ्जते २४, ३१, ३५, २५३, २६०,

२९३, २९४, ३१७, ३४३, ३४५

३४६, ३५३, ३५८, ३५९,

सैवानन्दस्य २४३

सैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

प्रार्थनद्वयम् १६०

तस्य तन्तस्य ९६

पृथिवी दीक्षा ३३३

प्रजसतिरकामयत ९२

ब्रह्मज्येष्ठा ११५

ब्रह्मभूतार्ता ग्रन्थम् २२५

ब्रह्मसूत्रम् ९२

ब्रह्मसूत्रेण यजेत अग्निवे २१५

ब्रह्मसूत्रेण यजेत प्रजा एव २१४

यः कामयेत १८८

सैत्तिरीयसंहिता

अनश्रुष्टमि २४१

अनु मे दीक्षा २४१

अमृतं ये प्राप्ताः ९५

अग्निमे २१६

आश्विन धूम्रग्लानम् २७०

एक एव यजेत १८८

ऐश्वर्यं पुनः २७०

सन्नि ब्रह्मसूत्रम् १७६

तद्वरगायत्र २९३

तदेव भूतम् २४२

तद्विष्णोः २९३, ३२७, ३५३

तद्विष्णोः ३५३

ते ते ३५३

ते मे धामान्वयन्ति २९२

दर्शपूर्णमासाभ्याम् २०५

देशा ये सप्रमातन ८८, ९२

द्विष्टा शय्याः १८८

द्विष्टेण यजेत ३५३

परमेष्ठिनो वा एषः २०५

परोक्षोपनिषद् २१६

पुरुष एवेदम् २७६
 पामेष्टिनो वा २६३
 प्रजापतिरिहामयन १०
 यज्ञा देवानां ९२
 भूमे कादुपरि ३३४
 यदश्वश्रियत १८९
 यमन्तः समुद्रे २४२
 यः सितलोताः स्वाम् ८९
 यदाङ्के षष्ठोऽथ २६९
 य एव विद्वान् दशपूर्णमासैः २६३
 यत्प्रयाजानुयागो २६९
 यस्य पर्णमयी जुहुः २६९
 येनावृतं स च २४२
 य एव विद्वान् ३५१
 यः कामयेत ३५१
 यस्मिन्निर्दं संवसति २४२
 दिग्गोः कर्माणि २९३, ३२७, ३५३
 बीरहा वा एवः २७७, २७८
 भो भूते १८८
 सप्त वै शिपिण्याः १५९
 सप्त्या वै देवाः ८८
 सदा पर्याप्ति २९३, ३२७
 सूर्यो दिवोधिगतिः ३३४

ताण्ड्यब्राह्मणम् ।

एतेन वै विप्रारथं ९४

नारायणोपनिषद् ।

अतः परं मन्यन् २६९
 अम्मत्य पारे २२७, २६१
 तदेव भूतम् २६१
 तस्यन्ते मुनिगम् ७२
 तस्यैवं विदुषः २८५
 यथा वृक्षस्य १४८
 यदहम् पचम् २६९

यमन्तः समुद्रे २६१

संशस्योगात् २७७

निरुक्तम् ।

द्विषो दानाद्वा ३५४

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद् ।

तमेवं विद्वान् २६८, २७६

य एवं वदन्ति २३१

य एवं वेद २३१

नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ।

नित्ययुद्धयद् ९

यज्ञपुराणम् ।

अतश्चानि वितथानि १३५

स्वामैः कल्पिते १३५

पाणिनीयधातुपाठः ।

द्विषु क्रांता ३५५

पाणिनीयशिक्षा ।

अनर्थशब्दात्कण्ठश्च १

गीता शिर्षा १

पाणिनीयसूत्रम् ।

तत्परुतवचने मयद् ३४

तस्य निवातः ६८

द्व्यचरत्तन्दि ३४

देवताद्वन्द्वे च ६८

मयद्भवेतयोः ३४

अथययो यद्भम् २६

पाराशरस्मृतिः ।

वेदक्षेत्रविद्यारोग ९५

प्रश्नोपनिषद् ।

अहमेवेत्यथवा १६१

उपस्थम् १५९

एतद्धे सत्यकामः ७९

नस्मिन्नु कामत्यथेवरे १६१

रक्षन्परं पुमिशयं ७९

पद्मि ५० १५९

पापुत्र्य ० १५९

पा मोहं ० ५०

स ईश्वर्यके ० १८

स तेजसि पोर ० ७९

स प्राणमसृजत ८

इस्ती वादात्म्यं ५० १५९

वृहदारण्यकोपनिषद् ।

अगृहो नहि गृहते १९६, १९७

अपाहो न हि २८१

अथ ब्रह्म २९४

अथ भिक्षाचर्यम् २९८

अथ भार्यः २९३, ३१७

अथ धोण्यां देवता १७२

अथवा स नैव रेमे २३

अथ ईर्ष्याकारकाः १७०

अथ कामयमानः ३१७

अथान् आदेशः १९३

अथाहपक्षो १५९

अथेतरे दुःखम् २८६

अथेतमात्म्यम् २२८

अथेतरीवाहः १२७

अथर्व वे ९९

अथमहमा ४८, ८०, १४५

अथमेव स चोय १९०

अथोनिवृत्तः १०५

असद्वा इदमपे १५८

असंगो सूर्य पुटकाः १८, ९८

असुलभतनु १८९, ३५५

अथेव आनन्दस्य ३८, २८४

आशया ओलः १९५

आत्मकामः ३१७

आत्मानं ग्लोह ५

आत्मा वारे ५

आत्मा वारे ३०२, ३०३

आत्मित्वेनोपासीत ५, २२२

आत्मायत्वं १७३

आह्वर सौम्य ३२२

इदं सर्वं यद्यमात्मा १५, १११, ११७

इहैव समवनीयन्ते ३५०

उमे उ ह्वेय एते तरति १११

एतद् स्म वे तत्पूर्वं २७३, २९१

एतद्विदित्वा १९५

एतद्विदुःमृताः २८६

एतद्वे तदुत्तरम् २४०

एतस्य वा अक्षरस्य ७८

एतस्येवानन्दस्य २४, ३०, १७३

एतस्येव प्रशासने १९५

एतावदरे ११३

एवमेवाय पुटका ३०४

एवमेवायं शालीः १४९, ३०४

एव निःशो मरिमा १३१, २७५, २८०

२८१

एव वायुः १९०

ओम्कारोनामि १७०

कतम आत्मा ९७

कामिन्नु तन्नाकाशा ७७

हि गोनिधय ९७

हि यमया २७७

कीदा यतद्वो यदि १७८

वायं तस्य १९०

तेषु मयाभुत् १८८

भुक्त्या वागे स्थिति १४५

चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा १७०
 जनको ह १६३
 जनको ह वेदेहः २७०, २७२, २७९
 नदेतत् प्रेयो विसान् २२२
 नदेवा प्राणानाम् १५१
 नदेवा ज्योतिषां ज्योतिः १०८
 तद् इमं वे सत्त्वं २९८
 तद्गततत्त्वम् १७२
 तद्गतत्त्व परमवृषिः ४८
 तद्गमस्य ५
 तद्यथा नृगजलायुका १०४
 तद्यथा शिष्या १४९
 तद्यो यो देवानाम् ९२
 तद्वा अस्पेतत् १४९
 तद्वा अस्पेतदात्मकाम् १८७
 तन्मुक्तामन्तम् १५९, १६४, १६९, १७१
 तमेतं वेदानुवचनेन १२, २७१, २७८,
 २८१, १११, १२९
 तमेव धीः २९०
 तमेवमन्य आत्मानम् १०६
 तमेव विदित्वा तुनिर्मवति २६९, २७१
 २८१
 तस्य वा एतस्य पुरुषस्य १८३
 तस्मादेकाकी २९६
 तस्मादेवंविच्छान्तः २७१, २७९, २८७,
 २८८, २९७,
 तस्माद्विदित्वा पुनः ३०४
 तस्यासते १०५
 तान्येष्टुताम् १३७
 ता वा अस्पेतः १८७
 ते ह देवा ऊचुः २२७, २२८,
 ते ह वाचमुचुः १२१

ते ह स्म पुत्र्यपणावात् २६९
 तौ ह यदुचुतुः ३२०
 तं लोपनिन्दम् २, ३, १२, ५५, १९१
 २२३
 तं विदित्वा २८१
 तं विद्याकर्मणी १६८, १७०, २७०,
 ३०४
 दश वे पयोः प्राणाः १५९
 द्वापा ह १६३
 द्वापा ह वे २२७
 द्वे वाच ग्रहणः १९१
 व्यापयति ९८, १५३
 न तत्र रथा १८३, ३५२
 न तद्भोति कंचन २६
 न तद्भोति कश्चन ३५५
 न तस्यान् प्राणाः ३४१, ३९६
 न पुनरावृत्तिरस्ति १४६
 न प्रेक्ष संज्ञास्ति २२
 न यासि किंचन १८६
 नव वे पुरुषे प्राणाः १५९
 न वारो पत्युः कामाय ११३, २१३
 न व्यधते २३१
 न ह वे देवान् पारं गच्छति १६३
 न ह वाचानाम् २८७
 नानुपपत्त्याम् २९०
 नान्योन्योस्ति १५३
 मेनं पाप्मा तरति २९०
 मेनं पाप्मा तरति २९०
 पुण्यः पुण्येन कर्मणा १८८
 पुण्यो वे पुण्येन १२९, १३१
 पुरश्चरे २९
 पुरः स पक्षी २९

पूर्णतदः पूर्णम् २२
 पूर्णस्य पूर्णम् २२
 पृथिव्यां तिष्ठन् १९४
 पतितोन्वाद्भवति १८७
 प्राक्षोनामना १८६, २०१
 प्रागन्नेव प्राणः २२२, २२३
 प्राणस्य प्राणम् १०७
 प्राणा मे यथा १०५
 प्राणोपायः १६०
 प्राप्यान्तम् १०४
 प्रेयोन्मरमा २२३
 महत् तं परादात् ११३
 महत्लोकान् गमयति ३३७, ३३८
 महोप सन् ३७, ३८, ४९, १५१, ३१६,
 ३१७
 भवधात्मना परास्य २२९
 मगसेवानु ११२
 मातेभ्यो देवलोकम् ३३४
 य आदित्ये तिष्ठन् ४१
 य इमं य लोकं य ६३
 य एवं विदुरमृतः २७६, ३०५
 य एवं वेद २३१
 य एवोक्तं हृदये ११२
 यत्र त्वरय २७, ३५०
 यत्र सुतो न १८७
 ✓ यत्र हि द्वेतामिव २२, २६, ७७, ३५०
 यथायं पुरुषः ३२, ३३४
 यथास्य पुरुषस्य मृतस्य १७०, ३१९,
 ३२०
 यथाकरी २८६, ३०४, ३१३
 यथा सर्वात्मनाम् २१
 यदा सर्वं २९३
 यदेव भवताम् वेद ११३

यस्य सर्वानि मृतानि ३२
 यस्यात्मा शरीरम् ३२
 याज्ञवल्क्य किञ्चोनिः ९७
 ये तद्विदुर्मृताः २७८, २७९
 येनाहं नाम्ना रथम् ११३
 यो यो देवानाम् ८८
 यो वा एतदक्षरम् ७८
 यं पृथिवी १९०
 यः पृथिव्याम् ६३
 यः प्राणः १६०
 रेतश्च ३२०
 लोकेवणायाभ्युत्थाय २७०
 वागेकापनम् २१
 वार्यं धेनुम् १०६
 वायुभ्रान्तक्षिप्तम् १४०
 विज्ञानेन विज्ञानम् १५३
 विद्वान्तः प्रज्ञाम् २७९
 स एतास्तेजोमात्राः ३२८
 स एव नेति २३१
 स द्वितीयम् २३
 स न साधुना कर्मणा २७१
 समेनेन सर्वेण १४२
 समः प्लुविणा १९३, १९४
 स यथायं शरीरः १७०
 स यथा सैन्यवर्गित्यः २२
 स यथा सैन्यवर्गित्यः १९२, १४८
 स यदा वै पुरुषः ३३१
 सर्वस्य वशी १००, १८६, २०४, २४३,
 २७५, ३०५
 सर्वं पाप्मानं तपति २९०
 सर्वं पाप्मानं तपति २९०
 स वा अयम् २८२
 स वा अयमात्मा ९९, २७१, २९०

स वा एष महानज १४७, २०५

सर्वं भवति १५

स हेतावानास २३

साधुकारी १७४

सपानस्तमिता देवता १४२

सोपमभिः परेण १६३

संख्यं तृतीयम् ३५२

स्वयं विद्वन् १४७

बृहज्जायालशाखां ।

इह वै देवाः ७९

बृहदारण्यकपाजसनेदी-

शास्त्रासत्ताग्रग्राहणम् ।

ततश्च संवन्तो वा अग्निर्वैश्वानरः ६७,

६८

ब्रह्मविन्दूपनिषद् ।

एकधा बहुधा वैष १९३

ब्रह्मोपनिषद् ।

वसरयोगस्यागत्योः १४७

कर्णनाभिः १४७

जायतवमे १४७

ब्रह्मसूत्रम् ।

अत एव सर्वान्पु ११८

अधिष्ठेत् ८०

अनादृतिः शम्भू १६

अनियमः ३००

अग्निं स्मर्यते २८७

अन्नस्तद्रूपदेशान् ६३

अर्चिरादिना ३३६, ३४०

अंशो नाना ८०

आत्मशब्दान् २१

उपसंस्मरोषामेदान् ३३२

गतिसामान्यान् २०

तदितोषिवरणः ३४०

तत्तु समन्वयान् १३

तद्गतस्य तु ३१०

तन्निष्ठस्य २१

परात्तु तच्छ्रुतेः ५०

पुरुषार्थोतः २८५

प्रत्येतावत्तम् ३४०, ३५५

प्राणस्त्वधानुगमान् ५०

यद्विन्दुमध्या २९७

भूतेषु ३२८

भोगेन स्थितो ३१२

लोकवत्तु ३५३, ३५५, ३५७

लिङ्गमूपस्थान् २८

परमात् ३४०

श्रुत्वाच्च २०

समन्वयभङ्गान् २७८

स्वल्पमात् २०

देवत्वावयवनाच्च २१

भगवद्गीता ।

अहमादपि चोत्तमः २८०

अग्निर्गोतिः ३२९, ३३०

अनन्यचेताः सततम् २४१

अनन्याभिनित्यन्तः २८८

अनादिमत्परम् १९३

अनेकबाहूदावकप्रनेत्रम् १९७

अपरस्परसमूर्तं १६

अस्त्यमग्रनिष्ठं १६

अहं वैश्वानरः ६९

अहं सर्वस्य जगत् ११७, १२०

आवस्यभुवनान् २९३, ३०४, ३३८

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु ७

ईश्वरः सर्वभूतानां ८७, ५५

एवं त्री १६८, ३०४
 एवं सततयुक्तः ३४५
 काध्ये वचनं तव ५६
 कुर्याद्विद्वान् २४९
 क्रान्तिः सर्वक्रमाणि २८८, ३३३
 कर्तुं द्रष्टुं च १९६
 कतो मां तस्वतो क्षात्रा १६२, ११६, १९०,
 २३३, २३४
 कतो पान्ति ३५२
 कश्च प्रपाताः ३२९
 कश्चान् २४१
 कक्षां मह महत् ११८
 केशा निवामिपुष्पाणां १८८
 केषिदा मां ३०४
 केषिदा मां सोमपाः १७७
 देशात् देशयजः ३२३
 देदी संपत् ३३२
 धूमो हानिः ३३०
 न तत्रासपने सूर्यः ८६
 नमस्यन्तश्च ३९०
 नाहं वेदैः २५
 नियन्त्रय नु संज्वालः २७१
 नैव किंचित् ७
 परस्परमातु २४१
 परस्मात् २४२
 परयन् शृण्वन् ७
 पुत्रः स वरः पार्थ २४२
 प्रभवत्यह्नागमे २४३
 प्रत्यन्तं निसृजन् ७
 प्राणानान् ६९
 महत्प्रयाथाम् ७
 महभूतः प्रसन्नहृता २४३
 भक्त्या स्वभक्त्या २५, १९६

भक्त्या मामभिमानाति २३२, २३३,
 २४०, २४७
 भवन्ति मावा भूतानाम् २०५
 मनुष्याणां संहारेषु २८२
 भम योविर्भट्टयस्य ११८
 भमेवार्थो १५५
 मर्यादेर ३४५
 मामेव वे २८८
 नानात्मवादहेतु ३५२
 मोक्षसत्य परिचायः २७१
 यत्र काले ३२८
 यथैषानि ३३०
 यद्दत्तं वेदनिदो वदन्ति २४१
 ये यथा मां प्रयत्नते २३९
 योगो ध्याय निवर्तते १६८
 यो यद्गृहः स एव सः १७३
 यं पाप्य न निवर्तते. २४२, २६३
 यत्कामसि २८२
 यद्भक्तिव्यपने ८६, २०२
 ये त्वत्परं ३४५
 लिखते न सः ७
 वेदैश्च सर्वैः ८९
 तत्राः कर्मणि २४१
 सततं कर्तव्यन्तः २९०
 स याति परमां यन्त्रि २४१, २४२
 सर्वेनापिपादान्तम् २०४, २१७, २१७
 सर्वतः शुद्धिपन् २०४
 सर्वं समाप्तेनि १६
 सर्वेन्द्रियविवर्जितम् १९२
 सद्भक्त्युग- २४३
 ग्रामं दुर्गं भवो भावः २०५
 भागवतम् ।
 अथ ह वा तव ३०९

अथो अमुधेव ७३, १९५
 अन्ये मूर्धाभयः २६८
 अहं भक्तपराधीनः २६, २५४, २५८, २९१,
 ३०९
 आश्रयः २९५
 हृद्गतोदयः २४४
 उपभोगेन ३१२
 कथयौपि देव युष्मत् २४७
 कृपे विद्वन्ति २८८
 एकादशार्मी ३६१
 एताः परं ३२६
 एते चाराकलाः पुंसः २१२
 कर्म मोक्षाय ३०५
 केचित्स्वदेहे ६८
 केवलेन हि नावेन २३८, २६८
 क्षतुर्भुजं ६-
 त एव परमार्थः २८१, २९०
 तथापि चित्तवद्विषं २८०
 तेनैव शत्रुं जहि ४९
 तमेव पुरुषं यज्ञं ८९
 तथा तथा पश्यति ३०३
 तथैव परया निर्वृत्या २९३
 तस्मात्स्वमुद्भवोत्पृज्य २५०
 तस्मान्मदकियुक्तस्य २५, २९१, ३६०
 तस्मै स्वलोकं भगवान् २६१
 तामन्मनस्काः ३२५
 तावत्क्रमोणि २७५
 तेनाजनामे १७३
 दानवततपोद्गमः २८१
 दयिमानं १३७
 दुःसहमेष्ट २३२
 देहेन्द्रियाम् - २९२, ३१६, ३५२
 देहोसवोक्षा ६३

सर्वं तु सर्वं २९४
 धारयन्त्यथ ३२६
 ध्यानदाता ० २३२
 न ज्ञानं न च वैराग्यम् २५, २३४, २४९,
 २७७, २९१, ३४५
 न त्वादृशी ३७४
 नमोऽय वज्रः ४९
 न यन्थाय २९४
 न यत्र कालः ३६०
 न यत्र माया २४२, २९२
 न च विन्दन्ति ३०५
 नहि शिरोषः ३५८
 न पारयेहं ३५४
 नमस्ते रघुवर्षाय २१४, २६७
 नमोर्हि तारो १५५
 नारायणपराः २३७, २९४, ३२२
 पुरपत्नेष मां धीराः ८५
 प्रापणं हि ३०९
 युद्धेर्लक्षणं वृत्तिः पृथक् १०८
 ब्रह्म मा परमम् २३४
 ब्रह्मार्पणं १४
 भक्त्याहमेकया साहः २५, २५४, ३४५
 मदन्त्यसे न जानन्ति ३५०
 मधुद्विद् २९८
 मत्प्रावेश्य २९४
 मत्क्रामा रमणं जगत् २३४
 मामेकमेव शरणं २५०
 मुक्तानामपि २५, २३२, २९३, ३००
 मृगदारकाभासेन ३१२
 मुक्तिं ददाति २३७, ३००
 महानामशानिः २६१
 मात्राणि कर्माणि १६१
 यथा यथाप्राप्ता ३०३

यदा तदेव २८८

पदा पुमान् २९६

यदि पश्यन्ति मुनयः २७१

यद्यदिषा त उरुगाय १९८, ७१

यज्ञ योगेन २६८, २७२

यत्कर्मभिः ११६

यत्पापतार ३०५

यत्संयुजास्त २९५

या हि सर्वात्मभावेन २५०

ये दारागार ३६०

येन्ये मूढधियः २३८

योष्याभिक्षोयं पुरुषः १६२

यं न योगेन २२०

ये त्यक्तलोकधर्माः ३२६

यो कुर्वन्ति मां भक्त्या २६, २५४, २५८

वाचन्ति १२६

विकर्म पञ्च २१५

विशुद्धं केवलं २८८

व्यालयास्वाध्याय २६८

शब्दमहाणि ८

शृण्वन्ति गायन्ति २८१, २९०

श्रमस्तस्य ८

श्रेयोभिर्दिविधैः २८१

स एव सर्वं सृजति ११७

सर्वं पूर्णं २८८

सर्वं मद्रकिमोगेन ११६, १४२

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा २३२

सर्ववेदमयेनेदं ९१

सुदुर्लभः २५, २९५

स्वपादमुलम् २३५

स्वर्गावर्गं ३३६

स्वर्गावर्गं २९४, १२२

दिव्या मां ३६०

मनुस्मृतिः ।

आर्षं धर्मोपदेशं च० १२३

जीवितात्ययमापन्नः० २८८

न शुद्धाय मतिं द्यात् ९४

न शुद्धे पातकं० ९४

लिप्यते न स० २८८

महानारायणोपनिषद्

महमस्मि० २४५

न कर्मणा० २७२, १७४

मुह्ययां विद्याजते० २७२

परेण नाकम्० २७२

पतिं विश्वद्वयं ३५३

यदेकमव्यक्तमव्यक्तरूपम्० २१३

यस्मात्परम्० २७२

विश्वमेवेदं० ३५३

विश्वतः परम्० ३५३

वेदान्तविज्ञानं० २७२, २७४ २७६,

२७७

मह्यशीर्वं० ३५३

महामारतम्

अल्लेकिकास्तु ३५८

अंगुष्ठमात्रं पुरुषो निभकर्षं समो पलाशः०

८७, १४७

मया हेमा मया मृदा० ४१

मत्स्यपुराणम् ।

अपिन्त्याः सन्तु ये मायाः० १२७

मार्कण्डेयपुराणं देवीमाहात्म्यम् ।

ज्ञानिनामपि० २८८

यत्तादात्म्यं० २८८

मुण्डकोपनिषद् ।

अक्षरार्त्तमवति० ६६

अभिर्मुधां० ६५, ७७

अथेच दिव्यः० ६५
 अथ परा यथा० २४०, ६५
 अदृश्यमप्राप्तम्० २१५
 अनन्तम्० ७५
 अशानो ह्यमनाः ६५
 अष्टौ यद्वाः० १५९
 एतस्माज्जायते प्राणः ६५, १०९, १५८,
 १६०, १६२, १६४
 एतैरुपायैः० २५४, २५६
 कर्त्तारमीशम्० ११८
 कस्मिन्नु भगवः० ६५
 ह्यपि चेत्यः० ४७, ३११
 स वापुर्ज्योतिः १६०
 ततस्तु तम्० १९७
 तदा विद्वान्मुण्यपादे० २२९
 तमेवैकं जानध० ७३, ७५
 तस्य भाता० ८६
 मरुपेय आत्मा० २५३
 ते ब्रह्मलोके० ३३९, ३४१
 द्वे विद्ये० ६५
 न चैतदधीर्गमतः० २११
 न चक्षुर्पा० १९६
 नापि वाया० १९६
 नायमात्मा प्रवचननेन० २५०, २६८, २८१,
 ३१९, ३४३, ३५०
 नायमात्मा सङ्गहीनेन० २५३, २५६, २९५,
 ३१९
 प्रोवाच तां० ६६
 ब्रह्म वेद० १६
 ब्रह्मवेदममृतम्० ७५
 मनोमयः० ७५
 पटुतपोनिम्न० ११८
 पमेवेपः० १९६, २३३, २५०, २५६, २६०,
 २६८, ३४९

यस्मिन्त्योः० ७३
 येनाक्षरम्० ६६
 यः सर्वज्ञः ६६
 वेदान्तविज्ञान० ३३०
 सच्चिदानन्दविग्रहम्० २५
 सप्त इह लोकाः० १५९
 सप्त प्राणाः० १५९
 सर्गद्वारेण ते विरजाः० ३३१
 मिश्रेय्युपनिषद् ।
 द्वे ब्रह्मणी० ६६
 सर्वमात्मा० ३४२
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।
 अयं हि परमो धर्मः० ६
 योगसूत्रम् ।
 अथ योगानुशासनम् ३
 रामोत्तरतापनीयोपनिषद् ।
 यो वे ये मत्स्य० २०९, २१४
 घराहपुराणम् ।
 त्वं रुद्र महाबाहो० १३५
 वसिष्ठस्मृतिः ।
 आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः० १७३
 शतपथब्राह्मणम् ।
 आतोभुवम्० १२१
 त होपानिन्ये० ९४
 पुरुषेन्तपानिष्ठितं वेद० ६९
 मुदमवीत्० १२१
 यथा व्रीहिर्ता यथो वा ५५
 यदा वे पुरुषः० ४३
 स एषोर्भिर्गन्धानाः० ६९
 शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।
 अतो ज्यापाश्च० २७
 एतावानस्य० २७
 पुरुष एवेदं० २७

श्वेताश्वतरोपनिषद् ।

- अजामेकाग्रः १०४
 अजो ह्यंशः १०४
 अगणिषद्दो जयनः १९२, १९६
 आदित्यवर्णम् ११०
 आराप्रमात्राः १४६, १४८
 सचो अक्षरे २४७
 कर्षिं प्रसूतम् १०५
 एष उ एव साधुः २३४
 किं कारणं मह्यं २३४
 हासो ह्यवजोः १०५
 तद्देशाभिः १०५
 तमेव विदित्वा ८२, ११४, १९०, २४०
 तथोक्त्या १५६
 ते ध्यातव्योऽनुगताः १८५
 न तत्समश्चाभ्यधिकश्च २०३, २३०, ३४३,
 ३६०
 न तत्र सूर्यो भाति ८५
 निष्कलं निरुक्तम् १९, १२७
 द्वा शुपर्णा ११६
 परास्य शक्तिर्विधिष्वेव श्रूयते २१, ३५५,
 ३५८
 यो घोलिम् १०५
 बालामरातभागस्य १४७
 दृष्टं च स्वयः २०४
 वेदादिमेतं १०४
 साक्षी वेता कैवलः १५३

सर्वसारोपनिषत् ।

- सत्यं विज्ञानं २५
 सांख्यकारिका ।
 मूलप्रकृतिः १०७
 सामान्यकरणवृत्तिः १९०

अनिर्विष्टस्यलानि वाक्यानि ।

- अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकामः २०५
 अणुः स्थूलः ८२
 अवियया मन्क्ते १८४
 अस्थि चैव तेन मांसं १६९
 आकाशपत्तर्वगतश्च २०४
 आगोर्दणं गोवृष १८५
 इन्द्रो वैवस्वतः २८५
 कर्ता कारयिता हरिः १ः
 कचिच्छिष्टस्याणयो दक्षिणाः २१६
 कपाये कर्मभिः पक्वे २८६
 यज्ञं स्या अनुः १०९
 जन्मान्तरसहस्रेषु २३२
 ज्ञात्वा ज्ञात्वा च २२८
 होयश्च १
 तत्र तथा तं न जनयति १६९
 तत्र यः परमात्मा हि १५६
 तस्य पुत्रा दाधमुपयन्ति ३१४
 तस्याभिषेकानां चतुर्विधं १८६
 तस्यातिरेकाभिः २०७
 तपसैव यथापूर्वं १२९
 तं यथा यथोपासते २९४, २३६
 तं विदित्वा शास्त्रज्ञो भवति २८३
 तृतीयं सर्वभूतस्य ७०
 योनात्तु ह्युचि पमसे वा २४१
 ग्रथमा विष्णवे बद्धिः १७२
 ग्रथमं महतः ७०
 महणा सह ते सर्वे २३९-२४९
 मनुर्वैवस्वतः २८५
 यज्ञं दुःखेन २७८
 यमो वैवस्वतः २८५
 यमेन वृष्टमन्त्राई १७७

यदस्य कर्मणः २०९

यमहरहर्वा ८४

यज्ञो यजमानः १५२

यस्य वेदश्च वेदाच १७६

योग्यथा सन्तः २

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयन् २७०

विष्णोस्तु त्रीणि रूपानि ७०

शतःशुपः पुत्रयौत्रान् १८१

शाब्दे परेच ३४३

सर्वाण्यास्थानानि पाणिपूर्व २८२

स सर्वं भवति १७२

संसर्गैः कर्मक्षेत्रैः १८०



श्रीमदणुभाष्यरुद्रिर्नामग्राहं निर्दिष्टा ग्रन्था

ग्रन्थकृतश्च ।



ग्रन्थाः ।

अथर्वविरसम् ।
 आथर्वणोपनिषत् ।
 उपाख्यानभूतिः ।
 उपनिषद् ।
 फफशास्त्रा ।
 ऐतरेयकम् ।
 कठवल्की ।
 कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत् ।
 गार्गीयाह्मणम् ।
 छान्दोग्यम् ।
 पयोतिर्ब्राह्मणाः ।
 मैत्रेयीयकम् ।
 दशमस्कन्धविरुक्तिः ।
 पञ्चाङ्गम् ।
 पुरुषसूक्तम् ।

पुरुषारण्यकम् ।
 ब्राह्मणम् ।
 भक्तिहसः ।
 भगवद्गीता ।
 भार्गवीरिया ।
 मुण्डकम् ।
 मैत्रेयीब्राह्मणम् ।
 रसशास्त्रम् ।
 शशायर्नायानां सिलानि ।
 विद्वन्मण्डनम् ।
 श्रीभागवतम् ।
 ज्योतिषतरोपनिषत् ।
 ग्रन्थकृतः ।
 मार्कण्डेयः ।
 वेद-पातः (१५५५) ।
 श्रीविहृतः ।



BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES.

*Edited under the supervision of the Publication Department
of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona*

—30—

	Rs	As.
No. I Pañcatantra, Book IV and V, edited with Notes by Dr. G. Bühler	0	4
No. II Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara, Part I, Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (out of Stock)
No. III Pañcatantra Books II, and III, edited with Notes by Dr. G. Bühler	0	4
No. IV Pañcatantra, Book I, edited with Notes by Dr. F. Kielhorn	0	0
No. V Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha, Part I (Cantos 1-VI), edited with Notes by Mr. S. P. Pandit, M. A.	1	8
No. VI Malavikāgnimitra of Kālidāsa, edited with Notes by Mr. S. P. Pandit, M. A., 2nd edition (out of stock)
No. VII Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara, Part IIA, Paribhāṣas 1-37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. VIII Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Com- mentary of Mallinātha, Part II (Cantos VII- XIII) edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (out of stock)
No. IX Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara, Part IIB, (Paribhāṣas 38-69), Translation and notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. X Dātakumāracarita of Dandin, Part I by Dr. Bühler, and Part II by Dr. Peterson, re-edited with Notes in one Volume, by G. J. Agasthe	4	6
No. XI Nīṭisataka and Vairāgyasataka of Bhartṛhari, edited with Notes by Justice K. T. Telang, M.A. (copy-right restored to the editor)
No. XII Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara, Part IIO, (Paribhāṣas 70-122), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8

No. XIII	Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha, Part III (Cantos XIV-XIX) edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (out of stock)
No. XIV	Vikramāṅkadevacarita of Bilhana, edited by Dr. G. Bühler (copy-right restored to the editor)
No. XV	Mālati-Mādhava, with the Commentary of Jagaddhara, edited with Critical Notes, etc. by Dr. R. G. Bhandarkar, Second edition	...	4	4	
No. XVI	Vikramorvaśya of Kālidāsa, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Third edition	...	2	0	
No. XVII	Hemacandra's Deśnāmamālā, Part I, by Prof. Pischel and Dr. Bühler, Under revision	
No. XVIII*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part I, by Dr. F. Kielhorn, Second edition	...	1	8	
No. XIX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part II, by Dr. F. Kielhorn, Second edition	...	1	8	
No. XX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. I, Part III, by Dr. F. Kielhorn, Second edition	...	1	8	
No. XXI†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Part I, by Dr. F. Kielhorn, Second edition	...	3	0	
No. XXII†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Part II, by Dr. F. Kielhorn, Second edition	...	3	0	
No. XXIII	Vāsistha-Dharmatāstra, edited with Notes by Dr. A. A. Führer, Second edition	...	0	12	
No. XXIV	Kādambari by Bāna and his Son, Vol. I, Text, Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, Vol II, out of stock, Vol. I, Rs. 2; both together	5 8
No. XXV	Kirtikaumudī, edited with Notes, by Prof. A. V. Kathawate (copy-right restored to the editor)
No. XXVI†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. II, Part III, by Dr. F. Kielhorn, Second edition	...	3	0	
No. XXVII	Mudrārāksasa of Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundirāja, edited with Notes by Justice K. T. Telang, M. A. (copy-right restored to the editor)

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 23 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

No. XXVIII*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. III, Part I, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXIX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. III, Part II, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3 0
No. XXX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol. III, Part III, by Dr. F. Kielhorn, <i>Second edition</i> ...	3 0
No. XXXI	Subhāṣitāvalī of Vallabhadra, edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	2 8
No. XXXII	Tarkakaumudī of Laṅkāśi Bhāṣaka, edited by Mr. M. N. Dvivedī (<i>copy-right restored to the editor</i>)
No. XXXIII	Hitopadeśa of Nārāyaṇa, edited by Dr. P. Peterson	0 14
No. XXXIV	Gauḍavaho of Vākpāti, edited by Mr. S. P. Pandit, M. A. (<i>under revision</i>)
No. XXXV	Mahānārāyaṇa Upaniṣad, edited by Col. G. A. Jacob	0 7
No. XXXVI	Selections of Hymns from the Rgveda (First Series) By Dr. P. Peterson, (<i>Fourth edi- tion</i>)	2 0
No. XXXVII	Śārngadhara-paddhati, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson
No. XXXVIII	Naiṣkarmyasiddhi, by Col. G. A. Jacob (<i>under revision</i>)
No. XXXIX	Concordance to the Principal Upaniṣads and the Bhagavadgītā, by Col. G. A. Jacob ...	4 0
No. XL	Eleven Ātharvāṇa Upaniṣads, with Dīpikā, edited by Col. G. A. Jacob, <i>Second edition</i> ...	1 8
No. XLI	Handbook to the study of Rgveda, Part I, comprising Śāyana's Introduction to his Rgveda- bhāṣya, with English Translation, by Dr. P. Peterson (<i>under revision</i>)
No. XLII†	Dakṣa-karmasāra of Daṇḍin, Part II, by Dr. P. Peterson
No. XLIII	Handbook to the Study of Rgveda, Part II, comprising the Seventh Māṇḍala of Rgveda

... .. her in one volume, the whole volume

No. XLIV Āpastamba-Dharmasūtra, with the Commentary of the Hiranyakeśin Part I, by Dr. G. Bühler (under revision)
No XLV Rājatarangini of Kalhana, Part I, (Cantos I to VII) by Pandit Durgaprasad	1	8	
No. XLVI Patañjali's Yogasūtra, with the Scholia of Vyāsa, and the Commentary of Vācaspati, and the Vṛtti of Nāgojibhāṭṭa, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar (Second edition)	5	8	
No XLVII Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Sāyana-Mādhavācārya, Vol. I, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	2	
No. XLVIII Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Sāyana-Mādhavācārya, Vol. I, Part II, by Mr. Vama Shastri Islampurkar	2	0	
No. XLIX Nyāyakośa by Mahāmahopādhyāya Bhīmācharya Jhalkikar, (under revision)
No. L Āpastamba-Dharmasūtra, with the Commentary of Hiranyakesin Part II, by Dr. Bühler (under revision)
No. LI Rājatarangini of Kalhana, Vol. II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad (under revision)
No LII Mrechakaśika, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr N. B. Godbole	3	8	
No LIII Navasahasāṅkacarita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	10	
No LIV Rājatarangini of Kalhana, Vol. III, containing the Supplements to the work, by Dr. P. Peterson (under revision)
No LV Tarkasamgraha of Annambhaṭṭa, with Dipikā and Nyāyabodhini, edited with Notes by Mr. Y. V. Athalye and M. R. Bodas (Second edition)	3	0	
No. LVI Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	9	0	
No LVII Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	6	0	

No. LVIII Selections of Hymns from the Rgveda (Second Series), by Dr. P. Peterson (under revision)
No. LIX Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Com- mentary of Sāyana-Mādhavācārya Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	...	4	0	
No. LX Kumārapālacarita of Hemacandra (in Prākṛit) by Mr. S. P. Pandit, M. A.	8	
No. LXI Rekhāganita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	...	12	0	
No. LXII Rekhāganita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	...	9	0	
No. LXIII Ekavālī of Vidyādhara, with Mallinātha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	...	14	0	
No. LXIV Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Com- mentary of Sāyana-Mādhavācārya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	...	5	0	
No. LXV Pratāparudra-yaśobhūṣana of Vidyānātha, with Commentary, Ratnāpana, of Kumārasvāmin, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	...	11	0	
No. LXVI Harsacarita of Bhaṇa, Part I, Text with Commentary, Bāṅketa, edited by Dr. A. A. Führer	...	2	0	
No. LXVII Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Com- mentary of Sāyana-Mādhavācārya, Vol. III, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	...	4	0	
No. LXVIII Śrībhāṣya of Rāmānuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	...	11	0	
No. LXIX Dvyāśrayakāvya of Hemacandra, Vol. I, (Cantos I—X) by Prof. A. V. Kathawate	...	9	0	
No. LXX Vaiyākaranabhūṣana of Kondabhaṭṭa, with the Vaiyākaranabhūṣanasāra and the Commen- tary Kāśika of Harikāma, edited with Notes, by K. P. Trivedi	...	10	0	
No. LXXI Sadbhāṣācandrikā of Lakṣmīdhara, with Introduction, Notes etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	...	7	8	
No. LXXII Śrībhāṣya of Rāmānuja, Vol. II, Sanskrit Notes by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	...	6	8	

No. LXXIII Nirukta of Yāska, with Durgācārya's Commentary, Vol. I. by Professor H. M. Bhadkamkar ...	9	8
No. LXXIV Parāśara's Dharma-Samhitā, with the Commentary of Sāyana-Mādhvacārya Vol. III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar ...	5	8
No. LXXV Kāvya-darśa of Dandin with a new Commentary, edited with Notes by Prof S. K. Belvalkar and Rangacharya Raddi Shastri, Parts I and II published, Part III in Press : The published Parts together ...	4	4
No. LXXVI Dvyaśrayakāvya of Hemacandra with the Commentary of Abhayatilakagani, Vol. II, (Cantos XI-XX) by Prof. A. V. Kathawate ...	9	0
No. LXXVII Anubhāṣya of Vallabhācārya, edited with an original Sanskrit Commentary by Pandit Shridhar Shastri Pathak, Part I, Text ...	3	4

WORKS OUT OF SERIES.

Altareya Brāhmaṇa, Word-index* to—, compiled by Pandit Viśhwanath Balkrishna Joshi ...	4	0
Amarakośa with Mahesvara's Commentary, edited, with an Index, by Mr. Ramechandra Shastri Talekar ...	0	13
Atharvaveda Samhitā, with the Commentary of Sāyanācārya, edited by Mr. S. P. Pandit, Four volumes, at Rs. 10 each ...	40	0
Kāvya-prakāśa*, edited by Vamanacharya Jhalkikar with his own Commentary, Fourth edition ...	6	0
Vendidad, Complete in two volumes ...	5	0

* Kāvya-prakāśa, Volumes I and II (available separately) ... 0 10
 Kāvya-prakāśa, Volumes I, II, and X with Jhalkikar's Sanskrit-Introduction (available separately) ... 3 0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY.

(For fuller details see the earlier list.)

RS. AS.

Aitareya-Brāhmaṇa, Word-index to—, by Viswanath Balkrishna Joshi (out of Series) ...	4	0
Amarakośa with Maheśvara's Commentary, by Ram- chandra Shastri Talekar, (out of Series) ...	0	■
Anubhāsyā of Vallabha, with Commentary, by Shri- dhar Shastri Pathak, Part I ...	3	4
Āpastamba-Dharmasūtra, Part I, by Bühler, (No. 44)	1	3
Āpastamba-Dharmasūtra, Part II, by Bühler, (No. 50)	0	2
Ātharvaveda-Saṁhitā with Śāyana-bhāṣya, four vol- umes, by S. P. Pandit, (out of Series) ...	40	0
Ātharvāna Upaniṣads, eleven, with Dīpikā, by G. A. Jacob, (No. 40) ...	1	8
Bhāṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part I, by K. P. Trivedi, (No. 56) ...	9	0
Bhāṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part II, by K. P. Trivedi, (No. 57) ...	6	0
Concordance to the Principal Upaniṣads and the Bhagavadgītā, by G. A. Jacob, (No. 39) ...	4	0
Dakṣakūmaracarita, Part I, by G. Bühler, (No. 10) and Part II, by P. Peterson, (No. 42), both to- gether ...	4	6
Deśi-nāmamālā, Part I, by Pischel and Bühler (No. 17)
Dvyāśrayakāvya, Part I, by A. V. Kathawate, (No. 69)	9	0
Dvyāśrayakāvya, Part II, by A. V. Kathawate (No. 70)	9	0
Ekāvalī, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 63)	14	0
Gāṇḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)
Handbook to the Study of Rgveda, Part I, by P. Peterson (No. 41)
Handbook to the Study. of Rgveda, Part II, by P. Peterson (No. 43) ...	2	8
Harsacarita, with Commentary, by Führer (No. 66) ...	2	0
Hitopadeśa, by P. Peterson (No. 33) ...	0	14
Hymns from Rgveda, Selection of, (First Series) by Peterson (No. 36) ...	2	0
Hymns from Rgveda, Selection of, (Second Series) by Peterson, (No. 38)

Kādambarī, Vol. I, Text and Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. Peterson, (No. 24)	...	6	6
Kāvyaaprakāśa,* with a Commentary, by Vamanacharya Jhalkikar (out of Series)	...	6	0
Kāvyaadarśa with Commentary, Notes, etc by S. K. Belvalkar and Raddi Shastri, Parts 1 and 2 (Part 3 in Press)	...	4	4
Kirtikaumudī, by A. V. Kathawate, (No. 25)
Kumārāpālacarita, by S. P. Pandit, (No 60)	...	8	8
Mṛcchakatika, Vol. I, by N. B. Godbole (No. 52)	...	3	8
Mālavikāgnimitra, by S. P. Pandit, (No. 6)
Mālatt-Mādhava, by R. G. Bhandarkar, (No. 15)	...	4	4
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. I, Parts I, II, and III together (Nos 18, 19, 20)	...	4	8
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. II, Parts I, II, and III together (Nos 21, 22, 26)	...	9	0
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. III, Parts I, II, and III together (Nos. 28, 29, 30)	...	9	0
Mudrārākṣasa, by K. T. Telang, (No. 27)
Mahānārāyaṇa Upaniṣad, by G. A. Jacob (No 35)	...	0	7
Naishkarmyasiddhī by G. A. Jacob, (No. 38)	...	2	8
Navasāhasāṅkacarita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No 53)	...	1	10
Nirukta of Yāska, with Durga's Commentary, Vol I, by H. M. Bhadkamkar	...	9	8
Nīti and Vairāgya Satakas, by K. T. Telang, (No. 11)
Nyāyakośa, by Bhimacharya Jhalkikar, (No 49)
Pañcatantra, Book I, by F. Kielhorn, (No. 4)	...	0	6
Pañcatantra Books II and III, by G. Bühler, (No. 3)	...	0	4
Pañcatantra, Books IV and V by G. Bühler, (No. 1)	...	0	4
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. I, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 47)	...	2	2
Parāśara Dharma-Samhitā Vol. I, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 48)	...	2	6
Parāśara Dharma-Samhitā Vol. II, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 59)	...	4	0
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. II, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 61)	...	5	0

Parāśara Dharma-Saṁhitā, Vol. III, Part I, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 67)	4	0
Parāśara Dharma-Saṁhitā, Vol. III, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar, (No. 74)	5	8
Paribhāṣendusekhara, Part I, by Kielhorn, (No. 2)
Paribhāṣendusekhara, Part II A, by Kielhorn, (No. 7)...	0	8
Paribhāṣendusekhara, Part II B, by Kielhorn, (No. 9)	0	8
Paribhāṣendusekhara, Part II C, by Kielhorn, (No. 12)	0	8
Pratāparudrayaśobhāsana, of Vidyānātha, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No 65)	11	0
Raghuvamśa, Part I, by S. P. Pandit, (No. 5)	1	8
Raghuvamśa, Part II, by S. P. Pandit, (No. 8)
Raghuvamśa, Part III, by S. P. Pandit, (No. 13)
Rājatarāṅgiṇī, Part I, by Durgaprasad, (No. 45)	1	8
Rājatarāṅgiṇī, Part II, by Durgaprasad, (No. 51)
Rājatarāṅgiṇī, Part III, by P. Peterson, (No. 54)
Rekhāganita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 61)	12	0
Rekhāganita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 62)	9	0
Śārṅgadharapaddhati, Part I, by P. Peterson (No. 37)
Śādbhāṣācandrikā of Lakṣmidhara, by Trivedi, (No. 71)	7	8
Śribhāṣya, Part I, by Abhyankar Shastri, (No. 68)	11	...
Śribhāṣya, Part II, by Abhyankar Shastri, (No. 72)	6	0
Subhāsitāvalī of Vallabhadēva, by Peterson (No. 31)	2	8
Tarkakaumudī of Laṅkāksi Bhāskara, by N. M. Dvivedi, (No. 32)
Tarkasamgraha of Annambhaṭṭa, by Y. V. Athalye and M. R. Bodas (No. 55)	3	0
Vāsisṭha-Dharmasāstra, by A. A. Führer, (No. 23)	0	12
Vaiyākaranabhāṣana of Kondabhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi, (No. 70)	10	0
Vendidad, in Two Volumes, (out of Series)	5	0
Vikramāṅkadēvacarita, by G. Bühler, (No. 14)
Vikramorvaṣṭya by S. P. Pandit, (No. 16)	2	0
Yogasūtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas, and Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 46)	3	8

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES.

i) *Works in Press.*

- (1) Anubhāṣya of Vallabhācārya with an Original Commentary by Pandit Shridhar Shastri Pathak, Part II.
- (2) Gauḍavaho of Vākpāti, by S. P. Pandit, No. 34 (*Second edition*).
- (3) Hymns from R̥gveda, Second Selection, By P. Peterson, No 58 (*Second edition*).
- (4) Kāvyaḍarśa of Daṇḍin with Com. Notes, etc. Part 3, by Dr. S. K. Belvalkar, and Raddi Shastri (No. 75).
- (5) Kāvya-lamkārasārasaṃgraha by N. D. Banhatti.
- (6) Syādvāda-mañjarī of Mallisena with the Com. of Hemacandra and Notes by Prof. A. B. Dhruva, M. A., LL. B.
- (7) Tarkabhāṣā of Keśavamīśra, with Notes, by Prof. D. R. Bhandarkar and Pandit Kedarnath.

(11) *Works under Revision.*

- (1) Āpastamba-Dharmasūtra Parts I and II, by Bühler, Nos 44 and 50 (Second edition).
- (2) Deśi-nāmamālā of Hemacandra, Second edition, with an Index by Prof. P. V. Ramanujaswami, M. A. (No. 17).
- (3) Handbook to the study of R̥gveda Parts I and II by P Peterson, Second edition (Nos. 41 and 43.)
- (4) Naiskarmyasiddhi Second edition, by Prof. Hiriyanna, M. A., (No 38)
- (5) Nyāyakośa by Vamanacharya Jhalakikar, Second edition, revised and enlarged, (No. 49.)
- (6) - - - - - II, and III, by P. - - - - - Second edition.

(iii) *Works in Preparation*

- (1) Mrechakaṭika, Vol. II, Notes, etc., by Sardar K. C. Mehendale, B. A.
- (2) Nirukta, Vol. II, by R. G. hadkamkar, M. A.
- (3) Prakriyākaumudī of Rāmacandra, by Rao Bahadur K. P. Trivedī, B. A.
- (4) Vyavahāramayūkha of Nīlakanṭha, by Professor P. V. Kane, M. A., LL. M.

MISCELLANEOUS WORKS.

(i) *In Press.*

- (1) List of new Mss. added to the Government Manuscript Library (1895-1915).

(ii) *In Preparation.*

- (1) Catalogue of Sir R. G. Bhandarkar's Private Library.

*The Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, issued six-monthly. Annual Subscription Rs. 10

Vol. I, Part I. July 1919.

Do. Part II. January 1920.

Vol. II, Part I. July 1920.

Do. Part II. January 1921.